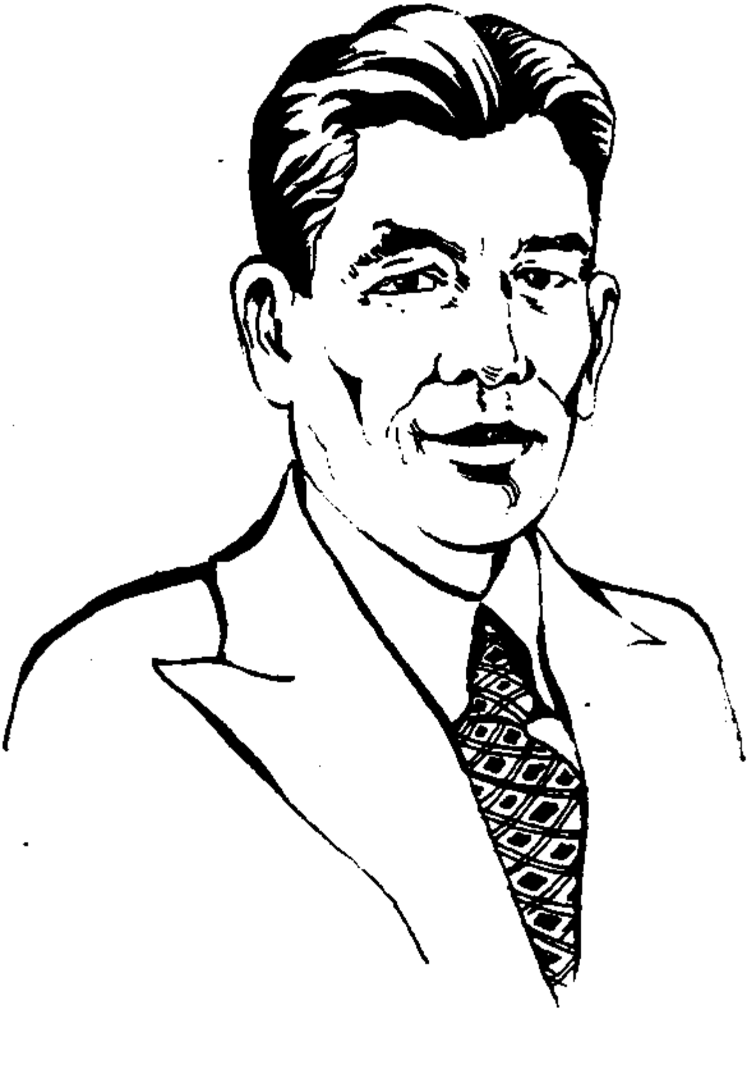

НУРМЫРАТ САРЫХАНОВ

ЯГТЫЛЫГА ЧЫКАНЛАР

ПОВЕСТЛЕР ХЕМ ХЕКАЯЛАР

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ 1979

ШҮКҮР БАГШЫ

I

Оны өз обасына етирмездилер. Бу гүн бир обадан гелсе, эртир икинжи бир оба алып гидердилер. Оны ялаң «бир гүнлүк» дийип, өз обасының адамларындан сорап алып гидердилер. Йөне велин шол «бир гүнлүк» дийлип алнып гидилен сазанда гайдып бир айдан-да, ики айдан-да гелмезди. Хемише шейледи. Оны өз обасындан бир чыкарып билселер, онсоң аңсатлар ызына гайтармаздылар. Гезеге дуруп обадан-оба, өйден-өе, тойдан-тоя чагырардылар.

Узын, агач этли, гараягыз, яңы отуздан аган яш йигит сазанданың улумсылыгы, жөгүлиги, нәзини артдырмасы болмазды. Шунуң ялы хем онуң ядары ёкды.

Арзыланып чагырылан ере барарды. Онуң барып дүшен өйүниң ичи-дашы деррев адамдан доларды. Ол дутар чалмага башларды ве өйи долдурып отуран йигитлерден, үзүгиң этегини серпип, тәримиң башындан середйән гелин-гызлардан тизден жоша гелерди.

Ол дутары эгленмән, кувватлы эллерини, узын бар-

макларыны ойнадып, шабрам чаларды ве гахрыманчылыклы хеңлер чаларды. Оны диңләп отуран йигитлер болса, өзлерини сөвешде ялы дуйярды ве йүреклери билен бетер җошарды.

Ол сазандады — диңе саз чаларды. Сазандалыгы билен болса халкына өзүни алдырып билипди. Йөне велин онуң ады ил ичинде Шүкүр сазанда дийлип йөредилмезди. Мунуң өзүне етеси себәби барды.

Ол өзүниң бүтин өмрүнде ики сапар айдым айдыпды. Бу болса хениз өзүниң укыбыны, хүнәрини сайлап алып билмән йөрен махалларында болупды. Ине шу ики гезек айдым айтмагы билен онуң ады Шүкүр багшы болуп, ил арасында яйрапды. Йөне-де бир яйрамады, өрән йөргүнлилик билен агыздан-агза дүшүп яйрады.

Ол соң айдым айтмады, өзүниң айдым айтмагыны дүйбүнден гойды. Айдым айтмак оңа чылшырымсыз, йөнекей зат ялы болуп гөрүнди. Онуң билен гызыкланмады. Дутар онуң үнсүни өзүне чекйәрди. Шонуң билен гидишйәрди. Дутарың эркини өз элине алды, өз йүрегиндәки дуйгуларыны онуң ичине сыгдырмагы башарды. Шонуң үчин-де өзүниң дили билен, сеси билен берҗегини дутары аркалы бермәге дырышды. Шейле хем этди. Хемише саз чалды, йөне вели башгалара өйкүнип дәл, өзүнден тәзе-тәзе хеңлер дөредип чалды.

Онуң сазыны халкың пәхили кабул эдйәнлиги хакында, ине шуны айтмак болар: Узак гыш гижелеринде тә даң атып, җахан ягтылянча, ол саз чаларды. Эмма илки агшамдан өйи долдурып отуран мәрекеден бирҗиги хем гозганмазды ве гөзлериниң кирпиги каклышмазды, хер хениниң соңунда хеммеси бирден:

— Чал багшы, өлмәсиң, ики элли яша! — дийип айдардылар. — Эллериңе гүллер битсин!

Сазанда шейле дийилмеги бесди. Шунуң билен онуң гарып гөвни битйәрди ве рухы гөге гөтерилйәрди. Чүнки ол газана гаранҗаклап отуран, орта пул дүшмесе, дүрли бахаканалар тапып хезил бермейән, дутарының киршини үзйән багшылардан дәлди. Онуң гереги халкың өзүнден хезил тапмагыды. Шунун үчин гарып-пукаралар-да оны өйлерине хем тойларына чагырып, саз чалдырып билйәрдилер.

Пуллы хем буюрмага гурбы етмейән, шунуң үчин болса саз чалынян, айдым айдылян ере гелип билмейән, геләйселер-де, гырак четде эгинлерини гысып отурян

гарыплар «Шукур багшы гелипдир, ол саз чаляр» дийип эшиден дестине, эдип дуран ишлерини ташлап, ерли-ерден гелердилер ве онуң сазыны, сүйжи сөзүни үнжүсиз, аркайын отурып диңләрдилер.

Сазанда хәзир-де обасында ёкды. Ол ниреде болса-да бир ерде, ичи адамдан долуп дуран өйде саз чалып, халка хезил берип отурандыр.

Узак бир обадан гелип, ики саны атлының оны алып гиденине кән вагт гечипди. Онуң обадан чыкандан соңкы гечен гүнлериң хасабы йитмейәрди. Бармак басып хасаплап отуран адамлар кәнди. Олар: «Багшымызы келтелериң обасындан гелен атлыларың алып гиденине шу гүн ики ай он бир гүн болды» диердилер.

Ине шу гүнүң агшамсы сазанда обасына гайдып гелди.

Ол йыллар Душагың шыр-такыр мейданында өйлериң хеммеси, бир ерде күрен болуп отурян обасы сазанданың гөзүне өрән узакдан салгым атып гөрүнди. Онуң өз обаларыны гөреси гелипди. Бу гезек ызыны идәп, обасындан атлы бармадык болса-да, гезеге дуруп, өзүни алып гайтмадык болсалар-да, обадашларының-да өзүни гөреси гелйәнлигини ол билйәрди. «Бу агшам обаның улы-кичи хеммеси бизиң өймүзе үйшерлер».

Ол шейле пикирленип, олара тә даң атянча саз чалып бермәге өзүни боюн эдип гелйәрди. Хемише шейле болярды. Ене-де шейле болар дийип, ол өз янындан ынанярды.

Оба голай гелйәр. Гелдигиче обасы тукат, өйлериң отуршы гахарлы болуп гөрүнйәр. Айратын хем обаның бәри четинде отуран өз гаража өйлери чытылып отыр. Оңа герйән-чыкян ёк. Бейлеки өйлериң гапысында ак кечели атлар аркалангы дуран болсалар-да, оларың өйлериниң иң говы безеги — атлары хем гапыларында гөрүнмейәр.

Ол буларың хеммесини гөзүнден гечирип гелди-де агшамың үмүш-тамышлыгында өйлерине гирди. Онуң үч яшыны долдурып, яңы дөрдүне гиден сары гулпак гызжагазы барды. Ол шоны гөрмәге ве оны гужагына гөтермәге хөвес эдип гелйәрди...

Гызы өйде ёк. Ол эжеси билен гоңшы өйлерине чыкыпды.

Ичерде еке еңңеси бар. Ол көне доны башына чүмре бүренип, эдил доңдурылан ялы болуп отыр. Йүвүржиси-

ниң геленине бегенип, онуң йүзи ачылмады, гайта гамашды. Шол отурышына өзүне берлен саламы хем алмады, хатда багшының йүзүне хем серетмеди. «Муңа нәме болдука?» дийип, Шүкүр ойланып, оңа гарады.

«Гамлы-гуссалы, аглап-аглап, габаклары гүп ялы чишип гидипдир. Бу менден хем өйкели ялы. Мениң нәме этмишим болсун?» Ол шейле дийип, ене-де пикирленди. «Нәме-де болса, ызымда бир эрбетчилик боландыр».

Онуң болуп отурышындан багшы шуны дүшүнди ве кейпи гачды. Онсоң еңңесиниң берҗек җогабындан чекинибрәк дурды-да ондан сорады:

— Еңңе, нәме бейдип отырсыңыз? Гургунлыкмы? Берди обадамы?

Еңңәниң шол бир отурышы отурышыды. Ол геплесе, я-да шу отуршындан бир азаҗык гозганса аглаҗакды. Муңа гуман ёк. Агламага тайяр болуп отыр. Онуң шунуң үчин дымып ве гозганып билмән отуранлыгыны багшы аңлан хем болса герек, соң оны геплетҗек ве ондан зат эшитҗек болман, эгнинден дутарыны кейпсизлик билен айырды-да дулдакы ябалы агаҗа тарап йөнелди.

Шу халатда еңңеси хем силтенҗирәп турды ве ичини хүмледип, йүзүниң угруна дашарык чыкып гитди.

«Бу нә болуш?» дийип, бир өзи галан Шүкүр, еңңесиниң болшундан хич бир зат аңлап билмән дурды-да, өзүне таныш болан өй-гошларына середишдирди. Хемме зат өңки-өңкүлигине дур. Олардан артаны-кемәни ёк. Диңе бир хемише дулда, тәримиң башында асылгы дурян гылыҗы — агасы Бердиниң эгри гылыҗыны гөрмеди. «Гылыч ёк, гапыда ат ёк, буларың эеси агам Берди-де ёк. Мунуң бир эммасы бардыр. Еңңем бидерек ере аглап, гаш-габакларыны чиширен дәлдир». Сазанда шейле дийип, чуң пикире чүмди.

Еңңе өйүң гапдалына өврүлен ерде, өңүнден Боссан диен орта яшан аял чыкды. Ол аял еңңәниң гөзүнден дүвмеләп акян яшы гөрүп, аяк чекип дурды-да оңа шейле гөвүнлик берди:

— Доган Дурсун, сен нәме аглап, өзүңи хорлап йөрсүң? Ол өлмәндир-йитмәндир ахырын. Саглык болса, аман-саг гелер. Чыкып гелйән гытмы нәме?

— Ай доган, гелҗегине гөзүм етйән болса, онда мен, хей, аглар йөрермидим? Оңа инди гелмек ёкдур. Мен шуны билйәрин — дийип, еңңе ол аялың сөзүни кесди. Онуң инди дили ачылып гидипди. Йөне бир ачылмагам

дәл, янкы багшының янында дымып отуранларыны хем артыкмаҗы билен гепледи. Ол диңе бир багша эшитдирҗек болуп, бир-бириниң ызындан сугшурышдырып, шикаятлы сөзледи: — Ж-ан доган, Боссан, инди оңа гелмек ве гелип, машгаласының ичинде отурмак ёкдур. Мен онуң шейле болжагыны озалам билйәрдим. Шонуң үчин-де озалынданам аглапдым. Иллериң зындана дүшүп, ене-де бошап гелйәнлериниң доганы, аладасыны эдйәни, элини нирә узатса етйән хоссарлары бардыр. Ханы онда ол зейилли хоссар? Ол ерден еке чыканың бириди ахырын. Онуң аладасыны эдер дийҗегиң еке бири дәлми? Ол онуң аладасыны этмез, илин ичинде саз-сөхбет эдип йөрсе, оңа шол бесдир. Оңа доганам шолдур...»

— Ёк, бейле дәл. Дурсун, сен хәзир хич зады пикир этмән, өзбашыңа яңраярсың. Багшы хеммесиниң хөтдесинден гелер — Боссан шейле дийип, онуң багша дил етирмегине гаршы чыкды. — Сен кемакыллык эдйәрсиң. Ол екемидир, онуң хоссары ёкмудыр? Ол еке дәлдир, доганы ве или-гүни бардыр...

— Сен хер зат дийсең дий. Ол гелмез... мен...

— Гоюп отур, намартай. Оба барыны берер вели, оны алып гелер.

— Гой дийсеңиз, меңки аңсат: гоярын.

— Гой, гойян болсаң! Нәме хайры бар, бейдип аглап йөрмегиң?

— Гойдум — дийип, еңңе өйүң гамышына япланып ашак отурды. Ол агламҗырап, гөзлеринден яш дөкмегини довам эдйәрди.

Онуң хем өз дүшүниши бар ахырын. Шейле эдип Шүкүри гынандырмакчымыш ве онуң ганыны гыздырмакчымыш. Ол еңңесиниң инирдисине чыдаман, доганының угруна чыкмалымыш.

— Эгер Шүкүр, Шүкүр болян болса, шонсуз хем гызар. Онуң ат мүнмейәнлигине ве аламана гитмейәнлигине гарамалы дәлдир. Онуң дутарында чалян гахрыманчылыклы хеңлери йөне ерден гелип чыкян зат дәлдир. Оңа диңе бир «гайрат эт» диймек етер. Онсоң ол өз этҗегини өзи билер... — шейле дийип, Боссан оңа гарачыны билен кәйинди.

Багшы өйүң дулундакы йүке япланып дуран еринден дашардан гелйән гүррүңиң барыны эшитди. Еңңәниң буланмагына ве башгаларына биркемсиз дүшүнди. «Хә, ол аламана гидип есир дүшендир, еңңем шунуң үчин бу-

ланян экен. Менин бу икарада нәме гүнәм барка? Ол йүзүни-гөзүни гышартман, йөне гөни айдаянда болмаярдымыка?» Ол шейле дийип, бираз ойланып дурды. Хәзир онун ядына узак гечмишлер дүшди, өзүниң сазанда болмагына бирден-бир себәпкәр болан адам—доганы гөзлеринин өңүне гелди. Ол доганыны ятласа, бир яны сазды. Өзүниң сазанда болуп етишмеги үчин, багшы оңа миннетдарды.

Сазанда дутарың ышгына яш огланлыгындан дүшүпди. Өз деӊ-душ огланлары чыбыкдан ат эдинип ойнаса, ол агачдан дутар ясанып, узынлы гүни шоны газап гечирерди. Эжесиниң йүпегини азажык-азажыкдан огурлап, өз ясан дутарына кириш эдип гутарарды. Гоңшуларының дутарыны чалып-чалып бозарды. Эжеси оны эртир билен ота я-да одуна ибәрди. Ол мейданда өз ясан дутары билен мешгул болуп, агшамлык бош диен ялы гайдып гелерди. Ол өз өйлеринден дутарлы өйлерде кән боларды. Өзи чалман, кесесинден середип отурса-да, хезил эдйәрди. Оңа бир иш буюржак болуп я-да нахар вагты тапмасалар, иң илки билен барып, обаның дутарлы өйлерини барлап чыкардылар. Ол хернә шол ерлерден тапыларды.

Эжеси: «Сен хепбесиз огул болжак» дийсе, какасы болса: «Сен энең оглы, атдан дутары говы гөрйәрсиң» дийип, икиси-ики ерден оңа кәейәрдилер.

Оңа дине бир агасы кәемезди, гайта ол шол гүнлериң биринде оңа бир варак — ташланды дутар сатын алып берди.

Багшы шонда секиз-докуз яшлы огланды. Йөне велин агасының шол ягшылыгы зехининиң дүйбүне чүмүп, онун ядындан асыл-ха чыкмаярды.

Эне ве атасындан өңе дүшүп, өзүниң элине иң илки гезек дутар берип бегендирен адам хәзир зынданда отыр. Оны ол ерден алып чыкмак хакында багшы нәме пикир эдйәркә? Ол сарсман дуруп, бир затлар ойланяр. Агасы шонда ат алып берен болса, гылыч алып берен болса, онда онуң хәзир нәмәни ойлаяныны такмынан чак этмек боларды. Эмма агасы оңа дутар алып берди ахырын. Ол дутар билен мешгул болды, оны элинден дүшүрмән отуз дөрт яшады.

— Багшы жан, аман-саг гелдиңми? — дийип, өйүң бейле гапдалындан бир гарры аял алдыраны бар ялы болуп гелди-де, ичерик уруп гирди. — Аман саг гелен

ериң боляр. Элхепус, бейле кән эглендиң. Гөзүмизи ёлда гойдуң, нирелерде болдуң? Багшы жан, дүйн ызындан атлам иберипдилер. Сен оңа, белки, душанам дәлсиң, гиден — Халыкды. Багшы жан, обаның йигитлери сениң гелериңе гарашып дурандырлар.

Бу гарры гелип, сазанданың пикирини бозды. Ол озалам пикир эдип, чөзүп билйән заді ёкды. Ики гулагы еңңесиндеди. Онуң айдып дуран затларына гахарланжагыны-да, гүлжегини-де билмейәрди.

Гаррының: «Обаның йигитлери сениң гелериңе гарашып дурандырлар» диймеги, онуң пикирини өзүне чекди. Онсоң ол:

Гелдим өзүн-ә... — дийди-де гаррының чугутдырылып отурышына серетди.

— Гелен болсаң, өрән говы эдипсиң, багшы жан! — дийип, ол гарры сөзүни довам этди. — «Әр башы говгалы герек» дийип, бидерек ере айдылан дәлдир. Бу әр башының говганы, кын гүнлери чекип билжеги үчин айдылан затдыр. Агаң есир дүшенине шу гүн секиз гүндүр, биз гынанып отырыс. Гынанмакдан, гыйылмакдан не пейда? Сен гынанымжы болмагын. Оба өз сазандасыны голдажакдыр. Сен инди билиңи пугта гушабергин. Дагың болмасын...

Гарры энәңин гүррүңи көпди. Ол обадан хабарлыды. Йөне велин онуң әхли айдасы гелйәнлерини жемләнинде, эсасы максат соңкы айдан үч жүмлесиндеди. Шоны багша илден өңүрти айтжак болуп, ол шу гүнки гүн билен дүйнки гүни ёла середип гечирипди. Догры, «Оба сазандасыны голдажакдыр» дийип, ол айтды. Айдан дессине хем багшыдан мертлик жогабыны алды.

— Бил пугта гушалгыдыр, дутар хем өрән гуратдыр, Күмүш эже — дийди. Сазанда пикирленипди, ойланыпды. Онуң йүзүнден эййәм белли бир карара гелендиги ве айдың бир максат тутандыгы гөрнүп башлады. Йүзи ягтыланды, гөзлери йителди, ашак дүшен эгинлери галды. Еңиллик билен барып, дутарыны яп-яңы кейпсизлик билен асып гоян ериңден алды. Онсоң өйүң ортасында, кечәниң үстүнде айбогдашыны гуруп отурага-да:

— Күмүш эже, ханы, орнашыклы отур. Мен сизе саз чалып берҗек — дийип, дутарының гапагына гахар-газап билен какып башлады.

— Ханы отурың!

Мунуң инди тә даң атянча гитдигидир...

II

Озаллар бейле болмаярды. Сазанда саз чалса, обаның улы-кичи хеммеси гелерди. Хасам бетер, ара шейле узак вагт дүшенден соң. Хәзир болса... Бу агшам? Бу агшам шейле болмады. Багшы башыны галдырман, отурып саз чаляр. Онда-да озалкы чалышларының чакы дагы-да дәл. Эмма геленлериң атларыны санап чыкаймалы. Нәме үчинкә? Я бу агшам багшы «дерлетме» сазыны чалярмыка? Шейледир өйдйәрлермикә? Геленлериң азлыгы шунуң үчинмикә? Гелмедиклер гелмейшин ялы галыберсинлер. Геленлер кимлер онда? Олар нәме үчин гелипдирлер? Хемишекиси ялы, дутар диңлемек үчинми я гынанышмак үчинми, я-да багшыларының йүрегини көшешдирмек үчинми?..

Олар өз эден ишлерине өкүнйән, шовуна дүшмедик зада гынанян адамлар дәл. Обаның «мен» диен гаррылары ве йигитлери. Аз диер ялы шейле бир азам дәл. Гелип-гелип, багшыларың гаража өйлерини долдурдылар. Оларың ичинде бирден-икиден мыхман йигитлерем бар. Олар багшының сазыны озаллар көп-көп эшидип отуранлар...

«Дерлетмеден» горкман геленлер өзлериниң сазыны ве сазандаларыны сөййәрдилер. Бу йөнекей көлеге сөйгүси болман, хакыкы сөйгүлерини ене-де бир гезек гөркезмәге гелипдирлер. Диңләпми я-да жүбүлерини пулдан долдурыпмы? Ики-еке жүбүсини пулдан долдурып геленлер хем барса барды. (Бу азажык сапың ичине мыхман йигитлер дүйбүнден гирмейәрди.) Эмма велин көпүси бейлелейин гелмәнди. Догры, олар бошам гелмәндилер. Маслахатлы гелипдилер. «Биз сазымызы ве сазандамызы нәхили сөййәнлигимизи улы иле гөркезерис» дийип, өтен агшам багшыларының агасыны ханың зынданындан алып чыкмагың маслахатыны эдипдилер. (Мыхман йигитлер бу маслахатың ичинде бардылар). Олар шонда эден маслахатларыны багша хабар бермәге гелипдилер. Бизиң этжегимиз билен багшы разылашармы, бу хакда оларың арасында гүррүң хем болманды. Белки, өзлериңкини догры дийип билйәндирлер ве багшы шундан боюн гачырмаз дийип ынанярдылар.

Сазанда саз чаляр.

Олар гелйәрлер ве гелишлерине отурярлар, багшыла-

рына айтҗакларыны болса, диллериниң ужунда саклап чейнейәрлер.

Сазанда саз чаляр. Башыны галдырман чаляр. Дутарың гапагына зарп билен уруп, гахрыманчылыклы хеңлер чаляр. Шейле эдип болса, ол өз маслахатларыны айтмага геленлери узак гиҗе гарашдырып отуртды.

Багшы өзүниң гызып баршына йүрегине ве дутарына сыгдырып билмедик ялы, шейле бир бенди гаты сес билен айдып гойберди:

Баба Гаммар, берген сазың,
Аслы мунуң агачдандыр.
Агач дийсем яман гөрмәң,
Хемме гүллер агачдандыр.
Ах, хемме гүллер, хемме гүллер,
Агачдандыр, агачдандыр!..

Мундан соң бейлеки ичини гысдырып отуранлар-да сакланып билмедилер. Олар:

— Дур, багшы, дур! Бизиң хем саңа айтҗак болуп гелен бир задымыз бар. Шоңа бир гезек бер, багшы — дийип, ондан сорадылар.

Багшы дурды ве гапдалында ятан гара телпегиниң ичинден уллакан гызыл яглыгы чыкарды-да, онуң билен йүзүниң дерини сырды.

— Боля, мен болдум, инди гезек сизиңки. Айдып отурың. — Ол шейле дийип, йигитлериң йүзүне гүлүп бакды. Хәзир онуң шәхдачыкды. Шу шәхдачыклыгындан болса еңңәниң ве ене бириниң гыҗалаты ашагында галмаҗагына өзүне ынамы барлыгы гөрүнйәрди. Ол шу шатлыгы билен сөвеш хеңлерини чалыпды ве йигитлериң йүрегини өңкүден-де бетер җошдурыпды.

— Бизиң бир сенимиз бар! — Оларың хеммеси бирагыздан шейле дийдилер. — Шунуң үчин биз сени гынандырып асыл-ха билмерис. Биз сөвеше чыкҗак!..

— Дуруң — дийип, обаның йигитлерине сердарлык эдйән, чеп элиниң бармакларыны гылыч алып гиден, шонуң үчин-де Чолак батыр ат галан батыр ерли-ерден сөзе башланлары саклады-да, бир өзи оларың хеммесиниң тарапындан сөзледи:

— Багшымыз, бизиң озалдан эдип гоян бир маслахатымыз бар. Саңа айдылҗак болунян шол маслахат, бизиң башымыз саг болса, сениң агаң ханың зынданында отурмаҗагы, бу өзүңе хем мәлимдир.

«Догры герек?» — дийип, ол сөзүни отуранларың

хеммесине тассыклатды. Шоңа гөрә, биз шейле карара гелдик: Гөни ханын зынданына чозмалы. Ондан болса сениң агаңы хаку-нәхак алып чыкмалы. Ат-ярагдан сениң хем шайыңы тутжак. Ненең гөрдүң? Этмелиси шу — Батыр багшының йүзүне середип дурды. Бу айдыланлар багшының гарашмадык зады дәлди. Шунуң үчин ол геңиргенмән, йөне йылгырып диңледи.

— Батыр, маслахатда болан икинжи гүррүңи хем айтсана? — диййип, дулдакы бугдайлы чувала япланып отуран ак сакгал Мерет илери омзады.

Онуң айтдыржак болян зады Батырың ядында хем барды. Йөне велин, ол оны айтжак дәлди. Оңа озалам гаршы чыкыпды, хәзир хем шол гаршылыгы, гайта онуң ене-де орта атылжак болмагына гахары хем гелди. Онсоң ол йүзүни чытып:

— Мерет ага, башга айдып дурасы зат ёк! — дийди.

Ол диени эдилмедик гарры ынжалып билмеди. Олам бу ере йөне саз диңлемәге, томаша этмәге гелмәнди ахыры! Онуң хем багшыларына айдасы гелйән зады бар. Шоны нәхили гөрүлсе-де айтжак. Ол:

— Батырың айданы билен разылашмасаң, багшы жан, онда... — дийди:

Онуң сөзүни орта билинден кесдилер:

— «Онда», «онда» галсын, хав!

— Хер зат-да болса, мен айтжагымы айдып галайын — диййип, ол гарры сөзүни довам этди:

— Багшы, онда ене-де бир маслахат: эгер сен разы болсаң, биз сениң агаңы пул дөкүп алмага-да бар. Сениң үчин өз барымызы орта атярыс.

Онуң өзи ялы гарры, ат мүнүп аламана гитмекден галан, инди гылыжыны оглуның билине дакан, күшт ойнамакдан башга иши-пишеси болмадык Артык онуң агзына япышды-да:

— Гой-ла-айт сенем, Мерет, намартай! Йүз керем болмаяр дийлип гечилен бир зады ене-де гетирип орта атярсың! Сен бизи багшыларының яга дүшен агасыны обасы сатын алыпдыр — диен ярамаз ада гоясың гелйәрми нәме? Эсенполат дагының өз достларыны зындандан алып чыкышлары ялы, бизем багшымызың доганыны шейле алып чыкарыс. Зат берип алмак, ол хер кишиң элинден хем гелер. Йигитлер, маслахат бердир, шол бирлигине хем болмалыдыр. Дагысы болмаз! — дийди.

Ол гаррыны бейлекилер-де язгардылар.

— Затлы болян болсаң, онда йигитлер багшының агасыны алып герлер вели, сен орта чык-да байрак берәй. Йөне велин шонянча маслахатыңы өз янында саклап дур...

Оларың арасына мыхман йигитлериң бири дүшди.

— Ханы, багшы нәме айдяр, шоны эшидели-ле? — дийди.

Багшы йылгырярды. Онуң йылгырмагындан, нәме-де болса, бир зат анладылҗак болунярды. Шоңа гөрә адамларың башында шейле совал эмеле гелди: «Багшы шу дийленлериң хайсы бирини кабул эдеркә? Ким билйәр, белки, ол үчүнҗи бир теклиби орта атса-да атар! Үчүнҗи нәме болар?.. Багшы хәзирликче дутары ташлар!..

Мыхман йигидиң хемме отуранлар тарапындан берен сорагына багшы шейле җогап берди:

— Мен нәме диейин, йөне сизден эден тамам чыкды. Сизден гөвнүм битди. Мени сылаярсыңыз, саг болуң!

— Багшы, айдыланларың хайсы бирини макул гөрйәрсиң? Ханы, шонсуны айтсана — дийип, гараңкы дулдан бир сораг орта дүшди.

— Багшы, сениң разылыгың: икиден бирини айт — шейле дийип, ол сорагын ызына ене бир сораг сугшурылды.

— Бирини кабул эдип, бирини кабул этмез ялы, бу ерде гүррүң ики дәл. — Батыр ол сорагларың икисине-де өзи шейле җогап гайтарып, багша йүзленди: — Багшы, сен энтек дутары ташла. Нәме эт дийсене, билиңе гылыч дакын, оңсоңам ата мүн-де мениң ызыма дүш!..

— Догры, гаты догры — дийшип, отуранларың көпүси батырың айданыны макулладылар.

Шүкүр хениз-де йылгырып отыр. Ол бу меселә нәхили болса-да, олардан үсте гараян ялы. Хич бир гыссаг-гыйнаг гөрмейәр. Ол инди батыра җогап бермели болды. «Саг болуң» диймеги хич кими канагтландырмаярды ахырын.

Мунуң башга бир тәри тапылмазмы, хөкман гылыч дакынмалымы я ата мүнмелими, я-да обаның барыны сырып-сүпүрип, хана бермелими? Гелиң ойланып гөрелиң, хей, бир аматлырак тарапы тапылмазмыка? Башарана ёл көпдүр, Батыр! — дийди-де Шүкүр Батырың йүзүне серетди.

— Онуң башга тәри болмаз — дийип, Батыр мурту-

ны товлады. Ол ене-де бир зат диймекчиди, онянча онуң янында дыз дегширип отуран йигит:

— Башга тәр гөзләберсең, онда баша баран иш болмаз. Биз овалындан ойланар ялысыны ойландык — дийди.

Чолак батырың ол йигиде гөвни етди. Онсоң хич зат айтмады-да йөне яңкысы ялы:

— Онуң башга тәри болмаз — дийип гойды.

Сазанда Батырың гөзлериниң ичине серетди ве:

— Өз деӊ-душ йигитлерим эллерине гылыч аланында, мен элиме дутар алдым. Олар ат мүнүп, думлы-душа чапанларында, мен халыпаларымың ызына дүшүп, илат арасында саз чалдым. Өзүмиң барымы шу угурда гойдум. Гарадәли гөклеңиң «ак патасыны» алдым. Шу догрумы? — дийди.

Батыр:

— Догры, догры, мен билйәрин, хеммесини билйәрин. Йөне вели... — дийип, сөзүни кесди.

— Онда болса айдың, мен шу дутара ат ве ярагың битирҗек ишини битирдип билеринми я-да ёк?

Батыр онуң бу соргына дүшүнмедик ялы, күртдирип дурды.

Шоңа гөрә бейлеки отуранлар Батырың ерине сазанда жогап бердилер:

— Битирдип билерсиң йөне вели, ери геленде.

Багшының сорагының ашагында нәхили меселәниң ятандыгыны олар хем дүшүнмейәрдилер.

Угрундан турулмандан соң, Батыр муртуны эли билен етишдигинден товлаярды. Ол шейле эдип, бираз отуранындан соң:

— Багшы, хәзир иш башга. Этмели ишимизи эденимизден соң, дутар хакында аркайын отурып геплешәли. Догры, сен дутара атың, ярагың битирҗек ишинден артыграк иш хем битирдип билерсиң?! Хәзир вели... Ол энтек бейледе дурсун.

Мен хәзиркисини айдярын. Хут шу ишде.

Бу иш билен дутарың нә дахылы бар? — Батырың йүзи чатылып гитди. — Болшуңа дүйбүнден дүшүнмейәрин, багшы.

Багшы хем гызды:

— Онда сиз мени өз угрума гойберип гөрүң. Мен шу «варак» дутар билен агамы шол ерден чыкармага сына-

найын. Эгер башарып билмесем, онда сизиң диениңиз болсун.

— Бу ишде сен дутарың билен нәме иш эдип билерсиң? Бу акыла сыгмаяр, багшы. Дутар диңе бир көлеге шайыдыр. Багшы, мунын болмады. Ханы, сен нәме диесиң гелйән болса, ачыграк эт-де айт. Сениң өз башыңа бир зат чыкарасың-а гелйәр. Нәме-де болса, ханы айт. Биз эшидип отуралы... — дийип, отуранлар бирден сорады.

Шүкүр өз пикирине гаршы чыкылҗагыны, белли-бетер-де Чолак батырың гаршы чыкҗакдыгыны озалам билйәрди. Эмма велин, ол өз диениниң үстүнде дурҗакды.

— Мен мунуң билен көп затлар эдип билерин. — Сазанда дутарыны ёкарык галдырды. — Йөне сиз нәразычылык гөркезмәң!..

— Меселем?

— Меселем, шу онуң... — дийип, ол өзүниң йүрегине дүвен хыялыны айтмага отурды. — Мен мундан бир өзүм дутар билен гидип, гөни ханың янына барҗак.

— Онсоң? — дийдилер.

— Онсоң агам үчин хана ики саны хең чалып берәйҗек...

Онуң бейле диймеги арың өйҗүгини горҗалан ялы этди. Оңа гаршы чыкмадык бири-де болмады. Хер хайсы бир зат дийди. Сесден яңа гаража өйүң ичинде үйн алшар ялы болмады. Сес бираз ювашандан соң, оларың нәме диййәндиклери дүшүнилип башлады.

— Нирә дийдиң? Ханың янына?..

— Хана яранҗаклыгамы? Онуң өңүнде боюн бурмагамы?

— Хан бизиң сазымызы эшидип хезил этмез!..

— Биз ондан адамымызы онсуз хем алып билерис!..

— Шол ханмы, сениң сазыңа баха берҗек?

— Хан ызыңа ит салып ковар, нөкерлери ашагыңа телпек оклар, бу болса улы иле етер... Биз оңа өз сазымызы масгараладып билмерис!

Башгалары саклап, ене-де Чолак батырың бир өзи гепледи:

— Багшы, шу айдып отуранларың сениң чынынмы я-да оюн эдип отырмың? Сен тоя гитҗек ялы-ла. Ол ере бу дутар билен асыл бармак болмаз. Бу хыялыңдан эл гөтер. Шонуң үчин-де маслахатда нәме эдилен болса, шонуң билен бол!..

— Багшының айданының-да чакы бар, хав адамлар — диййп, Артык Шүкүр сазанда йүзленди. — Башыңа дөнейин, жан багшы, ай, иним Шүкүр, сен догры айдярсың. Сениң ики хеңиңе дүнйәни бермек болар. Муна сөз ёкдур. Йөне велин муны биз билйәрис. Сен инди айт: Хан диениң ол ким? Онуң ичи бизден түтәп дуран дәлмидир? Хей-де, ол гурт ялы йигитлерден элине дүшсе, оны ики саны хеңе берип гойберер диййп билйәңми? Бейле бир задың хем гөрлүп я-да эшидилен ери бармы? Онда-да хандан? Хов адамлар, маслахат озалкылыгына галяр. Оны мундан артык дегширип отурмак болмаз. Йигитлер, эртирден аңрык шайыңызы тутмак билен боларсыңыз.

Йигитлериң хеммеси бирден:

— Бизиң шайымыз тутулгыдыр — диййдилер.

Онда багшы:

— Ханы мениң нәме этмекчидигими ягшы эшитсеңизле — диййп, сөзүни хәлки галдырылан еринден алып башлады:

— Мен гөни ханың өз янына бармакчы. Эмма ханың алнында чөке дүшмекчи дәл. Баш эгип, боюн болмакчы дәл. Нәме үчин баш эгип бармалымышым? Йүзүми ёкары тутуп барарын. Сиз аркамда дуран вагтыңызда, мен адам өңүнде баш эгеринми? Барарын-да иң илки билен сизиң шу маслахатыңызы ве болуп отуршыңызы болшы-болшы ялы эдип оңа айдарын. «Сениң үстүңе обамың йигитлери билен атлы-яраглы хем гелип билйәрдим, хоржуны пулдан долдурып, дүйәни халыдан йүкләп хем гелип билйәрдим» диерин. «Эмма шейле гелмеклиги маслахат билмедим, шунуң үчин-де ине, шейле гелдим» диерин-де оңа дутарымы гөркезерин.

— Ба-а.

— Болжак-да, хан эшидип отурайса.

— Онсоң?

— Онсоң онуң ичини көвмәге башларын. «Бизиң хемме затдан иң говы гөрйән задымыз саз диерин. Шу яланмы?» — диййп, сазанда гөни Батырың йүзүне серетди. «Догры» диййп, отуранларың хеммеси тассыкладылар-да: — Хей саз-сөхбете етеси зат болармы? — диййдилер. «Сазы сизиң хем сөййәнлигиңизи ве өзүңизиң йөрите багшы саклаянлыгыңызы эшидйәрис» диерин. «Шонуң үчин сизиң яныңыза саз билен гелмеги маслахат билдик» диерин. «Шу бизиң иң улы хорматымыз» диерин. Шейле

абай-сыясат билен онуң дашыны дузак эдерин. Ол маңа саз чалдырса ве дилими геплетсе боляр... Ине мениң этжегим, нәхили гөрйәрсиңиз?

Дым-дырслык болды.

Бу гезек онуң сөзлемегине пәсгел берен, гапдалындан чыкан болмады. Белки, разылашандырлар. «Дыммак — разылыгың аламаты». Онуң «Нәхили гөрйәрсиңиз?» диенине бири хем жогап бермекчи болмады. Артык сакгалынын ужуны сыпалап, ёкарсына — түйнүгиң чагарыгына серетди. Онуң гөзлери үзүгиң йыртыкларындан өзлерине гарап дуран гүйз гижесиниң ялдырашян йылдызларыны гөрди. Чолак Батыр ортада айланян дүе чаллы окараны бошатды-да муртуны сыпалашдырып, улудан демини алды. Шу икисине середилйәрди. «Нәме жогап береркәлер?» дийййәрдилер. Олар йүзлерини ашак салып, мәрекәни өзлерине эп-эсли салым гарашдырдылар. Ахыры болманындан соң, ене-де шол Батырың янында отуран ве онуң өңүне дүшүп, батырлык сатян йигит бу дымышып отурмаклыгы бозды:

— Ханың янына шейле барсаң, ол иң илки билен элиңден дутарыны алар-да, оны ики эпләп дөвер, онсоң өзүңи хем агаңың янында отурдар.

Мунун диенине гошулан болмады. Ене-де яңкы дымышып отурмаклык довам этди.

Багшы хем сөзлемеди. Гараңкы дулда сакгалы кәте бир агарып гөрүнйән яшулы барды. Ол кән геплемейәрди. Эмма велин гөвнүне якмадык зат болса, ол хакда ики агыз айдып, ене-де, эдил ёк ялы болуп отурярды. Оңа Ораз ага диердилер. Онуң сакгалы ене-де агарып гөрүнди, ол янында отуран йигитлериң эгнинден япышып, илери сүйшди-де, шейле дийди:

— Адамлар, «Хиле хем бир батырлыкдыр еринде», шейле дийип, вели Магтымгулының бир айданы бардыр. Кеймир хем өзүниң гайдувсыз батырлыгының дашындан абай-сыясат билен-де бирнәче ишлери битирип гелипдир. Середип отурсак, багшының айданлары яңкы айданларыма догры гелйәр. Бизиң багша дүшүнмегимиз герек. Биз диңе бир йигитлере, ат-ярага даяныпп, бир ерини депип хем дурмалы дәлдирис. Бу харапчылыга тарап йөремекдир. Асла батырлык хил-хил болярдыр. Хей, Гөроглы ялы батыр болармы? Ол хем: «Гачышым бар ковушыма берменем» дийип айдыпдыр ахыры. Эгер пейдалы болса, барымыздан пейдаланыбермегимиз ге-

рекдир. Гой багшы барсын-да: «Үстүңе чозуп хем агамы алып билйәдим, йөне багшы боланым үчин, бир-ики хеңэдип берейин дийип, сазымы алдым-да гайдыбердим» дийип айтсын. Хан диймек билен оңа хем җан герекдир. Онуң хем ат тойнагының ашагындан чыкян тозаның астында галасы гелип дуран дәлдир. Гой багшының айдаңына гулак асман гөрсүн, оны масгаралап гөрсүн, онуң элини-аягыны гандаллап гөрсүн. Гелиң, бир сынанып гөрәлиң. Эгер багша башартмаз ялы болса, биз онсоңам бар...

— «Молласы көп болса, токлусы харама чыкар». Биҙиң геңешимизиң соңы шоңа барды. Маслахатлар көп болды. Ай болмада, биз шейле этмекчи дийип, бу хакда Эсенполат дага-да, хабар эшитдирдигә-хә. Ай, боляр-да — дийип, Артык йүзүни ашак салды-да аякларының бурнуна серетди.

Чолак батырың өңүне дүшүп отуран йигит Артыгың ызы билен:

— Мундан абаям болмаз, сыясатам. Асыл шу дийлип отурыланлар болмаяр — дийип, пугталап айтды-да бир дызының үстүне галды.

— Болдырын, гатам болдырын. Нәме болупдыр болман? — Сазанда гапдалында гоян дутарыны гайтадан элине алды. — Мен болдырын. Болмаса хем сынаныба-хагаларын. Онда-да хут эртириң өзүнде ве диңе бир өзүм...

Чолак батыр билен Артык башлыклайын, багшының ве бейлекилериң диен-айданларына гаршы чыкянлар көпчүликди. Оларың өзлери гидеси ве сазларының ады билен йөриш гураслары гелйәрди. Шейле эдип болса, өз сазларыны нәхили говы гөрйәндиклерини улы иле гөркезеслери гелйәрди. Шуңа багшы хем разы болар дийип ынанярдылар. Оларың тамасы чыкмады. Шоңа гөрә кейплери гачды, сазандаларындан гөвүнлери галды.

Инди сөзләре сөз галманды. Багшыны ёлундан алып галмак болҗак дәл. Шоңа хеммесиниң гөзи етди. Диңе бир сазанданы пата берип уґратмак герек. Ана Батыр йүзүни ашак салып турды. Онуң ызы билен бейлекилер-де турдулар.

Батыр гапыдан чыкҗак болуп дуран ерде:

— Гезек ахырын бизе гелер. Багшы, сен бир ялңышлык эдйәрсиң. Пархы ёк. Бир сынан, эгер эйгердер ялы болмаса, онда биз соңундан хем бар — дийди.

Сазанданың тарапдарлары хем турдулар, олар болса:

— Багшы, мертлик ве тутанъерлилик билен! Яман ат галмасын — дийдилер.

Шүкүриң өз пикиринден гайдувы ёкды. Онуң башында бу пикир гыжалатдан догманды. Ханың өзүни нәхили гаршылажакдыгыны билмезлигинден хем, өзүниң бир барып соражагына дүшүнмезлигинден хем дәлди. Ол хеммесине дүшүнйәрди. Өз обасының йигитлериниң батырлыгына ве оларың доганыны алып гелип билжеклерине хем гөзи аңры яны билен етйәрди.

Булара гараман, ол дутары билен гитмекчи ве агасыны шу дутары билен ханың зулумындан гутармакчыды. Өзүниң элине иң биринжи гезек дутар берен адамы — дутары билен азат эдип билмесе, онда онуң йүрегине җай болҗак дәлди. Бу пикир онуң башындан ине шундан догупды. Хут шунуң үчин-де ол оба адамларының маслахатыны кабул этмән, өз пикириниң үстүнде пугта дурярды.

Сазанда хем ериндеи турды ве элине дутарыны алып:

— Мен агамы шу дутарым билен алып гелип билмесем — дийди.

Онсоң ол өйлерине геленлериң хеммесинден өз гөвнүниң хош боланлыгыны билдирип, олары гүлер йүз билен угратды.

III

— Ёла хо-о-ол айрытдан дүшерсиң. Ол ёл йүз керем айланып, йүз керем доланып, шол башы агарып гөрүнйән гарлы дагың ичини сөкер-де гидер... Шоны алгын-да гитгин отургын. Барякаң, җүлге гинелип башлар, онсоң өңүнден бир обачылык чыкар. Ана, шондан аңрык хан галасы он чакырымлык ёлдур...

«Барҗак ерим хан яныдыр» дийип, багшы безенҗек--бесленҗек болмады. Озал нәме геййән болса, ене-де шоны гейди, эгнинден дутарыны асды ве сөвеше гитмекден галан гарры атың үстүне мүнди. Онсоң онуң башыны илерилигине тарап совуп, дуран еринден шейле такмынан салгы алды-да угради.

Ол гидип баряр. Ёла белет гарры ат гуйругыны шуввулладып, гөни шол айрыда тутдурды.

Бу нәхили йүреклилик! Бу нәхили мертлик! Сетанда--сейранда бир гидилйән, онда-да шейле гидилмән, ярагдан йүкленип, йигрими-отуз атлы болнуп гидилйән, ги-

дилмән отуранда-да онуң гидип барян ериниң атлылары үстүне дөкүлип, одуна сува еке чыканларыңы алып гидип — дурян ере — онуң екеже өзи гидип баряр. Онуң ярагы — дутары. Шу дутарына аркаланып, өрән аркайын гидип баряр.

Обаның улы-кичи хеммеси (диңе бир Чолак Батырдан, Артыкдан, ене-де бир йигитден өзгелери диймек болар. Олар өз диенлери эдилмәнинден соң, шу гүн дашарык-да чыкман, улудан дем алып, багшыларындан гахарлы ятырдылар) сазандаларыны уградып, онуң ызындан середишйәрлер.

Ол гидип баряр.

Оңа середип дуранларың арасындан бири «нәдеркә?» дийип, хеммеде болан сорагы орта атды. Бейлекилер оңа он ерден он дүрли жогап бердилер: «Нәтжегини обаның йигитлери билен гиден болса айдардык». «Нәме эдер өйдйәрсиң? Шу гидиши билен хич бир зат этмез, барар-да агасының янында отурар». «Нәме этсе-де, өзи саг-аман гелсе боляр». «Онуң нәтжеги шол, өзүниң шу гидиши билен бизиң сазымыза ар-намыс гетирер». «Соңуна середәлиң, гитсин, хер зат-да болса, онуң бу гидишинден, белки, ат галар». Белки, ол бизиң сазымыза шөхрат гетирер»... Онуң ызындан середип дуруп, шейле диййәрдилер.

Ол гидип баряр.

Бу эдилйән ченлериң хайсы бири доғры болуп чыкарка? Муны хәзирден айтмак болмаярды. Хайсы-да болса, болуп билер. Эмма оны уграданларың көпүси онуң бу гидип баршына умытсызлык билен гараярдылар. Олар сазандаларыны бейле угратмакчы дәлдилер ахыры.

Ол гидип баряр.

Сазанда өңе середйәр. Тәзе доган гүнүң шөхлеси үстүне дүшүп дуран даглара середйәр, дагың ичини сөкүп гитмели. Даг оны аты-заді биле өз демине чекип барян ялы.

Ол ызына гараман, йүзүниң угруна гидип баряр. Эмма өзүни уградан адамларың хениз даргамандыкларыны, оларың ызындан середйәндиклерини ве өзүниң шу гидип баршыны дегширйәндиклерини билйәрди. Йөне велин онуң шейле гитмегине болан нәразычылыклар, умытсызланмалар оны ёлундан саклап билмейәрди.

Ол гидип баряр. Узага гитди — дагың дүйбүне барып етди. Гарасы нокат ялыжак болуп, шол айырда

гиренинден соң гөзден йитди. Оба адамлары шоңа ченли гарап дурдулар. Оны гөзлери билен угратдылар.

Аңры гитдигиче сазанданың пикири артярды, өтен агшамкы өйлеринде болан геп-гүррүңлериң хеммеси бири-бириниң ызындан онун ядына дүшйәрди. Ол өзүниң пикири билен дагың ичине эййәм гирип гиденини ве гара дагың өз даш-төверегини габап аланлыгыны соң билип галды.

Даг. Даг! Нирә серетсе даг!

Үстүнден энчеме асырлары, энчеме дөврлери гечирен, энчеме галың гарлары эреден, эмма гаррамаян, хемише бир гөрнүшини саклап дурян, дүнйәниң гөрки, гөгүң дирегй — даг онуң төверек-дашыны гушап дур.

Даг. Даг! Нирә серетсе даг!

Дагың ички сыры билен онуң танышлыгы ёкды.

Шонун этегинде өнүп-өсен болса-да, ол хакында мергенлерден, батырлардан кән-кән роваятлар эшиден болса-да, өзи хем шу гара даглара гарап ве шондан ылхам алып, бирнәче хеңлер дүзен болса-да, хениз онуң үстүне чыкып гөрмәнди, хәзиркиси ялы, она якындан ве тәсин галып серетмәнди.

Даг онуң үнсүни өзүне чекди, башында пел-пеллешйән пикирлерини дерби-дагын этди. Уссат эллерде ишленип чыкарылан ялы гат-гат галып, асмана гөтерилен гара дашлар, оларың үстүнде гөгерип отуран арча ве керкав агачлар, ене шонуң ялылар оны гең галдырды. Ол шулара середип дуран еринде:

«Эшиден деӊ болмаз гөрен гөз билен» дийлен сөзи ене-де бир тезек тассыклады. Дашың үстүнде агач гөгерипдир, улалыпдыр. Булар барып-ха бизиң обамыздан-да гөрнүп дуряpлар. Оларың көки ненең дашы дешип гечйәркә? Сувы нireден тапып ичйәркә? Дашлар гат-гат гоюлыпдыр. Бу кимиң ишикә? «Хезрети Алы гылыжы билен дагы ики ярыпдыр» диердилер. Бу догры дәлдир. Хей, бу дашлары гылыч билен ики ярмак болармы? Йөне велин бу дагларың ашыклара ёл бермән, үстүнде зарын агладанлары, белки, догрудыр. Мениң вели ёлум ачык. Ине шу жүлге билен гитжек отуржак...

Багшы атың башыны чекип, бираз салым шейле пикир этди. Ол чун жүлгәниң ичинде дуруп, ёкарсына — дагларың башларына середйәрди. Бу ерден гарамак оны канагатландырмады, башларына чыкып гөрмеги хөвес этди. Атдан дүшди. Онсоң саг гапдалындакы үстүне аба-

нып дуран улы дагың сүйр депесине дырмышып чыкды.

Бейик даг! Ине шу ерде ол ызына өврүлип, өз ватанына биринжи гезек гаpады. Обасы аяк астына гелипдир. Нәче йеpедим дийсе-де, гиден ери ёк ялы. Обасының вели өзүни гөрмейәнлигине, илинден арасыны ачанлыгына, шундан аңрык гитсе, хич кимден харай ёклугына ве башына нәме гелсе, өзи чарамалыдыгына дүшүнди.

Догры ол өз башыны бир өзи чарамага боюн болуп чыкыпды. Шоңа гөрә шу екелиги ве дагың өз гөвсүнде саклаян ики аяклы, дөрт аяклы вагшылары онуң белент рухуны басып билмейәрди. Шунуң ялы хем «Мен хан янына нәхили барып билерин? Ол мени кабул эдермикә? Нәхили кабул эдеркә? Эшеге терс мүндүрип, ызыма ит салаймаса ягшыдыр. Мен шу гидип баршыма халкымың сазына ыснат гетирмесем ягшыдыр» диен ялы пикирлери этмейәрди. Шу ере гелип етенине онуң өкүнжи ёк, шундан аңрык гитмәге-де хич бир икиржиңленмейәр. Ол гитжек. Хәзир йөне дага томаша эдип дур. «Атылан ок дашдан гайтмаз» дийип, ол барып-ха обаларындан чыкманка айдыпды ахырын...

Ол бир чызыгың ичинде дурмакчы дәлди. Хәзирки барян ерине өңи-соңы гитмекчиди. Ол сазандалыгы билен Кесе Аркажы, Марыны, Салыры Сарыгы багламак оны канагатландырмаярды. Хываны, Эйраны гезип, ол ерлерде хем өзүни билдиреси гелйәрди. Йөне велин бейле гитмекчи дәлди. Өзүниң сөвер досты Алы багшы билен ве башгалары билен гитмекчиди.

Дагың башында ол төверегине сер салып узак отурды. Пәкизе шемал йүзүни ялап гечйәрди ве пикирини дурлаярды. Ол шу ерде өзүниң бу гайдышыны гайтадан пикиринден гечирди. «Белки, мен ялңышян болмайын? Обамын батырларыны өйкелетдим. Олар бихал адамлар дәлдилер ахырын. Оба оларың агзына середйәр. Мен нәме үчин оларың диени билен болмадым? Олар ханың кимлигини менден ягшы билйәндирлер ахырын. Кемакыллык эден болаймайын?» Ол шейле дийип, төверегиндәки дагларың бейик башларына ене-де бир гезек гарап чыкды ве өз-өзүнден соран сорагларына шейле жогап берди:

«Ёк, бу кемакыллык болуп билмез. Мен агамы дутарым билен азат этмелидирин. Шонда мен онуң эден ягшылыгыны ызына гайтарып билерин. Дутар! Дутар гылычдан зордур ве зор хем болмалыдыр. Хей, дүнйәде саз-

-сөхбете етеси-де бир зат болармы? Болмаз!.. Бу диңе бир ынсана тәсир этмән, хайванлара хем тәсир эдйәндир. Мунуң гадырыны-гымматыны билмейән болмаз. Дутарың пыгамбери Баба Гамбар Хезрети Алының Дүлдүлини бакян экен. Дүлдүл хорланып башлапдыр. Алы муны аңлапдыр. Онсоң ол «Дүлдүл нәме үчин хорланярка?» дийип, онуң себәбини билҗек болупдыр. Ер асты билен аңтап йөрйәркә, ахыры бир гүн Баба Гамбар өз ясан дутарыны чалып отырка, Алы онуң үстүнден барыпдыр, шол вагт Дүлдүл хем отуны иймән, саза гулак асып дуран экен. Пикирленип отурсам, шейле болупдыр. Илиң ханы болуп отуран ханың хем дутарың гадырыны билмеги герек ахырын. Мениң шу баршым хакдыр! Мен шейле гитмелидирин. Шоңа обан адамлары хем инди дүшүнен балсалар герек. Ёгсам олар эййәм гелип, мени ызыма гайтарҗак болардылар ве төвелла эдердилер. Мениң бош гелмеҗегими оларың арасында, белки, билйәнлер хем көпдүр. Ханың янына барарын ве оңа агамы берип гойбермәге меҗбур болар ялы хеңлер чалып берерин. Хеңлер болмаса»...

Хәзир онуң пикирини бозян зат ёкды. Диңе бир дагын дүйбүнде, дар җүлгәниң ичинде еке гоюп гайдан аты екесирәп кишнейәрди ве оны өз янына чагырярды.

Багшы дагдан дүшмекчи боланында, юрдуна гайтадан гөзлерини гездирип чыкды. Гара баглар, обалар, сүри-сүри маллар, оларың аңырсы билен гөрүнйән Гарагумуң депелери... Нәхили хезил! Нәхили гөзел!.. «Бу юртдан чыкып, шу белент дагларың үстүнден ашып, ене-де юрдуна гайдып гелип билйән йигитлер көпдүр...

Бизиң гөзел юрдумызы ташлап, мундан дөнүп гидйән, барып хана хызмат эдйән дөнүк гара сөмлере нәлет болсун!.. Олары халкымың гаргышы урсун! Мени хан гахар эдип зынданына салса-да, бу юрдум мени ханың элинде галдырмаз!.. «Ол шейле дийип, элине дутарыны алып, Гөроглудан «Гоҗа даглар» диен хеңи чалды. Мунуң яны билен онуң айдымына хем гыгырды:

Гоҗа дагларың башында
Яз бир яна, гыш бир яна.
Титрәр агзымың ичинде.
Дил бир яна, диш бир яна.

Гоҗа дагдан ёллар ашып,
Яз боланда, чайлар дашып,

Гыратымдан айра дүшүп,
Баш бир яна, ләш бир яна.

Ах чекдим, билим бүкүлди,
Сүтүним арша чекилди.
Гөзүмден сил дек дөкүлди
Ган бир яна, яш бир яна

Гөроглы диер нәдели?
Баш алып нирә гидели,
Өвезе көмек эдели,
Дөрт бир яна, бәш бир яна.
Ах, дөрт бир яна, бәш бир яна.

Сазанда ол айдыма шейле бир гыгырды, эгер онуң сесини магнитли белент даглар, чуң җүлгелер хич бир яна гойбермән, өзлерине чекип дурмадык болсаларды, онда обасының адамлары диңләп отуруп билердилер.

Багшы дагдан дүшди. Ат оны хокранып гаршылады ве атланмагы үчин, гелип ян берип дурды.

Багшы бу атың эеси дәлди. Озал оңа бир гезек-де мүнмәнди ве бир гысым-да от бермәнди. Эмма олар гечен бәш сагадың ичинде достлашыпдылар.

Ол гидип баряр. Ат озал өзүниң онларча гелип гечен ёлундан — гара дашларың үстүнден аякларыны батыргай басып гидип баряр.

«Гырмылдан гыр ашар». Сазанда бир гүн йөреди ики гүн йөреди, онсоң үч гүн йөреди. Ахыры ханың галасының ишигине етип аяк чекди. Шу ере ченли оңа яман ниет билен душан адам болмады. Ким өңүнден чыкса, илки нәме үчин барянлыгыны сорап, онсоң оңа ёл салгы берипди.

Ханың ики саны нөкери багшыны шейле бир «ыхласлы», шейле бир «гадырлы» гаршылады, хий, дийип-айдар дагы эдер ялы болмады. Гелҗегини бир ай өңүнден эшидип, гиҗе-гүндиз ёлуна гарап дуран мыхманларыны хем шейле ичгин гаршыламаян болсалар герек... Сазанданы ханың ховлусына, шәхериң белент ве аҗайып җайларына середип томаша этмәге хем гоймадылар.

Ат халыс дурупды. Шу ере өз сүтүнини сүйндүрип атыпды. Мундан аңрык онуң таяклап ковулса хем гидери ёкды.

Ханың нөкерлери онун ики җылавындан шапба япышдылар-да сакладылар. Онсоң онуң үстүнден багшыны тутаклап дүшүрдилер. Оларың икиси ики ерден

сазанданың эгнинден дутарыны сыпырып алдылар-да габындан чыкарып гөрдүлер.

Хырлы түпең дәл! Өрән гурат, киришлери зарңылдап дуран дутартар! Элиңе алып чалыбермели. Онуң шол бейик дагың үстүнде отурылып дүзүлиши. Киришлер бир азажык-да говшажак болмандыр.

Гең галмалы зат. Олар дутар билен гызыкланмадылар. Оны бир яна эллериниң терсине ташладылар-да, онуң эеси билен болдулар. Жүбүсини, голтугыны барладылар. Онсоң гушагыны чөзүп, онуң гатларыны агтарышдырмага дурдулар. Дөкдүлер. Эмма эллерине оңлы зат илмеди.

Багшы шу ерде ашакы додагыны дишләп, башыны яйкады. Нәме үчин бейле этдикә? Дутары зат хасап эдилмән, онуң бир яна ташлананына шейле этдимикә? Жүбүсини пулдан долдурып гелмәни үчин болмасын? Белки, шоңа өкүнендир! Йөне вели онуң өзи хем билини сермешдирди. Нәме үчин-кә? Онуң айда-йылда бир гүн ак саплы пычак гөтерәймеси барды. Белки, шоны гөзләндир. Ики гашының арасындакы хамың жоя ялы болуп, чызылып гитмеги шоны хем чен этдирмән дурмаярды.

— Нireден гелип, нирә барярсың? — дийип, олар яңкы ичгин япышмакларыны гойдулар-да гаты сес билен сорадылар.

— Инди болдуңызмы? — дийип, багшы олардан сорады.

— Бизе хабарыңы бер! Нireден гелйәрсиң?

— Шейледен гелйәрин — дийип, багшы гелен ызына тарап, чыгылып дуран йүзүни өврүрди ве: — Шу дагың аңры йүзүнден. Баршым болса сизиң ханыңызың янына! Мени онуң янына алып барың! — дийди.

— Ханың янына? Сиз ким боларсыңыз? — дийип, олар аркан чекилип дурдулар-да: — Биз билмәндирис, бизиң гүнәмизи гечиң! Ханымызың янына барян болсаңыз! — дийдилер.

Олар шейле дийип, багша ялбармага ве яңкы болушларындан өтүнч сорамага дурдулар.

— Хава, ханың янына. Мени онуң янына алып барың!

— Барарыс, хәзириң өзүнде!

Гачар горкусы болмадык, йөне вели өзүниң кабул эдилишинден нәразы болан мыхманың янында оларың бири галып, бейлекиси галаның ичине урукдырып гитди.

IV

Хан өз отурян отагында гүнүни нәмә гүйменип гечирҗегини билмән, төверегини гаранҗаклап, тукат халда отырды. Ол нәме билен гызыксын? Яш аяллары биленми? Булар хер гүнде болуп дураны үчин, оны халыс иризипди. Оңа хәзир, нәме-де босла, тәзе бир сүңк еңиллиги герекди. Нәхили тәзелик ол? Оны ханың өзи хем айдып берип билмейәрди. Хер халда хандыр. Бейле ичини гысдырып узак отурмаз Нәхили болса-да онуң кейпи тутар ялы хезиллик тапылар. Муңа гүман бармы? Янында отуран ики саны адам шонуң аладасыны аз этмейәрдилер ахырын...

Сазанданы дервезәнин даш йүзүнде гоюп, өзи аяк алдыгына гайдан нөкер, шол гайдышындан язман, ханың отуран отагының ишигине гелди-де ругсат алмак-бейлеки ёк, гапыны шыркылладып ачды. Онсоң аякларыны җүп басып:

— Ха-хан ага, с-сизиң яныңыза гелмеги с-сорап бир адам гелди — дийди.

Ана саңа тәзелик!..

Ханың сүзүлип дуран гөзлери ялпа ачылды. Нөкериниң болуп гелшинден гелен адамың йөнекей бир адам дәлдигини ол аңлады ве өз сөйгүли адамларындан биридир дийип билди-де:

— Бар гелсин! — дийди.

Нөкер алып гелмәге гитмеди. Өзүниң хениз айтмалы зады бар ялы ве шоны айтмага өзүни тайярлаян ялы, демини дүрсеҗек болды. Ондан хабарсыз хан онуң диренип дурмагына гахар эдип:

— Ким ол? — дийип, сорады-да, онуң берҗек җогабына гарашмак билен болман, ене-де:

— Бар, деррев алып гел! — дийип, оны гыссады. Она «бар, деррев алып гел» диймән, иң илки билен ол гелениң кимдигини ондан ымыклы сорамалыды. Нөкер гелениң кимдигини мазалы айтман, «гит, гетир!» дийлени билен оны бу ере алып гелҗек гүманы ёкды. Шонуң үчин-де диренип дурды ве демини дүрсеҗек болярды.

Ол ене-де соҗап:

— Биз онуң кимлигини билмедик. Сорадыгам велин, айтмады. Өз-ә түркмен. Йөне тәк бир өзи! «Мени ханың янына алып барың» дийип, бизден сорады — дийди.

— Ким? — дийип, хан гайтадан сорады ве өзүнин яйрап отурмагындан чалтлык билен йыганды:

— Нәме үчин онуң кимлигини ве нәме үчин геленлигини билмедиңиз? Түркмен дийдиңми?

Нөкер гыссанды:

— Танамадык, х-хан ага. Биз сорадык: «Сиз ким боларсыңыз» дийип. Ол жогап бермеди. Йөне «Мени ханың янына алып барың» дийди, Өз-ә түйс түркмен. Тәк бир өзи!..

— «Түркмен, тәк бир өзи». «Мен хан янына барярын. Хан янына барярын». — Хан шейле дийип нөкериниң күти додакларына сүйкешдирип айдан сөзлерини өз дили билен текрарлады-да: «Кимкә? Ол бу ере нәме үчин дүшдүкә? Белки, дөнүк болуп дүшендир, я есирлерини сатын алмага гелдимикә?» диен пикире гитди. Онсоң ол ене-де:

— Тәк бир өзүми? — дийип, яңадандан сорады.

— Хава. Тәк өзи. Бир хор ябысы билен, бир дутары бар.

— Дутары бар дийдиңми? Бар онда тизден алып гел — дийип, хан нөкерине буюрды. — Ылгап гит-де тиз гетир! — Ол шейле дийип, буйругының үстүни долдурдым этди. Онсоң янында отуранларың бирини хем оңа гошуп гойберди.

Олар мыхманы хәзирин өзүнде алып гелерлер. Ылгап гитдилер. Эмма ханың шоңа-да сабры етмеди. Еринден тасанжырап турды. Оларың ызындан ол хем ылгамакчымыка? Даш ишиге чыкып дурды ве өңи билен хич бир затдан хабарсыз нөкериниң гечип баряньлыгыны гөрди. Хан оңа гыгырды:

— Бар, тизден алып гелин!

Нәмәни алып гелмели? Ол нөкер хич зат билмейәрди ахырын. Шонуң үчин ол газык ялы дикилип дурды ве өзүниң нәмәни алып гелмелидигини сорады. Хан оңа дүшүндирмез. Шейле хем этди. Өзүниң нәме буюряныны бир сөзде айтмагың ерине, оңа он гезек агзыны долдурып, хапа сөгүнчлер билен сөгди. Бу нәхили гахарлы хан? Инделмезден гелен мыхманы хем шейле гахар билен гаршылаймаса ягшыдыр.

Сазанда ханың янына гетирилди.

Хан билен багшы саламлашанындан соң, ара дым-дырслык дүшди. Бу дымышып отурмаклык узага чекен болса хем хич кимиң йүрегине дүшмейәрди. Белки, онуң

мундан артыграк хем довам этмегини хер тарап ислейэндир.

Ханың гөзлери багшыда, онуң дутарына, гара силкме телпегине, агар чәкменине ве аягындакы овадан гүлли жорабына, пикирли йүзүне, хемме зады гөреси гелмеклик билен гараян гөзлерине середйәр.

Сада түркмен йигиди. Онуң гын-гыссаг гөрмән, азажык-да йыгрылман, өрән аркайын отурмагы ханың үнсүни хеммесинден бетер өзүне чекди. «Кимкә? Багшымыка я-да юрт чалып йөренмикә? Дутары йүзиниң пердеси болаймасын?».

Хан шейле пикир эдип, оңа сын этмегинден белли бир нетиҗә гелип билмейәрди. «Хер халда йөне адам дәлдир» дийип, ахырсоңы оңа шу умумы баханы берди.

Сазанда өзүниң гөзден гечирилйәнлигини ашаклык билен аңлаярды. «Сынлаберсинлер. Кел дәл. Көр дәл. Йирик-йыртыгым ёк». Багшы ичини гепледип, ханың яшайыш дережесини гөзден гечирйәрди. Мәмметяр ханың дережеси онуң ядына өз ханларыны дүшүрди.

Ол Нурберди ханыңка барманды, онуңка барып, саз чалманды. Йөне велин, онуң гызыл бегрес билен нагышланан уллакан чадырда отуранлыгыны кесесинден середип гөрйәрди. Онуң ичине халы дүшелгидигини болса гөренлерден эшидйәрди.

Инс шоларды...

Ол хәзир ичине гүл пуркүлен ялы тамда отыр. Онуң овадан нагышларына гөзи гидип середйәр. Ол хер халда өзүниң бу дережә гең галанлыгыны гизләп билшинден гизлежек болярды.

Минутларча довам эден бу дымышып отурмаклыгы ахырсоңы ханың өзи бозды.

— Хм, мыхман, ягшы гелдиңиз, ханы, данышып отурың! Кәриңиз нәме болар? — дийип, хан сазанданың гапдалында дивара сөелги дуран дутара гарады. — Багшымысыңыз? Я-да...

— Кәр сазандалыкдыр, хан ага — дийип, багшы шол бир чөк дүшүп отурышына жогап берди.

— Чох ягшы! — дийип, хан сакгалыны сыпап, бир гобсунды-да ене-де сорады:

— Онда сиз айдып отурың, ким боларсыңыз ве хайсы ханың багшысы боларсыңыз? Мен түркменлериң атлы багшыларыны эшидйәрдим: Гарадәли багшыны, Алы багшыны ве башгалары...

— Мен атлы багшы дәлдирин — дийип, сазанда жогап берди. — Мен йөне өз юрдумың сазандасыдырын.

— Хм, өз юрдумың дийсене — дийип, хан гөзлерини элек-челек этди. Ол оңа ямашгандан гарамага дурды. Онуң хәзирки середиши озал гөрүп билмән галдыраны барлыгыны инди билен ялы ве шоны гөзләп тапжак болян ялы, өрән йитиди.

Багшының шол бир отурышы отурышыды: йүзүнде гөзүнде үйтгейән ери ёк. Ол гөнүсини айдыпды ахырын. Сазанданың бу ломай сөзүне ханың чынданмы я-да яланданмы, гараз, гүлкүси тутды:

— «Өз юрдумың сазандасыдырын» — дийдиңми мыхман? Хых-хах хых-х-х-х...

Хан гүлйәр. Ол багшы билен хезиллешип гитди, кейпи гөтерилди. Онуң гүлкүсини голлан бейлеки ики адам-да гүлйәрлер.

Оларың нәме үчин гүлйәнлерине, бейлеки сазанда-да дүшүнйәндир. Ол «гүлсеңиз-гүлүң» диен ялы эдип, ене-де:

— Хава, мен өз юрдумың сазандасыдырын! — дийди. Шейле диймеги билен оңуң йүзи хем чытылып гидипди.

Өз гүлкүсиниң мыхманына тәсир эденине бегенен ялы, хан ене-де шол гүлкүсини довам этди:

— Хах-хых-х-х-х, мыхман, сен «өз юрдумың» дийип, не улы гепләп башладың? Хайсы юрдуң?

— Өз юрдумың.

— «Өз юрдумың сазандасыдырын» — дийдиңми, мыхман?

— Хава, мен өз юрдумың сазандасыдырын.

Хайсы бир юрт ол, өз юрдум диййәниң? Ханы айдып бер: шол бизиң билйәнимиз Кеймиркөрүңизиң юрдумы? Эгер-де ол болжак болса, онда сизиң багшылы болар ялы юрдуңыз ёкдур. Сизиң иң зоруңыз Кеймиркөр диениңиз болупдыр ахырын. Догры, ол Недир ша билен-де далашыпдыр. Йөне ол юртлудырын дийип, дилини ярып билмән гечипдир ахырын. Ол хемише: «Мениң юрдум хатап галасыдыр» дийип, дүйәниң үстүнде яшар экен. Сизиң аңрыңыздан Хыва, бәриңизден болса... Сизде нә юрт болсун, агыз долдурып айдар ялы, хых-хы-хы...

Ханың кейпи көклүгине, гамсызлыгына гең галып отуран ерде «геп оюндан етер» диен аталар сөзи багшының ядына дүшди, «Гүлкүниң ашагында нәме-де болса, бир

зат ятандыр. Йөнекей ере бу бейле азар эдинип гүлмез ве янында отуранлара хем гүлүң диен гөз билен серетмез». Багшы, хан гүлүп болянча, шейле пикир этди. Хачан ханың гүлкүси галандан соң болса, ол ене-де:

— Мениң юрдум бардыр ве юрдумың багшысы хем бардыр — дийип, багшы айданыны пугталашдырды.

— Биз асыл-ха мыхманың хабарыны бир гүнден соң аляндырыс. Сизиң хабарыңыз велин хәзирден алсак-да болҗак ялы.

— Ханы, онда айдып отурың, сиз нәме иш билен гелдиңиз? — дийип, хан ондан сорады.

— Бир кичиҗик иш билен, хан ага. Оны хәзирден айтсагам болар. Йөне шунсуны айдайын: шу дутар билен сизе ики саны хең эдип берәймәге гелдим. Хавва, сизиң элиңизде мениң доганым бар, шоны хем бериң дийип, сизден сораймага гелдим. Артык хабарым хем ёк мениң.

— Нә доган ол?

— Мундан он бир гүн озал сизе бенди дүшүпдир.

— Онда Гурбовың галасына чозанлардан тутуландыр — дийип, ханың янында отуранлар ханларына айдып бердилер.

— Хеңи шонуң үчин чалып берҗекми? Хә, ол дийсеңиз-ле «шол дийип гелдим» дийсене. — Хан багшының йүзүне гайтадан середип, ене-де гүлмәге дурды. — Саз чалып бермәге, хах-хах. «Ол мениң доганымдыр» дийсене. Ягшы доганың бар экен...

— Хан ага, сиз кән гүлдүңиз...

— Мыхман, гаты гөрме, сизиң геп уршуңыз гүлмез ялы дәл. Болшуңыз гаты гең, эмма сен мунда гөвнүңе хич зат гетирме. Бу бизиң дегишмәмиздир. Багшы халкы болса дегишмәни гөтерйән болмалыдыр. Онсоң хем биз гөрен мыхманымыз билен ялаң шейледирис... Сен хабарыңы айдыбер. Хы-х-х...

— Мен гөвнүме хич бир зат гетирмейәрин. Хавва, биразаҗык гетирмәнем дурмаярын. Хан ага, мениң шу гелшим гүлкүми? Онуң ялы болса билмедим... Шу иң говы болуп гелшим: Догры, башга хили хем гелишлерим барды, эгер гелейин дийсем. Ёк, мен башга хили гелмеги ислемедим. Оны обам хем маслахат билмеди. Шонуң үчин-де ине шейле гелдим. Эмма бу гелшим гүлки болуп чыкян ялы болды, гаты билйәрин вели.

— Мыхман, бу гелшиң-ә ине гөрйәрис. Ханы айт, башга нәхили гелшиң барды? — Бу сорагы ханың гүлкү-

сине гошулян, белки, ондан хем ичякгыжырак гүлйән гырчув гара сакгаллы, били гөк гушаклы, орта бойлы адам берди. Ол өзүниң сорагындан гөвни хош болуп, сакгалыны сыпап, ханың йүзүне гарады.

Сазанда бираз аркайынлашыпды. Инди гелендәкиси ялы йүреги тарсылдап уранок. Геплешип отуранлары өзүнден артык дәл, болайса өзи ялы. «Уршуң ичинден дашы яман» дийип, багшы ханың салгыны илки эшидендәки өзүниң гайгысыны ядына салды. Ол хәзир ханың якын янында отыр. Онуң билен сөзлешйәр. Гөни хем дәл, гышарып хем гөрди. Нәме үчиндир, хан өзүни асманда асып отурмады. Багшыдан гөзлери докунманлыгынданмыка? Ёк, онданам-а дәл ялы. Догры, ол багшының гепине-сөзүне гүлйәр. Онуң билен бәлчирейән ялы гүрлешйәр. Эмма онуң гүлкүси бирхили, әсгермезиң гүлкүси дәл ялы, ондан бир хили йүрек авамасы дуюляр. Ол сазанданың йүзүне середенде, нәмедир бир затлары пикир эдйән ялы боляр. Шонда йүзүниң реңки хем соляр, гүлкүсиниң хем соңуны «хырк-хырка» берйәр. Чал мурты күссерйәр. Ким билйәр, белки, ханың ядына башга бир затлар дүшсе-де дүшүп йөрйәндир.

«Башга нәхили гелшиң барды?» диенде. сазанда бираз пикирленип отуранындан соң жогап берди:

— Мен хан агадан доганымы дилемәге илимиң иң сайлама йигитлери билен хем, иң сайлама ат ве яраглары билен хем гелип билйәрдим, эгер гелейин дийсем! Бу бири, гардаш! — Онсоң багшы йүзүни ёкары тутды.

Онуң бу жогабы хана шарпылдап дегди. Ол мыхманың сөзде «сазандадырын» дийип башлап, индики айдып отуранларына дүшүнен болса герек, ынжалыксызланды. Мыхманың йүзүне середип, аграмыны бейлеки уйлугының үстүне еңиллик билен атды. Йүзи, эрни гышарды: өмрүнде бир гезек-де гүлмедик ялы, асыл гүлмәге укыпсыз ялы болды. Сакгалы хас агарды, нәме үчиндир, хәзир онуң дүйбүнден хына-да гызарып гөрүнди. Гөзлери мөлерди-де белли бир зада назар салман, гиңден ачылып дурды. Инди гүлкүси тутанок. Онуң яп-яңы багшыны масгаралап гүлйән гүлкүси ханы?! Ол нирә гитдикә? Нәме үчин гитдикә? Ол гүлкүлер сазанда гаты гөрйәр дийлип ве мыхман сыланып гоюлаян-а болмасын? Онуң үчин дәл болса герек. Мыхман өзүне гүлүнмегини гаты гөрйәнлигини илки башда хем билдирипди. Эгер хан мыхманың гаты гөрйәнине кейип эдип гүлен болса, онда

хенизем гүлүбермели ахырын. Мыхман онуң гүлкүсини гаты гөрйәр. Йөне велин, хан бейле ягдая дүшер ялы, мыхман нәме дийди? Ол йөне «месайы бир зат» дийди ахырын. Шунда нәме горкунч ве гахарланар ялы зат бар? Белки, хан онуң бейле диймегинден бир затлар аңландыр. Ёгсам ол ене-де гүлерди. Нөкер гелип «түркмен гелди» дийип айданында, ханың гөз өңүне даяныклы, сырдам йигитлер ве оларың гулан атлары гелипди. Нөкер «тәк бир өзи» дийип айданда болса, хан гелени гөрмәге ховлугыпды. Соң болса били гылычсыз, аягы бөкежем хыва әдиксиз, эгин-эшиги йөнекей йигит онуң кейпине гелипди.

Мыхманың шол болшуна «Мен өз юрдумың сазандасыдырын» диймеги болса, ханың ве бейлеки отуранларың гүлкүсини тутдурыпды. Онуң индики айдып дуранлары болса ханың гүлкүсини тутдурмады, гайта гахарыны гетирди. Ол мыхманына нәхили «сылаг» этҗегини шу ерде пикир этди: «Мунуң гаршыма гидип айдып отуранларыны гөр-ле. Мени горкузмагы хыял эдйәрмикә? Элини-аягыны дандырып, зындана атдырайҗагымдан хабары ёкмука? «Сайлама йигитлер билен хем гелип билйәрдим» дийди. Нәме үчин онда шейле ве боюн сынып гелдикә? Нәме үчин шоны маңа айдярка? Дүшүнмейәрин... Бу бир самсык болаймасын? Башга хили эдип гелшини эдип гелсе болмадымыка? Сен бу хайбатың билен мени горкузып, доганыңы алып гидип билмерсиң! Муны нәме этсем, ханлары дагысы билен хеммесине ягшы гөз гөркезип билерин? Ызына ит салып ковмалымы я зындана ташламалы, я-да... Нәме этмели? «Сазандадырын, саз чалып берҗек» хем дийди. Онда мен муны Гулам багшының элине берейин. Шоны еңип билсең доганыңы алып гит диейин. Гулам муны гүҗүк далан ялы эдип далар. Онсоң муны нәтмелидигини өзүм билерин. Эшеге терс мүндүрип, ызына ит салага-да юрдуна ковуп гойберерин. Шейле эдейин. Йөне велин мунуң өзи багшы болайбилсе ягшыдыр. Нәме болса шол болсун. Шейле эдерин...»

Хан шу пикирини тизден ерине етирмәге ховлуган ялы, багша шейле сораг берди:

— Мыхман йигит, ханы, догрыдан гел, сен багшы дәл, сениң айдып отуран затларың асла багшың айтҗак затлары дәл. Сен багшымы? Я?.. Гел, догры гепле...

— Догрымдан гелсем, хан ага, мен сазандалыгыма-ха сазанда. Йөне велин өз доганымы диләп, сизиң яны-

ныза хоржуны гызылдан долдурып хем, бир-ики саны дүйәни халыдан йүкләп хем гелип билйәрдим, эгер гелейин дийсем. Сизиң яныңыза бейле гелмеги хем маслахат билмедик. Шунуң үчин болса ине шейле гелдим. Бизиң дүнйәде иң әзиз гөрйән задымыз саздыр, хан ага, муны, белки, сизем билйәнсиңиз, түркменлериң бир хеңе бир дүе тутяныны билйәрсиңиз. Биз шейледирис. Сизиң хем сазы сөййәнлигиңизи ве өзүңизиң багшы саклаяныңызы эшидйәрис: «Мәмметяр хан — саз гадырыны билйән хан» дийип, шу сөз бизиң обамызда эшидилип дурярды. Шунуң үчин биз отурдык-да ханың янына адамыны диләп нәхили бармалы дийип маслахат этдик ве онсоң шу карара гелдик: «Хана дилеге гахар билен, пул билен бармалы дәл, диңе бир саз билен бармалы. Шонда ол мөхүмиңи битирер» дийдик. Ине, шоңа гөрә-де, өзүм сазанда боланым үчин, мен сизиң хузурыңыза саз билен гелдим. Эгер доганымы азат эдерин дийсеңиз, онда сизе шу «варак» дутар билен бир-ики саны хең эдип берҗек, хан ага.

Хан улумсырап, аркан гайшып паллады:

— Мениң саз сөййәнлигим шол ерлере хем дүшйәрми? — дийип сорады.

— Хава, хан ага, дүнйәде эшидилмез-билинмез зат болмаз, эшидйәрис. Онда-да хер гүнде.

Хан хас гызыкланды:

— Мениң хакымда башга нәхили затлар эшидйәрсиңиз?

— Башга-да говулыгыңыз хакында көп затлар эшидйәрис, хан ага.

Меселем, нәмелер?

Багшы бираз йданжырап дурды-да:

— Онсоң хем... — дийди.

— Меселем, нәмелер? — дийип, хан ене-де чинтгеләп сорады. Онуң эшидеси гелйәр.

Багшы инди нәме җогап берҗегини билмән, мәхетдел галды. Ёкарсыны гарап пикирленди. «Нәме дийсемкәм?» дийип, гөзлерини гырпылдадып пикирленди. Ол ханың нәхили җогап аласы гелйәнлигини билди. Оңа «Сизиң адалатлылыгыңыз, батырлыгыңыз хакында эшидйәрис» диймели. Ол ханың гызыл йүзүне середип отуран еринде бейле диймәге, йөне ханы ойнап гойбермәге-де дили бармады. Онсоң йөне отурманың ягдайыны тапман ве өзүниң тослап тапяныны хана аңлатмаҗак болуп:

— Ай, хан ага, санап отурмагың хажаты ёк, йөне көп затлар эшидйәрис — дийди.

Хан онуң бу сорага жогап бермәге кынлык чекенини билди-де башга сорага гечди.

— А, сазандалыгым хакында? — дийди.

— Оны хем эшидйәрис. Йөне «хан чепбекей» дийип эшидйәрис.

Догры, хан саза өкде болмаса хем дутар чалып билйәр экен. Онуң чепбекейлиги хем догры. Бу хакда сазанда озалам бир ерде эшидипдир, багшының шуны айтмагы өрән ерликли болды. Шунуң билен бирликде хем хан багшының тослап айданларының барына ынанды. Онсоң ол ене-де улумсыланып:

— Айданларың догры, белки, маңа саз чалып бермәге гелениң хем догрудыр — дийди.

— Догры, хан ага! Нәме болупдыр догрым болман...

«Хм» эдип, хан бираз бөврүни диңләп дурды-да:

— Эмма диләп гелен адамың этмишлидир — дийди.

— Билйәрин, хан ага.

— Билйән болсаң, онуң бахасы гымматдыр.

— Оны хем ягшы билйәрин. Йөне хан янында онуң нәме гымматы болсун, хан ага. Ол бир адам ахыры!

— Доганыңы шу дутарың билен алмакчымы?

— Шейле ниет билен гелдим, хан ага.

— Сазың билен алып билмерсиң!

— Онда... — дийип, сазанда дымды ве яңы ханың угруны тапандырын дийип сүйҗән агзына өт атылан ялы болды.

— «Онда» нәме? — дийип, хан сазанданың йүзүне серетди ве өзүниң хәлки эден пикирине ене-де гайдып гелди. «Онда сен атлы-яраглы гелерсиң, ханы шейле гелибем бир гөр!» дийип, ичини геплетди-де багшының өңүнде шейле шерт гойды.

— Мениң бир багшым бар. Эгер сазанда болсаң, шоны eң-де доганыңы алып гидибер! Эгер еңилсең, онда мениңкем сениң «ондаң»... болар!

Хан шейле дийип, йүзүни ашак салды. Онуң янында отуранлар хем ханың шейле диймегини макуллап, гозганышып отурдылар.

Багшы еңилсе, хан нәме этҗегини айтмады. Гой айтмасын. Багшы инди ондан ягшылыга гарашян дәлдир.

Онсоң Шүкүр: «Ханың багшысы ким? Оны еңип болармы, болмазмы?» диен ялы пикир этмән:

— Боля, сынанарын. Эгер басылсам, онда нәме этсең, шоны эт — дийди.

Онуң түйи эмгенмән, мертлик билен берен жогабына хан гең галып тисгинди ве:

— Сен ким билен саз чалышмалыдыгыңы — Гулам багшыны танаярмын? — дийип сорады.

— Эшидйәрин — дийди-де багшы бир иңкисе гитди.

— Онда боля. Эртирден башларыс! — Хан шейле дийип, еринден турды. — Биз мыхман сөййәндирис. Бу гүн агшамы билен дынжыңы ал, ий-ич — дийди.

Онсоң ол янында отуранлардан бирине сазанданы мыхманхана алып бармагы ве иймек-ичмекден кем задыны гоймазлыгы буюрды.

Сазанда ханың йүзүнден эрбет ниетлерини окап, гайгылы турды.

V

«Хан халыс болмазлыгына тутан болса герек. Гулам багшы! Мен оны эшидйәрдим. Онуң дабарасы даг ашып, бизиң обаларымыза ченли барып етендир. Ба-а, оны еңип, доганы алып өтәгитмек — эшекден палан алаймага дәлдир. Ханың хем багшысына гөвни етйәр. Ол дине бир шоңа даянып улы гепләндир ве хондан бәрси болуп жошандыр: «Мең багшымы ең-де доганыңы ал-да гидибер...»

Сазанда ханың янындан туруп, мыхманхана барянча шейле пикир этди.

Оны бир кичижик тама алып бардылар. Тамың ичинде бир адам отурыбермели дүшек бар. Екеже эпишгеси болуп, ол хем юмрук сокаймалы — даражык. Онда бу голай-голтумда адам хем яшамадык болара чемели. Диварың йүзүне елмешен кереплери багшы гөрди. Ол хер халда мунуң ичине өзүниң пикири ве дутары билен ерлешип билди.

Янының бир чәйнек гөк чайы билен бир табак пити гетирип, оңа бердилер. Ол нахардан чайдан ийип-ичип эгисмеди.

Ишдәси яныпдыр. Гойберилжек ат ялы, галпылдап пикир эдйәр.

«Мен нәмеден бейле дарыгярын? Гулам багшы ялы багшылары гөрмерин дийип, бу ере гайдыпмыдым? Ек, хан кими болса, өңүме чыкарыберсин. Саз чалшып алма-

лы болсам боляр. Маңа асыл гереги шол ахырын! Гулам багшы ялы багшы билен саз чалшып билмәге горкҗак болсам, онда сениң үстүңе башга хили болуп гелердим. Онда гезеги Чолак батыра ве обамың йигитлерине берердим ахырын. Мен оны этмедим. Саз чалышмага мейил эдип гелдим. Шу дутарым билен агамы азат эдип билмесем, онда онуң иниси болуп билмедигим дийип, касам эдип гелдим. Шу касамы сениң Гулам багшы ялы багшыларың кәнлигини билип этдим ахырын. Йөне велин хан сөзүниң үстүнде тапылыбилсе ягшыдыр. Нәхили ёл билен болса-да, иң илки билен онуң шу тарапыны пугталамалы. Эгер ол сөзүниң үстүнде дурса, онда түйс мениң диеним гелйәр... Арманым галмаяр. Гетир Гуламыны!.. Гелсин шол Гулам!..»

Багшының йүрегине ховул дүшүп, еринден зөвве турды. Дашары түм-гараңкы болуп, даражык әпишгеден гөрүнйәрди. Сазанда бу тама өзүниң гүн яшманка гелип гиренини ядына дүшүрди. Инди болса гиҗәниң бир вагтлары болуп гиденини аңлады. Онуң янына гелип-гидйән ёк. Бир адамың мазут яглы чыраны якып, шол гидиши. Дашардан адам сеси, аяк сеси хем эшидилмейәрди. Ичерде гезмелейәр, өлүгси чыра середип дуряр. Бейле екелик, мунча вагты бир өйде бир өзи отурып гечирмек онуң хайсы бир ерде, хачан гөрен зады. Даражык там онуң ичини йыртып барярды. Онсоң ол дагы эдерини билмән, язылгы дуран дүшегиң үстүне өзүниң ядав гөвресини гойберди.

Ол ханың юмшак дүшегиниң үстүнде ятҗакмыды? Онуң хөзирини гөрмек ислейәрмиди? Ёк. Асыл ёк. Ол энтек пикир этҗекди, элине дутарыны алып, бирнәче хеңлери гайта-гайтадан чалып чыкҗакды.

Буларың хич хайсы болмады. Башыны яссыга гоян дессине уклады.

Хәзир оңа хемме затдан бетер укы герекди ахырын.

Багшы даң билен оянды, йөне вели турмады. Ол оя ятды. Өтен агшамкы пикирлери, өз-өзүнден геплемеклери ене-де онуң башында хәзир болды. Сүңңүне ене-де галпылды дүшди.

«...Гулам багшы... Хан багшысы... Онуң өзүне гөвни етйәндир. Аркалы көпек гурт алар!.. Гой, ол хан багшысы болсун!.. Ол тарапы мениң үчин хич. Ол хан багшысы болса, мен-де бу хандан азаҗык-да чекинмейән батыр йигитлериң сазандасыдырын. Йөне велин элде ба-

рымы этмелидирин. Гулам багшы әсгермезлик эдер ялы багшы дәлдир. Онуң дабарасы бидерек ере даг ашып, алыс юртлара етен дәлдир. Онуң билен ене-де бираз вагтдан соң саз чалышмага отурмалы боларыс...»

Сазанданың йүрегине ховул дүшен ялы, турмага хыялланды. Яссыкдан башыны галдырып, әпишгә серетди. Энтек ирди. Юмрук сокаймалы — даражык әпишгеден даңың ала гараңкысы чаларып гөрүнди. Диңширгенди: сес-үйн эшидилмейәр. Мениң ятан ерим хан галасы ахырын. Белки, бу ерде гич турулса-да туруляндыр дийип, ол ене-де башыны яссыга гойберип, шол өз-өзи билен геплешмегини довам этди:

«...Эгер Гулам багшы еңип чыкайса, онда нәме болар? Бо-о-ов, ондакыны яда дүшүрер дагы эдер ялы хем дәл. Онда мен илимиң элине дутар аланының хеммесиниң йүзүни ере саларын. Өз халыпам, маңа сазандалык патасыны берен Гара Дәли нәдер? Шейле бир масгарачылык болса, ол муңа дөз гетирип билмез... Нәдер? Иң илки билен дутарыны оврам-оврам эдер-де ода салар. Онсоң... Дөвлетдурды багшы хем габрында рахат ятып билмез. Шейле бир масгарачылык болса, оңа хем етер, онуң рухы дуяр.

Олар сазларыны нәхили сөйдүлер ве онуң өсмеги угрунда нәхили жан чекдилер?.. Олар сазларының масгараланмагына хич бир чыдап билмезлер ахырын».

Пикир эдип, шу ере етенде, ол эдил эл билен гөтерилен ялы гең галып дурды. «Нәме үчин башыма шейле пикирлер, шейле ятламалар гелйәр? Бу нәмеденкә я мениң шу Гулам багшыдан суссумың басылып йөрдүгимикә? Онда нәме үчин өзүм дуямок? Менми сазымыза масгарачылык гетиржек? Мен шуңа дегишлимикәм? Ёк, бу болуп билмез... Мен Гара Дәли гөклеңден пата аландырын. «Сен сазанда болдуң» дийип, ол өз дили билен маңа айдыпды ахырын. Мундан соң саз чалышмакдан гайдарынмы?.. Эгер доганымы саз чалшып алмалы болсам, маңа дагы нәме герек? Мениң диеним гелйәр ахырын. Хут шонуң үчин хем мен шу ере гелдим ахырын. Мен сазымыза ыснат гетирмерин! Өз халыпаларымың йүзүне чирк ялжак-да гаралык гетирмерин!».

Сазанда соңкы сөзүни өрән-кесгитлилик билен айтды-да гейинмәге дурды ве нирә йөр дийилсе, гидибермәге тайяр болды-да, дутарыны еңиллик билен чалмага отурды.

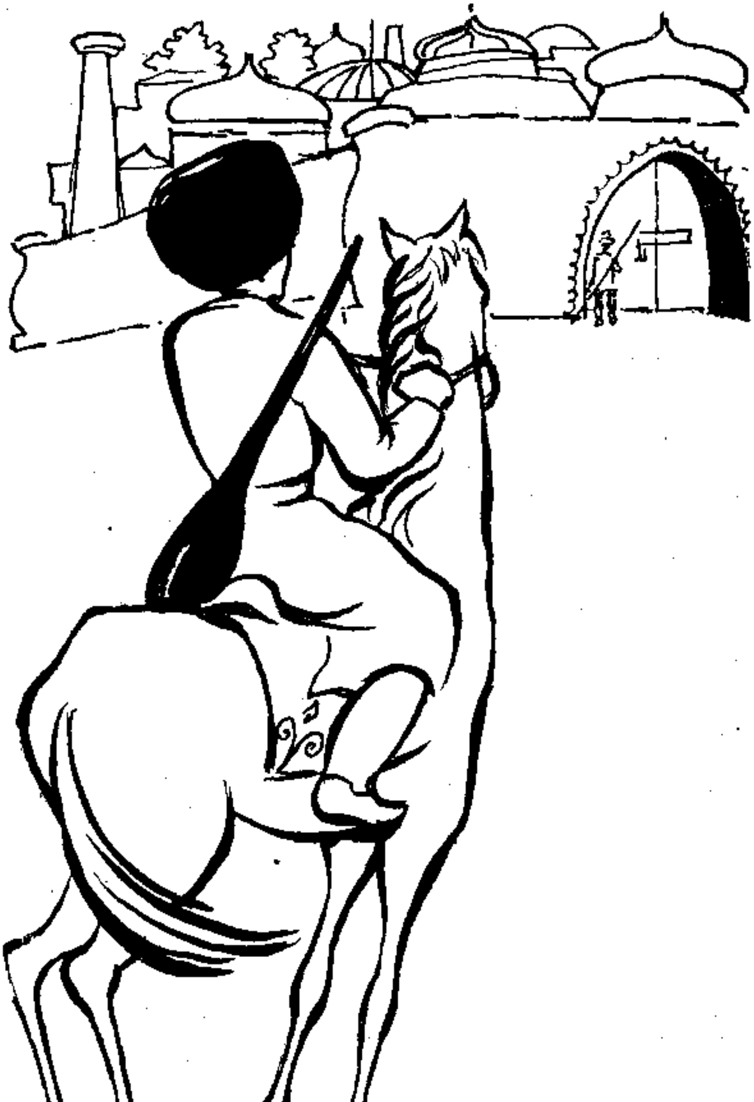

Хан галасы турупды.

Багшы инди өзүниң нирәдир чагырылмагына сабырсызлык билен гарашярды. «Хан багшысы гетирилендир. Хәзир мени хем онуң янына алып барарлар. Хан багшысы. Ол габарыляндыр... Хан хем оңа өз табшырыкларыны берендир...».

Ол пикир эдйәрди. Хәзир бу кичиҗик там хем онуң гөзүне өтен агшамкысындан хас дар ве йүрек гысдырыҗы болуп гөрүнйәрди. Нәме этсин? Чагырылянча онуң ичинде ичини гысдырып отурмалы.

Ол эпишгә тарап бакып, ондан көп затлары гөрйәрди. Узакдан, багшының дүйнки үстүне чыкып отураны ялы улы дагың башы гөрүнйәр. Ол дагың өңүни кесип, гара гөзелек гелин-гызлар ве йигитлер гечйәрлер. Багшы середип отыр. Хенизем онуң янына гелйән, халындан хабар алян ёк...

«Бу ханың зынданы болаймасын?» Узак гарашып отурандан соң, багшы өз отуран отагындан шейле нетиҗә гелди-де, тамың ичине эпишгә, гапа гайтадан гарап чыкды ве туруп, онуң ичине ики тарапа гезмелемәге дурды. «Белки шейледир, ёгса хан агшам мени өзүниң янына чагырып, саз чалдырмазмыды, гүррүң эдишип отурмазмыды? Я ол өз багшысы билен гидишйәрмикә? Оны мең гаршыма чыкарҗак болуп тайярлаярмыка? Нәмәни чен этсең эдип отурмалы. Оңайсыз ягдая биркемсиз дүшүпдирин. Мениң не гөзел йигитлериң ичинден чыкып, гелип отуран ерими! Онда-да өз аягым билен гелиб-ә... Догры, бу ханың мыхманханасы болман, зынданы долса-да болуп билер. Хан мени шунуң ичинде отурдайын дийсе-де отурдып билер. Мен нәме эдип билерин? Обамың адамларының хандан тамасы шуды ахырын. Шейле болуп хем чыкаян болмасын... Гой, шейле болсун!.. Мундан хана нәме пейда чыкҗак? Акмак хан, бир «Яндым Лейлини» эшидениң дегмейәрми дүнйә малына? Онсоңам отуртҗагың шунуң ичи болса боляр. Хайсы гиже дийсем, мунуң ичини бошадып чыкып гидип билерин. Ёк, сен мени зынданда отурдян дәлсиң! Сениң ниетиң башгадыр. Мени Гулам багша даладып, масгараламак ислейәнсиң, сен мениң үстүмден гүлҗексиң. Ханы гөрәли, ким-кимиң үстүнден гүлмели боларка?»

Сазанда ене-де саз чалмага отурды. Онуң җошгунлы йүрегини, эдйән пикирини саз бираз көшешдирип билйәрди.

Ол шу ерде отурып, «Сазанданың өлүми» диен бир хең дүзмеги хыял этди. Эдил ери. Бу өлмез-йитмез бир хең болар. Дутарларда көп-көп чалнар. Эшидип отуранлар болса ханы йигренерлер ве оңа нәлет окарлар.

Шу халатда аңырдан бириниң гыссанмач гелип гапыны ачмагы сазанданың пикирини бозды.

— Мыхман, турдуңызмы? — дийип, ол гелен йигит сорады. Бу багшыны дүйнки гаршыланлардан дәлди. Мылайым йигит. Небси агырян шекилде сазанданың йүзүне гарап дурды. Багшы хем онуң йүзүнден нәмедир бир зады аңлажак болан ялы серетди-де:

— Гарашып кән отурдым — дийип йылгырды.

— Өзүңе гөвнүң етйән болайбилсе ягшыдыр, мыхман, ханың тутан десгасы гаты улудыр. «Шу гүн Гулам багшы билен түркменден гелен багшы саз чалышжак» дийип, ол улы иле хабар яйратды. Өтен агшам болса хан өзүниң ийип билмейән затларыны Гулам багша ийдирип, оны бакды.

— Гулам багшы гелдими? — дийип, сазанда сорады.

— Энтек ол геленок, ынха гелер. Аркайын бол, ол гелер, онда-да күкрәп... гелер!

— Ол ненең сазандадыр?

— Зордур, гаты зордур. Өзүне гаты гөвни етйән болаймаса, янашар ялы багшы дәлдир. Ондан горкусына бизиң бу төверереклеримизе багшың, сазанданың аягы секип билйән дәдлир. Сиз гелипсиңиз. Белки, сиз хем шонча бар багшысыңыз. Шейлеми? Чолажа ерде маңа айдай.

— Ёг-а. Мен хан багшысы дәлдирин — дийип, Шүкүр гүлди.

Ол йигит багша ене-де небси агырмаклык билен середип, сөзүни довам этди:

— Өзүң гөр-дә, багшы... Ягың меңки болсун диер ял-а дәлдир. Гулам деӊ-тайы ёк дийилйән багшыдыр...

— Нәхили болса-да, онуң билен гөрмели болдук.

— Онда гидели, мени «Тиз алып гел» дийип иберипдилер.

— Гөрмели болса, ханың Гулам багшысынам гөрели — дийип, сазанда элине дутарыны алып, сүңңи еңиллик билен турды.

VI

Гүйзүң ортакы айының бу гүнки гүни баякыларындан ыссы болды, эдил томсуң бир гүни ялңышып гелен ялы. Бу хана кем якмады. Ол десганы ховлының ортасындакы ховзуң башында, белент секиниң үстүнде, голларыны чар тарапа яйрадып дуран уллакан гүжүм агажының көлегесинде гурады. Секиниң үстүне халы дүшеклер гат-гат эдилип дүшелди. Оларың ичинде түркмен халылары хем барды.

Багшы гөзүне гөрүнйән затларың хеммесине ашаклык билен середип гелди. Ана, онуң гөзлери өз халыларына хем дүшди. Олара ыссылык билен серетди ве үстлеринден аңсатлар гөзлерини айрып билмән, эп-эсли салым дурды. Нәме үчин? Олары шу гүн гөрмелими нәме, я оларың гөллери, нагышлары үйтгәпми? Ёк. Өз гелин-гызларының гара өйде, аяк үсте отурып докашлары.

Йөне велин өз халыларының үстүнде отурмага багша ер болмады. Оларың үстүнде ханың арзылап чагыран иң якын адамлары күти додакларындан узын шыбыкларыны айырман, йүпек ялы түтүниң яг ялы түссесини асмана буругсадып, гамсыз-гуссасыз гүрлешип ве гүлүшип отырлар.

Сазанданы башга бир халының үстүнде отуртдылар. Онуң гөзлери өз халыларында, олара отуран ериңден гөз гытагы билен середйәр. Өз халылары бейлеки халылара гошулман, оларың ичинден сайланып чыкып дурлар. Сазанда оларың говудыгына, өз аялларының хүнәрлидигине шу ерде ене-де бир гезек дүшүнди. «Бизиң аялларымызың өвүнмәге хаклары бар. Оларың гара өйде отурып докан халылары, гөр, нирелере дүшүпдир. Ханың арзылы адамлары оларың үстүнде отурып билселер арманлары ёк. Йөне олар бу ерлере нәхили дүшдүкә? Белки, бизиң халыларымыз Переңистана дага-да дүшүп, ол ерлерде хем хеммелерден сайланып, халкың гөзүни өзүне чекип билйәндир». Ол шейле пикир эдип, өзүниң шу пикиринден көп затлары ядына дүшүрди.

Секиниң үстүнде отуранлар башдан-аяк середип, сазанданы гөзден гечирдилер. «Гулам багшы билен саз чалышжак шумука? Нәдеркә? Отурша-ха өрән ынжалыклы. Өзүне гөвни етйән болара чемели...» дийип, өзара пышырдашярлар.

Хан багшысы хениз гелмәнди. Эмма ханың хабар

берен ерлеринден томашачылар велин ызы үзүлмән, топар-топар болуп гелйәрлер. Геленлериң гөзлери илки билен мәркәниң ичинде отуран сазанда дүшйәрди ве олар оны өз янларындан Гулам багшы билен деңешдирип гөрйәрдилер.

Бирденкә:

— Багшы гелйәр!..

— Гулам багшы гелйәр! — диен сес агыздан-агза гечип яңланды.

Гулагам багшы гелйәр: безелен гатырың халыдан эдилен паланының үстүнде ики аягыны бир янлыгына атып, сапының ужуна күмүш гейдирилен, йүпек готазлы дутары билен «Елпеселенди» диен хеңи чалып гелйәр.

Онуң гөтериги зор. Бири гатырың башыны идип гелйәр, ики санысы болса, оны дүшүрмәге тайяр болуп гелйәр. Хормат үстүне хормат.

Шүкүр геленде, бири хем гозганмады, йөне велин оңа өрән ичгин ве пикирли середишдилер. Инди ерлеринден зөвве турдулар. Олар өз багшыларының өңүнден чыкып, оңа хормат гойҗаклар...

Хан багшысының болуп гелшини гөрениңден, Шүкүриң эндамы дыглады. Арзысыз, өз аягы билен сүйренип гелен, йөне велин өз илинде арзылы болан сазанда сесини чыкарман отыр, элиндәки чайлы кәсәни агзының янында тутуп дуруп соватды. Ол нәме пикир эдйәркә? Кемсинмейәрмикә? Хан багшысының хайбаты онуң рухуны эййәм сындырдымыка? Чолак батыр шол маслахатыны шу вагт салайса, она инди нәме җогап берердикә? Ол йөнекей эшик ичинде, гапдалында дутарыны гоюп, Гулам багшының гелшине сын эдйәрди ве шу отурышында өзүнден хич бир зат аңлатмаярды. Йөне велин эгни гысылмаяр, йүзи бозулмаяр. Гөзлери болса гүлеси гелйән ялы, бираз сыкылыпды.

Гулам багшының гөзлери өзүниң бәслешип саз чалышҗак сазандасына дүшди. Шонда онуң рухы өңкүден-де бетер гөге гөтерилди, сазыны хем гаты батлы чалып башлады. Өзүниң шу ясама болушларына чалышҗагының гүлеси гелип отуранлыгындан онуң бирҗик-де хабары ёкды.

Оны гатырың үстүнден гөтергиләп дүшүрдилер. Элли-элли бәш төверегинде, гөгүни гарап дуран багшы. Семиз. Алкымы, пилиң холтумы ялы, ашак салланып гидипдир. Еңсесине пәки чалыбермели. Гөк мавут чәк-

мениниң ичине зордан сыгяр. Чырпув сакгалыны хыналапдыр ве бармагының бирине гызылдан йүзүк дакыныпдыр.

Саз чалмакда бу төверекде оңа тай ёкды, ол ене-де өзүне тай болар өйтмейәрди. Муңа бу ере геленлер-де ынанярлар. Хасам бетер хан ынаняр. Ёгсам ол бейле «улы» байрагы чыкарармыды ахыры!..

— Салавмалейкүм, мыхман багшы — дийип, ол эллерини улумсылык билен сазанда узатды.

Шүкүр хем туруп:

— Салавмалейкүм, Гулам багшы — дийди-де, онун мылкылдап дуран яглы бармакларыны гысды.

— Ким боларсыңыз? — дийип, Гулам сорады.

— Бизе Шүкүр диерлер.

— Шүкүр, Шүкүр дийдиңизми? — дийип, ол маңлайыны тутды — бир эшиден адым, эмма ядыма дүшмеди. Аркачданмы? Хә, болды. Гелипсиң, ягшы эдипсиң. Бизиң ханымыз саз гадырыны билйән хандыр...

— Шоны эшидип гелшимиз, багшы ага. Хава, «Багтлы иле багшы гелер, багтсыз иле ягы гелер» дийипдирлер — дийип, Шүкүр муны хан мазалы эшидер ялы эдип айтды.

Хаң багшысы бир динширгенди ве ичинден «Аңырда ойланылып гелнен сөз, ерине салып айтды» дийди-де:

— Мениң хем бир түркменлере гитмек хыялым бар — дийип, агзына инип дуран чал муртуны галдырышдырды.

— Барың! Өрән говы эдйәрсиңиз, барың! Сазың ве сазанданың гадырыны бизем гаты ягшы билйәндирис.

— Ёк, гитсем, Мары, Тагтабазар тарапларына барарын. Бәрки сазандаларыңызың угры ёк!..

— Хавва, ол ерлеримизден хем сазанда чыкяндыр.

Олар геплешип дуркалар, эдил Шүкүр багша гөз эдилип диен ялы, гаршысында хан багшысы үчин халың үстүнде йүпек дүшекче гүмбердилип язылды.

— Отур, багшы ага, отур! Ине, бу сизиң отуржак ериңиз тайяр!

Гулам багшы ичи елек, дашы йүпек — габарылып дуран дүшекчәниң ичине чүмүп отурды-да, сөзүни довам этди:

— Мен түркменлериң арасындан ине «шу сазанда зор» дийип хайсы бирини тутжагымы билемок. Мыхман,

Шүкүр багшы, сен айт, сизиң өзүңизиң шу зор дийип тутяныңыз ким? Маңа шоны айдып бер.

— Бизиң сайлап дурмагымыз болмаз, багшы ага. Ким элине дутар алса, шоңа зор багшы диййәндирис!..

— Догры, догры, өрән догры — дийип, Гулам ызлы-ызындан тассыклап гүлди. Онсоң дашыны галлап отуранлара йүзленип: — Мен геленден-гиденден эшидип, олара гаты белет болдум. Догры, булар элине дутар аланына сазанда диййәрлер, гүне ятанларына хан диййәрлер. Онсоң хем дул гызларыны бой гыздан ягшы гөрйәрлер — Гулам шейле дийип, отуранларың гүлеси гелйәнини ягшыжа гүлдүрди.

— Догрудыр — дийип, Шүкүр хем йылгырды-да шейле дийди: — Шонуң үчин бизиң сана гошулмаянымыз бирҗик-де ёкдур. Хеммәмиз орта гүрп бардырыс. Горкагымыза хем «ата мүн-де, арыңы алмага я-да сөвеше йөр» дийсең, гидер.

Гүлки бирден ятды. Багшының сөзүне дүшүнипми, я-да ханың гышарылып гиден йүзүне ве улы бурнуна середипми, гараз, нәме үчин болса-да, гүлки үстүне сув гуюлан ялы болуп, тапба галды.

Дым-дырслык болды.

Шүкүриң геплән гепини хан өз янындан дегширип отурярды. Онуң хер бир сөзүниң ашагында бир зат ятандыр өйдйәрди. Шоңа гөрә ол, мыхманыны геплетмәнини говы гөрйәрди. «Мен хан багшысы дәлдирин, өз юрдумың сазандасыдырын. Доганымы диләп сайлама йигитлер билен хем, сайлама ат ве яраглар билен хем гелип билйәрдим, эгер гелейин дийсем» дийип, онуң айдан сөзлери ханың ядындан асыл чыкмаярды. Ол ене-де шунуң ялысыны орта атар дийип габанҗырады.

Ханың бу болшундан Гулам багшының хабары ёкды. Шоңа гөрә ол сазанданың четине какярды.

Хан габанды. Сазанданың соңкы берен җогабына онуң ичи түтеди. Онсоң отурып билмән, багшыларың арасына дүшди ве өзүниң шол япык ниетини дурмуша ашырмагың угруна чыкды. Мыхманыны өз багшысына далатмакчы — онда-да иле гөз эдип... Шонуң үчин көп ере хабар берипди. Геленлер хем гаты көпди...

Хан геп-гүррүңин галмалыдыгыны айдып, шейле дийди:

— Сазандалар, халк сизе гарашяр. Ханы, хезил бе-

рип башлаң. Шертем болса шу — дийип, ол элине диренип, ериңден галды:.

— Икиңиз саз чалышмалы. Бириңиз гачың ве бириңиз ковуң. Шүкүр багшы зор чыкса, онуң байрагы өзүниң зынданда эли-аягы гандаллы отуран этмишли доганыны өзи билен алып гитмели. Ол шунуң үчин хем элине сазыны алып, бу ере гелипдир. Эгер Гулам багшы зор чыкса, онуң байрагы белли: бир түркмен гызыны алып бержек. Онда-да, оваданыны сайлап! Мен оны хер эдерин-хесип эдерин, тапарын!..

— Хан ага, онда гыз тапыбер — дийип, Гулам багшының янында отуран бир йигит айтды. — Хей, бизиң Гулам багшымызы саз чалшып еңен болармы?..

Саз эшитмәге геленлер гаты көпди. Оларың хеммеси тертип билен отурдылыпды. Мәреке ханың чагыран байрагыны эшидип, илки онуң йүзүне, онсоң Шүкүриң, онсоң хем Гуламың йүзүне середишдилер ве «Бу нәхили адыллык? Доганыны берип гойбержек. Эгер ол басылса, онда нәтжеккә? Оны ызына нәхили угратжакка? Ине шунсы...» дийип, отуран ерлеринде бир-бириниң гулагына чавуш чакышдылар.

— Хан отуранлара середип, сөзүни довам этди:

— «Бизиң багшымыз еңер» дийип, хәзирден айтмалы дәл. Еңйән болса, онда, гой, Гулам багшы өзүниң зоруны гөркезип еңсин! Онуң байрагыны бермәге мен хер хачан бар... Мениң сөзүм сөздүр... Йөне мыхман багшының гөвнүне зат гелмез ялы этмели. Мыхман багшы, хайсыңызың зорлугыңызы айдып берер ялы, бирнәче адамдан векил белләйинми? — дийип, хан Шүкүре геңеш салды.

— Өзүң бил, хан ага — дийип, ол саг элини еңинден чыкарып, яглыгы билен йүзүниң дерини сырды-да — маңа барыбир, хан ага — дийди.

— Ёк, айт, мыхман багшы. Соң нәразычылык болмасын. Онсоң бизиң адымыза-абрайымыза ягшы болмаз...

Менден сораян болсаң, хан ага, векил белләп дурмак герек дәл. Араны ине шу халкың өзи ачсын. Шуларың айданы маңа болар...

Гулам багшы хем гөзлерини тегеләп, ханың йүзүне серетди-де:

— Менем шоны айтжак болуп дурдум — дийип, Шүкүр багшың диенине гошулды.

— Боляр онда, башлаң! Гулам багшы чалсын, Шүкүр багшы, сен ков! — Онсоң хем отуранлара йүзленип: —

Диңләң ве хайсының зор сазандалыгыны өзүңиз айдып бериң! Багшылар сизи векил беллейәр — дийди.

Йүпек дүшекчәниң үстүнде отурдылан багшы өзүниң иң сөйгүли ве, түргенлән хеңине «Нар агажына-Елпесе-лендә» тутды. Өз гаршысындакыдан бирҗик-де түйи эмгенмән, дутарың гапагына өрән эсердең, бат билен какып башлады. Онуң какышына, бармакларыны басышына, инип-чыкышына гөз илер дагы эдер ялы дәлди. Дөшүни гайшардып, башыны силкип чаляр. Гаршысында отуран йигидиң үстүне шейле эдип, ок йылан ялы, овсун атяр. Онуң сазандалыгы бейле-де дурсун, өзүниң шу хайбаты билен хем өзи ялы бир багшының эл-аягыны йитирдип билҗек!..

Шүкүр онун хайбатына үнс бермән, дутары какышына ве бармакларыны басышына середйәрди. «Ак перде-ден ёкарда гезйәр» дийип шуны бек белледи-де, пикир-ленди.

«Нар агажыны» Шүкүр-де билйәндирин өйдйәрди. Йөне велин онда гаршысындакың үстүне габарылмак ёкды, ёгсам онун-да ойны бардыр. Белки, ери гелерине гарашяндыр. Эдил доңдурылан ялы отурып, оны ковяр.

Гулам башыны, эллерини онда-мунда кән урды, сазанданы масгаралаҗак болуп, гарачыны билен элинден геленини этди.

Шүкүр ызына дүшүп баряр.

Гулам башга-да бирнәче хеңлер чалды.

Хан багшысының чалаң хеңлери айгыт эдиҗи нетиже бермеди. Йөне велин ол Шүкүре гөрә артык дерледи. Яп-яңы ичен чайы, эдил эрейән ялы болуп, йүзүнден шабрап дөкүлди. Ол йүпек яглыгы билен дерини сырып, улудан демини алды-да отурды.

«Саг бол, багшы» дийип, оңа гыгырмага өзүни чемеләп отуранлар көпди. Нәме үчиндир, оларың хич бирисинден сес-сеза чыкмады. Мәреке өзара пышырдашдылар. Шүкүриң йүзүне середишдилер.

Бу болуш Гулама якмады. Ол шейле болар дийип гарашмаярды. Шонун үчин йүзүни галдырып билмән, диңе бир дерини сырмак билен болды. Белки, ол Шүкүр багшы билен аякдаш гиденини өзүне намыс билендир...

Гезек Шүкүре гелди.

— Сазанда, инди сен башла, Гулам багшы хем сизиң хеңлериңизи ковсун — дийип, хан бозук кейпи билен айтды-да, онсоң өз багшысына йүзленип:

— Гулам, ханы зоруңы гөркезип башла, сен түркменлерин хеңлерине өзлеринден өкдесиң — дийди.

Шүкүриң хан багшысына сыны отурды: «Мунуң сазандалыгы узакдан эшидилениче бар экен. Хан танап алыпдыр». Шүкүр ичини гепледип, онуң йүзүне гайтадан серетди: «дутары гөни чалшып, муны еңмек болмаз, доганы хем зындандан чыкармак болмаз. Сазанда сазанданы шейле чалшып еңмез, айры-айры чалынса билмейәрин. Шонда кимиң говы чаляны белли болар, нәме этмек герек?» дийип, өз-өзүне сораг берди.

Ана ол йүзүни ашак салды, дутарың киршине сынтгы берди. Онуң йүзүни ашак салып пикирленмегинден горкаймалыдыр. Хан багшысының нәмесиниң барлыгыны аңлап, онун гаршысына бир затлар ойласа-да ойлап отурандыр. Киришлериң гошулып гайдян пердесине күлем бармагыны басып дурды-да, дутарың гапагына какды. Ол дутарының гуратлыгыны шу ерден билип башлаярды.

Гулам багшынын йүзүнден хенизем дер акып дур, сырып етишсе боланы. Ол нәхили-де болса, кын-гыссаг гөрен болара чемели. Шүкүриң тайярлыгы оны пикирлендирди. «Мунун билен деңсаз чалшып отурмак маңа өлүм» дийип, ичинден айдяр-да, онун йүзүне середйәр. Хәзир ханың-да, бейлекилериң-де гөзлери Шүкүрдеди.

Мыхманың әвмезлиге салып, кирше сынтгы бермеги, дутарың дүзүлишини барламагы, Гуламың йүрегине дүшди. Онсоң ол:

— Ханы сазанда, бол — дийип, онуң үстүне-де сүрнүп башлады.

Онда Шүкүр:

— Мен болунгы, ет — дийди. Онун илки чалан хеңи «Нар агажыды».

Бу хеңи онуң өңүнден гутуларын өйдүп чалярмыка? «Нар агажы» чалнанда, Гулам башашак инен ялы болды. Оны Шүкүр яңы гөрди ахырын. Белки, онуң башлан сринден башламагы исләндир.

Гулам басмарлап гидип баряр. Шүкүр багшы хеңлере тутды. Ол ене шейле, билмез диен хеңлерини билйәр.

«Нәме этмели?» Шүкүр ене-де пикирленмәге ве өз-өзүне сораг бермәге дурды. «Бу болушда мунуң билен айгыт эдип болмаз». Шуңа ене-де гөзи етди. Онуң үстүне хем эййәм «Саг бол, Гулам багшы» дийип оңа бат берип башланлар-да болды. Деңчалшып отурсалар-да, «хан багшысы енди» дийип гыгырҗакларың бардыгыны ол

озалам анлаярды. Онсоң ене-де кирше сынтгы бержек болды. Шейле эдип, ара вагт саляр-да, ол пикирленйәр. Ел агтаряр. Ел ёк. Хайсы хеңе тутса, Гулам хем бир янда бар.

Сазанда гыссанмаян ялы болуп отурса-да, «нәтсемкәм?» дийип, өзүне сорагы йыгы-йыгыдан берйәр. «Булара дара-дирeликде нәме эдип билерсиң? Мунуң чалып билмежек хеңи ёк. Аллажанларым, мен пәлиме гөрә тапаян болмайын? Шейле болаймасын?».

Сазанда шейле дийип, гайгыланжак ялы боляр. Эмма велин онуң ядына хәзир Гара Дәли гөклең, Дөвлетдурды ве енелер дүшмейәрди. Онуң пикири өзүне етикди. Диңе өз гаршысындакыны еңмек хакында ойланяр. Гулам багшы шондан башга зада онуң элини етирмейәрди. Ол иң чылшырымлы хеңлерден бири дийип, хайсы бир хеңе тутса, мунда-да болмаяр, хан багшысы аңры янындан дүшйәр. «Инди нәме чалмалы? Онуң өңүнден гутулжак хең ёк. Онуң билмейән хеңини нәхили тапмалы, я тәзеден хең дүзсем болмазмыка?» Ол ойланды-да, ене дутарының киршине сынтгы бермәге дурды. Шундан пейдаланып, сазанда ене-де пикирленйәр. Ана ол йүзүни галдырды. Онуң йүки еңлән ялы болуп гөрүнди. Йүзи ачылды, гөзлери хем гүлүп дуран ялы болды.

Бу йөнекей ерден дәлдир. Белки, ол өзүниң нәме этмелидигини эййәм билип гояндыр ве хан багшысыны масгараламагың сырыны тапандыр.

— Чал, багшы, бу инди ахыркы хеңимиз болмалыдыр — дийди. Бу гезек дутарың сеси башдан үйтгешик чыкды. Сазанданың эллери гөзе илерден чалт йөрәп башлады.

Муны Гулам хем аңлады ве гөзлерини сүйрелйән гөләниң гөзи ялы эдип, сазанданың йүзүне, онсоң ханың йүзүне серетди-де:

— «Соңкы» дийдиңми, онда элде барыңы эт — дийди. Онсоң «я, Алы» дийип, өзүни ягшы раслады.

Хәзирки чалыняң хең хениз гөрлүп-эшидилен хең дәлди. Ол шу ерде — хан багшысының овсуны ашагында дөрәпди. Сазанда оңа ат дакмага ховлугып, шу жеделли ярышда, өзүниң бир ерде саз чалып билши бар болса, шоларың хеммесинден пейдаланып чалды. Эллерини башының үстүнден айлап-айлап чаляр. Шунуң ялы эдип, Гулам багшыны эердип баряркa, бирден элини йөне дутарың йүзүнде айлап-айлап гойберди-де, чалып барян

хеңиниң соңуны перделеринден чыкян сес билен доллурды. Бу Шүкүриң бир эли билен чалшыды.

Ана ханың апалы багшысы салланчакдан йыкылан ялы болуп, хеңиң ниреден чыкяныны билмән галды. Онсоң хырчыны дишләп, башыны йайкады-да:

— Ах-ах мыхманың пыллы-пыллысы чохды — дийип, гызаран йүзүни ашак салды.

Өз багшыларына умыт баглап отуранларың ашагына телпек окланан ялы болды. Өз этжек хайынлыклары угур алмадык хан болса еринден зөвве галды. Багшысына гөзлерини алардып серетди. Онуң середип дуршы эдил: «Сениң этиң кесилсин, мени масгара этдиң» дийип гаргаян ялыды.

Гулам доланып башыны галдырмады. Сөгүлсе-де, урулса-да кайыл ялы болуп отурды. Йүпек дүшекче демиртикене дөнди — ягдайыны тапса, онуң үстүнден туржак ве нирә-де болса баш салыгына гитжек. Йөне велин ызындан хер кимиң бир зат диеринден горкуп, гозгана-да билмейәр. Ол шейле бир утанып отырды — ер ярылса гиржекди. Хандан башлап, ол хеммәниң гөзүнден дүшди. Оңа диңе бир саз адамсы Шүкүриң йүреги авап серетди-де, нәмедир гахар эден ялы, яңкы хеңиң янгыдыны жан агырылылык билен берди. Дутар гепләйжек болярды. Йөне велин өз юрдундакысы ялы, сазанда «саг бол» диен сеси эшитмейәрди. Белки, диңлейжилер өз багшыларыны сылаяндырлар я-да ханларының бурны-зады билен гышарып гиден йүзүнден чекинйәндирлер, ёгсам олар «саг бол, багшы» диердилер. Биринин-де турман, сазы диңләп отурышлары шуны чен этдирйәрди. «Хан ага, сизе шу варак дутар билен хең чалып бермәге гелдим» дийип, Шүкүр айданында, гөвни етмән гүлен хан-да, сазанданың хәзирки чалян сазына гулак салып дурмага межбур болды.

Томашачыларың гылла ярысы диен ялы гелин-гызларды. Олар мәрекәниң бир тарапыны тутуп отырдылар. Эркек адамлар хем отырлар. Бу ханың гоян тертибидир.

Отурмак тертибини бир яш аял бозды. Ол бирден-икә эл билен галдырылан ялы болуп, отуран еринден зөвве галды-да, хеммәниң гөзүнин өңүнде сөмелип дурды. Онуң гөзлеринден яш боюрдап дөкүлйәрди.

«Ким бу, Гулам багшының хоссарымыка? Онуң еңленине, инди хем утанып отуранына аглаярмыка?» Она середип отуранларың арасында шейле чак эденлери хем болды.

Оңа хан хем середип, онуң Гулам багшының хоссары дәлдигини, оңа гынанып агламаяндыгыны билйәрди. Ол гыз алып гачылып гетирилен гызды. Онуң ханың гырнагы болуп йөренине еди йыл болупдыр. Шунча вагтың ичинде онуң ызындан гелен болмандыр. Озалам гахары гелип дуран хан оңа гахар билен:

— Нәме бейдип дурсуң, дәлиредиңми, отур! — дийди.

— Отурып билмейәрин, хан ага — дийип, ол сесли агламага дурды.

— Отур дийдим, отур! — дийип, хан гызарылды. Онуң йүзүни гөренинде, барып чалыбермекден хем гайтмажагы гөрүнйәрди. Хер хал-да ондан жогаба гарашып, бираз дурды.

— Отурмага ыгтыярым етмейәр — дийип, ол аял жогап берди. — Мен отурайын диенимде отурар ялы, хан ага, өз ыгтыярма турмадым. Мени шу дутарың зарын сеси турузды. Хәзир хем мени агладып дуран шол. Мен мунуң сесинден өз ата-энелерими, өнүп-өсен ерлерими ве бүтин илими гөрйәрин. Шейле болансоң, мен ненең агламайын, ненең гөзлеримден яш дөкмәйин?..

Хан бу болша нәме айдарыны билмән, мәхетдел галды.

Орта дым-дырслык дүшди. Сазанда хем саз чалмагыны гоюпды.

Бу дыммаклыгың башы хандан башлады. Ол бөврүне доңуз диңини саляр, багшысына гөзлерини алардып середйәр. Ол шу ерде аздан-көпден ве ягшыдан-ямандан нәме-де болса бир зат айтмалыдыгыны хеммәниң өзүне гарап отурмагындан дүшүнди.

«Нәме диеркә, хәлки айдан сөзүниң үстүнде тапыламыка, элине дүшен этмишлини шейле берер гойберермикә? Онуң тарапындан бейле дөзүмсизлик гөрлүп-эшидилен затмыдыр?» Мәреке шейле чен билен онуң йүзүне середйәр ве сүллерен чал муртуң ашагындан чыкжак сөзе сабырсызлык билен гарашяр. Шүкүр хеммесинден бетер гарашярды. Йөне велин ханың сөзүнде тапыларындан тапылмаз горкусы кәнди. Ханың йүзүни гышардып друмагындан ягшылыга гарашмак мүмкин дәл ахыры.

Хан багшысына ене-де гөзлерини алардып середди. Шундан бар гүнәсини багшысының үстүне атжагы гөрүнйәрди. Ана ол шейле хем этди:

— Гулам (онуң адының багшы гошандыны ташлап), сениң маңа герегиң ёк. Мениң сораян еримде сениң гараң

гөрүнмесин. Сен мени масгара этдиң бизиң сазымызы масгара этдиң. — Хан Шүкүре йүзленип, сөзүни довам этди. — Мыхман багшы, мениң багшым бол-да гал, дүнйәде кем задыңы гоймайын — дийди.

Сазанда йөне башыны чайкамак билен өзүниң галмажагыны айтды-да, шейле дийди:

— Хан ага, багшыңдан гөвнүң галмасын, Гулам сазанданың сазанда кеми ёк. Ол хан сазандасы-да, ил сазандасы-да болуп билжек.

— Онуң багшылыгы маңа герек дәл — дийип, хан гыгырды-да, өзүниң гахар-газабына чыдап билмән, мәжбурлыкдан өзүниң «дийсеммикәм, я диймесеммикәм» дийип икиржиңләп дуранларыны айдып гойберди.

— Инди, сазанда доганыңы алып гидип билерсиң, яңкы Гуламы еңен хеңини болса ене бир чалып бер-де, бу гызыңызы хем алып гит — дийип, сөзүни гутарды-да, хан ичини тутуп, гарк уруп ашак отурды.

— Хан ага, мен Гулам багшының өңүнде еке өзүм саз чалып билмерин. Шоңа гөрә онуң билен биле чалмага ругсат эдиң — дийип, Шүкүр сорады.

— Нәхили чалсаң-да чал — дийди.

— Бол, багшы ага — дийип, Шүкүр башлады.

— Инди гутулмарсың — дийип, Гулам хем элине дутарыны алды.

Саз чалдылар, эртирден отурышларына тә агшама ченли чалдылар. Инди оларың арасында жетлик, бир-бирини масгаралажак болмаклык ёкды.

Икиси-де ак йүрек билен халка хезил бержек болуп чалды. Шейле хем этдилер.

Саз чалып гутарыландан соң, диңлейжилер хандан-да, бейлекилерден-де чекинмән, багшылара долы сес билен «саг болуң» дийдилер.

Иң соңунда Шүкүр Гуламың гулагына чавуш чакды-да:

— Багшы, гүнәми өт, икимизи өжүкдирип гойберен хан болды. Мени йүз дүрли сап атмага межбур эден хан болды. Хан гүнәкәр, хан — дийди. Гулам йылгырды-да, йүзүниң дерини еңиллик билен сырды, ол йөнекей йылгырмак дәлди. Шүкүриң «хан гүнәкәр, хан» диенине гошулмагың йылгырмасыды. Хан мыхманыны шу гүнүң өзүнде угратды ве онуң ызындан йүреги авылы гарады.

Бу вака, инди хасап эдип гөрсем, 1871-нжи йылда болан экен.

ГЫЗГЫН ГҮНЛЕР

Гум

Бир мүң докуз йүз отуз биринжи йыл. Гарагум чөли. Томсуң июль айы гызгыны билен яняр. Гумуң ели көвсарлап өсйәр-де, томсуң эпгегини гүнүң ашагында янып, гайнап ятан чәгелер билен гаржашдырып, думлы-душа совуряр. Гум ели өзүни чөплериң башына-да уряр. Чөплериң башындан сызылып, зарын сес чыкып, гумуң ичинде яңланярды. Бизиң барян ерлеримизде сувсузлык гыргыны хем өз хөкүмини сүрйәр. Чопансыз, чолуксыз гоюн-дүе сүрүлери сувсузлыкдан тебсирешип, чөлүң ичинде ики яна чарп уряр. Олар гуюларың бирнәчелерине өзлерини ташлап гөмүпдирлер. Гижелер гум соваяр, чәгелер агаряр, шемал-да ювашап, хова хем арассаланяр.

Шол гүнлер бу чөлүң ичинде бир яңалык айгытлы гереш барярды. Бу гүнлер Гарагум чөлүниң өз язгыдыны чөзйән иң гыргынлы гүнлериди. Бу гүнлер зәхметкеш чарвалар өзлериниң бирден-бир душманлары — байлара, басмачылара гаршы, шуралар хакүмети угрунда гөрешйәрдилер. Биз болсак, олара көмеге чыкыпдык.

Гиже бизиң гүндогарымыз чаларып башланда, атланып, голай-голтумда гатнав болмадык, ики тарапыны сары йылак жәхеклән чуң ве гарры ёла дүшүп уградык. Бу ёл билен узак йөрәп гитмедик. Бу ёлуң үстүни кесип гечйән ёдалар гаты кәнди. Биз олардан гатнавы көпрәк, йүзүнде тәзе-тәзе ыз гөрнүшип дуран ёла дүшдүк. Бу ёлумызың ики ян тарапы урпаклык болуп баряр. Оларың йүзүнде сазак, сөзен ве ене шоңа меңзеш өсүмликлер гаты кәнди. Ёлуң сагында, якын янымызда түммегин үстүнде бир сазажык эгнини саллап отыр. Онуң төвереги ялазы, көкүни елиң көвсары ачыпдыр. Онуң ер билен чалжа илтешиги бар, шемал оны ики яна ыраяр. Реңки жырк-сары болуп, инчежик пүрлери хем ашагына дөкүлйәр. Онуң дүйбүнде башы кесилен ики саны гара төңңе бар, олар гап-гара тоңңарылып гөрүнйәрди.

Биз бу сазажыгың душуна гелдик. Шу ерде дем алмак, сув ичмек, чилим чекмек үчин он минутлыкча аяк чекмели болды. Бирден эсгерлериң гарашып дуран «Атлан!» командасы гошуның өңүнден яңланды.

Ёлдашларымыздан Берди хайдан-хай агзыны кружкасының эрнегинден гөтерип, атының башына элини етирди. Середип гөрсе, кружкасынын ичинде ярпысындан сув галыпдыр. Ол ёлдашларына гыссанмач гөзүни айлады. Онуң ёлдашлары аякларыны өңе эдип уградылар.

Ол сувлы кружкасыны элинде тутуп, гөзи бужагаз тапдан дүшүп отуран сазажыга-да каклышды. Муңа онуң рехими инип: «Мунуң гурамажак болуп дыржашып отурышыны» дийип, Аман атлы ёлдашының йүзүне гүлүп бакды-да, сазагың дүйбүне яңкы кружкасында галан сувы серпип гойберди.

Мундан соң гызыл эсгерлериң арасында шу гурап ятан чөл мейданы нәхили эдип сувдан гандырмак болжагының гүррүңи башланды. Бу гүррүң эп-эсли ёл йөрелйәнчә довам этди.

Гидип барярыс. Гиң чөл, томсуң ховры гөзъетим ерлеринден өркүч-өркүч болуп гөрүнйәр.

Бирден торгай гушлары гөрнүп башлады. Биз якынларына етенимизде, олар бирденкә учярлар, ене-де узага гитмән гонярлар. Биз бу торгайлары гөрүп, я якынымызда оба бардыр, я-да тәзе юртлук бардыр дийип ойланярдык.

Бу вагт биз ёлдакак доган гүн ярпыдан гечипди. Атлар ве эсгерлер узакдан-узага йөремек билен ядапдылар. Ахыры капитаның гөркезйән гуюсына етип, онун ат гайтарым илери голуның ичини долдурып гондук.

Дүшйәнчәк, ерлешйәнчәк, арадан эп-эсли салым гечди.

Агшамың гараңкысы ювашдан, хамана гелйәнини бизе билдирмежек болян ялы ашак, ериң йүзүне инип башлады. Инди гөзъетимдәки топбак-топбак чөллер, дерелер дура-бара гараляр. Гөгүң йүзүндәки йылдызлардан-да кичелип гөрүнйәнлери барды.

«Дур! Ким бу гелйән?»

Горкулы гүнлер. Максатлары бир-бирине гаршы адамлар гумуң ичинде йүзйәр. Гарашылмадык ерлерде уруш болуп дуряр. Бизиң биллерини кемер гушак билен пугта гушан, көйнеклериниң аркасыны гүн агардан бәш ёлдашымыз түпеңлерини пугта тутуп, даш-төверегимизе йити гөзлерини гездирип, дашымызы саклап дурярды.

Булардан бири дуран еринден түпениниң затворыны шакырдадып басды, затворың шакырдысына гошубам:

— Дур! Ким бу гелйән? — дийип гыгырды.

Мәтиниң гөзи гаравула дүшенден соң, онуң янына тиз етмәге ховлугярды. Ол ондан харай гөзлемекчиди. Якынлашыпдам. Ол бирденкә өзүниң гелшине сын эдип дуран адамың: «Дур! Ким бу гелйән?» дийип гезән түпениниң гаралып гөрүнйән агзына гөзи дүшенде, зордан бир-бириниң өңүне гечйән аягыны сакга саклап, өзи хем йыкылып гитди. Соң өкжесини галдырып, «Дур» дийип, өзүне түпеңини гезәп дуран гаравула бойнуны узадып серетди. Инди гөзүне гөрнүп дуран адам онуң гөвнүне дүвүп гелйән планыны чым-пытрак этди. Ол бир дуран еринде, эдил доңан ялы болуп, ичини гүрледип, гайгы дерясына гарк боляр. Бу вагт гаравулларың башлыгы Берди достларының арасында дик дуруп, ясанан ёгын махоркасыны буругсадып чекйәр. Ол гаравулың сесини эшитди ве Мәтиниң йыгрылып дуршуна-да гөзи дүшди: Гаравула «бәрик гел» диен ышарат билен чалт гечип, Мәтиниң йүзүне йити-йити середип:

— Сен ким? Нәме үчин бу ере гелдиң? Я обаңыз шу ердеми? — дийип, онуң янына якын барып сорады.

Мәти габагы елленен, кирпиклери булашан, яшдан-да долуп, балкылдап дуран гаража гөзүни Бердә догрулап, дүрли-дүрли ойлары хыялында гечирйәр, ол шол бир дуран еринден хем гозганмаяр.

Тезже йүреги болса бөкүп, агзындан чыкайжак болярды.

Берди Мәтиниң даш-төверегиндәки мейданлара гөзүни гездирип:

— Нәме үчин жогап бермейәрсиң? Мен саңа: «Нирeден гелип, бу ерлере дүшдүң?» диййәрин. Ханы, нирeден гелйәнлигини айт! — дийип, ене-де онуң йүзүне гөзүни айлады.

Мәти элини-агыны йитирип, хамсыгжырап:

— Мениң бир гелйән, белли бир барян ерим ёк. Мен йөне өңе йөрәп барярын — дийди ве бурнуның ики тарапындан дүвме-дүвме болуп дөкүлйән гөз яшларыны эли билен сырышдырды.

Мунуң аглап, гөзүни сыкып дуршы Бердиниң йүрегини гыйяр. Онуң ядына өз огланлык вагтларыны саляр.

— Ханы айт, ханым, онда сениң ёлдашларың нирeде галды? — дийип, мылайым сорады.

Ол башыны ашак салып, саг аягының башам бармагыны гымылдадяр, гөзи хем бармагының гымылдайшына зор билен гөвүнсиз гараярды.

Бердиниң «ханым» диен мылайым сеси онуң гарашян горкуларыны еңиллешдирди.

— Мениң ёлдашым ёк! — дийди ве бойнунының инчежик дамарларына гүйч берип, йүзүни ёкарык галдырып, бир дуран еринден гозганман:

— Мен шу вагт нирә гелдим? — дийип, Бердиден чекинибрәк сорады.

Берди онуң нәме диенине дүшүнип билмеди хем ол бу дүшүнип билмедик сөзүни гайтадан айтдырып эшитмәге гызыкды.

— Нәме дийдиң? — дийип сорады-да, бармагы билен хем чекип дуран махоркасының ужундакы күлүни питикләп ашак гачырды.

Мәти яңкы айданыны ене гайталажак болуп, додакларыны кемшертди. Ол бу вагт догумлы дуруп, сагдын геплэп билмейәрди. Геплежек боланында, габагы ичине гиден гаража гөзи ыгтыярсыз яшдан доляр. Улудан демини аляр, арасында хынчгыряр. Бу вагт мунуң ичи гахардан долы. Узынлы гүнки ачлыгы сувсузлыгы бедениниң ысгыныны гачырыпды.

Берди онуң читден ектайына, енинде галгашып дуран биз ямаларына, башындакы гүнүң ашагында агаран тахясына, баглары говшан чепекли аягының кесмек-кесмек чорларына сиңе серетди.

Мәтидәки шу ышаратлар онуң кимдигини өз-өзүнден дүшнүкли эдип, Бердә хабар берйәрди. Берди мунуң янында дуран еринден: «Муны инди нирә алып гиделиң?» диен гөрнүшде гаравулың йүзүне гарады.

Гаравул дүшүнип:

— Комиссарың янына, элбетде... — дийип гепледи.

Берди Мәтиниң элинден тутуп:

— Хоп, йөр онда, иним, бизе гидели — дийип, оны өзүне тарап чекди.

Мәти бирденкә гитмәге гөвнемейән ялы болды. Илки элини, соңундан хем гөвресини гайра чекди ве аягыны-да пугта ере диреди.

— Хүмм — дийип, дуран еринден кибитини гысып, эгнини силкди.

Онда Берди онуң йүзүне гүлүп бакып:

— Шепе, нәме чекинйәрсиң, билйәрсиңми, биз ким?

Билйәрмиң, сени мен нирә алып гитжек болярын? Эгер билйән болсаң, онда йөр, бизиң гошумыза гидели. Биз Гызыл Гошун. Сен ёгсам-да, хей, Гызыл Гошун дийип эшидипмидиң? Бизде иймәге ве ичмәге нәме дийсең бар, белки, бизиң арамызда сениң таншың хем бардыр. Йөр, ёгсам сен шу вагтдан соң, инди бу тайдан нирә барып етжек? Эйле болса, ханы гитжек ериңи айт?

Бердиниң бу сөзи оңа гаты тәсир этди. Ол догумлаңан ялы болуп, Бердә:

— Сиз Гызыл Гошунмы? — дийди-де, ойланмага дурды.

Какасының эжесине гошун хакында эдип берен гүррүңлеринден: «Олар биз ялы адамлара гаты рехимдар, сәхелче иш буюрсалар, бизе пул берйәрлер». Олар: «Аман ага, чөлүң эеси сизсиңиз» дийййәрлер. «Биз сизиң ве сизиң ялы гарыпларың әхлисиниң дурмушларыны ягшыландырар ялы ягдай дөредерис, мугтхорлары ёк эдерис!» дийййәрлер. Оларың бары зәхметкешлериң огуллары — дийип, эдип берен гүррүңлерини, какасыны гөзүниң өңүне гетирди.

Берди болса Мәтиниң нәмелердир гөзүниң өңүнден гечирип дураныны билип, оңа хич лак атман, минутларча вагт гарашып дурды.

— Хава, биз Гызыл Гошун! Бизиң адымызы эшидипдиң герек? Йөр — дийип, ене элинден чекди.

Бердиниң «Биз Гызыл Гошундырыс» диймеси Мәтиниң гөвнүне багланышыклы эллерини гавшадыпды. Ол инди чекинмеди-де, горкмады-да Бердиниң ызындан йөрәп, комиссарың янына гайтды.

Комиссарың өңүнде

Булар гайдып гоша геленлеринде, гызыл эсгерлериң хер хайсы өз ишлери биленди. Берди Мәтә гайнадылып совадылан бир кружка сув берди. Ол сувы ичип гутарандан соң онуң элине бир дөвүм чөрек-де берди. Мәтиниң инди гөзи йителйәр. Эсгерлер ишләп дуран ишлеринден эллеринден эллерини айрып, дик дурдулар-да:

— Берди, огул тапдыңмы, нireден тапдың? Сен оңа сув ве чөрек берйәрсиң-айт, ол зәхметкешлериң ганыны ичип йөрен байың чагасы болаймасын? — дийип, гыгырышып гүлүшдилер.

Мәти болса Бердиниң гапдалында, чөлден тутулып

гетирилен хайван чагасы ялы, йыгрылып, йүзүни хем ашак саллап, ассырынлык билен гызыл эсгерлере бирхили хырыдар середйәрди.

Берди:

— Бу-я бир ягшы огул велин, шинди кимдиги белли дәл, комиссар оларың арасындамы? — дийип, сорады-да, Мәтиниң элинден тутуп, шол тарапа уграды.

Берди комиссарың янына барып, Мәтини нәхили тапандыкларыны айтды, Мәти болса комиссарың йүзүне середип, Бердиниң әдигиниң гонжуна сөенип отурды.

Комиссар:

— Берди говы, акыллы огул тапыпсың — дийди.

— Яңы муңа сув-да, чөрек-де бердик.

Мәти элиндәки чөреги ювашжадан агзыны күмшүлдедип ийййәр хем комиссарың йүзүне йити-йити середйәр.

Комиссар:

— Ханы, огул, тур, боюңы гөрейин — дийди.

Мәти илки билен Бердиден турмага ругсат сораян ялы гөрнүшде онуң йүзүне гаранды-да, бирденкә ериңден турды.

Комиссар:

— Бо-ов, сен-ә улы йигит экениң, биз саңа ат ве яраг бержек, сен гызыл эсгер болармың ве басмачылара гаршы ок атып, уршармың? — дийди.

— Сиз какамың маңа айдан Гызыл Гошуны болсаңыз, боларын!

— Какаң Гызыл Гошун хакында нәме айдярды?

— Ол: «Гызыл Гошун гаты говы» диййәрди. Какам маңа: «Сени улалайсаң, гызыл эсгер эдерин» диййәрди.

— Сен нәче яшында?

Мәти йүзүни ёкарык галдырып, пикир эдип дурды-да:

— Эҗем-ә: «Сен какаң Хайдар байлара чопан дуран йылы болдуң» дийип, бармак басып хасаплап, «он яшыңда» диййәрди — дийди.

Комиссар Мәтиниң йүзүне гарап дурды. Ол мунуң бу ерлере дүшмегиниң себәбини билмек үчин, йүзлей сораглары ойланярды.

Комиссарың янында бир командир отыр. Ол гызыл галамы билен картаның йүзүне беллик эдйәрди. Ол келлесини картаның үстүнден гөтерип:

— Он яшымда дийдиңми? — дийип, Мәтиниң йүзүне, үсти-башына гөзүни гездирип чыкды,

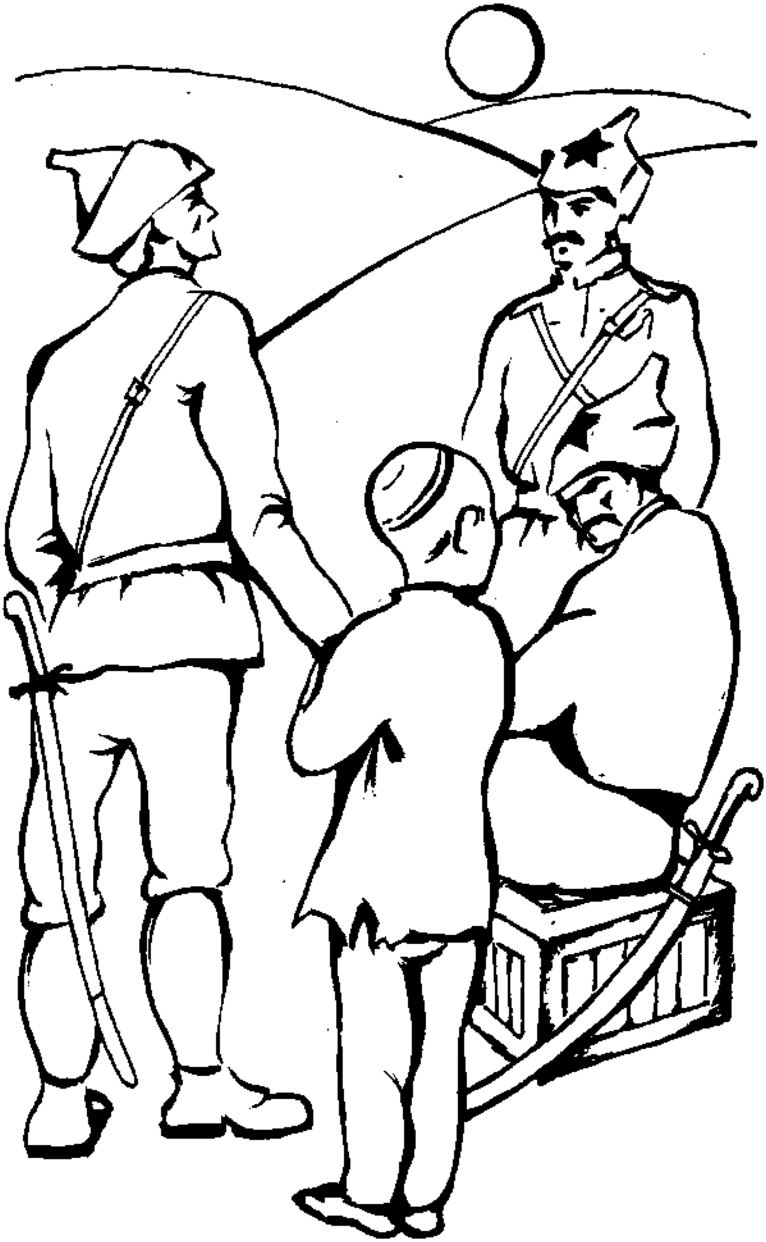

— Хә, эжем: «Он яшындасың» диййәрди.

Берди:

— Бә, он яшлы оглан дүнйәден хабарлы, жедирдәп дуран болян дәлмидир-айт? — дийип, комиссарың йүзүне бакып йылгырды.

Комиссар:

— Адамы яшы билен өлчемели дәл, адамы гөрүм-гөрелдеси ве дурмушы билен өлчемели. Огланларың хеммеси энеден догумлы болуп догмаяр. Соң онуң дурмуш-ягдайынын тәсири билен догумлы ве эдермен болуп гитмеги мүмкин. Сен өз Гурбан атлы эсгериңи гөзүңин өңүне гетирип гөр. Ол илки Гызыл Гошун хатарына геленинде нәхили?

Ол комиссарың айданы билен ылалашып:

— Догры, онуң үчин тербие герек — дийди.

Комиссар:

— Элбетде — дийди.

Берди комиссарын йүзүне догры середип:

— Шуны полка алып гитсек, орта бармак ялы командир эдип болса герек — дийди.

— Элбетде, болар — дийип, Мәтиниң беден гурлушына бакып йылгырышдылар.

Мәтә сарсман дуран гөзи билен гең галып середйән эсгер-де.

— Муны полка алып гиделиң, бу бизе шу чөл-гумдан өрән ягшы ядыгәрлик болар — дийди.

Комиссар:

— Какаң Гызыл Гошунын говудыгыны хачан айдыпды? — дийди.

— Дүйнди-дә, өймүзде айдыпды-да!

— Өйүңиз ниреде?

Мәти «билмейәрин» дийип гүманласа-да, «Шу тарапда болса герек» дийди-де, бармагыны чоммалдып, гелен тарапына узатды.

— Обаңыз дашдамы?

— Билмейәрин.

— Билмейәрин дийдиңми?

— Хүмм — дийип, гапдалында ятан бош папирос габыны элине алып, эйлесине-бейлесине агдарып середип гөрди.

— Нәме үчин сен билмейәрсиң, сен онда бу ерлере нәхилилик билен гелип дүшдүң?

Мәти улудан демини алды, еринден гозганды:

— Гечен гиже эжем билен мени басмачылар атларының сыртына басып алып гачыпдылар. Шу гүн гүн догуп ёкары галанында, олар мени ёлуң угрунда ташлап гитдилер. Мен шондан бәрик, шу ерик гелдим.

— А... онда какаң ниреде?

Мәти үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Ектайының ичине йыгрылды, йүзүни-де ашак салды, гайгысы-да гүйжеди. Гынанҗыда артып, нәзижек додагы титрәп, хамсыгып ве гөзүниң ичине яш-да чайылды.

Комиссар:

— Вей, нәме аглаярсың, улы йигиде агламак айып дәлмидир ахыры? — дийди.

Берди хем:

— Мәти, аглама-да, мерт бол, башлыгымыз сенден зат сораяр, сен нәме соралса айт, онсоң икимиз нахар иймәге гидерис — дийип, онуң элиндәки гаты папирос габың йүзүне «Мәти» дийип, ири-ири харплар билен язды.

Комиссар:

— Инди нәме аглаярсың, сен багтлы огул экениң, бизе душдуң — дийди.

Онда ол:

— Агласым гелйәр — дийип, бармагыны гума чүмдүрип гүйменди ве еңинде ашыклының эти ялы салланып дуран яма йыртыгыны чекип ёлды-да, элиниң терси билен зыңып гойберди.

Комиссар:

— Ханы инди айт, сениң какаң бармы? — дийди.

— Какаммы? — диенде, йүзи ап-ак болды. — Какамы басмачылар өлдүрдилер, эжеми-де өзлери билен алып гитдилер.

Онуң гаража гөзлери хенизем игтыярсыз яш дөкйәрди. Комиссар ишиң угруна, Мәтиниң нәхили ягдая дүшенине дүшүнди.

— Сен муны йүкчи бөлүмине алып бар-да, Мырада табшыр, гой, ол муны янында саклап нахарласын, мениң өзүм ене ики сагатдан Мырадың янына барарын — дийип, ол Бердә буюрды.

Икиси гелйәркә, Берди оңа:

— Нәме, яңы аглап отырсың-айт, утанмаярмың? — дийди.

— Нәме?! Агладыммы нәме?

— Хава, агладың, агламак ондан бетер болармы?

күлдилер ве олар сениң какаңа нәме дийдилер, «Өз араларында нәхили гүррүң этдилер?» дийдиң яны, ядыка дүшйәр герек, олар бир-бирлери билен нәмедир гүррүң эдендирлер? — дийди.

— Хава-ла, олар геплешйәрдилер, өрән көп геплешдилер.

— Ханы онда айт, нәмелер дийдилер?

— Хүмм — дийип, Мәти демини тутды ве йүзүни галдырып, йылдызлара гарады. Элжагазларыны овкалашдырды.

Комиссар-да эсгерлер билен эдип отуран гүррүңлерини кесди ве булара тарап өврүлди.

— Хә, Мәти, хәли сен маңа нәмелер хакында гүррүң бердиң, ханы ене-де айт-ла. «Какамы басмачылар өлдүрдилер» дийдиң, «Эжеми басмачылар алып гитдилер» дийдиң ве «Өзүми басмачылар ёлуң угрунда ташладылар» дийдиң. Бу айданларың нәхили болупды? Хөп, айт, биз эшидйәрис.

Отуранларың бары өзара гүррүңлерини гоюп, Мәтә тарап доланды.

Унутмажак гижәм

Мәти еринден өр туруп, ики эли билен чермегинден япышды-да, учгурыны билине сыхашдырды. Соң ашак отурды. Ол өр туранында, көйнегиниң этегиндәки йыртыкларындан гөбеги гөрнүп дурды. Эсгерлер Мәтиден чекинибрәк, бир-бирлериниң йүзлерине бакып йылгырышдылар.

Мәти ики гашының арасындакы юкажык хамыны йыгрып, шейле дийди.

— Какам нирәдир бир ере гидипди. Мен онуң нирәк ве нәме ише гиденини билмейәрдим, эжем велин билйән ялыды, ол какамың хачан өймүзе гайдып гелжегине ченли-де билйән ялыды.

Мен бир гүн эжеме:

— Эже, какамың өзи нирә гидипди? — дийдим.

— Сениң ялы оглан мунуң ялы затлар билен гызыкмаз, какаң нирә гиденини биленок герек, билмейән болсаң, ене шол билмейшиң ялы гезибер! Какаң хакында ким нәме сораса, «билмейәнден» башга зат айтмагын дийип, сыйымдан ашак чекип, пугта табшырды. Мундан

соң мен какамын нирә гидени хакында гаты кән ойланып йөрдүм.

Ене бир гүн эҗемден:

— Эже, какам хачан гелеркә? — дийип, сабырсызланянлыгымы билдирип сорадым.

Онда эҗем маңа гайгылы йүзи билен:

— Какаң саг-аман гезип йөрен болса боляр, балам, онуң гелер вагты болды, онда-да гелмейәр, гелер вагтында гелмезлиги мениң хем ичими гысдыряр — дийди.

Эҗемин аладасындан маңа-да етди. Мен какамың нирә гиденини билмек күйүне дүшдүм. Онуң нирә гидени маңа белли дәл ахыры. Дүйн гүн яшып барярка, какам гайдып гелди.

Комиссар Мәтиниң гүррүңини кесип:

— Какаң янында башга ким барды? — дийип, Мәтә онуң гүррүңине гызыгяныны билдирди.

— Хич ким. Агшам ятанымызда, мен эҗем билен какамың гуҗагында, оларың орталарында яңыҗа ятыпдым. Какам гидип гелен еринден өзи билен бирнәче гызыклы гүррүңлер алып гелен экен.

Ятан еримизден эҗем икимиз укламан, какамың берйән гүррүңлерини гызыгып диңлейәрдик. Эмма бизе какамың берҗек гүррүңлериниң хеммесини эшитмек несип этмеди.

Мырат:

— Нәме үчин? — дийип, гениргәп, Мәтә бир кәсе чай узатды.

Эсгерлер-де мунуң гүррүңине гызыгышып, илери-илери сүйшүшдилер, газет кагызындан йыртып, махорка ясандылар.

Комиссар:

— Хоп, айдыбер — дийди.

Мәти гүррүңини гойлан еринден башлады.

— Бирденкә өйүмизиң думлы-душундан атың аяк сеслери эшидилмәге башлады. Бу аяк сеслерине эҗем билен какам озал гарашып отуран ялы: «Вай, үстүмизе басмачылар дөкүлдилер!» дийип, еринден тасанҗырап галды, какама-да нәме үчиндир гарганҗырады. Какам башы ачык, аяк яланач гапымыза ылгап барды. Мениң-де йүрегиме ховп дүшүп, еримден өр турдум.

Ат аягының сеслери галды. Какам дашарык чыкманды.

Бирденкә гапымызың габсасының ики тайы-да гара

гүйжүң зарбына ачылды. Габсаның ызы билен йүзлерини ыссы өртән, ашакы додакларыны гүн якып ярылан, эллери түпеңли, биллери гылычлы ве пычаклы, кәбирлери ак донлы, кәбирлери ак гушаклы, кәбирлери чокга сакгаллы бәш саны адам ичеримизе уруп гирди.

Оларың гөзлери мениң ичимден гечип барярды. Мен олардан гаты горкдум. Ожагымызың башында өлүгсиже янып дуран чырамыз ичеримизи чала ягтылыдярды.

Олар гирмеклери билен илки какамы, соңра: «Бу нәхили болуш?» дийип, дашарык чыкып гачмакчы болуп дуран эжеми шапбада тутдулар. Булар сеслерини чыкарман, илки өйүмизиң гош-голамларыны гөзлеринден гечирипдилер. Эмма гөз-йүзлеринде азм көпди. Оларың бири какамың янына барып:

— Сен шу гүн нireден гелдиң ве нирелерде болдуң? — дийди.

Какам элини силтерләп, йүзүни-де чытып жогап бермекчи болды.

Эмма икинжи бири, гырык сакгаллысы, какамың мертлик билен йүз-гөзи бозулман бержек жогабына умытсызланып, какамың аркасы билен гелди-де, ясы гөк саплы гезлигини санчды. Какам пычагың алкымына дыкылып ве өзүни тутуп дуран адамың силтерлемесине гараман, өйүмизиң ортасына, пычагың чыкан ериниң үстүне кечәниң үстүне йыкылды.

Эжем бу вагт агзыны ачып, өзүни тутуп дураның элинде доңдурылан ялы гымылдаман дурды. Шу вагт бир бада өйүмизиң ичи гум-гуклук болды.

Инди үстүмизе дөкүлен адамлар болса, бир-бирлериниң йүзүне середишип, индики этжек ишлерини дүшүнишдилер. Эмма геплешмейәрдилер.

Ичеримизиң дынчлыгыны бир какамың «Ах-ах-ах-ах--хах» дийип гыгыран сеси бозярды.

Мен дулумызда тәриме аркамы берип дурун. Олар маңа-да гөзлерини алардып середйәрдилер. Менем: «Оларың бу эдйән ишлери хич вагтда ядымдан чыкмаз ялы болсун» дийип, пугта середип дурун.

Какам бирденкә тирсекләп, башыны галдырды, маңа шөхлеси гачан гөзи билен гарады.

— Ог-лум, ог-лум — дийип, элини узатды.

Ол я мениң билен хошлашмакчыды, я-да маңа бир мөхүм зады табшырмакчыды.

Мен оларың сырты билен көвежекләп барып, кака-

мың элинден тутдум. Онуң эли эййәм җандан айрылышан экени. Мен какамың элинден тутуп, отурдым-да агладым.

Басмачылар бизиң ичеримизи акан-дөкәне салянлыкларыны гоңшымыз болуп отуран өйлеримизиң адамлары билйәрдилер. Какам оларың малларыны бакып берерди, эҗем оларың ишлерини эдип берерди, эмма олар бизи басмачыларың эллеринден гутармага көмеге гелмедилер. Гайта, олар эҗем икимизиң какам билен, гараҗа өйүмиз билен иң соңкы гезек хошлашып, басмачыларың өңлерине дүшүп угранымызда: «Якма бишерсиң, газма дүшерсиң» дийип, бизе гүлйәрдилер. Эҗем олара гөзүнин гайтагы билен гарады...

Эсгерлерден бири: «Гүррүңи гутарайдыңмы, Мәти?» дийип сораг бермәге тайярланан ялы болды.

Онянча комиссар:

— Хоп, ондан соң нәме болды? — дийип, Мәтиниң ене гүррүңине довам этдирди.

— Ондан соңам, ондан соң шол адамлар эҗем икимизи атларының сыртына алып гитдилер-дә!

Мәтә сораг берҗек болуп чемеленен ол эсгер:

— Гоңшы өйлериңизиң адамларындан басмачылар билен геплешенлери болдумы? — дийип, Мәтиниң гүррүңини кесди.

— Билмедим велин... — дийди, Мәти ене: — Ол бизе гүлшүп, кейп эдишип дуран адамларың арасындан «Берекелла!» диен сес эшидилйәрди. Шу затлар ядыма дүшенде, ганым гызяр-а — дийип, келлесине элини етирип, тахясыны маңлайына сүрди.

Комиссар:

— Инди сен хич зады гайгы этме — дийди. — Сен инди батыр болмалы ере гелдиң, басмачылар сени нәме үчин ёлда ташладылар? — дийди.

— Эҗем мени сыртына алан атлыдан өңрәкде бир атлының сыртында отырды. Ёлда даң атды, гүн ёлда догды. Олар атларыны гаты гыссанмач сүрйәрдилер.

Бирдей олар ёлуң угрунда ызлара сиңе серетдилер. Бири ёлуң угрундакы алаңлара чыкып, төверегине элини гөзүниң үстүне тутды-да гарады.

Оларың бәшиси бир ерде атларыны йүзбе-йүз саклап дурды-да: «Ёлуң шу тарапына чыкярыс» дийип, бизи алып барянлара маслахат салды.

Мени атының сыртына алып барян гара сакгаллы, йүзи гара готураксы адам:

— Мунуң нәме гереги бар, атым-да халыс дурды — дийип, өңлерине дүшүп, ак сакгаллы, били ак гушаклы адама гыгырды.

Ол:

— Ташлажаксың, ташла — дийди.

Икинжи бири: «Озал өзүң акмак, нәме үчин алып гайтдың?» дийди-де, атын гамчылады.

Мени ташланларындан соң, атларыны гаты сүрүп башладылар. Эжемин ызына гаңрылып, гара гөзүнден яшлар сачып, «Балам, балам-эй дийип, аглап гыгыраны мениң гулагыма эшидилйәрди. Сачлары-да булашык, дым-ак болуп, солан йүзүне дүшйәрди. Мен ташланан еримде аягымы ере пугта басып дурун, тә эжемин гарасы нокат ялыжак болуп, гөзүмден йитйәнчә гарап галдым.

Комиссар:

— Мәти, гүррүңиң шу ери гызыклы — дийди.

Мырат:

— Басмачылар өзара нәхили ве нәмелер хакында гүррүң эдйәрдилер, ядыңа дүшйәр герек, чүнки олар көп геплейәндирлер, болсадыны экйәндирлер ахыры — дийди.

Урушыжыларың көпүси Мәтиниң бу сорага бержек жогабыны эшитмәге үнслерини берип отырды.

Мәти еңининң йыртык ерини эли билен дырмалап отур масыны гоюп, чыраның дашында гаймалашян мөжежиклери тутжак боляр.

— Хава, ядыма дүшйәр, шу вагт оларың бүтин суратлары хем гөзүмиң өңүнден гиденок. Мен оларың эден гүррүңлериниң хайсы бирини айдып гутарайын, олар гаты кән затларың гүррүңини эдйәрдилер ахыры.

— Мәти, ханы айт-ла айтжак болсаң, олар нәме диййәрдилер? — дийип, эсгерлер Мәтини гыссадылар.

— Какам йүзинлигине аякларыны узадып ятырды. Басмачылардан йүзи ызгытсыз, чал сакгаллы, яңы били күйкерип башлан, ак донлусы гылыжының сапындан гара кесеви ялы эли билен тутды-да, какамың үстүне абанды:

— Сен бизиң дурмушымызы йыкмакчыдың? Сен капырлары — Гызыл Гошунлары бизиң үстүмизе гетирип, бизи гырмакчыдың? Тур, Гызыл Гошунлара ёл тапып бер! — дийип, какамың аягына депди, ганлы гылыжының аркасы билен-де быкынына урды.

Мунуң гапдалында дуран сүтүк гушаклы, чокга сакгаллысы-да какама гөзүни алардып гараярды.

Ол какама:

— Хай, динден чыкан, капырлара сатылан, дүнйәни йыкыжы, ёлдан чыканыңы ве худайың газабына дүшенини инди билерсиң! Худай сениң ялы ёлдан чыканларың гөзүне өзүниң кераматыны шейле эдип гөркезйәр. Гулман, муңа салым бермән, ягшы эдип өлдүрдиң. Худайың нуры сениң үстүңе ягар — дийип, өзүниң алкымына дыкылып дуран, түссе гаралдан ак телпеклиниң аркасына эли билен какып гүлди. Какама илки пычак уран шу ак телпекди. Ол ене газапланып:

— Бу шу аяклары билен Гызыл Гошунының өңүне дүшүп, ёл тапып берйәрмиди? Тур, ене-де бизиң үстүмизе Гызыл Гошуны гетир. Биз бир сени дәл, сениң бизиң үстүмизе дөкжек болян әхли капырларыңы, эдил өзүң ялы өлдүрип чыкарыс — дийди-де, чарыгының бурны билен какамың бөврүне депди.

Мунуң аягы какама дегенинде, эжем «Вай!» дийип, элини йүзүне урды хем какамың үстүне өзүни оклажак ялы, тутуп дуран адамың элинден сыпжак болуп дызады.

Олар гүлүшйәрдилер. Эмма гүлкүлеринде шатлык ёкды. Эжем икимизде аглаярыс...

Мәтиниң богазы долуп, сөзүни довам этдирип билмеди...

Ол йүзүни ашак салып отурышына агламжык сес билен:

— Мени инди геплетмәң... Мен мундан артык гепләп билмейәрин... эгер геплежек болсам, онда эжем ядыма дүшйәр. Ах!.. Гарып эже жаным! Шу вагт онуң яшлы гөзлери билен гаңрылып, көшегинден айрылан мая ялы бозлап, элеврәп, майыл, найынжар халда перишан болуп, маңа гарап баршы ядыма дүшйәр... Гөзүмиң өңүнден гитмейәр... — дийип хамсыгды...

Уршужылар өз бири-бири билен сөзлешйәрди.

— Валла, галатманларың аммарларыны дөкүп гөрсең, нәмелер тапыларка?

— Оларың аммарларындан говы халылар тапылар. Чарваларың арасында ачылан кооперативлериң гөк чайы ве маталары тапылар, чүнки олар шу төвереклердәки кооперативлери гаты кән талапдырлар.

Мәти ичини гүрледип отыр. Онуң йүзүнден гынанч айрылмаяр хем эсгерлериң гүррүңине-де гулак саляр.

Эсгерлерден бири:

— Мәти, басмачылар сизиң өйүңизден нәме затларыңызы алып гитдилер? — дийип сорады.

— Ах, олар бизден бирнәче зат алдылар. Бизиң өйүмизи даргатдылар. Дулумыздакы ярым чувал арпамызы ве эҗемиң какам икимиз үчин докан чәкменлерини гөтерип гитдилер.

Ене бир эсгер:

— А башга нәме алып гитдилер? — дийди.

— Башга нәмәмизи алып гитсинлер?..—

— Гөрдүңми, валла, басмачыларың гошларының арасында хер хили затлар тапылҗак.

— Ёк, бу басмачыларың гошларының арасында говы затлар тапылар. Сиз бу басмачылары ким дийип билйәрсиңиз? Бу басмачылар байың байыдырлар.

Гызыл эсгер Гурбан элини галдырды-да: «Гулак салың» дийип, эсгерлериң үнсүни өзүниң айтмакчы болян задына чекди.

— Билдир Дашховзуң өң янындакы гумуң ичинде басмачыларың бир топарҗыгыны эдил болян ерлерине барып, дири тутдук. Оларың хеммеси бай ве бай огуллары экен. Эмма дерде ярамаҗак затлары-да барды.

— Догры. — Шоларың Мәтилерден алып гиден затларының-да угры ёк. Мәти, олар сизиң задыңызы алмак үчин чозан дәлдирлер. Олар сениң атаңдан арларыны алмак үчин чозандырлар.

Гызыл эсгер Дурды:

— Олар зат алҗак болса, онда обаңызда киме хүҗум этмелидилер? — дийди.

Мәти гөзүни гинден ачып:

— Олар зат герек болса, Хайдар байлара бармалыдылар ахырын — дийди.

Онда комиссар Мәтиниң айданларына гошулып:

— Гөр, мунуң дүшүнишини — дийди. — Бу басмачыларың кимлердигине ве оларың эсасы максатларына дүшүнмейән болса-да, оларың амалы ишлеринден оларың зәхметкешлере гаршыдыгына дүшүнйәр.

Бу басмачылар байлардан, кулаклардан болуп, өзлериниң бүтин гүйчлерини шуралар хөкүметине тарап аган гарып чарвалары хорламага топлаярлар. Бу басмачылар шуралар хөкүметинин гарып чарвалар үчин ачан кооперативлерини талаярлар, мекдеп ве китапханалары отлаярлар, диймек, булар совет хөкүметине гаршы гарып

чарваларың үстүнден өзлерини, гөрйән пейдаларыны сакламак үчин бүтин гайратларыны сарп эдйәрлер. Мәти, элбетде, булары, гөрйәр, шейле герек, Мәти? — дийди.

Комиссарың бу айданлары Мәтиниң зехинине орнады. Ол басмачыларың гарыпларың душманыдыгына, гызыл эсгерлериң болса өзи ялылара ховандардыгына оңат дүшүнди. Ол:

— Хүмм. — Олар бизе гант ве чай берип дуран кооперативиң гапысыны дөвүп, онуң ичиндәки бар затлары алып гитдилер. Эмма Хайдар байың өйүнде кооперативиң задындан он эссе көп зат болса-да, она бармадылар — дийди.

Комиссар:

— Ягшы. Сен багтлы огул экениң, мазалы, сен бизе душдуң. Сениң инди гайгы-гам этмегиң герек дәл. Биз басмачылардан сениң ялы мүңлериң арыны алып берип гелдик. Сениң хем арыңы алып берерис. Эжеңи басмачыларың элинден аларыс. Сен Мырадың янында болуберерсиң. Мырат саңа өвредер, сен-де оңа дүе бакып берерсиң ве эсгерлере газет пейлашарсың хошмы? — дийди.

Мәти комиссарың йүзүне дикан середип, онуң гүррүңини диңлейәрди. Эсгерлериң айдышы ялы ол:

— Комиссар ёлдаш — дийди. — Мен дүе бакмага гаты өкдедирин. Маңа шу атлардан бирини берерсиң герек?

— Оңардыгыңча, саңа шу түпеңлерден-де берерис — дийип, комиссар түпеңлере тарап гөзүни айлады.

Бу вагт командир Дурды өңүне ак эсгилер үйшүрип, чыраның ягтысының долы дүшүп дуран еринде сапанчасыны арассалаярды.

Мәти онуң сапанчасындан гөзүни үзмейәр. Оңа ымгылып гараяр. Ол:

— Эгер шунун ялыжак түпең берсең, онда оны шу вагт-да оңарып билерин — дийип, Мырадың йүзүне гөзүни гүлдүрип бакды.

— Шунуң ялыжак түпеңи оңарармын? — дийдилер-де гүлүшдилер.

— Оңарарын — дийип, ол илери-илери омзаклады.

Онда эсгерлерден бири:

— Сен түпеңи нәме эдерсиң? — дийди.

Мәти гызды, ол эсгере-де йити середип:

— Менми, түпеңими?.. Нәме этҗек диййәрсиңми?.. Мен шу вагт сизиң ялы болманлыгыма ахмыр чекйәрин. Мен шу вагт сизиң ялы болсамдым. Мен ахмырлы, мениң өчли адамларым бар. Яңы диймедимми ахыры?.. Какамы ве эҗеми...

— Эййәм ятар вагт болайдымы? — дийип, эсгерлер ерли-ерине ятмага туруп гитдилер.

Комиссар-да:

— Мәти, хош — дийди. — Сен Мырадың янында гал.

Мәти ашагына селин дүшелен халычаның үстүнде өмрүнде биринҗи гезек чөзүлип ятды.

Даңданларды.

Мәти элини одеялың гырасындан чыкарып, узадып ятыр. Ак яссыгың йүзүнде гара сачлы келлеси хас гаралып гөрүнйәр. Даңың салкыны билен арам-арам өсйән шемал Мәтиниң йүзүни ялап гечйәр.

Мырат оянып, үстүнден одеялыны серпип, ховлукмач турды. Соң Мәтини турузмак үчин онуң янына гелди. Мәти додаҗыкларыны гымылдадяр, басырганяр. Ол бу вагт өйлеринде ятандырын өйдйәр.

Мырат онуң үстүне эглип, минутларча гарап дурды.

— Мәти, ай Мәти, тур, инди турар вагт болды.

Ол оянмаяр.

Мырат онуң узадыпҗык ятан элинден тутуп яйкады.

— Мәти, тур! Ёлдашларымыз атларына мүндүлер. Олар инди ёла дүшүп угражак болуп дурлар. Тур-ла тизрәк! Биз олардан галаймалы.

Мәти дүйшүнде ким билендир уршуп ятан ялы, «Вах!» дийип, бейлесине агдарылды. Юмругыны-да пугта дүвди, йүзи хем чытыляр. Ол басырганып: «Эҗе җан! Эҗе, бәрик-бәрик» дийип гепледи.

Мырат онуң бу вагт дүйшүргәп ятаныны дуйды.

— Мәти, тур, хав, шепе, биз галдык — дийди.

Мәти башыны галдырып, Мырадың йүзүне сине серетди.

— Гаты уклапдырын — дийди-де, ектайчасыны эгнине атды.

— Биз инди нирә гидйәрис?

— Гөрйәрмиң, ынха гызыл эсгерлер ёла дүшүп үградылар. Биз шоларың ызы билен гараба-гара гидип отурмалыдырыс. Ынха, шу эсгерлер-де биз билен биле гитҗекдирлер. Мәти, сен өзүң мүнер ялы ол инериң үстүндәки челеклериң арасына шу селинлерден дыкыцдыр.

Селниң үстүне хем шу одеялы язып, тиз бол, гызыл эсгерлер чалт болужы болмалыдыр. Нуры, сен-де эркеклери тиркешдир.

Нуры:

— Мәти, сен шу вагт инериң үстүне мүн — дийди.

— Нуры, мен шу вагт мүнжек дәл, мен бу гумларда пыяда йөрәними ягшы гөрйәрин.

— Йөрүң...

Гүн сүйрдепәмизе чыкып, гум йүки билен герженип ятан ериң үстүне өзүниң гызгыныны сечелейәр. Басмачыларың меркези «Д» нокадына ене бир мензил ёл галды. Индики гөтерилишимизде шол ере бармалы. Бизе инди өзүмизи ыкжамламак герек. Дынч алара аматлы ер агтарып гондук. Эсгерлер дынч алярдылар.

Гүн гижигип, агшам якынлашяр. Гүнүң яндырып баян ховры хем совашяр. Гызыл эсгерлер гошдан бираз бейлерәкде тегеленип отырлар. Оларың ортасында комиссар дик дур. Комиссарың элинде маглумат язян депдерчеси-де бар. Депдерчәниң йүзи ачык, комиссар кәбир вагтларда депдерчәниң сахыпаларының йүзүне гөзүни гездирип геплейәр: «Гарагум гараңкылыгыңы сакламакчы болуп, шуралар хөкүметине гаршы гөрешйән басмачыларың үйшен ерине етмегимизе ёл аз галды. Ерлерден гелип дуран маглуматлар басмачыларың ягдайлары хакында шу хабарлары берйәрлер:

Басмачылар инди өзлериниң этмишлериниң ёл алмажагыны аңлаярлар. Олар инди, хер минутда өзлериниң даянчларыны йитирйәрлер, байларың басмачыларың алдавларына гиден, оларың ызларына дүшүп, шуралар хөкүметине гаршы гөреше чыкан кәбир зәхметкеш-де инди байларың алдавларына, оларың максатларына дүшүнип башладылар. Басмачыларың ичиндәки зәхметкешлериң яраглары билен гачып, басмачылара гаршы дүзүлен отрядлара догры гелип, гошулянлары көпелйәр.

Бу гүн Гарагумуң зәхметкеш чарваларына энчеме йылларча Октябрь революциясының иймишинден долы хакларыны алмага ёл бермән гелен басмачылар саналгы демлерини алярлар. Инди Гарагумуң зәхметкешлерине азатлык гүнлерини, багтлы дурмушыны булап гелен басмачылары көки-дамары билен ёк эдип ташламага мүмкинчилик гелип етишди.

Биз, Ишчи-Дайхан Гошуны, гарагумлы зәхметкешлериң азатлыкларының ёлундакы гөрешлерине өзүми-

зиң көмегимизи бермелидирис, эртир басмачылар билен гөрешиң үзүл-кесил айгытлы гүни. «Ёлдашлар, Ишчи-Дайхан Гызыл Гошуны, өңки уруşлардакы болшумыз ялы ене зәхметкешлериң азатлыкларыны, дынч зәхметлерини булап гелен ве буламакчы болян басмачылары дагатмак үчин еңе йөрүң!».

Эсгерлеримизиң агзындан: «Тайяр биз» дийип, чыкан сеслери агшамың ер үстүне язылып гелйән гараңкы пердесини йыртып, чөл мейданларының ичини яңландырып гидйәр. Бу: «Биз тайярдырыс» диен сеслер көпчүлигиң жисимине батырлык рухуны йөредйәрди. Гумуң ичиндәки зулмы гысярды. Гысгаҗык йыгнак гутарансоң, Мәти еринден туруп ектайчасының сыйларыны эли билен какышдырды:

— Басмачылар билен болҗак эртирки гөреше мени-де алып гидерсиңиз. Маңа ат билен яраг бериң! Мен какамы өлдүрен, эҗемиң гөзүнден яшыны сачаландырып гиден басмачылары сизиң билен билеликде түкедейин. Мен оларың гарынларына депип, үстлеринден гүлейин, эжем жаны-да гөрмәге ховлугярын... — дийип, ерден эли билен алып туран чыбыгыны дөвүшдирип, დограм-дограм этди.

Эсгерлерден бири өңе чыкып:

— Душман ахыркы деминде өзүнин иң забун гаршылыгыны гөркезер. Мен Мәтиниң дерегине гылыҗымы бир гезек артык айларын. Мәти, сен, ханым, галсаң-да болар. Эртир олары сениң өңүңде чөкермек бизиң, билен! Эртир сени эжең билен тапышдырарыс — дийди.

Мәти гуванып, йылжыраклап, хүнжи ялы дүзүлен дәне-дәне дишлерини агардып, Мырадың элинден барып тутды. Эсгер-де атларыны итмәге гитдилер.

Хүжүм

Гошун иң соңкы гөреше уграды. Мырат ве Мәти дагы-да уграды. Булар гошундан гара гөрнүм ыздан барярдылар.

Гүн найза бойы ёкарык галды. Атларың аякларының ашагындан ёкары гөтерилйән тозан гүнүң йүзүни губарландырярды.

Басмачылары голтугында гизлейән алаң өзүниң яйбаңлыгы билен гошунларың өңүни кесип, язылып ятырды.

Гошунлар алаңың этегине якынлашып барярдылар.

Бирденкә: «Ту-в-в» болды. Ене-де «Тув-в» болуп, сейрек-сейрек атылян түпең сеси йыгҗамлап башлады. Топар болуп барян гошун үче бөлүнип, өңүни тутуп дуран алаңа йүзлерини берип уградылар.

Үмзүги, өне херекет эдйән гызыл эсгерлериң арасындан чалаҗа геплешйәнлери эшидилйәр.

— Аңырракдан бар!

— Ол урпагың дүйбүне!

— Гүйчлери ниррәкде? Түпениң көп атылян ерини белләң!

— Түссе нирeден чыкяр?

— Ине, шу тайдан...

— Гөрүп атярмың?

— Нәчеде гоймалы?..

— Өңе-өңе!

Пулемётчы командир ашаклык билен:

— Ойдакылары гөрйәрмин, прицели дөртде... — дийип, пулемётың сыртында дараклыгына галып отуран эсгерине гыгырды.

— Та-та-та-р-р-рррр!..

— Тү-в-в-в-ввв!..

— Та-та-тр-ррр!..

Эдил бу зат эшитдирмейән, үйн алышдырмаян сес бирден тапба кесилди. Секунтларча гум-гуклук хөкүм сүрди.

Хердайым душманың «Түв» эдйән түпең сеси гум-гуклугы бозярды. Шу вагт гаршы өңүмизден, горпуң эрңегинден чал келле гөрнүп, ене ызына чекилйәрди. Бу чал түпен сесиниң (бизиң түпеңлеримизиң сесиниң) галмагына гаты гуванып:

— Гайрат эдиң, худай бизиңкидир, биз еңип чыкарыс, гөрүң, оларың динден чыканларың эллерини аллатагаланың өзи даңып гойды. Худайың ёлундан йүз дөндеренлере, дүнйәни йыкыжылара худай өзүниң газабыны гөркезйәр! — дийип гыгыряр.

Онуң бейле янындан чукурың ичинден: «Огланлар, нәме ач-сувсуз гыналып йөрсүңиз, ярагыңызы галдырың-да, гелэйиң болмаса!..» дийип, бизе йүз тутуп гыгырлан сеси-де эшидилйәрди.

Гызыл эсгерлер:

— Кимиң келлеси ялыняныны ине гөрерсиңиз — дийип жогап гайтарярлар.

Басмачыларың бу жогаба жанлары яныл, ене зор атып башладылар.

Хүжүм. Душманың осламадык тарапындан гөреш башгача болуп гелйәрди. Ики тайың гүйжи ден дәл гошун чакнышды. Гылычлар айланяр.

Гүнүң шөхлеси гүйчли, кувватлы голлардакы ялпылдап айланян гылычларың йүзүне дүшүп, дүнйәниң йүзүни ики тараплайын ягтыландыряр.

— Ур! Кес! — диен сеслер гылыжың гырчылдысына гошулярды.

Зарба гүйчли, зарба гайдувсыз, хүжүм зор. Көплер гумуң аңырсындан башына ак эсги, ак көйнек ве ак гыңач даңлан таяклары сомалдып гөтерйәр. Зәхметкешлериң тенлерине зулум эден гара кесеви ялы эллерини титредип, эл-аман сорашып, голларыны ёкары галдырярды.

Горпларың ичинден: «Мен батракдырын», «Мен гарыпдырын» диен сеслер эшидилйәрди.

Сакгалы торба ялы гарры душман эли түпеңли дуруп, «Мен комсомолдырын» дийип багыряр.

Душман алынды. Душман диңе ярагың зоры билен алынды. Душман диңе дөш герип, гурбандан горкман алынды.

Бу гөрешде бәш саны ёлдашымыз душманың окундан өлди. Бу ёлдашларымыз гарагумлы зәхметкешлерин азатлыгы үчин уршуда гурбан болдулар.

Гызыл Гошун зәхметкешлере шейле көмек берйәр ве Гызыл Гошун душманы шейле еңйәр.

Басмачылар, оларың машгалалары, есирлери ак байдакларың ашагына йыгнандылар. Оларың кәбирлери агызларыны ачып дуруп, болуп гечен ваканың галдыран ызына хайран галып гараяр, кәбирлери гүйчсүз гөзлерини ере ховайы гарадып, ичлерини гүрледйәр, кәбирлери гошларың арасында, адамларың аңырсында гизленйәркә, кәбирлери гошларың арасында, адамларың аңырсында гизленйәркә, кәбирлери жан ховлуна гайрак гачярам...

Бу ере Мәти билен Мырат гелени́нде, басмачыларың төверек-дашлары гаравуллыды. Олар бир кертиң гырасында йыгналып, боюнларыны саллап дурдулар.

Мәти туссагларын арасына гөзүни айлаяр. Ол эжесини гөзлейәр.

Туссагларың арасындан бир аял өңе чыкды. Мәте ичгинрәк середйәр. Ол аял өзүниң боюн сунуп дуран тертибине гараман, гаравуллардан хедер этмән, аңы гачан

ялы, өзүниң янында дуран аялларың арасындан сайланып өңе чыкды-да:

— Вай, балам, сенми?! — дийип, агламжык сеси билен Мәтә тарап ылгады.

Бу аялың болшы гаравуллары гең галдырды. Олар оңа хич бир зат диймедилер-де, гайтып, оңа середип дурдулар.

Бу аял Мәтиниң эжесиди.

Мәти:

— Бу мениң эжем — дийип бозулды. Ол: «Инди аглама, эже» дийди-де, өзи бегенжине аглап, эжесиниң ачып гелйән гужагына долды.

Жемал эже Мәтини йүрегиниң үстүне дартып, огшап, гызыл эсгерлере миннетдарлык гөзи билен гараяр, оглы билен хем сөзлешйәр. Мәти эжесиниң өңүне дүшүп йөрәп, өзүниң якын ёлдашы Мырады ве Бердини гөркезди, соң элини пулемёта узадып, онуң атылышындан-да гүррүң берйәрди.

Комиссар буларың янына гелип:

— Биз инди уграмакчы, сиз нирә гитмеги маслахат эдйәрсиңиз? — дийип сорады.

Мәти эжесинден өңе дүшүп:

— Биз сизден галмарыс — дийди.

Эжеси Мәтиниң дилине гуваныл:

— Мениң оглумы сиз-ә адам эдипсиңиз, бизиң иң якын хоссарымыз сиз болдуңыз. Бизе маслахаты сиз бериң? Бизе нирә гитмек ягшы? Бизиң болшумыз яңкы айдышым-да... — дийди.

— Онда хеммәмиз бирликде шәхере гиделиң. Сиз фабрикде ишләрсиңиз, окарсыңыз, Мәтини-де окува берерис.

Мәти Мырадың янына ылгады.

— Бизем гидйәрис, бизем гидйәрис. Сиз билен биле гидйәрис. Мырат, мен пыяда йөрәп-де гидерин. Эжеми шол үсти юмшак инеримизе мүндүрели — дийип, элини чарпып, ики яна бөкжекледи.

Жемал эже фабриге ише гирди. Мәти болса интерната ерлешдирилди.

ГЫРНАК

Гурбаның кесели

Гурбан отуз бәш-отуз алты яш чемелериндәки бир тевра адамды. Онуң өз обаларының бейлеки адамлары ялы, гүррүң сөери, намаз окары, ораза тутары, шунуң ялы хем тоя ве яса барары болмазды. Онуң өйүнден чыкып, даш гидйән ери хаятжыгыды. Оңа шундан башга хич бир ери гөрен дәлдир дийсек, яланчы болмарыс. Онуң өзүниң гатнап-гатнап ясанжа ёдасы бар. Ол бу ёдажыга дүшүп, хер гүн эртир ир билен хаядына барярды, агшамаралар болса ене-де шу ёдажыгына дүшүп, аркасы одунлы өйүне гайдып гелерди. Бу өзүниң бүтин өмрүни бир танап ерден ыбарат шол хаятжыгына гуллук этмек билен гүмра болуп гечирипди. Шунуң ялы хем онуң дүнйәде бир нешелерден диңе насдан өзгесини билери болмазды. Эмма нассыз азажык салым-да бир ерде дурары ёкды.

Онуң машгаласында аялы Патма, Марал атлы он бир яшларындакы гызы билен Өвез атлы дөрт яшында оглы барды. Бир танап хаятжыклары, оңа етеси сувлары, бир өкүзлери, бир эшеклери, бәш-алты саны гечижиклери — буларың әхли байлыкларыды. Хер халда, буларың гүн-гүзеранлары бейлеки зәхметкеш дайханларыңка деңәнинде гаты эрбедем дәлди. Гурбан 1915-нжи йылың язында өзи ялы еке тай өкүзли обадашы Бегмәммет билен өкүзлерини жүпләп, шәрикли дайханчылык этмәге башлады. Бегмәммет эрбет, адам дәлди: йүреги юкады, гөвни акды ве дили сүйжүди. Элбетде, шоңа гөрәдир, бу икисиниң хүйи-хәсиети алшып гитди. Херначе агыр ишде ишлеселер-де, эртирден агшама ченли дагың япыларында гыяклы ери сүрселер-де, бир-бирине игенчлери, гаты-гайрым сөз диер-айдарлары болмазды.

Ер сүрүп, бугдай экип йөрен гүнлери, Гурбаның ише яравлылыгы ярамазлап башлады. Ол бир гүн «билим агыряр», эртеси бир гүн «башым агыряр» диййәрди. Ол бир гүн шунуң ялы яравсызлыгы себәпли ишден галмакчы хем болды.

— Гөр, мен билими алып билмейәрин! — дийип, Гур-

бан йүзүни агырылы чытды-да, эртирише чыкып билмежегини шәгирдине сыздырды.

— Нәме, билим агыряр дийдинми?

— Хава. Билим агыряр.

— Сен мениң ялы гожа кишиче-де ёкмы? Нәм болупдыр саңа?

— Алланың хакына айдян, бу гыяклы ерде азалы тутмакдан агыр иши гөрмедим. Ненең бил агырмасын, эртирден агшама күйкерилип йөрмели.

Онда Бегмәммет:

— Хә, айдышыңданам агыр, өкүзлериң жанына берекелла диймек герек. Йөне, шәрик Гурбан, мениң-ә шунуң ялы овнук-ушак агырылары ём-ёк эдәййән бир эмжагазым бардыр. Билйәрмиң? Ме ханы, шужагазы агзыңа атагада, чай билен ювудып гойбер, шондан соң деррев тут ялы болаймазмыкаң?! — дийип, яглыгының ужундакы дүвүнчежиги чөзәгеде, Гурбана бир дүвүржик тиръек узатды.

— Був-хув, болмаз, башарман, муны маңа хич дийме! Ёк, хенизе-бу гүне атып гөрен задым дәл...

— Ери, өлдүреси ёк, дермандыр, ал!

Гурбан ахыры алды-да атды. Мундан соң өзүниң бил агырысы айрылышан ялы хем болды. Бегмәммет хер гүн гүнортан чайына чыканларында, Гурбана янкы ялыжагы хөдүрлейәрди ве эйлесине-бейлесине гечип ичирйәрди.

Булар ер сүрүп болупды. Гурбана тарпа-тайын гөзагыры дегди.

Бегмәммет ене дурумсызлык этди. Ол тиръегиң гөзагыра хем бире-бир эмлигини айтды, йөне айтмак билен-де бес этмән, тиръегиң гөзагырыны эдил санаглы гүн ичинде ём-ёк эдәййәнини отурып магтады-да:

— Шәрик! — дийип, чыныргадып башлады. — Мен бу гөзагырыны кән гөрендирин, тиръегиң түссесиниң янында онуң манысы болмаз. Сен бейдип хеләк болуп ятма, мениң айданымы эдәй, өйлән гөни тиръекхана бардажык, гөзүңе тиръек түссесини үфлет, я-да болмаса, бирки баш шире чек. Билйәрмиң, шәрик, дерман үчин нәме этсең-де, онуң айыбы болмаз. Сен мениң янкы айданларымдан бирден бирини этсең, шонда гөзүң агырысы, худайың өзи ягшысыны этсе, эдил эл билен ёлнуп зыңлан ялы болар! Сен бейдип ятма-да, мең айданым билен бол.

Гурбаның гөзи үч гүнден бәри дынман агырярды. Гөзүниң чыдамсыз агырмагы зерарлы ол өтен гиҗәни дик отурып гечирипди. Ол шу гүнүң өзүнде-де гөзагырысына чыдап билмән, ятан еринде чабаланярды. Шунуң үчин-де ол шу вагт гөзагыра нәме дерман салгы берилсе, шоны этмәге тайынды. Ол шәригиниң диенлерини этмегиң гөвүнжең угруна чыкды.

Патма-да Бегмәммедиң айданларына гошулды. Ол:

— Шейле болса, аю оглан, гитмегиң герек. Эгер дердиңе дерман болян бир зат болса, шоны этмели, гөрйәрмиң, узын гиҗәни ятман гечирдиң — дийди.

Аялы шей диениңден соң, ол хәзириң өзүнде туруп ураберMekчи болды:

— Боля онда, Бегев дост, ханы онда сен мени тиръекхана әртмегиң зәхметини чек-дә... мениң валла обаның тиръекханаларының гапысындан барып гөрен ерим ёкдур — дийип, ондан тиръекхана биле гитмегини сорады.

Агшамың гараңкысы ягшы дүшенден соң, Бегмәммет Гурбаны Гүлпериниңкә алып барды. Гүлпери әри тарапындан эденине дәл дийилмән йөрен тиръекхор аялды. Ол Юсуп байдан мая алып, обаның илери четинде тиръекхана гурап, энчеме адамы тиръеккеш эдипди.

Гүлпери өзгелериң өңүнден чыкып гаршы алшы ялы, булары-да шәхдачык гаршылады, Гурбаның эшигиниң гүпреклигине, ики гөзүни тутуп, якасына букуп дурмасына гараман, оны төре гечирип отуртды. Тиръегиң гөзагыра биразажык пейдасы болсады, онда Гурбан шу өйде йөне отуранда-да болжакды. Эмма оңа гараман, илки билен, онуң гөзүне тиръек түссесини үфледилер, онуң билен-де канагатланман, тә йүреги буланянча чекдирдилер. Тиръек ягшы йүрегини булап, өгәп башландан соң, ол чыраның башындан турды-да, Гүлпериниң янына барып, нас атды, чай ичди.

Шол гүнүң эртеси ир билен Бегмәммет Гурбаның халыны сорамага гелди.

— Хим, Гурбан, ятырмың? Ненеңсиң, хей, бир пейда болдумы? — дийип, ичерик гиренинде, Гурбан түкге дүшүп, ятан еринден зөвве турды.

— Бегев дост, эдил айданың ялы экен, тиръегиң түссеси гөзагырының пири экен. Гөр, өтен агшамдан бәри агырмасыны гоянкырлашдырды. Агшам узак гиҗеси билен өзүми билмән, өрән рахат ятыпдырын. Ханы оңка ене-де бир гитмерисми? Ол-айт, валла, хелей-де болса,

хелейлериң зоры экен. Гидели, сенем йөне отуранындан бирки баш чекерсиң — дийип, ол догумланып, улудан паллап геринди.

Бегмәммет онуң паллайшына ве гернишине бирхили дуйгудашлык билен серетди ве онуң сүңклериниң овлуп барянлыгыны билди-де:

— Бәй-айт, сениң эййәм болшуң нәтүйсли, сен «Ене-де онуңка гидели» диййәрсиң, нәме, онуң эми саңа шейле хош ярадымы? Гурбан, ахмал болма, ол сең дийжек аялың дәлдир, ол гаты есердир. Мен оны гаты говы билйәндирин. Онуңка бардыгыңча, барасың гер дурар. Гараз, өзеленип дураңсоң, онуңка шу гүнем гидели дийсең гидели велин, йөне онуңка иң соңкы айдышың болса гидели. Мен чекжег-ә дәл, билйәрмиң, мен йөне атып оңян — дийип, яңы дашардан ичерик гирен Патма бакан гөзүни айлады.

Патма оңа бирхили середәгеде:

— Ери, нирә? — дийип, Гурбандан сорады.

— Хич ере, йөне агшамкы баран еримизе ене-де бир барып гайтжак.

— Агшамкы баран ериңизе... «Гутулдым» диймейәрмидиң? Гитмерсиң инди, ишиң ёк.

— Гитмән нәме болупдыр, мен гитмесем, гөз гитжек...

Бегмәммет буларың арасына дүшди. Ол:

— Патма гелин, гой, шу гүнем барсак барып гайдалы, инди ол ере иң соңкы гидишимиз болар шү — дийип, Гурбаның тиръекхана бармажагына ынанды ве Патманы-да ынандырды.

Гурбан Бегмәммеде бакып:

— Ёгсам нәме, гүнде-гүнде гидип дурмак болармы?— дийип, эййәм шайыны тутды.

Булар бу гезекки баранларында, дүйнки баранларындан хас кән гиҗәниң бир вагтына ченли отурдылар, чекдилер, нас атдылар, чай ичдилер ве ондан-мундан гүррүң этдилер...

Мундан соңкы гүнлерде болса Гурбан машгаласындан огрын, Бегмәмметден болса гачып, Гүлпериниңкә бир өзи гатнамага башлапды...

Нешеханадакы гопгун

— ...Мен налачлар эдейин? Ах, саташманлар гечмиш, саташманлар гечсең болмадымы! Мен озал атамдан, до-

гапымдан чап яндым, инди болса мундан тарап янмалы болдум. Мен билйәрин, мен өзүмиң түйс бир багтыгарадыгымы билйәрин — дийип, Патма лайдан салнан, сувагсыз, дaш йүзүни ягыш сувлары оюм-оюм эдип опурышдыран өне хем кичижик тамжагазларындан чыкып, даш ишигинде дурды-да, әрине, такдырына, дурмуша, дүнйәниң гурлушына — хеммесине гаргынжырады. Ол өзүниң гахар-газабындан гамашан йүз-гөзүни ёкарык галдырып, ӡерегине серетди. Үнси хич бир задың үстүнде эгленмеди. Ол хәзириң өзүнде нирә-де болса бир ере чыкып гитжекчи ялы ве өзүниң гахарыны бириниң үстүне барып дөкжекчи ялы, ичерден дүйрленгилигине алып чыкан гара чаршабыны[1] язды, онсоң оны башына сарады-да, өзүниң яңы чыкан өйүниң ишигине йүзленип:

— Марал, эшидйәрмиң? Ханы угрубир дашарык чык-да, мениң ызыма дүш! Шундан гидели-де, сениң петигара атаң нәреде болса, оны гөзләп тапалы. Гөрдүңми, ол бу гүнем шол эртирки чыкып гидишине онуң аладасына дәлдир. Бол ханы, тизрәк чык диййәрин. Инди онуң билен беллисини этмесек, бу болшуна чыдар-дагы эдер ялы дәл...

Патма өзүни аякламанка, тамың пессежик ишигинден гараягыз, гүр гара сачлы, реңки солук гызыл чит көйнекли яш ажык гыз чыкды. Онуң райы гайтгынды, гөзи гайгылыды, аяклары ялаңачды. Ол эжесиниң гахар-газапдан яш дамжыклап дуран гөзүне гамгын серетди.

— Эже жан, ай, эже, гитмәли-ле. Эже, сен бирденкә бейле болуберменгини гойсана. Гитмәли эже, гитсегем какамы тапып билмерис.

Патманың гахрындан гулаклары гапылыпды — гызының айдып дуран затларыны эшитмейәрди. Ол гызына:

— Мен не гитдим, сенем мениң ызымдан галма! — дийди-де, йөүниң угруна гитди.

Марал-да нәме этжегини билмән, гөвүнли-гөвүнсиз онуң ызына дүшди.

Энели-гыз ики дагың арасында гысылып отуран хем илерлигине гарап согуп гидйән гарып обачылыга гирип гитди.

---

[1] Пүрсйәнзалларының башатгыжы, чадра, бүтин гөвресини япян бүренжек. (Ред беллиги).

Патма нирә-де болса, белли бир ере етмеги йүрегине дүвен болара чемели, ичини гүрледип, башыны галдырман гидип баряр. Марал велин бейле дәл. Онуң гитмәге шол бир гөвүнсизлиги. Төверекдәки затлара середип, эҗесинден эсли ыза галяр. Ичинден «Хернә какам тапылмабилсейдир» дийиән ялы пикир эдйәр. Онуң гачгыны эҗеси билен какасының уруш-сөгүшиди. Соңкы гүнлерде оларың оңшуклары ёкды. Оларың уруш ве сөгүшлери хеммеден бетер Марала агыр дүшйәрди. Марал аглаярды, «Хеммеси сенден» дийийән ялы, какасына гөзүни алардып середйәрди, эҗесине: «Сесиңи гойсана». дийип ялбарярды.

Булар шу гидип барышларына, бирнәче өйүң душундан гечдилер. Марал бир гезек эҗесиниң ызындан ылгап етенинде, эҗеси оңа:

— Гызым, мен хәзир нирә барярын? — дийди.

— Мен нәбилейин, эже, сениң нирә бпрярыңы? — дийип, Марал эҗесиниң йүзүне сораглы серетди.

— Сен билмели, гызым! Мениң нәме үчин гам-гусса чекип йөреними сен билмели. Сен атаң нәме эдип йөренини хем билҗек болмалы. Атаң шу гидишине гитсе, онда саңа-да оңлы гүн ёкдур. Сен муна, гызым, гамсыз гарама. Гызым, атаң шу гидишине гитсе, онда бизиң гүнүмиз йыкылар. Билйәрмиң, ол бизиң бар-ёгумызы чекип, ёгуна чыкып баряр. Ханы инди өзүңем маңа ёлдаш болян болсаң, ыза галып гелмегиңи этме-де, яным билен мазалы йөре — дийди.

Марал ене-де эҗесиниң йүзүне гайгыланып бакды.

— Эҗе, билйәрин, сениң гиҗе-гүндиз аглаяныңы билйәрин. Сеңи какам агладяр, мен оны хем билйәрин. Йөне мен налач эдейин?

Патма йөремегини гитдигиче гатыландырмаса ювашатмаярды. Ол гызына хем шу гидип баршына җогап-дүшүндириш берйәрди.

— Гызым, мен сениң нәме этмелидигиңи билйәрин. Ынха, шу барҗымыза атаңы тапайсак, онда сен менден гайра дурмагын. Йөр бакалы!..

— Эже, мен нәме эдейин? Какама нәме чәре эдип билерин? — дийип, Марал бойнуны ашак саллады.

— Йөр, ханы, барып гөрели, шол ерде ким нәме этмели болса, беллиси болар. Мен саңа нәме этмелидигини шол ерде айдарын.

Патма йөремесини ювашадып, йүзүни ёкарык гал-

дырды-да дурды. Булар бу вагт даш-төвереги тиръек ташландысының дөкүнлери, көне эсги зыңындылары билен җапаланан, нешәниң гаңшыравугыңы түтүдип, йүрегиңи буландырып барян ысы гелип дуран көне тамың душуна гелипдилер.

— Марал җан, ынха, шу йыкылмышың ичидир сениң атаңы барып иң илки барлаҗак еримиз. Мунуң ичинде болмаса, онда ене-де барып гөзлеҗек ерлерим бардыр — дийип, Патма ол тама сеңригини йыгрып серетди-де, гызына гөркезди. Эҗесиниң: «Атаңы шу тамдан гөзлемелидирис» диймегине Маралың зәхреси ярылан ялы болуп:

— Эҗе, бу там Гүлпериниң тиръекханасы-ла! — дийди.

— Эдил өзүдир, шонуң башына йыкылмышыдыр — дийип, Патма тама йигренч билен середип дуруп, сөзүни довам этди: — Билер болсаң, гызым, сениң атаң иң көп гелйән ери шу йыкылмышдыр. Эгер атаң шу ерде бар болса, онда сениң яңкы Гүлпери диениң гүнүни буларын! Йөр ханы.

Патма шейле дийип, ол тамың ишигине аякларыны сессиз басып гелди-де, гулак салып дурды. Марал-да эҗесиниң яны билен пишик басышыны эдип гелди ве гапа тутулан көне халтаның бир тарапыны галдырып, ыш ачага-да, ичерик гөзүни гездирди, онуң назары бу тамың ичинде эгленди, оңа гең болуп гөрнен затлар бичак көп болды. Бәш ерде бокурдагы ёлнан чүйшәниң ичинде «арвахын» ышыгы ялы өчүгсиҗе чыра яняр. Оларың хер хайсының башында бирдеп-икиден газапышып ятан адамлар бар. Ич ишикде болса башына гара яглык атынан гараягыз, яңакларының сүңклери түңңеришип чыкып дуран хор аял отыр. Маралың гөреҗи бу аялың үстүнде гаты көп вагт сакланды. Ол аяк үстүнде отуран еринден чыраларың башында эпленишип ятанлар билен гүррүң эдйәр хем бир мис җамың ичини гезлик билен газалаяр. Маралың багчебшиниң гөзи ялы балкылдап дуран гара гөзи дараҗык тамың хемме ерине деррев середип чыкды. Ол чыраның башында ятанларың ене-де бирине диканлап серетди. Онуң хәзирки середйәни иң аңры учдакы чыраның башында эпленип ятырды. Онуң ятышы элхенчди: болуп ятышы эдил гарналан ялыды. Эрнинден насың гөк сүлекейи акярды. Гөзлерини сүзүп ятышы уклап ятанынкы ялы болса-да, эли шире чекйән найыны берк тутупды. Ол шу ятышында далак ялы гөге-

рен додакларыны ювашжа гымылдадып, геплемегини хем гоюпды, йөне бейлекилериң эдйән гүррүңлерини эшидйән ялы, кәте олара «хә» берйәрди.

Марал онуң болуп ятышыны бирлай гөзүнден гечиренсоң, ондан назарыны айырды-да, эжесиниң йүзүне бакды.

Онуң эжесиниң йүзүне середиши «Какам бу ерде бар.» дийййән ялыды ве «Инди мен нәме этмели?» дийип сораян ялыды. Эжеси оңа душүнди-де: «Гир ичерик, онсоңам мениң яңкы айданларымы айдышым ялы эт» дийип, Маралың гулагына чавуш чакып, оңа ене-де нәмелердир айтды. Марал ругсат аланындан соң, бирҗик-де икирҗиңленмән, гөзи ёк ялы, ичерик күрсәп гирип, эпленишип ятанларың үстүнден басалашдырып гечип, какасының башуҗунда дурды. Онуң гөрмеги бу ерде чекилйән кейпи-сапаны бозды. Яңкы үстүнден дабырдап гечиленлериң кәбири гарнына эдил от басылан ялы, ятан еринден товсуп галды, кәбири хамы гасын-гасын болан бойнуны бир галдырды-да, ене өңкүси ялы болуп ятды. Маралың какасының велин, шол мелул болуп ятышыды. Маралың геленини, онуң хәзир башуҗуна гечип отураныны билмейәрди.

Марал алҗырады. Эжесиниң айданлары болса ядындан гуш ялы учуп гитди. Шол җамың ичини гезлик билен газап отуран аял онуң йүзүне гөзүни алардып серетди. Ине шунуң үчин Марал өзүни йитирип, какасының башуҗунда минутларча дымып отурды. Өзүниң шу ичерик батырлык эдип, гирип биленине гең галярды. Үстүнден басылып гечиленлериң бири бурнуна салып:

— Ким-айт, бу адамы-гараны билмән, басалашдырып йөрен? — дийип, дөшүни газады-да, бейлесине агдарылып ятды.

«Гулам» дийип ады тутулян бир гаррыҗа адам бурлуп ятан еринден ичини тутуп, оларың хеммесинден бетер зейренди.

— Вай, ичлерим гырылды. Вах, болды-болды, маңа болды. Яңы ики башы чекип гышараным хем шолды, гарнымың үстүнден сыгыр басып гечен ялы болды.

Җамың ичини гезлик билен газап отуран хәлки аял бу тирьекхананың эеси Гүлпериди. Ол өз мүшдерилериниң өрүп гидерлеринден горкуп, олары көшешдирмек иследи.

— Дуруң, онуң чәресини өзүм гөрерин — дийип, Маралың какасы Гурбаның үстүне хеңкирди:

— Гурбан, тур ханы, машгалаңа буюр! Ол ичерик гыргын салды-ла! — дийип, улили билен гыгырды.

Гурбан меймирәп ятан ериңден эзенегинден чекилен ялы болуп, тасанҗырап турды. Ол Маралың башуҗунда гелип отураныны билмедик болса-да, онуң: «Кака, мен гелдим, ханы турсана, гайдалы-ла» дийип ялбаряныны эшидйәрди. Эмма оны дүйшүдир өйдйәрди. Ол Маралы хакыкы гөренсоң болса:

— Гызым, сенми? — дийип, Маралың йүзүне сораглы серетди.

Марал хем какасының йүзүне, хем өзүниң гелен ишигине бакып, агламҗырап отурмагы билен, дашарда эҗесиниң барлыгыны какасына билдирди.

Гурбан өзүни тиръеге биркемсиз алдырыпды. Онуң бурнуна салып, геплейщи, инҗигиниң инчелип баршы тиръеге берлип башланыны өз-өзүнден айдып дурды. Шейле хем болса, ол өзүниң тиръек чекйәнлигини бойнуна алмаярды, дерди-азары машгаласына билдирмезликди. Ол үстүни басырды. Оңа гизленере ер, гирере дешик галмады. Инди өзүниң бу дүшен оңайсыз ягдайындан нәхили гутуларыны билмән, элини көйнегиниң якасындан сокуп, гара түйлек дөшүни гашамага отурды.

— Кака, сен нәме бейле болдуң? Сен өзүңиң шу болшуң билен менем, эҗемем агладярсың! Эҗем дашарда дур, ол сең чыкарыңа гарашяр, тур, кака, гайдалы-ла — дийип, какасына ялбармагыны довам эдйәрди.

Гурбан дашарда аялының-да барлыгыны такык билди. Онсоң ол элини якасындан силкип чыкарды-да:

— «Эҗем дашарда» дийдиңми? Чыныңмы? Ол нәме үчин гелди? Тур, чык-да, «Какам ёк экен» дий. Онсоң хем гайдың — дийип, өзүни гизлемекчи болян ялы, тамың бурчуна гысылды.

Марал турмады. Ол бу ичерден какасыны алып чыкман гайтмакчы дәлди.

— Тур, гайдалы-ла, кака! — дийип ялбарярды.

Хәзир бүтинлей кейпи гачан Гурбан чәкменини ашагына дүйрләп басды-да, аялына гаргынмага отурды. Маралың гелип, кейпини бозанлары хем оңа гыҗалат берип, гахарыны гетирйәрдилер. Олардан бири:

— Асыл мениң аялым ызымдан гелмез. Аялың гүн

бермейән болса- онда, Гурбан, сен өзүңден гөр — дийип, тиръегиң башында өзүни хондан берси сайды.

— Догры-догры — дийип, гарнына гаты басылан хәлки гаррыжа адам хем онуң айданыны он гезек тассыклады: — Аялыңа буюрмак герек.

Тиръекхананын хожайыны деррев әхеңини йүтгедип, олара гаршы гитди:

— Гурбан билен ишиңиз болмасын. Ол өз этжегини өзи билмелидир. Гурбан, мениң саңа небсим агыряр. Сениң яңкы чекенлериң бары бидерек болды. Ёгсамам, бу туланың сениң яныңда нәме иши бар. «Тур» дий, турсун гитсин. Сен адам болян болсаң, онда мунуң энесиниң хем бу тайлара аягыны секдирмели дәлсиң. Тут өзүңем ямашгандан — дийип, ол Гурбанын янына сары дишлерини сыртардып гелди.

Бейлекилер Гүлпериниң оңа шире бермегине:

— Оңа шире берме, хәзириң өзүнде онуң ери бошатмагы герек. Онуң бизиң гүнүмизи буланы хем аз дәл. Гитсин, аялы чагырян болса — дийип, ятан ерлеринден хүнүрдешип, гаршы чыкдылар. Оларың бейле диймеклери Гурбаның гахарыны гетирди. Онсоң ол бар нешесиңи учуран Марала:

— Тур мениң янымдан — дийип, гыгырмага дурды:— Сизе шунуң ялы ере гелмек ярашармы? Чык шу тайдан, эжеңи-де алып, гөзүме гөрүнме! — Онсоң ол Гүлперә йүзленип: — Ал ене-де бир мысгал, ал! — дийди.

Маралың какасыны бу ичерден чыкарып билмежегине гөзи етип, отуран еринден гахар билен турды-да:

— Кака, сен чүйрәпсиң! Бу йыкылмышың ичинде дур дийсең-де, мен дурмарын. Мунуң ичинден сен чыкма-да отур! — дийип, титир-титир этди-де, сазанаклап дурды.

Онуң бейле диймеги Гүлпериниң жанына тикен болуп батды. Онсоң ол Марала өңкүсинденем бетер хырсыз середип:

— Чык, чыкып гидйән болсаң, бу айдып дураның нәме? Сен гитмән, дагы бу тайда нә көрүң бар? — дийди-де, онуң ызы билен хем якымсыз гүлкүсини эдип гүлди.

Марал бу тамың гапысындан гирен дессине, гүнәниң кимдедигини, какасыңы кимиң зәхерләндигини билипди. Шоңа гөрә ол Гүлпериниң йүзүне догры бакып:

— Беланың көрүги сенсиң! Сенден башга хич кимем дәлдир! Бизиң гүнүмизи сен буладың! — дийди.

Мундан соң Гүлпери Марал билен болман:

— Мен өз өйүмде отуран еримде, гөр, кимден нәхили сөз эшидйәрин?! Гурбан, ай Гурбан, буюр сен бу илден чыканыңа! Эшидйәрмиң онуң маңа нәме дийип дураныны? — дийип, Гурбана тиръек чекдиржек болуп отуран еринден гыгырып галды.

Патма ишиге тутулан халтаның бир тарапындан ыш ачып, ичерде барян ваканың барыны гөрйәрди хем эшидйәрди. Ол сүңңүни саклап билмән галпылдаярды. Патманың өзи гирмекчи дәлди, йөне Маралың какасы чыкайса, оңа бирки агыз дегерли сөз диймекчиди. Ол өзүниң әрине дийжек сөзлерини мундан бир ай озал тайярлап гоюпды. Хәзир онуң жаны яныпп, ичерик уруп гирәеси-де гелйәрди. Йөне ол эжап эдйәрди. Ине, хут шунуң үчин-де ол аңырдан нәче гахар билен гелен болса-да, сакланярды. Ол диңе әриниң дашарык чыкмагыны ислейәрди. Онуң шу вагта ченли алдап геленини йүзүне басасы гелйәрди. Онуң бу диени болмады. Гурбан чыкмак билен дәл, гайта, Маралы янындан ковяр. Патма-да сөгйәр. Гүлпери билен болса ыснышяр. Бу ягдай Патманы ичерик гирмәге ве Маралдан-да бетер-галмагал турузмага межбур этди. Патма ахырсоңы оларың янына гахар-газабы билен гирди. Онуң назары әрини ёлдан чыкаран Гүлперидеди. Ол ичерик гирди-де:

— Хәй,. харам... тиръеки! Сен мениң чагама дилиңи етирерче ким болдуң! Мен шу гүн сениң әхли этмишиңи чыкарын — дийип, Гүлпериниң үстүне гыгырды, ондан соң болса әрине тарап өврүлди:

— Вах, сенден тарап мениң ичим ода дөнди. Сениң шейле зәхерленжегиңи мен өңем билйәрдим. Сени худай тутупдыр. Сен бетбагтлыгың иң чуңңур гирдабына дүшүпсиң. Биз инди сени үстүмизден саллан гара гүнүңи чекип-чыдап билжек дәл! — Патма элиңи Гүлперә тарап узадып, сөзүни довам этди: — Сен шу нежисден әл чекмегин, сен ягшы бирине душупсың, мундан оңат леззет тапарсың. Бу сениң ялы энчемелериң өйүни йыкандыр, сениңкини болса икелләп йыкар! — дийип, бир-бириниң ызындан сүңшурышдырды-да, ичими соватдым этди.

— Бу нә белалык! — дийип, Гүлпери элиндәки жамыны ериң йүзүне булап урды-да, гыгырды: — Мунуң гызының айданларыны оглан дийип гечирсем, буларың, гайта, бетери чыкяр. Хелей, сениң маңа дийип дуранларың нәме? Нежис-де өзүң, бейлеки-де өзүң! Сен мени

өйүмде гоймазча ким болдуң? Чык ханы шу ичерден!..— Гүлпери шейле дийип, Патманың янына сачларыны хүжжердип, дыкылып барды.

Патма онуң билен сөгүшжек дәлди, сөгүшип, оны еңип болмажагыны билйәрди. Шонуң үчин ол Гүлпериниң омзундан сен-мен ёк, товлап тутды-да, гопарып алды. Гүлпери-де хакыны гидермеди: Патманың йүзүни дырначаклады, бармагыны агзына салып чейнеди. Марал-да эжесине көмек берди. Ол илки билен Гүлпериниң сачындан япышып асылышды, онсоң аягындан алды. Шейлелик билен, энели-гыз Гүлперини ортара гөлердип басды.

Йыкан батларына, Патма онуң гарнына гарачыны билен депди. Марал болса эдил ораклы ялы, онуң көйнегини түйдүм-түйдүм эдип чыкды.

Тиръеккешлер олары араладылар. Гөз ачып-юмасы салым ичери дым-дырслык болды.

Гүлпериниң агзы ер гарбап ятырды. Ол шол ятан еринден бирденкә туруп, элине тиръек чекилйән найлардан бирини алып, Патманың бөврүне елмеди. Ол гаты деген болара чемели. Патма йүзүни чытды, аз-кем өзүни растлап, ене Гүлпериниң бойнуна икинжи гезек бөкди.

Булар даражык ичерде ёлмалашып башладылар. Тиръеккешлер болса инди булара эл гатып билмән, агызларыны ачып дурдылар, олардан кәбири болса эййәм дашарык чыкып, гачып гидипди.

Шу халатда Марал дулда ятан бир наслы чүйшәни алага-да, Гүлпериниң эдил топугына гүтледип гойберди. Ол эдерини билди. Гүлпери «Вай-эй» дийип, өзүни ере гойберди. Патма ондан айрылмаярды. Гүлпери улили билен аглап, инди эл гайтармаян-да болса, Патма оны уруп-уруп, тултуклы сува дөндерди.

Шейлелик билен, бу өйде мундан бәш минут озалкы мыссыжак гүррүңлер меймирәп ятанлар, тиръек чекмекден гөрүлйән «леззетлер» уруш-сөгүше, гыкылык-галмагала айланып гитди. Шире чекилйән гураллар, чыралар дерби-дагын болуп, аяк ашагында оврандылар. Гүлпери болса ортада сачларыны гаралдып, аглап отыр. Ол хем аглаяр, хем шу агысының арасында Патма гаргаяр.

Гурбан дулда гысылып дуршуна, аялы билен гызының бу этмишиниң ашагындан нәхили чыкарыны пикир эдйәрди, йөне пикир эдип аңырсына етип билмейәрди. Ол ахыры бу болша чыдап билмән, гүн-гүнден инчелйән, шунуң ялы хем гүн-гүнден ысгыны гачан элине бар гүй-

җүни йыгнап, Патманың янына дуйдансыз барды-да, оңа бир юмрук салды.

Онуң юмругы Патма хич бир кәр этмәнди. Ол Гурбаның өңе омзуклаян дөшүнден ики эли билен итип гойберди. Онуң элиниң зорундан Гурбан барып, Гүлпериниң янына гүпләп дүшди. Онсоң ол хем шол ерден галман отурып, эдил Гүлпери ялы:

— Сен хелей!.. Сен хелей! — диййип гыгырмага башлады.

Патма өз гаршысында дуранлардан гайтавул болмаҗагыны билип хем өзүниң тиръекхананы булам-бужарлыга саланына бегенип, олара диййҗегини өрән аркайынлыкда диййәрди:

— Сен инди бизи гөзлеме. Ынха, шу юмрулмышың ичинден чыкма-да болубер. Инди сениң көрүнде күрегиң!

— Саңа нәме мең нереде боланым?!.

— Маңа нәмемидир? Сен өйи тоздурсаң?.. Сен бизиң барымызы-ёгумызы тиръеге берип гутардың.

— Болшум шу диййдиңми? Шу болшуңа-да гал. Саңа инди шундан артык болмак мынасып хем дәлдир.

— Мениң илденчыкма нәхили болшум бар? — диййип, Гурбан ене-де отуран еринден айтды. — Шу ере гелйән еке менми? Еке менми тиръек чекйән? Гөр, ынха шу ерде кимлер бар? Ине, ким дийсең бар. Ханы оларың ызындан гелип, шейдип дуранлары ёк-ла...

— Буларың хеммеси-де сениң ялы, өз эллери билен ишини өзлери гайтаранлар — диййип, Патма оңа ахыркы айтҗагыны айтды. — Геп шу болсун, ханы инди бизем гөрәли сениң шол гапыдан баршыңы! Йөр, Марал җан, сен аглама, мундан саңа ата болмаз. Йөр ханы, ил гөрмәнкә, биз берин шу йыкылмышың ичинден чыкалы. Мунуң ичинде атаң галсын. Ол бу ери билен өрән ыхласлы.

Олар гайтдылар. Гүлпериниң аглаян сеси олара эсли вагтлап эшидилип дурды.

Кирли дүвүнчек

Мунуң өзи Гурбан илки Гүлпериңкә, соң Җеҗевиңкә гүн ырман гатнап, ики йылы долдурандан соң болды.

Ол сүйр-гүнортанлар Җеҗевиң тиръекханасындан сүңңүеңиллик билен чыкды-да, кибтини гысып, гөни өйүне гайтды. Тиръекден биркемсиз кейпини көклән бо-

лара чемели, агзыны насдан долдурып, өз-өзүнден хүмүрдәп гелйәр.

Бу вагт Патма өйүнде отурып, элиниң етишдигинден жорап өрйәрди. Оны базара элтип, ярпы бахасына сатып, бәш шайы пул эдинжекди. Гызы Марал болса онуң якынжагында отурып, бир көне гейим ямаярды.

Гурбан шол ёргалап гелшине, ичерик гирди-де:

— Ме саңа пул! — дийип, ян жүбүсинден бир кирли дүвүнчеги чыкарага-да, Патманың өң янында гүтледип атды. — Ине, муңа пул диерлер. Йөне ики гүнүң ичинде гутарып отурыберме — дийип, йүзүни чытып саргады.

Бир яглык гыран гаты паласың үстүне шаңңырдап дүшди. Нәме диерсиң, болсады экенинде-де, шундан артык болмаз, гыраның сеси энели-гызың йүрегини ярды.

Бир яглык гыран олары бегендирмеди? Ёк. Олар бейле аңсат дүшен пула бегенмек билен болман, онуң бу ере нәхили дүшенини билмек билен болдулар.

Патма бираз салымдан соң өзүне гелди ве бу пулуң шу ере йөнелиге гелен дәлдигине дүшүнди-де, элини көйнегиниң якасына етирди:

— Аман, алла, аман, алла! — дийди, ичинден хем: «Бу пул я хаятың, я-да гызың пулудыр. Мундан гайры хайсы бир задың пулы болуп билсин? Вах, бизи бетбагт ярадан таңрым! Мен нә алач эдейин эй?!» дийип, бирян гапдалына йыкылды. Эмма бирден йүреги гопан ялы, еринден галып, эл ишлерини ере патладып гыгырды:

— Муңа «пул» дийдиңми? Сениң пулуң герек дәл. Пул сениң башыңы гемирсин! Вах, мен саңа шундан артык нәме диейин! Ханы сен шу диренип дуран еринден хич бир яна бутнама-да, муны кимден, нәхили эдип аланлыгыңы деррев айт. Мен бу пулуң сениң элиңе, бу ичерә эйгилиге гелмәнлигине дүшүнйән, сен ене-де нәмәнидир сатансың. Саңа дыгы болмаз. Хәй, ичякгыч, хаяты сатдыңмы? Ханы сен хаята элиңи бир батыр, гөрәли. Сен бизи озалкы түвмаяк гояныңы аз гөрйәрмиң? Вай, таңрым, мен муңа нәме эдип билерин? — дийип ызлы-ызына суншурды-да, эллери билен уйлугына шарпылдада-шарпылдада уруп аглады.

Гурбан шол бир гелип даянан еринден хич яна гозганман, эзенегини агдырып дурды. Патманың гыкылыклары оңа өрән аз батяр, чүнки Патманың шунуң ялы надаралыклары билен онуң тени өвренишилгиди. Онуң эшигинден башлап, хер бир задыны сатанында, Патма-

ның турзан гопгунындан халыс гулак эти гурапды. Шейле-де болса, Патма: «Сен ене-де нәме сатдың?» диенинде, ол оңайсыз ягдая дүшүп, хәлиден бәри гөзүнден сыпдырман дуран дүвүнчегини-де аз салымлык унутды. Ондан соң болса саңсыраклап, аркасыны тамың диварына яплады. Эмма шол дымып дуршы-дуршуды.

Марал эжесиниң гыкылыгындан ве ериң йүзүне өзүни хылча-хылча уруп агламасындан өрән горкулы ховпа дүшди. Ол шу арада ики-үч гезек отурып турды. Хәзирем гөзүни мөлердип, аңк болуп отырды. Онуң бу арада хич бир этжек чәреси ёк. Ол какасының йүзүне баканок, эжесини көшетжек болуп, бир зат диенде болса, гайта оңа эжесиниң бетери тутуп, гыкылыгыны артдырды. Онсоң ол дагы нәтсин, эжесиниң янына сүйшди-де, пышырдап:

— Эже жан, агламасана, сен нәме өзүңи хорлаярсың, нәме боланда нәме? Гой, хаятымызы сатан экени-дә, жәхеннем. Эже, бизе гереги сениң агламазлыгың — дийип, пулдан долуп ятан дүвүнчеги эдил өзүне тарап тезек тогаланып гелйән томазакдан говы гөрмән, элиниң терси билен, сеңригини йыгрып, аңырлыгына пызып гойберди. Маралың эли дегенде-де, дүвүнчек шагырдады. Онда Маралың өзи билмезден:

— Хәй, хейран, говганың башы! — дийди.

Маралың бейле диймеги эжесиниң одуны өлчерди. Дәлирән ялы, онуң сачлары йүзүне дөкүлди.

— Ай, гызым өзүңи гынамасана. Петигара энең янапы бесдир. Мен нәдейин? Хеммеси атаңдан, гызым — дийди-де, Патма әрине йүзленди:

— Хәй, диренип гечмиш! Сен муны нәхили аланыңы инди айтжакмы-ёкмы? — дийип, хәлиден бәри элде тутуп дуран игини гара чыны ве элиниң бар зоры билен ериң йүзүне пылчап урды-да:

— Гызым, бу дүвүнчеги мениң гөзлерим гөрмесин, гөрсем, мениңки боланок. Сен муны мениң гөзлерим гөрмез ялы оварра эт-де, дашарык зыңып гойбер — дийип гыгырды.

Гурбан аялының бу гезекки тутушыны өрән пугта дийип билди ве бир демде бу пулы ызына гайтарып бермегиң хыялына-да дүшди. Эмма пулуң инди ызына гайтарлыгының галмандыгы гүпбе ядына дүшди. Ол ичинден өз-өзүне: «Юсуп бай бир сөзлүдир, ол пулуны гайдып алмаз, алаянда-да, оңа бергими нәдерин? Ол гайта-

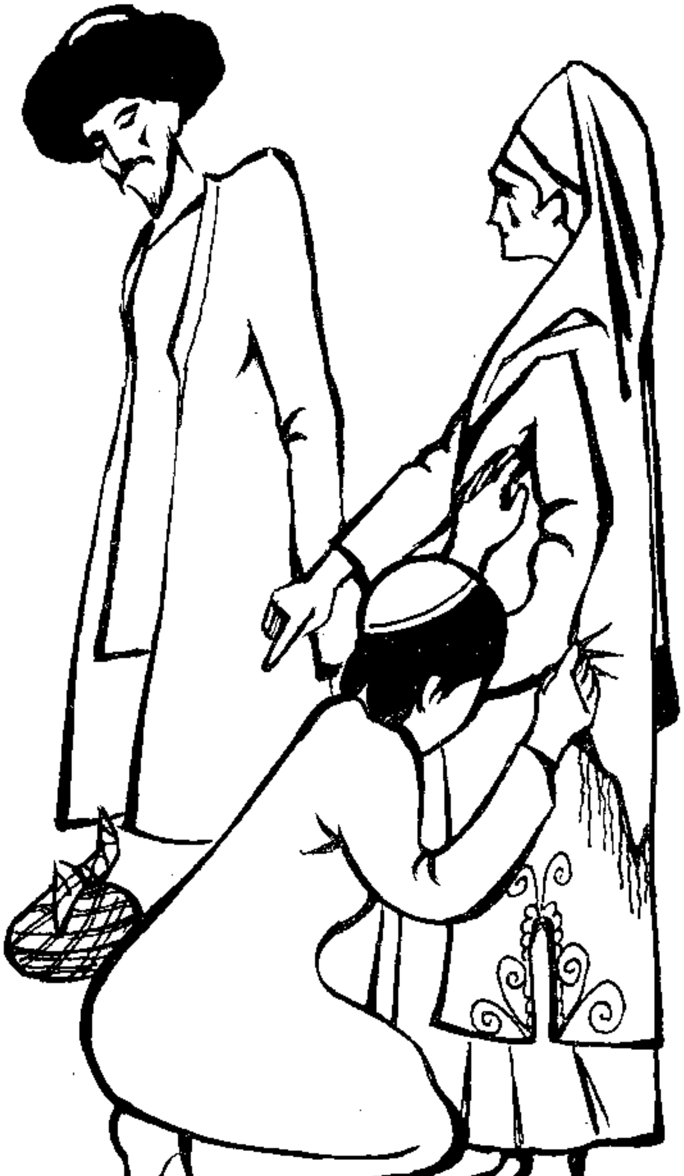

рып алмага разы болаянда-да, бу пулуң өңки дереги-хә галмандыр» дийип, бармакларыны басышдырып: «Эййәм чекенимиң хем оңа-муңа беренимиң өзи 20 гырана етйәр, болмады» дийип, хырчыны дишиниң арасына алып гысды. Бөврүни диңңиргеди. «Ах, мен акмак, янкыны чекмедик болсам-да болжак экен-ле» дийип, башыны яйкады. Шу вагт Патманың-да оңа середен вагты болды. Гөречлери чакнышап бадына, Патманың хыжувы артды.

— Гел, болмаса, шу ожагы тоздуралы! Эгер шу ожагың күли гөге совруланда, сен бал гүнүңе батян болсаң, бат, мен-де өлйән болсам, ханы өлейин-де дынайын! Сен бу йыкылмышың ичинде дурарлык гоймадың! Барыны-баржасыны сатдың, тоздурдың! Ай, меңки болмады, ынха, мен сениң ожагыңа депип гитдим! — дийип, зөвве еринден турды.

Маралың гөзлерине эжеси эййәм дашарык чыкып баряң ялы гөрүнди. Онсоң ол вайледи, эжесиниң этегинден япышып:

— Вай, эже, сен бизи ташлап, хич яна гитмерсиң. Ханы, ашак отур — дийип, ашак чекди.

Бу вакаың үстүне Маралың дөрт яш чемелериндәки жигиси Өвез-де гелди. Ол бу вакадан хабарсызды. Ойнап йөрен ериндеи бир дөвүм чөрек алып гитмек үчин өйлерине ылгап гирди. Ылгап гелшине озалкылары ялы ичерик урага-да гирди ве эжеси билен Маралың перишан халларыны гөрди. Ол дагы нәдерини билмән, ич ишиклеринде хашлап дуран ериндеи ёгын сеси билен зөрлетди. Гурбан мунуң сесине гошулп ве дилини додагына чолашдырып, ахырын бир зат дийди. Эмма Патма онуң нәме диенини бирҗик-де аңшырып билмеди. Ол ондан:

— Нәме? — дийип сорады.

Ол янкы диенини гайталамады-да...

Дайысы

Патма эртир ир билен өйүнден ики халта чүпрек йүң чыкарды-да, даш ишигине, гүнүң ашагына дөкди. Гүн ягшы гызандан соң болса, ол гызы Марал билен бу йүңүң бир ужундан түйтмәге биришди. Эне-ли-гыз йүң түйтмек билен гызышып, йүңүң ортасына чүмүп гитди.

Марал бирденкә йүңүң ичинден сапак ялы согрулып, өр турды. Ол сесъетим илери янларындан бир атлының гөни өзлерине тарап сүрүп гелйәнлигини гөрди. Догру-

данам, атлының болуп гелши гөзе илерликлиди: атлы зордан ыраң-дараң атып гелйән атының бөврүне чарыклы аяклары билен дебсиләп, саллам-сажак болуп гелйәрди. Марал бир дуран ериндеи гозганман:

— Эже, ханы серет, хол гелйән атлы саңа гөрүнйәрми? Мен бир зат танаян болсам, шол гелйән атлы Ремезан дайымдан өзге адам дәлдир. Онуң аты-да, атының йөриши-де эдил дайымыңкы — дийди-де, эжесиниң шол тарапа середени-серетмәни билен сери болман, өзи ялы огланжыклар билен ойнап отуран жигисине тарап йүзленди:

— Өвез жан, илериңе серет, халха шол гелйән атлы Ремезан дайың, ылга, жигим, онуң өңүнден чык — дийип гыгырдыда, гызыл чит яглыгыны элине алды. Шол халатда, нәмедендир, эжесиниң йүзүнде ынжалыксызлык пейда болды. Онуң эллери сандыраклап, эдип отуран ишини булашдырып башлады. Шейле хем болса, белки, гызының гөвни үчүндир, ол оны: «Дайым гелйәр» дийип делмурып середйән тарапына, йүңиң ичине бүс-бүтин чүмүп отуран еринден бирянлыгына бурлуп, шөхлеси гачан гөзлерини ялталык билен атлының гелйән угруна тарап догрулады. Ол:

— Хим, гызым, ол гелйән атлы дайың болара чемели. Гелйән болса, говы эдйәр, гелеверсин, йөне ханы сен берин бейдип аңкарып дурма-да, өз ишиң билен бол. Гызым дайың-да дайың велин, билер болсаң, бизе хемме затдан озал бирнеме ишлемек герек. Ханы сен эжеӊ айданы билен бол! Ашак отур, йүнүңи түйт.

Марал эжесиниң йүзүне серетдигиче, салы говшаярды. Ол эжесиниң «отур» диени билен отурып билмеди-де:

— Эже, сениң бу нәме дийдигиң болды? Сен хернә дайым геленинде, шейле болуп башлаярсың. Дайымың гелип-гидип дурмагы говы болмазмы? Ол бизи говы гөрйәр. Сен нәме үчин дайымың гелениие биз ялы бегенмейәрсиң? — дийип, гашының арасындакы хамларыны чыны билен бир ере дүйрүп сорады. Ол шонуң ызы биленем жигиси Өвезиң үстүне:

— Сен нәме үчин мен гел диенимде гелмән, мени улы илим билен увладып дурсуң? — дийип, эдил эркек оглан ялы азгырылып гыгырды.

Эжесиниң:

— Ери, онуң билен ишиң болмасын — диени хем шолды, Өвез ойнуны ташлап, буларың янына йүз-гөзүниң

ве эгинбашының палчыклыгы билен гелди ве эжесиниң гахарлы йүзүне геңиргенип серетди.

Марал оны эркине гоймады. Илки билен элини узадып, дайысыны гөркезди, онсоң-да: «Бар, өңүнден чык» дийип, шол тарапа аркасындан итекледи.

Аркасындан итекленени үчин, Өвезиң эрбет кечжаллыгы тутды. Шонуң үчин-де ол бир дуран еринден гозганман, силтенжирәп дурды.

Марал ене-де ондан яңа кәйинжирәп:

— Хәй, мүззерилип дуршуң гурсун, ыснат! Халха, гөр, дайың атыны сува якмага дурды. Бар диййәрин, шу вагт сен өңүнден чык — дийип, онуң йүзүне сычран палчыклары сырышдырды, көйнегиниң тозанларыны какышдырды. Нәхили этсе-де, ол жигисине айданыны этдирип билмеди, чүнки Өвез эжесиниң йүзүне середйәрди ве ондан гаршылык аңламансоң, Маралың диенини этмезлиге дырышярды.

Эжеси Марала:

— Гызым, сен хениз гаты оглан болярсың. Ёри, онуң билен нә ишиң бар? Сениң ялы гыз мазалы бор-да, ишлəр отурар-да... — дийип, сөзүни аякламан ичини хүмлетди-де: — Сен кемаллы бир улыгыз болян болсаң, дайының бизи гөреси гелип, гөзи чекип дурмаянлыгыны, асла шу вагтам гөрме-гөрше гелмейәндигини билердиң. Ёк, гызым, ол бизи гөреси гелип, йүреги чатлап дураны үчин гелйән дәлдир. Шондан соң мени геплетжек болуп нәме этжек? Жуда билмейән болсаң, билип гой: биз сениң петигара атаң зерарлы оңа кән бергидар болдук. Ол инди алгысыны үзүлмәге гелйәндир. Атаң гурсун, гызым, ол бизи нә гүнлере салды? Йөне сен мундан артык энениң янан одуны өлчерме!.. — дийди.

Марал бойнуны бир эгниниң үстүне атып, энесиниң айдян сөзлерини гең галып диңледи. Онуң шу вагткы болуп отурышы диңе эжесиниң йүзлей, эмма морта атян сөзлерине дүшүнмеги дәл-де, ол сөзлериң ашагында нәмелериң ятанлыгына-да дүшүнйән ялыды. Ол бирденкә тисгинип, укудан оянан ялы болды-да:

— Эже, сең шу айдып отуран затларың хеммеси догрумы? Дийсең-диймесең, дайым бизе берйән затларыны сне-де гайдып алмакчы болуп берйәрмиди? Шейледир өйтмейәрдим — дийди.

Янында диренип дуран жигисиниң этегинден тутага-да, өз янына чекип отуртды.

Мунуң бейтмегине-де Өвезиң ыржаллыгы тутды. Ол Маралың отуртҗак болмагы билен отурман силтенҗиреди. Эҗеси гөзүни алардып середенден соң велин, эдил бурны ганан ялы, үмсүмҗе болуп отурды.

Патма гызына дүшүндиришини довам этдирди:

— Хич, гызым, сен дагы нәмә дүшүнйәң, нәме эгниңдәки көйнегиңи дайындан мугт алнандыр өйдйәрмидиң? Онуң бизе ызыны индемесиз зат бермеги ниреде? Онуң ол баякы геленинде, йүзүни саллап отураны ядыңда бармы?! Ол шонда-да алгысыны битирип билмәнлигимизе торсарылярды. Онуң енә-де гелмеги алгысы үчин болман, дагы нәме болуп билсин? Ай, боляр-да... — дийип, элини ише урды.

Марал геңиргенмекден гөзүни мөлердип:

— Эҗе, ай, эҗе, сен дайыма «Өз сүйтдеш доганымдыр» дийййәрдиң-ле. Онда нәме ол?.. — дийип сорады.

— Әл, гыз, сораг үстүне сораг билен меӊ пет-бизарымы чыкардың. Сен нәхили доган машгала? Сениң, гызым, хениз бу дүнйәниң йүзүнде нәмелер боляндыгына хол юмрук ялы җигиңден артык дүшүнйән задыңы гөремок. Өрән говы. Энең шунуң ялы затлары дүшүнмезлигиңи-де кем гөрйән дәлдир. Шу яш башыңдан, гызым шунуң ялы затлары билҗек болуп гөргә-де галма. Белки, ким билйәр, сизиң заманыңыз ягшы болар. Бу замана-ха адам адамы, доган доганы гайгырян, гарашык эдйән замана дәл. Муңа бирек-биреги сойян замана диерлер. Белки, бу гүнлери гөрмеги алла бизиң маңлайымыза язандыр-да. Хава, гызым, гөргимиз хем гөрҗек гүнүмиз бар огушян-да, нәме эдели — алаҗымыз ёк. Гөрмедиңми, баглы хаятымызы элимизден алдылар, биз нәме эдип билдик; сувумызы элимизден алдылар, биз нәме эдип билдик; малларымызы элимизден алдылар, биз ханы нәме эдип билдик? Буларың хеммеси ярпы бахасына, дегер-дегмезине сатылып гутарылды. Атаң буларың хеммесини тиръегиң ёлуна совурды гойберди. Хей, бизе дөзмезчилик эден болдумы. Ёк, болмады... Ынха, бу гелйәне сен дайым дийййәрсиң, онуң гелениие гуванярсың. Бу мениңем доганым. Эмма сен нәме диерсиң, ол бизе бир эдипберенини ики эдип аляр. Ханы мунуң маңа доганлыгы, җан гызым? Гызым, сен мениң бу диен-айданларымың хич бирини билҗек-де, гынанҗак-да болма. Мен булары саңа йүрегим янанындан соң, чыдап билмән айдян. Буларың хеммеси шу дүнйәниң ишидир. Биз, гызым, худая

сыгынярыс. Ол бир гүнден бир гүн бизе гөзүни айлар. Гызым, халха, ол инди етип гелйәр, сен ишиңи гой-да, ожакда чай отурт, Марал жан, паласың йүзүне-де сүбсе чалышдырай — диййп йүзүни ашак салды.

Ремезен атыны гүрүп, голая геленинде, Патманың эллери өңкүсинден-де бетер сандыраклады. Хер халда ол ишләп отуран ериңден турды-да, оны гөвүнли-гөвүнсиз гаршы алды.

Ремезаның болушлары, Патманың ондан гарашанлары бүс-бүтин терс болуп чыкды. Ол өрән шат, баякылары ялы тутуклыгы ёк, гара кесир йүзи ачык, гөзлери гүлйәр. Эдил шейле хем Патманы йитирип тапан ялы болуп, онуң билен өрән гадырлы саламлашды.

Ремезаның кешбиндәки бу тәзеликлер Патманы гең галдырман билермиди? Чаклашымыздан бетер: онуң гөзүниң өңүне чагалык дүнйәсини гетирди. Ремезаның кичижик чага вагты, онуң огланлык гылыклары, хатда энеден догуп, дүнйә гелен гүни, оны аркасына гөтерип гездирен вагтлары, онуң билен бир атаның, бир энәниң элинде, бир өйде ве билеже өсендиклери гөзлериниң өңүнден эдил шу гүнки ялы гелип гечди. Шу вагтлар ол ичинден, өзи-де билмезден: «Бу мениң доганжыгым Ремезен, дүнйәде шундан говы кимим бар?» диййп, онуң дашында пыр-пыр айланды.

Ремезан атың танапыны гапыдакы даша орап, бөкдергидәки халпарып дуран хоржуныны элине алды.

Патма: оңа:

— Ремезан, сен ичерик гирибер, ынха, атыңа өзүмиз от атарыс — дийди.

Ремезан гапысы ачык, эмма ичи ала-гараңкы тамжагазың ишигинден ики бүкүләгеде гирди. Тамың ичи таланан ялыды. Ортарада чаң басып, өзүни ерден чала сайлаян ексже гаты палас язылгыды. Ол бу паласың үстүнде хоржуны гапдалында гояга-да отурды.

Патма-да онуң ызы билен гирди-де, гаршысында отурды. Ремезан сырылан гөк эңегини эли билен сыпалап:

— Болуп билйәр, асла дүнйәде саглыга етеси зат болуп билмез. Ёлум өрән сова болса-да, саглык-аманлык сорашып гечейин диййп совлайдым — дийди-де, ичерик гирип гелйән Марала назарыны дикди.

— Егенчи, гургунмысыңыз! — дийди.

Марал сесини чыкармады-да, йүзүни ашак салып йылгырды.

Патма бармагы билен паласың йүзүни дырмалап:

— Хава, бизиңкем бир йыкма-йыкылма дурмушдыр-да. Оба тарапларам гургунчылык дийдиңми? Өрән говы. Ремсв жан, Өвез жаның какасының-да шол бир болшы. Ол өңрәк бирине ики-үч гүнлүк ише дуруп, шоңа гидипди. Хенизем геленок, шу гүн еди гүндүр, гарашып отырыс. Нә вагт замана, худайың өзи сакласын — дийип сөзүни кесди.

— Боляр-ла ишлейән болса.

— Хава, гараз...

Шу вагт Өвез ойнап йөрен огланларың бири билен гапыларына гелип дурды. Дайысы Өвези өз янына хошамай чагырды.

— Ханы, егеним, гел, этегини тут! — дийип, ол хоржуның ичине элини бойданбаша сокага-да, онуң этегине бир гысым кишмиш гуйды.

Шу вагт Марал ичерден элине чәйнек алып, гаты йөрәп чыкып барярды. Ол Маралы-да янына чагырып:

— Ал, егенчи, муны саңа дайзаң иберди — дийип, онуң элине-де уллакан бир өйме яглыгы тутдурды.

Марал яглыгы элине алды-да, йылжыраклап, йүзүниң угруна дашарык гитди. Патманың хенизем шол элини агзына тутуп, доганының сөвдасының оңмазлыгындан, алгыларының битмезлигинден зейренмән, гайта, дилини сүйжүлендирмегине ве дүнйәни бол-телкилиге салмагына гең галып отуршы.

Марал ики чәйнек чай гетирди-де, эжесиниң өңүнде гойды. Патма чәйнеклериң икисини-де Ремезаның өңүне сүйшүрип, гызына сүйжүли дүвүнчегиң ниределигини айтды. Онсоң гапдалында ятан яссыгы доганының гапдалына атды.

Ремезан йүңи янан гаты яссыга тирсегини дирәп, чайыны агдарышдырды-да, ичмәге отурды. Бираз салым дымышып отурдылар.

Ремезан гаты чайсырапды. Ол бирнәче чәйнеги ызлы-ызына ичди. Патма болса мунуң янындан турага-да, ишини ишлемәге өтәгитмегиң эбетейини тапман, өзүниң ишини тесдирмәге кайыл болуп отырды.

Марал эжесиниң янына чаласын гечип отурды ве дайысының берен өймесини язып, эжесине гөркезди:

— Эже, гөр?

Эдил шу вагт Ремезан морта:

— Марал, егенчим, дайзаңы хем Аллаяр дайыжыгыны гөрмэге гидерин дийсең, тут шайыңы, ынха, өзүм билен алып гидейин. Мен шу ерден гөни оба гидйэн — дийди.

Марал йылгырды-да, эжесиниң йүзүне серетди. Ремезаның бейле диймеги Патма якмадык болара чемели. Ол йүзүни күршертди. Эмма йөне отурмагы хем бигелшик билип, гепиң гелшине гөрэ:

— А, гыз дайың экитсе, дайзаңлара өтэгитжекми? — дийди. Соңра ярымчык сес билен: — Бу инди улыгызам боландыр — дийип гүлди.

Марал эжесиниң: «Улыгызам боландыр» диймегини өрэн ёкүш гөрди. Ол өзүне улыгыз дийилмегини халамаярды, ол шонуң үчинде эжесиниң гулагына ювашлык билен:

— Өзүң-э дайзамлара экиденок, дайым экидейин диенинде-де, шунуң ялы гүррүң тапярсың — дийип, йүзүни туршартды.

Ремезан дик отурды-да, йүзүниң дерини яглыгы билен сырышдырды.

— Патма, мен муны оюн эдип айдыпдым. Шу гүнлер Маралың дайзасының янында бираз вагт болмагы зерур. Аллаяр чырыклы оглан болды. Дайзасы өй ишини-де оңарман, булашып галды. Өзүм болсам якын гүнлерде бир яңа гитмекчи болярын. Егса хем дайзасының Марал егенчимизи гөресем гелипдир. Бай, сизиң бизе бармалыңыз бэри көп вагт болупдыр. Патма, өзүң хем тут шайыны, биле гидэелиң. Хава, мунуң дайзасы хем: «Шу гүнлер Марал егенчимиз гелэйседи, ол мениң элимден гөтерерди» дийип, отурса-турса, дилинден дүшүрмейэр. Мен шу соңкы гезек өйден чыканымда, ол: «Патмаларың голайындан ёлуң дүшэйсе, олара баргын, Марал егенчини өзүң билен биле алып гелмеги ядыңдан чыкармагын» дийип, ёла чыканымдан соң-да саргап-саргап галды — дийди.

Дайысының берйэн гүррүңи Маралың гулагына өрэн хош якярды. Дайзасының янына гитмек ислейэнини билдиржек болуп, эжесиниң ве дайысының йүзүне йылжыраклап бакярды. Дайысының айдянларына эжесиниң нэхили гараяндыгыны аңлажак болуп, эжесиниң йүзүнден гөзүни айырмады.

Эжеси доганының бу сорагына белли бир жогап бе-

рип билмән, элини агзына тутуп, ичини гепледип отырды.

Ремезан агзыны насдан долдурды-да, Марала:

— Егенчим, бу нәме дийсе, шоны дийсин, сен мең айданым билен бол-да, дайзаң янына гитмәге шайыңы тут. Сен дийип ыранып отыр — дийди.

Марал дайзаларына гитмәге хөвесленип, бегенжине:

— Мен дайымың атына от дөкжек — дийип, дашарык чыкып гитди. Марал дашарык чыкандан соң, дайысы сүзүлжирәп отурмасындан тиженди-де, Патма:

— Сен, гыз, хич бир зада дүшүнмезлигиңден ичиңи хүмледип отурма. Асла сен бир зат аңлаян болсаң, Маралың бизде болубермеги герек. Сен Гурбаны өрән говы танаярсың. Билйәрмиң, ол бир гүн ериңи сатышы ялы я-да өкүзини сатышы ялы эдип, саңа геңешсиз бир иши эдип гояр. Сен болсаң, мен танаярын, бир агларсың, бир диңерсиң, вессалам! Шоңа гөрә сен мениң жанымдан сыздырып айданларымы өзүңе яманлык билме. Ынха, гөрнүп дуран мен. Мениң адама яманлыгым ёк, хер ким болса болсун, элимден гелен ягшылыгымы этжек. Марал, ынха, мениң билен гитсин-де , бизде болуберсин. Биз онуң дайзасына берен көмегини бидерек этмерис. Муң айбы болмаз... — дийип гүрледи.

Онда Патма агзыны тебсиредип:

— Биз-ә шу дүнйәсинде нәме эденимизде говы болжагыны билип билмән, гечип барярыс. Сениң бу берйән маслахатыңам бихал дәл, сен догрусыны айдярсың. Йөне мен дүнйәни эл билен дүзедип болмаяндыгыны билйәрин — дийип жогап берди.

Марал доланып гелди-де, эжесиниң голайжагына гечип отурды. Эжеси башындакы пикири билен гүмра боланы үчин, гызының геленини ве янына гечип отуранлыгыны билмәнди.

Марал йылжыраклап:

— Эже, мени дайым билен дайзамлара иберҗекми? Ибер, эже, гидейин — дийип, эжесиниң гулагына чавуш чакды.

Патма гызының йүзүне гөзүни алартды. Ол шу середишине: «Халха ёлуң, бар, гит» диенимде, сен утанман, сачыңы саллап гитжекми? диймеги гөвнүне гетирипди. Эмма доганының янында бейле диймеги өзүне услып билмедик болара чемели, дилини диշледи, чүнки Ремезан онуң йүзүниң бозуланыны ве гызына йүзүни чы-

тып середенини гөрүпди. Шонуң үчин Патма нәдерини билмән, яңкы дилине гелен сөзүниң ерине:

— Ынха, гөрерис, гызым, эгер гитмели болсаң, онда гидерсиң — дийип, чайдан долуп дуран кәсесини бир демде хорпулдатды.

Патманың бейле диймеги билен бир вагтда Ремезан агзындакы насыны түйкүрди-де:

— Нә болупдыр гитмели болман, гатам гидер, сен онуң гитмегине нәме үчин гаршы дурярсың? Марал дайыларына дайысы билен гидйәр. Эгер ол бизе гезмәге барҗак болса, нәме үчин мениң билен гитмесин? Патма, сениң болшуң нәтүйсли? Еганчим, гидерис, сен шайыңы тутмак билен болубер — дийип, энели-гызың арасына гошулды.

Онда Патма:

— Ханха, гидйән болса, гидиберсин, мен онуң өңүне агач гермән дурамок — дийип, өңкүсинден-де бетер йүзүни гамашдырды.

Биразаҗык салым довам эден дымышлыкдан соң, Марал эҗесине яранҗаңлык билен:

— Эҗе диййән, мен бирден дайзам билмән дурка барайсам, ол нәхили бегенер! Эҗе, мен дайымлардан гелйәнчәм, Өвез җан улалар. Эҗе, сениңем мени гөресиң гелер — дийип, ол мыр-мыр эдип, сүйкенип, эйлесине-бейлесине гечйән пишиҗеклерини элине алды-да, гуҗагына пугта гысды:

— Мен гелйәнчәм, пишигимем мени ядындан чыкармаз — дийди.

Маралың бу болушларына эҗесиниң гахары гелйәрди. Шонуң үчинем гызының диенлерине хә бермейәрди.

Маралың жигиси Өвез этегиндәки кишмишиң мазалыҗасыны сайлап, агзына атмак билен гүмра болуп отырды. Ол шу отурышына, йүзүни галдырман, Марала:

— Дайымлара сен гитсең, менем гидерин — дийди.

Онда Марал оңа:

— Сең нә көрүң бар? — дийип, эҗесиниң йүзүне серетди.

Өвез ене-де башыны галдырман отуран еринден:

— А сениң нә көрүң бар? — дийип, Марал билен эңеклешди.

Маралың жигисине гахары гелди:

— Болшуң гурсун! Сен элмыдама, мен шунуң ялы бир яна гитжек болсам, гапдалымдан асылып дурсуң. Мениң дайымлара нәме үчин гидйәнлигим саңа галыпмы? Шейле болжак болса, биз-ә гит дийселерем гитжек дәл. Бар, сен өтәгит — дийип, терсине өврүлди.

Дайысы буларың-да арасына дүшмән отурып билмежекди. Ол:

— Өвез еген, ханы ене-де этегиңи тут. Сени индики геленимде, атыма мүндүрип әкидерин — дийип, онуң этегине яңкы кишмишинден ене бир гысымыны гуйды.

Патма агзыны пугта юмуп, бидерек ере ичини геплетмейәрди. Ол ичинден: «Маралың дайыларында болубермеги илден чыкма айып бир иш дәл. Шу гызың атасының гөзүнден соварак дурмагы асла герегем. Барыбир, дайыларында, болуберенде-де боляр ахыры» дийип пикирленйәрди. Эмма бу пикиринден-де деррев гахар билен дөнйәрди-де: «Мен нә акыл билен болмажак затлары келләме гитирйәрин, дилиме алярын? Бейдип башымы гарышдырып отурмагым нәме? Ёк, ёк. Мен середип отуран юмрук ялы баламы хожагаз ере-де гөзүмиң өңүнден салмарын. Мен муны өз янымда саклап билмән, маңа нәме болупдыр, атасы тиръеккеш болупдыр-болупдыр-да, нәме онсоң гызы гөрен ерде сачыны саллап йөрмелимишми? Ёк, муны өйден гачырып йөрмек болмаз. Шинди мен өлмәндирин...» дийип, гайдувсыз пугта карара гелйәрди. Ол шейле болуп отурышына ахырын Ремезана:

— Ремев, Маралы өзүң алып гитмегиң говы зат. Йөне велин, оглан, шунуң ялы ерде онуң (Гурбаның) өзи-де болайсады, шонда сонуның гепи-гүррүңи болмаз ялы, өрән говы боларды. Мен шу тарапындан чекинйән. Онуң нәме дийжегини билмейәрин. Ёгсам болманда, муны саңа ханха алып гит дийжек ахыры, йылларча ызыны идемәнем оңжак. Сениң шу айданларыма дүшүнмегиң герек. Сен дүшүн, мен шулары бейләмде хич зат гойман айдярын — дийди. Патма шу сөзлери айдярка, ол чарыгының бурнуна питикләп отырды. Патма сөзүни аякландан соң болса, гепсиз-гүррүңсиз хоржуның эрнинден япышага-да, тасанжырап еринден турды. Онсоң улудан демини алага-да, Патма тарап гаңрылып:

— Сени асылам танаярдым. Ынха, сениң эдилен ягшылыклары нәхили билишиңи ене-де бир гезек гөрдүм. Сен мени гөрмесең, шонча бегенйәрдиң. Геп инди шу болсун. Ким нәме берипдир, барыны хасаплашмалы бо-

ларыс — дийип сандыраклады. Эмма бирден чыкып гидибермеди. Хоржунының агзыны баглажак болдумы-нәмеми, эп-эсли салым гүйменди дурды.

Марал эжесине гөзүни алардып, ичерден чыкып гитди. Патма булара нәме диерини билмән, сув ичим салым дымып отурды-да, ичинден өз-өзүне шу сораглары берди: «Мен нәме үчин Ремевиң Маралы өйлерине алып гитмегине гаршы дурярын-а? Шуны өзүм-де билемок. Бу мениң доганым ахыры. Дүнйәсинде йүрегим юкалып, горкагам болупдырын» дийип, өзүни ынжалыкдан гачырян пикирлери башындан чыкаржак болуп урунды-да:

— Оглан, Ремев, сениң болшуң нәхили, геплешмәге-де яраңок. Мен шинди «Марал гитсин-гитмесин» диемок. Мен ягдайы саңа гүррүң бердим. Мен сениң мөхүмиңи битирмежек болуп дуранмыдырын? Ханы ашак отур. Сениң бейдип гитмегиң болмаз — дийип, ичи гаты загаралы сачагыны орта атды:

— Ал, ынха, барындан ийип отур, болмаса, Марал жанам өзүң билен алып гитмекчи болсаң, мен онуң шайыны тутмак билен болайын — дийип, гап дула өврүлди-де, көне дүвүнчеклери чөзүшдирмәге отурды.

Ремезан артык депренип дурмады-да, өңки отуран еринде йүзүни бир янлыгына кесердип, енсе дамарларыны хем гиртдирәге-де отурды. Патма аңырсыны бакып, көне дүвүнчеклери чөзүп отуран еринден:

— Атасам нәме дийсе, шоны диер-дә, гараз, алып гитсең, алып гидәй вели... — дийип хүңүрдейәрди.

Ремезан элине бир дөвүм наны гөвүнсиз аландан соң:

— Онуң гепи-гүррүңи болмаз, мен оны гөрерин — дийди.

Соңра ол:

— Марал жан, ханы бәрик гел, дайыңлара гитжек болсаң, шайыңы тутмак билен бол — дийип гыгырды.

Марал гөзүниң яшларыны сырышдырып, ичерик гирди-де, эжесиниң янына гечип отурды.

— Эже, дарагымы-да алайынмы?

— Алышдырыбер, гызым, герек затларыңы...

Биз Ремезаның соңкы отуранында орнашыклы отурмандыгыны билйәрис. Ол чөрекден бирки агыз чүмхөрек ийди-де, хоржунының эрңегинден тутуп турды-да, дашарык чыкды. Мунуң ызы билен энели-гыз-да чыкды. Маралың дайыларына гитмеги мынасыбетли жора гызларындан-да бу ере Маралы угратмага геленлери болды.

Марал дайыларына гидйәр... Патма аты янап барды-да, Марала:

— А гыз, яңкы алҗак диен затларыңдан ядыңдан чыкаранын болмасын, хеммесини алышдырдыңмы? Ханы, онда голайрага гел — дийди.

Ремезан атыны янап дуран еринден:

— Ханы егенчини атармага көмек бер — дийип, Патмадан сорады-да, өзүниң гара кесеви ялы элини Марала узатды.

Марал өзүниң экидилмезлигине кемсиниp аглаян жигиси Өвези элине алага-да, гуҗагына пугта гысды. Яңакларындан тайлы гезек огшады. Онсоң оңа:

— Аглама, Өвез җан, дайым сени-де индики геленинде, алып гитҗек диййәр — дийип, узын ак бармаклы эллерини дайысының элине тутдурды. Эҗеси гызыны ата мүндүренсоң, оңа:

— Марал, җан, дайың гушагындан пугта япышгын. Бирденкә йыкылайма — диенде, дайысы:

— Йыкылаймаз, пугтаҗык япышай — дийип, атының бөврүне дебсиледи.

Патманың:

— Җаным, Марал җан, мең сенсиз карарым етмез, мең сени хәли-шинди гөресим гер дурар. Шоңа гөрә, гызым, дайыңларда узак гезип йөрмегин-де, дайың шунуң ялы гайдан вагты гайдыбергин. Җаным, мениң шу айданларым гулагыңда пугта галсын — дийип, Марала өзүниң иң соңкы табшырыгыны бериндеп соң, бираз аркайынлашып, оглы Өвези гуҗагына алды.

Ат ере аграм салмаҗак болян ялы, юващҗадан басып, аякларыны еңил-еңил гөгерди-де уграды. Марал дайысының сыртында гуванжындан йылҗыраклап отуран еринден:

— Өвез җан, аглама, дүнйәм, сен дайымлара эҗем билен барарсың — дийди-де, «Хернә худайың өзи гарашык этсин, Марал җанымы яман нистден, яман гөзден-дилден аман сакласын» дийип, гайгы-үнҗи көлүне гарк болуп дуран эҗесине, аглап галан җигисине, җора гызларына ганрылып-ганрылып середип, арасыны ачып гитди. Энели-огул Марала то дагың өврүмине дүшүп гарасы йитйәнчә гөзлериниң нуруны дөкүп середип дурды. Энеси ене җансерек болуп галды. Онуң гөвнүндәки ынанҗы

ынамсызлыга өврүлип башлады, шүбхеси барха гүйжейәр, өкүнч артяр.

Шу вагт Өвез эжесиниң йүзүне өврүлип бакды-да:

— Эже, Марал гитди — дийди.

Эжеси демини улудан алып, Өвезиң айдан ики агыз сөзүни зордан гайталап билди.

— Марал гитди — диени-де шолды велин, бокурдагы долды, додаклары кемиш-кемиш этди. Ол шондан соң геплемеди.

Догдук мекан даш галды

Дар жүлге, гүн дүшмейән чуң ёл. Йүзи чигит ялыжак-да губарсыз гөм-гөк асман даг билен реңклеш болуп, үстүни бүрәп дурды. Ремезаның аты бу ёлдан гачак затлары дийсең кән ашырылды. Онуң янында инишли-чыкышлы чаркандак ёлдан йөремегиң хич бир маныcы ёк. Ат шу улы ёла дүшенинден соң, аркасына эер батанында егшерилмеги, гуйругыны иргилсиз шуввулдатмагыны гойды-да, хас гылавлы йөремәге башлады.

Ремезан телпегини маңлайына сүрүп, Маралың өңүнде мисли агач ювдан ялы сөмелип отыр. Ол нәмәнидир пикир эдип, ичини гүрледийәрди. Марал болса ёлуң якаларында гөрйән төзеликлерине середе-середе, бойнуның дамарлары халыс яданындан соң, дайзасының янына тиз етмек ислəп ховлукды. Онсоң дайысының гиртдирйән еңсе дамарларындан гөзүни айырман, дайзасының өз өңлеринден чыкып, өзүни гаршы алжыгыны гөз өңүне гетирди. Ол шу затлары пикир эдип отырка, дайзасы өзүне: «Егенчим, Марал, ненең гелəйдиң, өрән говы эдипсиң, мени ёлуңа гарашдырып, гөзлерими ёлда гойдуң» диенлерини эшиден дек, иркилип огурышына, сүзүлен гөзлерини ялпа ачды.

Ат аякларыны чалт-чалт гөтерип йөрейәрди. Ол бир гезек бөвүрсленли өврүмден өтүп барярка, бирден-де келлесини ёкарык галдырды, күртдүрип дурды ве хоргурып, ёлуң бир ян гапдалына серпилип чыкды. Дымышып барян дайы билен еген өзлерини растланларындан соң, гөзъетим өң янларындан гаяның йүзи билен бир товшаның аяк алдыгына окдурылып барянлыгыны гөрди. Товшан эййәм дагың кертлеринден бөкүп-бөкүп, оларың гөзлеринден йитип барярды. Марал оңа гаршы элини догрулап узатды-да:

— Дайы, гөрсене, товшан, ханха гачып баря — дийип гыгырып, энчеме вагтдан бәри өзүни халыс эден дымышмадан соң сесленди:

— Дайы, гөр, онун йындамдыгыны, адама тутдурар ялы дәл, эле-дага дүшер ялы дәл...

Дайысы атының башыны пугта силкәге-де, ёла саланындан соң первайсызлык билен:

— Хава, егенчим, бу ерлер товшаның бол еридир...— дийди.

Ене буларың арасында дым-дырслык башланды. Гүн яшды. Агшамың гараңкысы дагың йүзлерине чайылып, Маралың йүрегини гысдырярды, хер хили горкунч затлары онуң ядына салярды. Ол төверегине гөзүни мөлердип середип отуран еринден эхеңи үйтгешен сес билен дайысына:

— Дайы, билйәрмиң нәме? — дийди.

Онда дайысы:

— Нәмәни? Айт, егенчим, белки, билсем-де билйәндирин — дийди.

— Бу ерлерде ал-арвах дийилйән затлар бармыдыр? Шунуң ялы чола ерлерде ал-арвахы гөрйән адамлар көп болямышын дийййәрлер.

Онда дайысы «хихик» эдип, сыртына бурулды-да, Маралың йүзүне гиртдирилип серетди:

— Егенчим, ал-арвах дийилйән затлар бу ерлерде болян дәлдир. Шу тайларда болян болса, онда оны илки билен мен гөрердим. Адамлар онуң ялы затлары гөрмеселер-де, йөне оглан-ушаклары алдамакдан, горкузмакдан өтри айдыберйәрлер. Ынха, мен бу ёлдан гиҗәниң хүйт-гараңкы вагтларында геченлерими саңасаң, сан етмез. Мен инди бир өз башымдан гечиренлерими айдян. Эмма шу ёлда ал-арвах диен ялы затларың хич бирине учрамадым. Шонуң ялы затлар шу ерлерде бар болса, онда менем түйс гөрмелиниң бири. Сен аркайын бол. Онуң ялы затлары ядыңа дүшүрмели дәл. Арвах-җын дийилйән затлар ким арвах-җыны ядына дүшүрип горкса, шонуң гөзүне гөрнермиш...

Марал:

— А кейик? — дийип, улудан демини алды.

— Кейикми? Ол башга геп. Бу ерлерде кейик-де ол диен көп болмаяр.

Дайысының айданларының хич бирине Маралың писинди отурмады. Йөне дайсы билен гүрлешип бармагы-

ның горкмазлыга биразажык хемаяты етенсоң, сорагдан сорага бөкйәрди. Ол хениз өйлеринден чыкманкалар «Ёла чыкайсак, боляр» дийип, дайысындан сорамак үчин өз яны билен бир сорагы беллэп алыпды. Ол шу вагт шол сорагыны-да говушгынсыз сорады:

— Дайы, ене-де бир зат... — дийди.

— Нәме? Ханы айдып отур, хим, ене нәме?

— Чыпбакай чыныңы айдармың?

— Хим, айдыбер.

— Эжемиң нәме үчин элинден гелениңи эдип товланяндыгыны билдиңми?

— Ёк, егенчим, асыл билмәндирин, билжек-де болмандырын. Нәме үчин болсун, ханы онда өзүң билйән болсаң, айдыбер.

— Дайы, сен бизе алгыңы үзүлмек үчин гелйәрмишиң, эжем айдяр: «Дайың алгысы үчин гелйәндир, бизе гөрме-гөрше гелйән дәлдир» дийди. Дайы, эжемиң диййәнлери догрумы?..

Марал дайысындан булары сораса-да сорады велин, йүзи-де чапады ялы чым-гызыл болды.

Маралың бу сорагы Ремезаны өр-гөкден гетирди. Онуң иң агырылы ерлерине батды. Ол йүзүни бүрүшдирип, «түф» эдип түйкүрди-де:

— Нәме дийдиң? Бу нәме болдугы болды? — дийип, йүзүни кесердип хүмүрдеди.

Марал янкы айданларыны сагынман-сакынман, ене-де бир деминде гайталады.

Онда Ремезан:

— Хим. Эжең шей дийдими? Бей, онуң бейле затлар дийбермәге ненең дили бардыка? Адамлар эрбетлешипдир. Хич кесе ягшылык эдерлик галмандыр. «Эжем шей диййә» дийдиңми? Ёг-а, ол бей диймез. Ханы эйсем өзүң середип гөр, мен, хей шейдип йөренми? Мен сизи нәхили гөрйәндирин ахыры?.. Хамала, мен гайдып алмакчы болуп, сизе зат берйәмишим-дә, шонда-да мен сизиң нәмәңизи алайын дийип берейин? Эгер эжең шей диен болса, онда ол акмакчылык эдипдир. Белки, эжең бейле диен дәлдир, сен егенчим, өте эшиден болайма? Онуң маңа бейле затлар диймеги болмаз ахырын... — дийип жибирдеди.

Марал ичинден: «Мен дилими саклап отурманы-да оңармаян» дийип, өзүне кәйеди. Ол өзүниң бу сорагы эжесине барып етер, дайым бизи говы гөрмесини гояр,

биз билен гатнашыгыны дүйбүнден кесер диен ялы горкулары гөвнүне гетирди. Шунуң үчин-де ол бу хакда мундан артык гүррүң болмагының өңүни габалап:

— Дайы, бу ёл гутармады-ла? Эжем билен гиденимизде, башга ёл билен гидйәрдик велин, шонда ёл голай ялыды, сизе деррев барайдык. Дайы, биз инди хачан етерис? Агшамың бир вагтлары болды...

Ремезан Маралың бейле диймегине эрбет затлары гөвнүне гетирди. Шонуң үчин-де яңкы гахарланмагындан көшешди, сыртына өврүлди-де, Маралың йүзүне йитийити серетди. Эмма Маралың гөвнүнде гарашян затларындан хич бири ёкды. Шунуң ялы хем ол ёлуң барха узаклап барянлыгыны-да гөвнүне эрбет бир зат гетирип айтманды. Онуң шол бир ожак башында эшиден горкулы гүррүңлерини ядына дүшүрип, төверегине ялтаклап отурышы-отурышыды.

Дайысы оңа:

— Ынха, етип баряс, бу ёл бираз эгридир велин, эмма горкусыз-үркүсиздир...— дийди.

Марал йүрегине горкы аралашан халда: «Дайым нәме үчин шу ерлерден гижәниң бир вагтлары-да горкман гатнап йөркә?» дийип пикирленди. Шу хакда дайысындан сорап-да гөрди, эмма Ремезан оңа догрусыны, ягны бу ёлдан юртдан-юрда тирьек ашырып, халклары зәхерләп йөрйәнлигини айтмады. Йөне «Иш боляр, гатнаярын.» дийип дымды ве өңки эдйән пикири билен болды.

Шундан соң буларың арасында узак вагтлап геп-гүррүң болмады. Йылдызлар ялдырап, агшамың гараңкысыны барха чалардярды. Йөредиклериче, жүлгелер гинелйәр, даглар овнаяр хем көпелйәр.

Ремезан атыны СЕРЕСАП сүрүп уграды, ол кәбир ерлерде атының башыны чекип, өңлерине диң салды. Ол шейдип баршына, атыны икинжи, бир жүлге билен гидйән ёла өврүп гойберди.

Өзүниң чала бир судурыны аңладян бу ёдажык булары эрбет чаркандаклыга элтип дыкды. Ол дим-дик гаяның орта билини сырып, эгрем-буграм болуп баряр. Жүлге болса аяк ашагында галды. Ол гижәниң гөзедүртме гараңкысында горкунч гөрүнйәр. Ат бу ёдажыкдан өрән сересаплы баряр.

Ол кә ерден бир метр ёкарлыгына бөкүп чыкяр, бираз йөрәнлеринден соң, ене-де шунуң ялы ерден ашаклыгына лакырдап дүшйәр.

Гижәниң бир вагты. Марал хавы укласын-да! Онуң гөзүне чиш какылан ялы, черрелип отыр. Ол дайысының гушагындан ики эли билен япышып отыр. Шондан хем оны гаяның йүзи билен тогаланып, ашакылгына гачмак горкусы гаплап алыпды. Ат мунуң ялы ерлерден гечмекде өзүниң бай тежрибелерини уссатлык билен уланды-да йыкылман-сүрүшмән гечди. Бу ёдаҗык нирелердендир айлана-айлана, өңки гелйән улы ёлларына тапышды. Онсоң Ремезан эериң үстүнде орнашып отурды-да, өзүни аркайынлыкда дуйды. Ол демини улудан алып:

— Егенчим, инди етип гелйәрис — дийди.

Онда Марал укы аралашан бегенчли сес билен:

— Ахбетин — дийип, йүзүне дөкүлен сачларыны эли билен сыпалашдырды. Эмма ол атың үсти рахатланансоң, ымызганып башлады.

Маралың иркилйәнлигинден Ремезаның дуйбүнден хабары ёкды. Шонуң үчин ол шәхдачыклык билен Марала:

— Хава, гелмесине гелдик, егенчим Марал. Йөне шу тая етмегимиз билен дайың саңа бирнәче сөз айтмакчы боляр. Сең мениң айтҗак болян затларыма мең гөвнүмиң диениче дүшүнип, гулак салайсаңдың, онда мен өзүми эден ягшылыкларым ерде галмадык адам дийип билердим. Сен ягша-ямана дүшүнйәрсиң... Атаң-да атаң, энең-де энең. Булар сең элиң аясында ялы гөрнүп дур. Овалдан ахыра ченли сизиң дашыңызы доламак, сизи эклемек мениң үстүме дүшди. Онуң өзи маңа ярашманам дурмаяр, айратын-да, егенчим, Марал, сениң хор-хомсы болмагыңа мениң гөзүм гыйҗак дәлдир. Мен сени алла хакына...

Дайысының айдян сөзлерине Маралдан бир агыз ягшыдан-ямандан җогап гайтарылмады. Ол гөргүли дайысыны: «Сен мениң айтҗак болян затларыма мениң гөвнүмиң диениче дүшүнип, гулак салсаңдың» диен ерине ченли айданларыны эшидип-эшитмән, уклады ахыры. Шунуң үчин дайысының ёлбойы пикирини ишледип, башыны чиширип тапан ве җаныңдан сыздырып айдан несихатлары даглар-дашларың арасында дөкүлип галды.

Ремезан онуң укланындан хабарсызды ве онуң гепләмән отурмагыны өз янындан ягшылыга ёрды. Берҗек несихатларыны берип гутарандан соң:

— Әхем-үхүм... Егенчим, Марал диллен. Сен, элбетде, булара дүшүнерче болансың — дийип, ондан җогаба гарашып дурды.

Марал нирелерде гезип йөр: ол дүйшүргәп отыр, какасы гиден ериңден гелйәр, жигиси Өвез какасының өңүнден чыкяр-да, Маралың дайысы билен оларың өйлерине гиденини айдяр. Какасы Маралың гиденине гынаның, онуң йүзи бозуляр. Ол өйлерине гахарлы гирйәр ве Маралың эжесиниң үстүне: «Гыз дийилйән зат гөрен ере ыкдырылып йөрүлмели затмыдыр, акмак хелей, сениң этмелиңи өзүм билйәндирин.» дийип, азм уряр. Эжеси-де какасындан геп чекмейәр. Икиси эрбет сөгүшйәр. Жигиси булар инди уршарлар дийип горкяр-да аглаяр...

Марал жигисиниң сесиңе тисгиниип оянды. Шол вагт дайысы ондан үчүнжи гезек: «Егенчим, ханы мениң айданларыма нәме диййәрсиң?» дийип сораярды.

Марал дайысының сорагларына нәхили жогап бережкә? Ол оянып, гөзүни ачды. Шонда ол инди оялыгында атың өзүни эййәм энеден догуп ве өңүп-өсен дагының ичинден согруп, дүз мейданлыга чыкаранлыгыны, ене хем нирәдир бир ере алып барянлыгыны биркемсиз гөрди.

Ол хениз гөзи яшдан долманка, бойнуны бурага-да, ызына гарап билди. Шонда пахырың гара гөзлерине Көпетдаг аркасындан итекләп, гайралыгына гачян ялы болуп гөрүнди. Онсоң ол эли билен өз сачындан пугта япышып:

— Вах-вах! Дайы-дайы! — дийип зарын аглады. Гөзүнден акан яш дамжалары болса йүзүне дөкүлен сачларыны эзип башлады.

Ремезан болса өңки дили сүйжүлилигини эййәм ташлапды. Ол Маралың йүзүне гөзүни алардып бакды-да:

— Өчүп, отур! — дийди.

* * *

Эңкамы гачан ат гумак ёла дүшенинден соң, аякларыны бир азажык батыргай басып йөремәге башлады. Эмма ёл узага гитмән, Б—М. обасының ёкары башындан: ики ян гырасы гүр агачлык болуп, гаранкырап дуран даражык көчә чыкды. Оба укуда — үмсүмликди. Хер дайым хер ерден бирлән-икилән товук сеси эшидилип, даның якынлашандыгыны яда салярды, итлер гара гөрмән, агызларының угруна үйрйәрдилер.

Маралдан сес-үйн чыканокды. Онуң шол дайысы «Өчүп отур!» диениндәки өчүп ве йыгрылып, гөзүни сы-

кып отурышыды. Ол ичи билен йүзүлип барылян обаны гөрмек ислемән, ики гөзүни-де пугта юмярды хем гоншы обаларындан ики аялың үстүне сатылан еринден гачып баран аялың башындан гечиренлери хакында айданларыны бир-биринин ызында ядына дүшүрип, гөзүниң өңүнден гечирйәрди. Ремезан болса оба гиренлеринден соң атыны гымчысы билен сайгыламасыны, аяклары билен бөврүне дебсилемесини гоюпды. Эмма атың алңасагы өзи билен — чалт йөрейәрди. Шейлелик билен, бу көчеден эп-эсли салым йөредилер. Ат бирденкә көчәниң саг тарапындан чыкан гәдик билен шарпа совлага-да, ховлының ичине уруп гирди. Бу ховлының ичинде гапысы тамлы бир өй барды. Ат өз угры билен гидип, бу өйүң ишигине ченли аяк чекмән барды. Өйүң гаршысында мес алаша даңылгы дурды. Гапыда баггоюн, агылының агзына голайжак ширжа ерде, болса гара кече язылгы ятырды. Онуң үстүнде бир көне-сана дүйрмеги бар. Ат аякларының гүпүрдисине бу кечәниң үстүндәки дүйрмегиң ичинден бир титревүк чал келле «хим» эдип, ёкары согрулып чыкды.

Ремезан бу чал келләни гөрди-де, атының үстүнде отуран еринден ясама сес билен:

— Салавмалейким, Аманлы ага — дийди.

Онуң Аманлы ага диени хыкгы-чокгы эдип, ысгыны гачан аякларының дызына галҗак болуп урунмак билен:

— Хах, әхем, алейким салам! Бә, яткешлигим гачайдымыка? Эгер гаррылык хушумы гачыраймадык болса, сесиң эдил Ремезан достумызың сесине меңзәп дуран ялы болайды. Хим, йигит, чакым, хей, бир ян чемесинден голайлашярмы? — дийип, хасасына сөенди-де, еринден галды.

— Танадин, атам. Гаррылык сениң яткешлигиңе чигидиң габыгы ялыҗак-да зыян этмәндир. Мен Ремезан достуңызың эдил өзүдирин...

Гарры хасасына сөенип, онуң янына йөнелип уграмагы билен:

— Әх, шей дий-ә, Ремезан дост, мен дийсене, эгер сен батма-бат Аманлы ага диймән, атам диен болсаңдың, онда сендигиңи, хей-де, мен танамазмыдым? Көп ягшы. Ремезан дост, адамың гаррадыгыча, укусы гачармыш дийселер-де, мениң укым, гайта яш йигитлериңки ялы гүн-гүнден көпелйәр. Гөрдүңми, дүнйәни билмән ятыпдырын.

Марал хениз атдан дүшүрилмәнкә, ашаклык билен середип, чалы мазалы гөрүпди. Шол вагт Маралың нәхили боланлыгыны ве нәмелер пикир эденлигини язып дүшүндирип билмейәрин, чүнки кагызың йүзүне сыгман, тутушлыгына чогуп дәкүлип баряр. Йөне ол атдан дүшенинден соң, шол бир дуран еринде, эдил ере какылан газык ялы болуп дурды.

Аманлы ага Маралы гөрди, оңа йити-йити середип:

— Асыл ёлдашым-да бар дийсене, өрән говы. Дүшүбериң — дийип, элини узадага-да, Ремезан билен чаршагыны гарышдырандан соң, хасасының үстүне әхли лабыны атып, эгрелди-де дурды.

Ремезан ат тананыны чөзләп дуран еринден Аманлы агадан оглы Мырадың өйдедигини сорады.

Онда Аманлы ага:

— Мыратмы? Пәхей, хер нәме дийсең-де, гаррылык менде хуш галдырмандыр-ла — дийип, агзыны өе тарап өврүп: — Мырат, тур, хав, дүнйәден бихабар болуп ятма. Ыхха, Ремезан дост гелди. Ремезан дост, ай, боляр-да, Мырада дага-да яш йигит дийжеклирлер. Бу, хов, энесинден гаррап доган ялы-ла. Ремезан, ынанар болсаң, мең гөзүм сени гөренинде бир докуняр. Мен сени гөренимде, өз замандаш йигитлерим ядыма дүшйәр. Ол вагтлар йигитлер шейледи. Гижелери ятман гечирердик. Индикилер... Буларың ики шайыны чалшырып, йөрмекден өзге билйән-битирйән гошларыны мен-ә гөремок. Мырат, ханы турмадыңмы? — дийип, Марала тарап хасасыны узатды-да:

— Бу шол Мырат билен гүррүңини эдйәниңми? Хә. Ег-а, өрән говы, болуп билйәр...

Онда Ремезан:

— Ох-ов, атам, «Гаррылык саңа кәр этмәндир» дийип, мен өрән догры айдыпдырын-да — дийди.

Мырат эгнине доны ясгынжак атылгы, суңңуенилик билен дашарык чыкды. Ол: «Бай, Ремезан, сенем ахырын гелер огушясың» дийип, Ремезаның янына гелди-де, оңа ики элини узатды. Онуң кичижик мор гөзлери эййәм Маралы ерлешдирмегиң аладасы билен оңа серетди.

Онсоң Ремезана гелмели вагтда гелмәнлигини ве өзүниң бирнәче вагтдан бәри гарашанлыгыны айтды. Онда Ремезан өзүниң гелерин диен вагтында гелип билмәнлиги хакында нәмелердир айдып, өзүни аклажак болуп урнуп дурмаздан:

— Мырат, нәче гарашдыран болсам-да, ахыры хайырдыр — дийип, хоржуныны онуң элине тутдурды.

Өйден Мырадың ызысүре ики саны аял-да чыкыпды. Оларың бири бейлекисине:

— Гөр, гыз, ханха ене-де ол гырнак алып гелипдир— дийип пышырдады.

Булар чөлден тутулып гетирилен хайван чагасы ялы, йыгрылып дуран Маралың янына первайсыз гелдилер ве онуң перишан халдадыгыны гөрдүлер. Эмма хич бириниң йүреги авамады. Мундан: «Буларың йүреги ёкдур, эгер болса-да дашдандыр» дийип билмели дәл. Маралың шу дүшен ягдайы оларың гөзлериниң өңүнде йөнекей бир зат гөрүнмегини, буларың шунуң ялы мыхманлары хәлишинди кабул этмеклеринден, ене-де ниреледедир атарып гойбермеклеринден дийип билмели.

Булар Ремезаның аты даңландан соң, бир-бириниң ызындан йөрәп, өе гиришдилер. Марал-да ортаракдан буларың бири хасабында ичерик гирди. Эмма ол бейлекилер ялы ожагың башына гечэге-де яйрап отурмады-да, дайысының сыртында гараңкы дула гечип йыгрылып отурды. Атың лоңк-лоңкы эндам-җаныны сока салнаң ялы эдип овупды. Гелҗекдәки өзүне гарашян затларың гуссасы болса... Ол отуранындан соң, келлесини дызының үстүне гоюп, өйлеринден чыканларындан бәрки гечен вагты хасапланында-да, диңе бир гиҗәниң геченлигини гаты аз гөрди: ол узакда галан өйлерини гөз өңүне гетирйәр. Ичинден: «Мениң буларда габалып отуранымдан өйүмизиң хабары ёкдур. Эҗем-де, Өвез җан-да мени дайзамың янында отурандыр өйдйәндир. Вах, какам өйүмизде болан болса болмаярмы, мени бу мелгуның элине дүшүрермиди? Какам җан мен хакда ойланян-да дәлдир. Мең гөржек гүнлерим ахбетин нәмелер билен гутарарка?» дийип, гайгы-гама чүмүп отуран еринде бойнуны дызының арасы билен ашак гойберди, мыр эдип ука гитди.

Ожагың башында гөк чай ичип отуранлар оң укланлыгыны, дүйшүргәп: «Эже дийәге-де, бир янлыгына гышаранлыгыны дуйдулар. Онсоң олар эдип отуран умумы гүррүңлерини сакга сакладылар-да, Марала бакан гараңкы дула середишдилер. Маралдан диңе бир «эже» диймегинден башга сес-үйн чыкмады.

Ремезан сыртына өврүлип:

— Хим, Марал, нәме? — дийди.

Җогап ёк.

— Тур ханы, чай ичәли!

Җогап ёк.

Ремезан тирсегине сөенәге-де, Маралын үстүне абанды-да, онуң дем алшына дің салды. Гөрсе, Марал йүке гапдалыны сөйәп, дүнйәни билмән уклап ятырды.

Мундан соң Ремезаның йүреги бир арам тапды. Ол йыршарылып, Мырада тарап өврүләге-де:

— Мен мунуң хакында озал саңа гүррүң бермедиммикәм? Шейлеми? Бу өзүмизден, мең аял доганымың гызы боляр. Мен мунуң ызында геп гүррүңиң болуп билмеҗегини айтҗак болярын. Бу мениң аял доганымың гызы. Атасы тиръеккеш. Мең муң агасы билен алыш-чалшым барды. Ол гызы шу ере гетирип сатмагыма разылык берди. Энеси болса өз доганым ве оны разы этмек мең үчин кын болуп билмез. Йөне, өз билйәниң, муны нәме болса, шол болсун эдип, озалкылар ялы ким болса тутдураймалы дәлдирис. Мунуң ерини, хор-хомсы болмаҗак ерини тапҗак болмагымыз герек...

Мырат элини маңлайына гоюп, нәмәнидир пикирленйәрди: «Муңа ярайҗак ким бар? Аларманың-а аңырсы-да ёк вели... Ким шуңа болҗак адам?»

— Эдил болайды — дийди-де, гөзүни гиңден ачып, Марала ямашгандан серетди.

— Шей дийсене асыл, өзүмизиңки дийсене, болды-болды!

Ремезан:

— Мен, хав, херки зады гөзден салмаян — диениңден соң, Мырат:

— Вий, халыпа, Ремезан, мен муңа ол баякы диййәниңмикә өйдүп, асла пикирем бермән отурыпдырын. Бу асыл өзүмизиңкидир дийсене. Болуп билйәр. Шейле боланы өрән говы, ёк, халыпа, муны мазалы ере ерлешдирмек диениң өзи, озалы билен алланың ишидир, ондан өңе гечип болмаз. Хер кимиң дуз-чөрек несибеси нирә чексе, шоңа, несибели ерине гидер. Йөне, биз, алланың өзи ёл берсе, мунуң багтының ачылмагына себәпкәр болуп билерис — дийип, агзыны тамшандырды.

Ремезан ичип отуран чайлы кәсесини ерде гойды-да:

— Өз-ә шол ерден шу ере сен дийлип гелнендир — дийип, өйүң түйнүгине гөзүни гездирип чыкды.

— Өрән ягшы. Сен Атабай диенлерини танаян-а дәлсиң? Шейлеми, шу ерлериң-ә улудан-кичиси оны тана-

яндыр. Янкы ядыма дүшйәр, ол өңрәк мени гөренинде «Шунуң ялы зат гөзүңде болаверсин» дийип саргапды. Бу өрән говы ерде ядыма дүшди. Ёк, сен мунуң мазалы ерлешдирилмегиниң хич бир аладасыны этме, халыпа!

Ремезаның укусы гелип бүрүлйән гөзлери ачылды. Ол Мырада:

— Сениң ол диййән адамыңы мениң танамагым шейле герекллими нәме? Сен өзүң танаян болсаң боляр — дийип, илери-илери омзуклады.

Онуң өзүни аркайынлыга салмагы Маралы ерлешдирмек аладасыны эййәм бир янлыгыңа атанлыгыны билдирйәрди. Мундан соң ол Мырада өзүниң гынанжыны айтман отурып билмеди.

— Билйәрмиң, мен мундан он-йигрими гүн озал гелмелидим. Эмма бир багтсызлыга учрадым. Шейле болды: өңрәк бир пута якын тиръек алып ёла чыкыпдым. Ёлдашым гурсун! Сен оны танаян дәлсиң, оңа Мәммет диййәрлер. Ёлы яңы орталапдык. Бирден арачәк саклаянларың үстүнден дүшдүк. Нәдерсиң, гачара-гуталара май болман галды. Олар гайгырман атмага дурдулар. Мен болса «Нәме болсам, шол болайын, гачан гутулар, буларың эллерине дири бери дүшмәйин» дийип, йүкүми ташладым-да, атымы ызына тарап гамча басдым. Шейлелик билен, өңүнден зордан гутулдым. Ёлдашымдан хабар-хатыр болман гелйәр. Ол эле дүшендир. Хәй, болмадык бир иш болды. Ёлуң угруны бәш бармагым ялы билип дуран халыма, өзгәниң диенине гидйән-де, ялңышлык эдйән отурыберйән. Боляр-да, ол дейюсың баласы мениң башымы элимден алды. Нәме эдейин! Ине шондан соң... Муң яшы он икисине гидендир. Мунуң диңе гөзе гөрнүп дуран айбы: гарыбың машгаласы болмагыдыр.

Мырат шу вагт өзүни хемме задың хөтдесинден гелйән адам ялы тутуп гомпарды-да:

— Ремезан, мен эййәм сениң болян затларың дүйп-тейкарына ченли дүшүндим. Биз, билйәрмиң, яңкы Атабай диенимизи сындырмалы дәл. Ах, йәне яңкы диениңе менем гынандым. Билйәңми, халыпа, шу гүнлер тиръегиң йөргүнли гүнлериди-дә. Пархы ёк. Баш саглыгы болсун. Сен инди онуң зыяныны ядыңа салып-да отурма. Онуң зыяныны ынха, саглык болуп, иши ёла салсак, анры яны билен гайтарып аларыс — дийди-де, гелнине:

— Хәй, ханы тур-да, ене бир чай демле. Түнче гайнап гутарды, тур-ла, ханы тур-ла! — дийди.

Мырадың какасы шол бир көне хеңи билен хүңүрдэп, ичерик гирди. Ол буларың нәме хакында гүррүң эдип отуранларыны аңшырҗак-да болман, өз угруна: «Ремезан, дост, яшлык эйләңи-бейләңи бакянчаң гечип гутаряр. Ынхалыкга, ишалла, бизиң ялы боланыңызы бир гүн билмән галарсыңыз. Онсоң бу затларың хеммеси эдейин дийсеңиз-де, йөне ахмыр болуп галар» дийип, буларың яңы гызышып башлаң гүррүңлерини шол ерде саклады.

Ремезан Аманлы аганың гүррүңине гөвүнли-гөвүнсиз «хә» берип, бир чәйнек чайыны бошатды. Онсоң ол аяк ёлуна гитмек үчин телпегини башына илдирди-де, дашарык чыкды. Мырат-да мунуң ызы билен дашарык чыкды.

Мырат гүррүңи яңкы гоян ерлеринден алып башлады:

— Ремезан, сен бир зада ягшы дүшүн. Мең Атабай диеним хер бир өңъетени алыберҗек адам дәл. Ол сайлап-сечип алманы-да оңарян адам. Ол маңа: «Шунуң ялы адам гөзүңде болаверсин» дийип табшыранда, иң улы саргыды «Соңуның гачар-тезер горкусы болҗаклардан болмасын» дийҗек болды. Билйәрмиң, онуң билен бир гарындашлык ачып болса, шол онсоң боланы, хазнаны өлдүрдигиң. Ол түчҗар бай. Догрусыны айданыңда, онуң адамдан гизләп йөреси айбыда ёк. Йөне ол яшы орталашан адам, ол хич, ики саны аялы бар. Мениңче, олар-да хич. Булары сениң-де йүзе алып дурмаҗагыны билйән. Онуң башга тараплары болса яңкы айдышым ялы, хут бизиң диен адамымыз. Бизе дагы онуң нәмеси герек-айт, халыпа?

Мырат шулары айдярка, Ремезан насдан долдуран агзыны гүпбердип, гөзлерини сүзүп дурды. Ол: «Хут бизиң гөзләп йөрен адамымыз» диенинде, агзындакы насыны ховул-харсаллык билен ере мачыладага-да дөкди-де:

— Хим, сениң эдениң маңа боляр. Йөне өзүң билйәрсиң, мунуң атасы хем энеси шундан нәден-нә боларка дийип, бәрилерине середип отурандырлар. Маңа дийсең-ә, онуң йигит болмагының я-да гаррылыгының пархыны-да билип бармаярын, сен бейлеки тарапыны айт.

— Мени өзүң билмән дурмун? Булар ялы ишлери мен шу гүн гөрмели дәл. Йөне сени бу ерде бөкдәп гойман, ишиң болҗак угруна хаял этмән чыкмагымызы айт, сен нәхили гөрйәрсиң?

— Сен өз билшиң ялы тизлешдирибер...

Мырат бөврүне дыңширгенип дурды-да:

— Шу ерде мени азаҗык икирҗиңлендирйән бир зат бар. Мен саңа шуны айтҗак боляи: Атабай диеним ил арасында абрайлы, дөвлетли адамдыр. Дур, энтек, мен айтҗагымы бери айдышдырып гутарайын-ла, хәзир гутарян. Билер болсаң, ол йөне бир эллешип өтәгитмели адам дәл. Оңа «Аялы гачыпдыр-тезипдир» диен я-да ене бир шуңа меңзешлер гелишҗек зат дәл. Шу тарапына икимизиң-де пугта дүшүнмегимиз герек. Билйәңми, мен муны нәме үчин диййән, соң бир гүн шейле бир иш болуп галайса, онда мениң онуң янында йүзүм-ютум болҗак дәл. Шейле йүзүгарачылык болса, мениң маңлайымда хемишелик тагма болуп галҗакдыр — дийип, Ремезана өрән чыны билен айтды.

Онда Ремезан:

— Мырат, сен мениң шу айдан сөзлериме питива этмейән ялак болмасаңа — дийип, алкымыны ашак саллады, йүзүни бир янлыгына кесертди-де, өзүниң өйкелейәнлигини аңлатды.

— Ёг-а, ёг-а. Сен мундан гөвнүңе хич бир зат гетириҗи болма! Мен сең сөзүңе ынанман, кимиң сөзүне ынанайын? Мен йөне месайыкыны айдян.

Ремезан йүзүни чыныргадып:

— Мундан шейле затлар чыкар дийип, гүман этмек болмаз. Бу озалкыдан башга дийип айтдым ахыры. Бу хениз дүнйәде хич бир зады гөрүп-эшиден машгала дәлдир. Шунуң ялы хем бу кимиң элинде болса, шоңункы болҗакдыр. Сен ол тарапындан аркайын бол, нәме этҗек болсаң, ёлундан галма-да эдишдирибер.

Булар гүндогар ягшы чаларып, даң атаны месе-мәлим болянча: дашарда гүррүңлешип дурдулар.

Мырат гүндогара гөзүни айлады-да:

— Бов, Ремезан, гөрйәңми, эййәм даң атып гидипдир. Ханы инди шу ерде гүррүңи гысгалдалы. Мен янкы Атабай диеними сен нәхили билйәрсиң? Эгер сен: «Ол болар» дийсең, онда мениң хаял этмән, шу вагтдан онуң үстүне атланмагым герек. Оларыңкы голай-голтум ерде дәлдир, өрән узакда.

Ремезан:

— Боляр, сениң эдениң боляр. Муны инди ызына гайтарып алып гитҗек гүманым ёк ахыры — дийип, ялан гүлкүсини этди.

Мырат сүннүениллик билен өе күрсәп гирди-де, аты-

ның аягындакы зынжырың ачарыны алып, ене атының даңылгы ерине чыкды.

Мырат атыны эерлейәркә, Ремезан-да: «Менем индиден соң ятып дурҗак дәл» дийип, онуң бейле янында кибтини гысып отурды-да, Мырат тә атыны эерләп болянча, Маралы магтап сакырдады.

Мырат ишиниң оңжагына ынанч билен атына мүнди-де: «Агшамлык гелип билсем гелерин» дийип, Ремезаның Маралы алып гелен көне көчесине дүшүп гитди.

Гырнак сөвдасы

Ремезан Мырады уграданындан соң хаял этмән, өе уруп гирди. Бу вагт Марал дула гысылып ятырды. Укы ниреде? Ол хәзир гам чекйәрди: язгыдының гара гүнлерине горкы билен гарашярды, гөзлеринден болса эдил эрейән ялы яш дөкүлйәрди. Ремезан оңа гөзүни алардып середе-середе, ожагың башына гечип отурды. Бу вагт хова ягтылыпды, өйде ятанларың хеммеси туршупды.

Ремезан ожагың башында отуран еринде чай ичип кейпини көкләнинден соң, Маралы өз гөзүниң өңүнде хич бир яңа сыпдырмажак болян ялы, өйүң дулунда дүңдерилип ятды.

Аманлы ага гүнортанлар овнук-ушак ишлерини эдишдирди-де: «Ремезан билен гүррүңлешип отурайын» дийип, өе гирди. Ол өз башындан гечиренлерини хас артдырып гүррүң этмекчи, ол шундан леззет тапярды. Ол Ремезан билен озал-озаллар хем телим сапар гүррүңдеш болуп, өзүниң Гөкдепе уршунда боландыгыны, Эйрандан бирнәче гезек гырнак гетирип сатандыгыны гүррүң берди. Ол өзүниң адатына гөрә, гүррүңини ондан-мундан айлап, ахырыны оглы Мырадың өзүче догманлыгына сырыкдырды.

Мырат даңданларкы гидишине икиндинлер ики атлы билен гайдып гелди. Онуң яны билен геленлере Аманлы ага атларыны баглар ялы ер гөркезди ве олара атларыны багламага көмек берди. Ремезан дашарык чыкып, шол бир дуран ериндеи хич яна гозганман, шу гелен атлылара бүтин үнсүни берип сын эдйәрди. Мырат атыны ховул-хара баглады-да, Ремезаның янына алңасак гелди. Онуң гушагының уҗундан тутуп дурды-да, юваш сес билен шейле дийди:

— Халыпа, гелендирис. Халыпа, эгер гөрерин дийсең, халха, серет, сен оны пугта танап гой, аңыркы дор атың янында дуран эли хоржунлы пыяданы гөрйәрмиң? Шона ягшыжа серет. Хава, ол шол Атабай диййәнимиң хут өзүдир. Есер адам-а? Гөрйәрмиң, онуң бедени хем йүз кешби дагысы-да байлара лайык гөрүнйә — дийип, етмишиң төверегини гарбалан, гарны гәберип, өңүне чыкып дуран, эмма йүзи жоззук ялы гызыл агаллак ве өзүни улумсы тутжак болуп дыржашян чал пыяданы гөркезди. Ондан соң хем Ремезаның йүзүнден нәмедир бир зады аңжак болян ялы, чиңңерилип серетди.

Ремезаның өзүне гөркезилен бу чалжа пыядадан гөзи сув ичмедик болара чемели, ол гөвүнсизлик билен:

— Хим, гөрдүм — дийип, йүзүни бир янлыгына кесердип жогап берди.

Мырат ене-де:

— Гөрен болсаң, халыпа, оңа сының отурдымы? Эгер сының отурмадык болса, онда шу тайда өңүнден айт! Ханы догрурак дуруп жогап берсене — дийип гыссады.

Ремезан йүзүни аграс ёкарык галдырды-да:

— Ёг-а, йөне гаты гожалан экен. Бейле адама гарашмандым — дийип, башам бармагының ужуны агзына салып дишледи.

— Ай, сенем, валла, халыпа, ханы болмаса бейләк баралы — дийип, Мырат оны өйүң ишигинден бәш-алты әдим бейлерәк чекди-де:

— Халыпа, мен буларың хеммеси сең айдышың ялы болсун дийип, хер бир тарапларының аладасыны этмели болярын. Ёк, дурсана-айт, валла, саңа айтжак затларымы айдышдырайын, сен өңүрти эшит, онсоң. ...Ине шу гелшимизе-де мен онуң аграмыны салларлап гөрдүм, кемини-дагысыны гоян дәлдирин. Бу гаты аларман. Өзүниң чакыны-да сыздырды. Сен, хей, дурубер, мен хеммежесини айдышдыранымдан соң, гөвнүнден чыкаяны-да, бәш йүзе эглеңмән барды. Ондан аңыррак-да чекмек болжак. Хава, боляр. Онсуны өзүм билйәндирин. Эмма саңа озалы билен шуны табшырып гоймагым герек: сен муны танаян дәлсиң. Танамаян болсаң, бу дүнйәниң гурлушыны ахмал гөрйәниң, өзгәниң тутан гушуны үтүп гойберениң биридир. Бу өрән адам бакан адамдыр: сен мунуң янында өзүңи сада хем ынамдар тутжак бол. Геп-салувындан өз алжак адамсының гачар горкусыны аз

этмейән ялы гөрдүм. Яңы гелйәркәк, ол гүррүңиң арасында ики-үч ерде дагы: «Аталарымызың айданларыны-да бихал гөрмели дәлдирис, олар: «Гурт чагасындан экди болмаз дийипдирлер» дийип, улудан-улудан демини алды. Сен мунуң нәме дийилдигине бери дүшүнйәнми? Дүшүнйән болсаң онда өрән ягшы. Олмы? Онуң янындакы йигитми? Ол хич ким. Оны йөне янына аттутар эдинип гөтерди өйдйән... — дийди-де, мыхманларына тарап гөзүни айлады.

Ремезан телпегиниң этегинден бармагыны сокуп:

— «Горкяр» дийдиңми? Сен муны гачар горкусындан аркайын этсең болмаярмы? Онсоң-да сен муны бәш йүзден-де ёкаррак нәче сүйшүрмек болжак дийдиң? — дийип сорады-да, Мырадың жогабыны эшитжек болуп, гулагыны габардып дурды.

— Халыпа, сен аркайын бол. Меӊ муңа диер ялысыны дийме кемини гоян дәлдирин. Ол маңа худая уйшы ялы уйяр. Йөне сениң хемме болушларың мең айданларымы хакыкат гөркезип дурсун. Ягшымы? Сен геплемесеклигиңи этме-де отурыбер!

— Боля-боля. Йөне өрән гаты гожалыпдыр... Бәш йүз...

— Я валла, халыпа, Ремезан, сениң пул тарапындан ясы яның ерде болсун-да. Бәш йүзүңем санап, аңырсына чыкып болармы? Сен йәне сесиңи чыкарма-да дурубер. Элимизе дүшенидир — дийип, Мырат Ремезаның бөврүне гамчысының сапы билен дүртекледи-де; мыхманларына бакан серетди.

Ремезан ичинден: «Бәш йүз... Бәш йүз, бар, шол алты йүз болсунда, шонда-да ужундан оңа-муңа беришдиренимде, хут өз жүбимде галжагы нәче болжаг-а?» дийип, пикиринден гечиренинде, келлеси ашак салланыпды.

Мырат мыхманларының атларыны даңышдырып боланларыны гөрди. Эмма Ремезана: «Пугта танап гой» дийип, гөркезен яңкы чалжа мыхманыны гөрмеди. Атларың янында атасы билен бейлеки мыхманы гүймең-сүймең эдип дурды.

Ол булара;

— Инди нәме дурсуңыз, атлары даңышдырып болан болсаңыз, гелишибериң — дийди-де, соң атасындан «Ханы Атабай ага» дийип, сесини ашакладып сорады.

Атасы оглуның сорагына жогап бермек орнуна гайралыгына гөзүни үмледи.

212-99

Мырат атасының середен тарапына гаранжакланда, мыхманының көне хаятың дүйбүнде арканлыгына гайшарылып отураныны гөрди. Ол шу вагтдан хем пейдаланып, Ремезана ене нәмедир бир затлар диймекчи болуп өврүлди. Эмма Ремезан ондан өңүртиледи. Ол яңкы бәш йүз дәл, алты йүзи дегишли ерлере пейлашдыранда, хут өз жүбүсине дүшйәни гаты аз гөрүпди ахырын. Ол шонуң гыналжына болса герек:

— Мырат, мен-ә билмейән вели, ханы өзүңем бир середип гөр. Өз-ә... — дийип, дилини дишледи-де, Мырадың йүзүне ене-де чиңңерилип серетди.

Мунуң дийжек боляныны Мырат өзүче дүшүнди. Ол байың гаррылык айбыны басырып билмезлигине дарыгярды. Шоңа гөрә-де Ремезаның: «Өзүңем бир середип гөр» диймегини байың гаррылыгындан нәразычылык билдирип диййәндир өйтди. Шонуң үчин-де ол гатыргаңып башлады:

— Халыпа, Ремезан, мен сени бейлесин өйтмейәрдим. Сен-ә түйс... моңжук гөзлейәниң бири экениң. Өзүң айтдың ахыры, «Нәме болса, шол болсун, эмма пул болсун» дийип. Шей диймедиңми нәме? Мен сениң диениң билен йөрйән. Сен шунуң ялы адамы ниреден тапжак? Нәме, геп адамың бир санач уны көп я-да аз иймегиндеми нәме? Геп онда дәл. Мен, валла, бу болшуңа нәме дийжегими билемок, бир эй диййәрсиң, бир-де бей диййәрсиң. Бар, сен диениң болсун: хамала, ол 15 яшындамыш. Ахыры зады болмаса ол бәбек боланында нәме, ондан нәме болжак? Онуң пулы көп. Сенем бир өз диен сөзүң үстүнде дуржак бол ахырын. «Бир элде ики гарпыз тутдурмаз» дийипдирлер, халыпа...

Ремезан яңкы аз гөрнүп дуран пуллары элинден гидип барян ялы болуп гыссанды:

— Мырат, сен мең дийжек боляныма башга хили дүшүндиң. Мен онуң гаррылыгыны мызайык эдемок. Асыл мениң онуң гаррылыгы билен ишим ёк. Сен мең диенлерим билен болма-ла, өз билениңи эдиберсене. Догры, мен озал айдан экеним...

— Меңки саңа ягшылык.

— Билйән, боля-боля...

Мыхманларың голая гелмеги буларың гүррүңини гыссалтды. Мырат оңа гыссанмач: «Өзүм хеммесини оңарарын» дийди. Онсоң хем «Хә, гелшибериң» дийди-де, мыхманларыны Ремезан билен таныштырды. «Тамда отуры-

берсек нәдеркә?» дийип, ол булары өйлериниң ишигиндәки тама алып уграды.

Мыхманларын чалы өзи билен дәл. Ол нәмелердир гөржек болуп, даш-төверегине ялтакларды. Ол өйүң гапысыны гыялап серетди, шонда габсаның ярпы ачыклыгындан өзүне бирнәче гөзлериң середйәндигини гөрди, аял сесиниң пышырдысыны эшитди. Онсоң шол тарапа ичи ак гылдан долуп дуран гулагыны тутды, эмма нәме дийилйәнини эшидип билмеди. Йөне ол гөзлер байың келлесине хер хили пикирлери ызлы-ызына гетирип гечирди. Ол илки бада бу гөзлери гөренинде, өзүни сындан гечйән яш йигит дәлдирин өйтмәнди. Шонуң үчин хем ол гурбы гачан дызына бар гүйжүни йыгнады, салларын дуран гарныны болса чекишдирди. Шейлеликлейин, ол бирки әдимини дикгерип әтләп-де билипди. Эмма онуң бу ясамалыгы узага чекмеди: бирденкә өзүниң сындан гечип, өйленмек гезегини мундан элли йыл озал гечирендиги ядына дүшди. Шонда гелин-гызларың өзүне сын эдип середендиклерини, шонда өзүниң гыз гөзүнден суссы басылмаян йигрими яшың дәлижесидигини ве инди болса өзүнден ол вагтлардакыдан бирҗик-де дерек галмандыгыны соңкы элли йылың ичинде бирденкә гөз өңүне гетирип гөренинде, эсси айылып гитди, йүзи агарып башлады. Ичинден хем: «Булар мең үстүмден гүлйән ялылар-ла. Индиден соң мең нәме болуп йөрдүгим-ә! Мең дүнйәде кем задым бармы? Худай маңа берип билени берипдир. Маңа индиден соң нәме этмек герек? Мениң инди диңе бир «худайың» эденине шүкүр эдип, онуң ёлуна гиҗе-гүндиз дога окап отурмагым герек. Мен бир гырнак алып, онуң гүйжүнден пейдаланманымда, харҗымы тапман дурунмы нәме? — дийип, акылына геленинде, гарнына елмешип дуран гысгаҗык аяклары титреди. Эмма чал бу дүшен оңайсыз ягдайындан бирденкә чыкды-да, деррев өзүни дүрседи: — Бе, мен хәзир бу затлары нә акыл билен башыма гетирйәрин? Худайым, эдениңе шүкүр. Мең яңы нәмеден суссум басылып гитдикә? Ил гүлер ялы, мең илденчыкма нәхили болшум бар? Мен гүлнер ялы көр, гышык дәл, йыртык-йирик дәл. Он ики сынамда чигит ялы-да кемим ёк, онсоң-да, мен бу тая сындан гечип, өзүми халадып, бирегиң дүйпде отуран гызыны алмага гелмедим ахыры. Муны буларың өзлери-де билйәндирлер. Бар алҗагым бир гырнак. Текә миннетим нәме, маңа берҗегини пулума берсин, малыма берсин —

дийип, гапа етди-де, өңи билен тамың ичине уруп гирди. Мунуң ызы билен бейлекилер-де гирдилер. Чал, итден гачып саман күмә уруп гирен пишик ялы, тамың ацры бурчунда бәрисини бакып отурды-да, гөзүни гөгердип гапа серетди, телпегиниң ичинден болса уллакан кирли яглык чыкарып, маңлайының дерини сырышдырды...

Ремезан билен чалың ёлдашы хем өзлериниң отурышларыны онуң отурышына меңзедип билишлериче меңзетжек болуп, онуң янына гечип отурды.

Мырат ич ишикде михманларының ерлешишлерине середип дурды. Мыхманлары орнашансоң, ол ишикде дуран еринден ызына өврүлип, гапыдан дашарык бойнуны узатды-да:

— Ханы, бу тая чай гетирип башлаң! — дийип, гыгырды.

Онсоң өзи-де буларың янына гечип отурды.

Гүррүң кәбир харытларың гытлашмагы, кәбир харытларың нырхының гымматлашмагы ве пулуң гүйжүниң гачып бармагы догруларында яңы башланып угранында, биринжи тапгыр дөрт чәйнек чай гелди.

Бай җонтук бармаклары билен чайыны агдарышдырмага отурды. Ол:

— Ёгсам-да, Мырат, буларда чай нәден алшылыпбершилйәр? — дийип, гөзүни гырпылладып сорады.

— Чаймы, Атабай ага? Хемме ерде бир меңзешлик — дийип, Мырат соңкы гүнлерде дәнәниң белли бир нырхда дурмаяныны, гүнсайын гымматлаяныны айтды.

Онда бай:

— Шей дий-ә — дийип геңиргенди-де, кәсесиниң дүйбүндәки чай галындысыны тамың дүйбүне серпип гойберди. Онсоң дүнйәниң хер бир тарапларындан хабардар адамлардан болуп, бу йылың (1916-нжы йылың) режесиниң эрбетлигини, хемме ерлерде гуракчылыгың барлыгыны, дәнәниң гаты гыт хем гыммат болҗакдыгыны, эмма өзүниң бу ховпдан халасдыгыны — дүнйәсиниң дарыкмаяндыгыны вагтыхошлук билен гүррүң этди. Ол гүрлейәрди, болмасы затлары-да айдышдырып отырды. Эмма оңа гаршы чыкып, онуң билен эңеклешйән ёкды. Ол гүррүңини өрән хилебазлык билен эдйәрди, хер бир сөзлемини өзүниң шу ере гелмекдәки максадының пейдасына баглап дүзйәрди. Мырадың «Пулуң гүйжи гачанкырлашяр» диенини болса ол пугта дуруп инкәр этди. Ол: «Адалатлы ак патыша хөкүметиниң сарсман дуран-

бу вагтында, онуң пулы говшаяр, гүйжи гачяр диймек хөмүкете гаршы вагыз этмек ве күлли женаятдыр» дийди.

Яңы бошап гиден чәйнеклер енс-де долуп гелди. Чәйнеклериң ызысүре Мырадың гарры энеси-де бу тамын ичине сүйренип гелип гирди. Бу гарры Атабай диййәнлериниң адыны-соруны өмрүнде бир гезек-де эшитмедикди. Атабайың өзлерине бир сөв билен мыхман болуп геленини, онуң кимлигини ве нәме иш билен геленлигини болса хәзириң өзүнде болян гүррүңлерден эшидипди. Эмма Атабай дийилйәниң нәхили сыпатдакы, нәче яш чемесиндәки адамлыгы оңа айдылманды. Ол «Гөзи ёгуң йүзи ёк» эдип, буларың үстүне — ичерик хыклап сүйренип гирди-де, отуранлара тарап йүзленип самрады.

— Худайың өзи гереклемесе нәдерсиң, гөргини гөрүп йөрмели боляң, гаррылык гурсун, балаларым, бу адамда гөзүм гоймаяр, гөрмегем. Огулларым, бириңизи-де гөрйән дәлдирин. Аман-саг гезип йөренмисиңиз? Атабай ханым, худайымың өзүниң саңа-да бердиги болсун... — диенинде, Мырат йүзүни гамашдырып: «Эже, сениң ялы гарры өйде худай диер отурар-ла» дийип, онуң сөзүни кесди. Бай бу гарры энә нәме дийжегини билмән середип дурды-да, ахырым батлы: «Шүкүр, гургундырыс» дийди, эмма эндик эден эллери сакгалына барып дегди.

Гарры диңширгәп отуран ериңден байың берен гайтаргысыны эшитди-де, оглуның «тур» дийип гыссамасына бакман, аңырдан йүрегине дүвүпжик геленлерини ызлы-ызына суңшурышдырды:

— Оглум, Атабай, худайың өзүниң саңа-да душурдыгы болсун. Мунуң ялы зат сетанда-сейранда бирегиң багтындан чыкяр. Ремезаның гетирен бу гырнагы хут сениң багтыңдан чыкаян бир зат. Худайың өзи бендесиниң багтыны ачык эденинде, шейле боляр. Инди менде гөз галмады, балам, яш вагтымда мең гөзүмден гечирмән, гелин эдинмездилер. Мазалы, гелинлерим мең тербийәми алыпдырлар. Олар гыз танаярлар. Гелинлеримиң Марала сыны отурыпдыр. Гырнагың адына Марал диййәрлер, сен пугта ядыңда сакла. Гелинлерим оңа: «Гырнак дагы диер ялы дәл, багтлының багтындан чыкайжак бир машгала» диййәрлер Хава, инди оглум Атабай, күрт-көвшел, гыз-гырнак дийип, ол тарапыны селжерип дурмак герекми? Мен гереги ёк дийип билйән, огланларың аягы душуп, перзенди болуп дурса, хер ки-

миң ислеги шол, шоңа етеси зат ёк — дийип, ол буларың дашдан айлап эдип отуран гүррүңлерини бозды.

Гаррының сөзлери бая хош якды. Онуң мекир гөзлери өңкүсинден-де бетер йитилешди, ол отурышыны тижеди--де, петекесини өңе чыкарып:

— Мырат, азар берме, отурсын-да, гарры адам гүррүңчи боляр — дийди.

Бу гарры ене: «Оглум Атабай» диенинде, Ремезан бир отурышына отурып билмән, йүзүни десе-кесе совярды. Шунуң ялы хем ол Атабайың «Гарры адам гүррүңчи боляр» диймегине гең галып, Атабайың йүзүне гөзлерини алардып серетди.

Мырат энесини бу ерде отуртман кован болса-да, онуң гөдеклигинден пейдаланып билди. Ол энеси чыкансоң:

— Догруданам, иру-гич шу хакда геплешмели боларыс, бай ага — дийип, ол инди өзүниң башга затлар хакында гүррүң эдишип отурмага гызыкмаянлыгыны билдирди.

Бир салым дымышыклык болды. Бу дымышклыгы байың яны билен гелен йигит бозды. Ол чай ичип отуран кәсесини йүзүне тутуп:

— Атабай ага, биз шу агшам гайдярысмы? — дийип, бирден дилленди.

— Хава, биз шу агшам гайтмалыдырыс... — дийип, бай аркан гайышды-да, Ремезаның йүзүне пикирли серетди.

Мырат ене-де:

— Менем шонуң үчин-дә, шу хакда геплешип отуралың диййән — дийип, ол Ремезаның йүзүне гөзүни айлады.

Шу вагт Ремезан Маралы эсли салым гөзден салаңдыгыны ятлады. Ол мундан соң ынжалыклы отурып билмән, Маралың барлыгыны барлап гелмек үчин болса герек, дашарык чыкды. Бу чыкып барярка, бай онуң аркасындан йити-йити середип дурды-да, Мырада:

— Күртлер шара-вура эдип, бичак геплеген болярмыка диййәрдим велин, бу бейле дәл-айт, Мырат. Мен ол диен ченим мундан чыкмады. Гулун-да шейле садасы болар огушян. Дымып отурышыны гөрйәңми, ичинден гаты көп ялын гечиренлигини хабар берйәр. Сен муны озалракдан бәри танаярмың? Өз иш салышып йөрен адамың герек? Онда болса ягшы, «Юрды белет чапар» ди-

йипдирлер. Ханы онда сен мунун билен мени ягшыжа танышдырып отур. Сен мунуң хәсиетлерине белетсиң. Мунуң хайсы тарапындан баранымызда, ягшы болар? — дийип, илери-илери гобсунды.

Мырат жүбүсиниң агзыны ики янлыгына ачан бир адамды. Бу диңе ики тараплайын урманың гамыны иййәр, сөвданың болмагыны ислейәр. Бу сөвдада кимиң утаны, кимиң утуланы онуң үчин атың гулагы ялыды. Шунуң үчин-де ол байың сорагына шейле жогап берди:

— Атабай ага, сен мең дищим билен бол. Бу иш мең элимдәки иш. Хәзир ол гелер велиң сен деррев хабарыңы бер, «Мени угратмак билен болуң» дий, онсоң отурыберің. Мундан соңкусыны өзүм оңарарын. Бу овнук-ушак задың үстүнде чекелешип отуржак адам дәл. Йөне бир зады бар, муны саңа өңрәк айтмакчыдым, эмма ягдайыны тапып билмедим. Шиндизем гичлик эдип дуран зат дәл: ол бәш йүзи гаты аз гөрйәр. Середип отурсаң, шейле хем, йөне нәхили болса-да, онушмагыңыз герек. Дур энтек, Атабай, бу мундан ики ай озал бир тиръеккеш гырнагы бәш йүзе сатып гитди...

— Өрән говы эдипдир. Гырнакдыр-да, гой, мунам шоң ялы бәш йүзе берсин. Нәме, дереги чыкман дуряр-мышмы?

— Бәш йүзүң, Атабай ага, гаты аз болар...

— Мени гырнагың алшылып-бершилйән ерини билмейәндир өйдйәрмиң? Мүңе барсаң, хер кимиң дулда отураныны алмак боляр ахыры.

— Онда-да, Атабай ага, чака бармалы, бираз ёкаррак чыкмалы боларсың.

— Вей, оглан, Мырат, сең диййәниң нәме? Сен оюн-оюндан чыныргадып барярсың-ла! Мунуң-а болмады. Мундан ёкарламак, чакдан чыкма болар. Сен бейле дисерсиң өйдүп, ятамда-турамда ядыма дүшмейәрди — дийип, ол Мырады хаялчыратжак болды.

Онда Мырат:

— Шонда-да, бай ага, сен утярсың — дийип йылгырды.

— Утмакда я-да утулмакда геп ёк. Мениң: «Не чиш көйсүн, не-де кебап» эдесим гелйәр. Йөне сен мең тарапымдан айрылма. Сең гадырыңы болса өзүм...

— Атабай ага, мен сең тарапыңдан айрылып, хич кима гитмедим, гитмегем ислемейән. Шу эдип йөрен хызматларымың хеммеси сең үчин. Йөне чака гаралашса,

ягшы болжак. Ол-да аларыны биленинде, алласыны гараман дуранлардан дәл.

Бай гөз ачып-юмасы салым бөврүни диңширгәп дурды-да:

— Сен онда ене нәче ёкары чыкмалы болар өйдйәң? — дийди.

Булар хениз дил дүвшүп гутарманкалар, Ремезан ичерик күрсәп гирди-де, өңки ерине гечип отурды. Шундан соң гүррүң догруланды. Бай мавы гөзүни депесине дикди-де:

— «Мыхманы атар, башыңы гутар» дийипдирлер. Шонуң ялы-да бизи шу агшам углатмалы боларсыңыз, кын гөрмесеңиз — дийди.

Мырат билен Ремезан бир-бирлерине середишди.

Бай:

— Хабарымыз болса сизе нәбелли хабар дәл, ханы инди сиз бизе нәме айтҗак болсаңыз, айдып отурың. Биз эшидип отурярыс — дийип, гайра сүйшүп, сакгалыны эли билен сыпалашдырды-да, янкы сөзлеринин үстүни биркемсиз долдурдым этди.

— Бай ага, бирденкә гыссанмачлык тапыбермәңизи гойсаңыз-ла — дийип, Мырат Ремезаның йүзүне йылгырып серетди-де:

— Хә, халыпа Ремезан, Атабай аганың хабарыны алып, инди муңа нәме айтҗак болсак, айдып отурмагымыз герек — дийди.

Ремезаның ичини ит йыртян болса-да, Мырадың табшырыгына гөрә, гөзүни сүзүп отырды. Ол еринден гозганҗырады-да:

— Мырат, өзүң нәме дийҗек болсаң, дийипшдирибер-сене — дийип, нас кәдисини элине алып, ойнамага отурды.

Ремезаның бейле диймегинден бай ишиң аңсат ёла дүшҗегини анлап болара чемели. Ол Мырадың йүзүне шәхдачык бакды-да:

— Хайсыңыз-да болсаңыз, маңа инди нәме дийҗек болсаңыз, айдып отурың — дийип, буларың үстүне гөзүни чиңердип, хас хайбатлы сүрүнмәге башлады. Мырат гепледи. Онуң янында бу сөвданың товук сөвдасындан артык кынлыгының ёклугыны айдыпдык. Ол өзүни пер-вайсыз, ики тарапыныда дең тутанлардан болды-да, илки билен бай: «Ремезаның секиз йүз манат диййәнини,

ондан соң Ремезана: байың бәш йүз манат бермекчи боляндыгыны айтды.

Бай ичини чекди-де геңиргенди, гөзлерини гырпылдадып, отуран ериндеи гайралыгына сүйнди. Эмма Мырадың сөзүне сөз гатмады. Ремезан болса Мырадың өзүнден билип, өз иследигинден ёкары айданына хошал болуп, ашаклык билен йылгырды.

Мырат:

— Гөрүң вели, шиндиз-ә гараңыз гатлышар ялы дәл. «Чекишмән бекишмез» дийипдирлер. Ханы чекишип отурың — дийди ве өз айдан сөзлериниң бая нәхили тәсир эдендигини билмек үчин, онуң йүзүне серетди.

Бай агзыны тебсиредип:

— Чекишерден-бекишерден ара өрән даш — дийди-де, агзыны пугта юмды.

Мырадың атасы ичерик гирип, яңы дызыны эпипди. Ол:

— Хим, хайыр иши оңушдырмак ялы согап зат болмаз. Аралыкдакың өзи үч йүз дәлми? Пәхей, гайшарышып отурасы хич зат ёгам экен-ле. Мунуң ялы болансоң, мундан аңсат нәме бар? Икиңиз-де өз достумыз. Мунда не көмүр көйсүн, не-де демир. Огланлар, Атабай — бу көне текедир. Муңа йүки нәче урсаң, гөтерер. Хә, ёгсам-да, биз алыжы тарапында дурмалыдырыс. Ремезан, дост, сенинде бир гырнагың пулундан дойжак болуп, асмандан асылып отурмагың өзи саңа гелишйән зат дәлдир. Сениң яныңда гырнак диениң өзи нәме, эртир еңе бири. Ынхалыкга бу болды, хер хайсыңыз бу ортада дуран пулуң ярысыны өз үстүңизе аларсыңыз, пайлашың-да гутарың — дийип, гарры төвекгеллик этди.

Эдил озалындан дил дүвшүлен ялы, Мырат булары атасының айдан ерине гетиржек болды.

— Алты йүз элли боляр. Шундан аңрык я-да бәрик чекип отурасы хич бир зат ёк. Атабай ага, болды герек? Хей, кемиң-дагың галдымы? — дийип, Мырат бая гөзүни гырпды.

Бай минутларча келлесини тутуп дурды-да, ахырын орталыга геленинде, алты йүз, ене бир элли манат боляндыгыны хасабыны чыкарып билди. Эмма хениз: «Бу мениң чакымдан ёкары» диймәнди. Шонянча онуң үстүни Ремезандан өзгелери: «Элбетде, болды», «болабилди» ве «бай ага, кән хем болса, сизе кән дәл» диен сөзлер гөм-

ди. Ремезан галпылдаяр. Оңа төвелла герек болмайшы ялы, хич бир төвелла эден-де болмады.

Бай бираз салым бөврүни диңширгэп дурды-да:

— Боляр, болмаса — дийип, дүнйәни гиң тутан ялы болуп, йүзүни ёкарык галдырды ве узын эзяка көйнегиниң ян жүбүсине элини сокуп, бир петде кагыз пулы чыкарды-да, онуң бир ян ужундан санамага отурды.

Шу вагт бир салым дымышклык болды.

— Ине, дийип, Атабай яңкы санан пулуны орта сүйшүрмеги билен, бу дымышып отурмаклыгы вагырда өвүрди.

Мундан соң Мырат:

— Атабай ага, биз инди сизи угратмалы болдук өйдйән — дийип, еринден еңиллик билен турды. Мунуң ызы билен бай хем пулы йыгнаманың ягдайыны тапман, ювдунып середип отуран Ремезаның йүзүне серетди-де: — Инди турушыберсек боляpмы? — дийип, еринден галды.

Дашарык чыкмакчы боланларында, Мырат Ремезана:

— Инди нәме бейдип отырсың, халыпа, йыгна-да! Дашарык чыкалың — дийди.

Мундан соң Ремезан үйшүп дуран бу кагыз пулы кечәниң үстүнден гачак бир зады тутжак болян ялы гарбап алды.

Тамда диңе Мырадың гарры атасы галды.

* * *

Гиже хүйт-гараңкы. Бирденкә ховлының ичинде аңшырып болмаян ибирт-де зибиртлик башланды: атлары гетирмәге ве ховлының агзына гермелги агажы айырмага ылганлар болды. Маралың сакланян өйүниң гапысы хаңладылып ачылды. Өйде отуран аяллар (бу өйде гоңшы өйлерден хем гүррүң гөзләп, гелен бир-ики саны аял барды) отуран ерлеринден зөвве турдулар ве инди нәме боларыны гөрмәге гарашып дурдулар. Яңкы тур-хатурлукда Марал еринден турманды. Гайта, ол бу гүпүр-таласлыкдан нәмедир бир зат аңлан болара чемели, озалкы ере елмешип отурышындан-да бетер, ылла ерден өпүшйән ялы, ашак баслыгып отурды.

Мырат дашарда кимедир:

— Атабай аганың атыны бәрик, өйүң ишигине ал-да гелә — дийип, йити чакыр сесини эдип гыгырды. Мунуң

сеси гижэниң гараңкылык пердесини йыртып гитди-де, ховлының ичиндәки көне тамлара дүшүп яңланды. Аяллар мунуң сесинден «оңшупдырлар» диен нетиже чыкардылар ве Марала бакан гөзлерини гиң ачып серетдилер. Шу вагтлар Ремезан ичерик урукдырып гирди-де, бусулып отуран Марала гөзүни айлады, эмма ичерик гирип, нәме үчин гиренлигини аңшырып билмедик ялы, ене сесини чыкарман, дашарык чыкып гитди. Мунуң ичерик гирип, ене-де хич зат диймән гитмегинден Мырадың гелни Соңа бир зат аңлан болара чемели, ол-да онуң ызы билен дашарык чыкып гитди. Мунуң чыканы хем шолды, деррев ызына чоланып гелдиде, сен-мен ёк, Марала:

— Ай, гыз, ханы ериндеп тур, дайың саңа: «Дашарык чыксын» диййәр. Тур ханы, ышха, менем саңа ёлдаш болуп, дашарык чыкян. Бол, гыз, ханы индиден соң бейдип отурма-да — дийип, догумлысырады-да, онуң элинден шапба, өзүне тарап чекди.

Марал аңсатлар турайжакмы?! Ол узынлы гүн ичерден дашарык чыкман, хич кес билен геплешип-сөзлешмән, ики дызыны пугта гужаклап ве габакларыны чилик ялы чиширип, аглап отуран ериндеп атлы мыхманлар геленлери бәри, өз үстүнде базар гурланлыгыны анлаярды хем хәли-шинди дайысының гелип, «Шу атларың бириниң сыртына мүн» диерине сүңңүни саклап билмән, бүтин бедени билен гагшап гарашярды. Шоңа гөрә-де оңа Сонаның өзүни нирә чыкаржак боляңлыгыны билмек кын дәлди. Шонуң үчин болса герек, ол янгынлылык билен элине бар зоруны йыгнап, Сонаны элиниң терси билен бир янлыгына пызап гойберди-де:

— Маңа элини батырыжы болма. Мен: «Хич бир яңа чыкжак дәл» диййдим, чыкжак дәл! — дийип, гапдалындакы бугдайлы чувалың ашагында гойлан агажа пугта япышды. Чепиксиже Соңа гелин йөвселләп, мунуң янындан бейлерәге чекилип дурды-да, Марала гөзүни алардып серетди ве дашларында томаша эдип дуран аяллара:

— Говга саташдым, доганлар мен муңа нәме диейин, нәме айдайын? Бу эдил, чөлден тутулып гетирилен мөжегиң чагасы ялы, эндам-жанымы ёлуп-ёлмалашдырып барпяр. «Худай гөркезмесин» диймели, доганлар, бу ялбарыңа-якарыңа-да бакжак дәл, дап эдеверсин-эй, гелели бәри, шол бир отуран ериндеп турман, ичини хүмледип отурышы. Мен-ә халыс мундан тарап хайыгайдым, башараның башына диймели — дийип зейренди.

Мырат дашарда дуран еринден:

— Ханы чыкар вагтда чыкмадыңыз-ла, сизе ол ерде нә бела урды! — дийип, гыгырып, Сонаны гыссады.

Сона енс-де Маралың янына көвеҗеклэп барды, йүзүни күршердип:

— А гыз, сениң бу болшуң-а боляи дәлдир, кемакыллыкдыр, гыздан айыпдыр. Нәме этсе, дайың эдйәр, сен онуң сөзүни ере салмалы дәлсиң ахыры. Саңа утанч дәлми? Бу хөчжетлигиң саңа пейдасындан ногсаны көпдүр. Ханы инди ахыры турҗак болсаң, тур, олары дашарда гыгырдып дурмаҗак болсаң — дийип, ялбармага дурды.

Марал турмады ве оңа гайтаргы-да бермеди. Онуң шол агачдан пугта япышып отурышыды.

Сонаның еңңеси:

— Сона, саңа нәме азары дүшйәр, гыз, гой, турман отурып билйән болса отурсын. Бу ики арада саңа өзүңи йигренжи эдип дурмак нәмә герек? Гөрйәрмиң, сениң диен-айданларың онуң гулагының еле яныдан хем геченок. Сеӊ ишиң болмасын — дийип, Сонаны юмшатды.

Ине булар шейлелейин дашарык чыкмадылар. Ахырын Ремезан ичерик гахарлы гелип гирди. Онуң гашларының арасы йыгырт-йыгырт болупдыр Шейле болса-да, ол ичерик гиришине, Маралың эзенегинден товлага-да тутуп, дашары сүйрэбермеди. Ол Маралы өз разылыгы билен ёла салҗак болан болса герек.

— Марал егенчим, нәме үчин сен дийлен- айдылана гулак салмаярсы? Я сен мени шу ерде масгара этҗек болярмын? Билйәңми, шейдип дуршуң билен, икимизем масгара болма кемини гоймарыс. Хей-де, шейле болмак болармы, ханы өзүң бир пикир эт-де гөр, мен сизе яманлык етирҗек болуп йөрйәнмидирин? Мен нәме эдйән болсам, сениң үчин, сениң атаң ве энең үчиндир. Иң болманында, шулара бери дүшүнмегиң герек ахырын. Сен бу затлара дүшүнмезлик эден болма, мен бу иши еке бир өз-өзүмден эдемок, бу хакда озалындан атаң билен, онсоң энең билен разылашдым. Онсоң-да бир зада пугта дүшүнмегиң герек: мен сени чөл мейдана я-да зындана ташламаярын. Иң болманда, шуны берк билмегиң герек. Ханы, инди мениң диенлерими эт-де, ериңден тур, бейдип отурмагың хич болмаз. Мен сениң дүнйәде хич бир зада зар хем хор болмаҗак... Өз элим билен өзүм... Ханы инди...

Дайысының диени чыкмады. Гайта, онуң мылайым

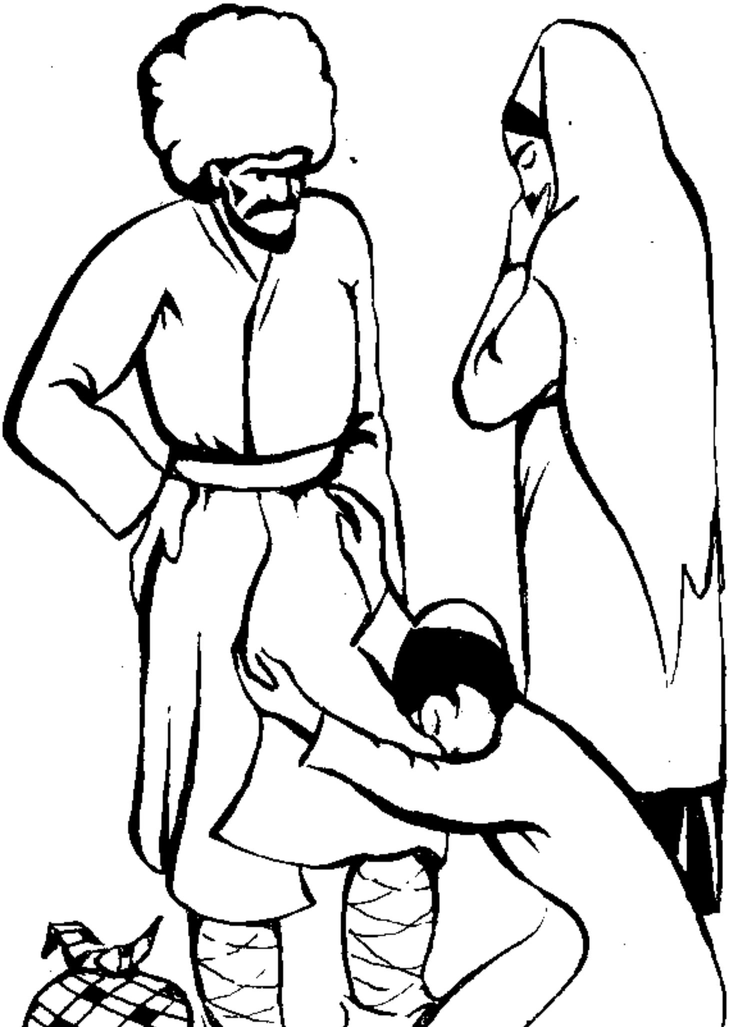

айдан сөзлери Маралы эрсдирди. Ол өз янындан: «Мен шейдип отурсам, мунуң маңа эдип билжек зады болмаз, шейдип аглап отурсам, бу маңа нәме эдер, гайтарып, өйүмизе алып гитмекден башга хич зат эдип билмез» диен пикире өзүни ынандырды. Онсоң дайысы билен йүзбе-йүз дуруп, яшлы гөзлери билен болса онуң йүзүне эдил чокжак ялы середип, агылы сес билен:

— Туржагам дәл, гитжегем дәл! Сен мени эжемиң элинден алдап алып гайтдың. Өлдүрәй мени, өлдүрсең, хәлә-де гойма! Өлдүрсеңем, туржак дәл. Мени өйүмизе алып гидерсиң, мени өйүмизе — дийип, йүзүни ере берип аглады.

Ремезаның деми ичине долды. Гөзлериниң агы-да барха көпелди.

Мырат өз мыхманы Атабай билен гүрлешип, ики яна гезмеләп, өйүң ишигине голай гелипди. Шонда ол Маралың аглаян сесини эшитди. Онсоң ол:

— Ремезан, сен нәме, халыпа, инди адамлары ёла чыкарып, шейтжек-де, өзүңе гарашдырып гояйжакмы? Халыпа, бу болшуң саңа лайык болуш дәлдир. Иши дүшүндирмек, разы этмек билен ёла салжак болсаң, ол иш угра барман гечер. Мен сени бейлесиң өйтмейәрдим... — дийип, Ремезана өзүниң нәразылыгыны билдирип гыгырды.

Мунуң бейле диймеги озал хем ярылжак болуп дуран Ремезаның четине ягшыжа деген болара чемели, ол Марала жогап бермек ерине:

— Сениң билен оюн эдип дурасым гелмейәр. Ханы хәзириң өзүнде тур дийдигим тур. Турмасаң... — дийип, онуң үстүне гыгырды-да, аяклары билен ери депеледи ве онуң чигнинден тутуп силтерледи.

Марал режәниң гең дәлдигини аңлан болса герек, дайысының гыкылыгы билен бирликде еринден зөвве галды. Эгер ол хениз-де турман, өңкүси ялы ере елмешип ятмагыны ене бир азажык довам этдирен болсады, онда онуң еңсесине эййәм юмрук гүтләп дегжекди ве эййәм аркасындан сүдүрленип, дашарык чыкарылжакды. Марал идирдедилип гапа гетириленде, бай атыны гапының агзында кесердип дурды. Өйде янян чүйшели чыра болса гапы ачыландан соң, өзүниң ягтысыны байың үстүне дөкди, чалын бүтин кешбини Маралың гөзүне эдил болшы ялы жикме-жик гөркезип билди.

Марал диңе бир бу чалы дәл, асыл бу дүнйәни гөр-

мезлик ислэп, ики гөзүни пугта юмды. Бирденкә онуң гөзи диен этмән, ялпа ачылды ве чыраның ягтысы дүшүп дуран чала каклышды. Марал гөзүни бир янлыгына нәче чаласын сован болса-да, яңкы середенинде, гарны гәберип өңе чыкан, пөкги ялы тогалак, йүзүни чал түй басан, эмма өз янындан биркемсиздирин өйдүп гопбарян чалы гөрүпди. Марал гөзлери чала дүшен дессине:

— Вай, таңрым, бу ики аягыны гөре сокуп отуран бетнышан чала мен нэме үчин герек болдумкам! — дийип ичини геплетди-де, онуң элине дүшмеклигиң жанховлуна гөйә сувдан чыкан балык ялы дайысының элинден сыпып чыкды-да, бейле янында дуран Мырада:

— Вай, мени дайымың элине берме, ол мени... — дийип, онуң гужагына барып долды. Ким ол, онуң дадына етишерче, ким ол, бур мысапырың гөзяшыны сакларча? Гайта, ол сеңригини йыгрып:

— Мен шейле шерменде гызы өмрүмде гөрен дәлдирин, халыпа, «Гамшы говшак тутсаң, элиңи гыяр» дийипдирлер. Сен муңа дөзүмсизлик этме — дийип, оны Ремезаның элине тутуп берди. Ремезан хырчыны дишләп, Маралың голтугының ашагындан тутага-да: «Сен инди мүнмерсиң-ов» дийип, оны чалың сыртына гөтерип атжак болды. Марал эдил одуң ичине атылжак ялы: «Вай, энем-атам» дийип чабаланды, онуң якасындан эллерини илдирди.

— Гойбер якамы, гойбер диййән, ынха ики элиңи-де овратдым инди — дийип, Ремезан гыгырды.

Марал гойбермеди. Сесини-үйнүни чыкарман япышып ятыр.

— Гойбер якамы, алян инди жаныңы? Гойбер дийдигим, гойбер!

Марал гойбермеди.

Ремезан оны ериң йүзүне пылчап урды, келлесини гаты ере ойкады. Онда-да Марал гойбермеди. Маралың гайдувсыз гаршылык гөркезмеси чалың йүрегине ховсала салды. Онуң өзүнден гөвни хошлугыны, габарлан болмагыны тапба ятырды. Ол гарнының үстүне агып күйкерилди. Эмма өзи япырылып ве гөзүни мекирлик билен гырпылдадып, Марала середйәрди. Ичинден: «Мен башыма говганы өз элим билен сатын алаймадык болсам ягшы, хей, шу вагт шейдип дурансоң, саклап бoлармы! Хачана ченли мен мунуң билен якалашып йөребилерин?! Бөв, мен инди нәтсемкәм, пулумы гайдып алсаммыкам я баг-

тымы сынап гөрсеммикәм? — дийип, Мырадың йүзүне гайгыланып серетди-де:

— Мырат, гөр нәхили, сен шу вагтдан шейле боланың соңы нәхили болар дийип билерсиң? Мен-ә... — дийип, ювашжа самрады.

Мырат Ремезана көмек бермек билен, мунуң нәме самырданы дураныны аңшырып билмәнди...

Ремезан ахыры Мырадың ве аялларың көмек бермеклери билен якасыны Маралың элинден сыпдырып билди. Марал инди чалың сыртында хоркулдап отыр. Пахырың эймежи етен бора чемелиди.

Ремезан земзен ялы хашлап ве маңлайынын дерини эли билен сырыпдырып:

— Бәрине серет — дийип, Марала бармагы билен чалы гөркезип: — Эгер сен, айтдыгым болсун, ирде-гичде шу адамың ат-абрайына чигидиң габыгы ялыжак гаралык гетирәйсең, валла, ымам Хүсейинден ант ичйәрин, эдил этини дике-дике эдерин. Эшитдиңми? — дийип, Марала өзүниң иң соңкы табшырыгыны берди ве Марал сыртына мүндүрилениңден соң, дүнйәси өңкүсинден бетер даралан хем бирденкә еңсесинден тутулып, ере чалнаярын өйдүп, гөзи ханасындан чыкып барян чалын йүзүне өз везипесини ерине етирдим эдип, эсерленип серетди.

Чал инди атының бөврүне дебсиләп уграбермели болупды, йөне ол сыртына мүндүрилен Маралың гозгалан турзарындан горкуп, уграбилмән дурды хем Ремезаның ене-де Марала нәмелердир табшырык бермегини сораян ялы, онуң йүзүне гөзүни эҗизлендирип серетди. Ремезан Марала янкы айданларындан башга хич бир зат дийменди, йөне янкы айданларыны хас пугталандырмакчы болян ялы, Марала гөзлерини алардып серетди.

Аманлы ага сакгалыны сыпалап, Атабайың йүзүне серетди-де:

— Атабай, аягы дүшүмлиси болсун! — дийди.

Мунуң бейле диймегине Атабай өзүне: «Инди алжатыны алдың нәме ызыңы көвләп дурсун, уграбер-дә» дийилдигидир өйтди. Онсоң ол нәмәни бахана эдинип янтаман дуржагыны билмән:

— Ягшы, адамлар, биз инди уградык. Кыяс, сен мениң ызымдан арабы ачман сүр — дийип, кибтини гысдыда, сандыраклап дуран аяклары билен атының бөврүне депди.

Марал гижәниң хүйт-гараңкылыгында гөз өңүнден сумат болды. Йөне гөргүлиниң зор билен отурдылан еринде эдил гөзи эрейән ялы болуп, яшының дөкүлиши хенизе ченли гөзүмиң өңүнден гитмейәр.

* * *

Мен Маралы Көпетдагың гайра этеклериндәки бир обадан тапарын умыдыны эдип, оны гөзлемек билен болдум.

ЯГТЫЛЫГА ЧЫКАНЛАР

I. Иризен эшиклериң чалшылышы

Клаус агшамың гараңкысы ягшы гатлышанындан соң, өзүниң йүк чекйән еке тигирли галтагыны итекләп, Берлин шәхериниң чола хем гараңкы көчеси билен өйүне гайдып гелйәрди.

Ол бу гүн гаты ядан болара чемели: йүзи солук, дешли эгинлери сүллерип ашак чөкүпдир. Аякларындан болса күнде асылан ялы, бир-бириниң өңүне зордан гечйәр. Онсоң хем яңы дүшен языӊ салкын гүни болмагына гарамаздан, онуң йыртык-йыртык гарамтыл көйнегиниң ягырнысындан гара дер шорлап чыкыпдыр...

Догры, ол ядандыр: өйүнден галтагыны сүйрәп, даңданкы чыкыпдыр. Шондан бәри бол-әлин ийип-ичен дәлдир ве ине-гана отурып дынжыны алан дәлдир. Онуң я иш гөзләп, я-да агыр иш ишләп йөршүдир. Ол хемише шейле эдип йөрйәрди, бу гүн хем шейле эдип ядандыр. Чүнки өтмез гүн-гүзераны шейле йөрмәге оны межбур эдйәрди.

Клаус озаллар яраг заводында гара ишчи болуп ишлейәрди. Ол чала соватлы ве зәхмет сөен ишчи. Йөне велин өзүниң гөдеклик билен айдан бир агыз сөзи үчин ол 1939-нжы йылда заводдан чыкарылды.

Шейле болупдыр: Клаус бириндел СССР-де ишчилериң говы яшаяндыкларыны эшидипдир. Оларың зәхмете, лынч алмага, билим алмага хукуклыдыкларына, шу хак-хукукларындан долы суратда пейдаланяндыкларына хем-де фабрик-заводлара өзлериниң эедиклерине онун гөзи гидипдир. Бу хакда она гүррүң берен «онуң бир өзи билип гойсун» дийип берсе-де берендир. Шейледир, Клаус муны гөрен ерде айдып йөрмели дәлдир. Шейледиги она дүйдурыланам болса герек. Чүнки бу хакда гүррүң эденлери хожайынлар өзлерине душман сайярлар. Йөне ол өзүниң СССР ишчилериниң дурмушы хакында эшиденлерини, бегенжинденми я ичине сыгдырып билмәнлигинденми, я-да бу хакда гүррүң этмегиң өз хожайынына, гестапо эдарасына ёкуш дегжекдигине дүшүн-

мезлигинденми, гараз, нәмеден болса-да, өзи ялы бирнәче ишчилере гүррүң берипдир.

Онуң социализми агитирлемекчи болман, йөне сакланып билмән берен гүррүңи гүнүбирин гестапо эдарасына барып етйәр. Ол шол гүнден башлап, гөз астына алынды ве ызына адам салынды. Онуң хакында отуршян-турушян адамларындан сораг эдилди. Деррев оңа билдирмән гечирилйәрди. Хер халда онуң аягындан концлагере иберер ялы материал топлап билмедилер. Йөне велин «гүманлы» дийлип, заводдан чыкарылды. Заводын хожайынлары нәме гаралык ялып чыкаряндыкларыны оңа айтмадылар. Айтсалар, говы болжак дәл. Ол: «Еке менми шунуң ялы гүррүңи эдйән» дийип, гыгыржак, «шейле диеним үчин мени ишден чыкардылар» дийип, йүзлерче ишчилериң янына барып зейренжек. Нәме үчин ишден чыкарыланлыгыны ол билмеди. Бу ерден чыкарыландан соң, башга бир ере ерлешип билмеди. Бәш ай ишсиз ятды. Шу айларың ичинде онуң гарып дурмушы йыкылды.Ише гирип билмейәр. Оңа, нәме-де болса, яшамак герек. Өзүниң ики чагасыны ве кесел аялыны ач өлдүрәймели дәл.

Клаус гайгыланяр, ойланяр... Угур ёк. Нәме этмели? Ол ахыры, дагы нәме эдерини билмән, көчә чыкды. Гедейчилик этмәге дәл. Эмма велин ондан говы хем дәл. Иң пес иш болса-да этмәге, гош гөтермәге, гапы сүпүрмәге, шейлелик билен, гүн-гүзераныны доландыржак болмага чыкды. Онуң шейле эдип йөренине бир йыл говрак болды. Шу вагтың ичинде йүк гөтерер ялы еке тигирли, көне галтак эдинди.

Бу кәр дәл, ким маңа иш буюрарка дийип йөрмели. «Ханы, ненең-ничик боляр?» дийип, ол оңнут эдйәр. Хер зат-да болса, концлагерде йөренден ягшы, өлмез-өди газанса боляр. Шоңа гөрә Клаус өзүниң шу гүнүне гоюлса хем кайыл болды.

Онуң шу гараңкы көче билен ыргын атып, нәгиле болуп гелши, шол полицияларың эллеринден сыпып гелши. Ол газанчсыз гелйәр ве өтен агшам-да иере зат тапман, ач ятан чагалары ядына дүшйәр. Оларың өзүниң гелерине гарашып, чага гуш ялы агызларыны ачышып отурандыклары гөзлериниң өңүне гелип гечйәр ве...

Олар ачдылар. Клаус олар иййип-ичер ялы нәме-де болса, өзүниң тапан-тупанларыны алып гелмелидир. Шу-

нуң үчин-де онуң гара даңдандан галтагыны сүйрәп чыкып гидишидир.

Ол бош. Еңил арабасыны сурмәге яранок. Полициялар онуң эймежини етирен болара чемели...

Клаус шу халда эртир ене-де аркасыны агыр йүке тутуп билермикә? Көчелериң угрунда ики тарапа ылгап, иш гөзләп билермикә? Онуң халы харап. Озаллар, агшамлык өйүне гайдып гелйәркә, эртирки гүнүниң аладасыны эдйәрди. Бу гүн болса эртиркә эли етмән, шу гүнки гүнүниң аладасыны эдйәр. Хәзир өңүнден чагалары «чөрек» дийип чыкжак. «Оларың элине чөрек тутдураймасаң, сүйҗи сөз билен алдап билмерсиң. Ягдайың эрбетлигини, чөреги тапып болмаянлыгыны айдып хем ынандырып билмерсиң. Олар сениң полициянам билмезлер. Шунуң үчин агларлар. Оларың зарын агысыны эшидип дуруп билмерсиң ве олары нәдип диңдирерсиң? Олара бир дөвүм чөрек алып барар ялы пулы ниреден тапарсың? Хәзир базар багланмадык болса-да, иш гөзләре гурп ёк. Киме йүз тутмалы. Барып, пул диләп билҗек адамларың халы өзүңкиден говумы? Фабрикант Гегелеце барып дилег этмелими? Ёк, ол гара ишини сорап баранында берйәрми нәме, пул диләп баранында берер ялы».

Ол шейле дийип, гайгы-гуссаның ашагында пикир дерясына гарк болуп гелйәр. Хәзир аяклары белли-бетер ысгындан гачып, бир-бириниң өңүне гечмәслери гелйәр.

— Хей, мунданам бир мыдар боларми? — Ол шейле дийип, өзүниң эдип гелйән пикирлерини башындан айлап зыңан ялы, йүзүни ёкарык галдырды. — Мени шу гүнүме-де гоймаярлар... Мунуң себәби нәме болуп билер? Мениң гүнәм нәме? Өзүмиң ишден чыкарылмагымың аңырсына-да етип билмедим. Мен бейле масгара хорланып йөрер ялы евреем-ә дәл. Мениң гулагымың эшидйәни ве газетлериң йүзүнде гөзүмиң гөрйәни: «Адам диңе немецдир. Немецден башга адам болмаз. Немецден башга адам дийлип йөрленлер адам дәлдир. Олар немецлериң гулы, гырнагы болмалыдыр — иш малына өврүлмелидир...» диен сөзлер. Эгер шу шейле болян болса, онда мен шейдип йөрмелими? Мен немец дәлми нәме? Немецдирин! Онда-да чигидиң габыгы ялы гарнувсыз немецдирин. Я полициялар мениң немецлигими билмейәрлермикә? Олар мениң миллетими танаман йөрен болмасынлар? Белки, шейлесе-де шейледир. Белки, олар мени

еврейдир өйдүп хорлап йөрендирлер. Мениң еврее чалым эдйән ерим бармыка? Элбетде, йүзүмде, гөзүмде меңзеш ерим бардыр. Шуны кимден-де болса бириңден сорап гөрмегим герек. Ёк, бейле хем дәлдир. Таналмаян болсам, бир мен болайын. Немецлиги гарасыны гөрениңде таналып дуран немецлериң менден бәш бетер хорланып йөренлери гытмы? Миллер, Макс ве Эфнер дагылар немец дәлми нәме? Концлагере иберилйәнлериң ичинде немецлер азмы нәме? Догры, олар немецдиклерине немецлердир, йөне велин этмишли болсалар герек. Олар «хайль Гитлер» диенлериңден өленлерини говы гөрейәндирлер. А мен? Мен өзүмиң шу гүнүме гоюлсам боляр. Мен этмишли дәл. Нәме мен «хайль Гитлер» диймәге гаршы болдуммы нәме? Онда дагы себәп нәме? Онда нәме?.. Белки, Гитлериң шу «ёкары жынс» диени йөне гувдурама болуп чыкаймасын. Нәхили болса-да, маңа өзүмиң немецлигими беян этмек герек. Нәдип, көчә чыкып гыгырыпмы, я аркама хат языпмы? Ёк. Бейле эдип дәл. «Мүң бендесине тутунандан бир худайың өзүне тутун» диенлерини эдейин. «Немец ёкары жынсдыр, башга жынслар болса ашак жынсдыр» дийип, шуны иң илки чыкарана, шейле дийип ынандырана ве өзүниң шу сөзүниң дурмуша гечйәнине-гечмейәнине гәраман, богазына сыгдыгындан гыгырып дурана — Гитлере өзүмиң хакыкы немецдигими айдып, хат язайын. Шундан соңам маңа иш тапылмаса, чагаларым гырылжак болуп отурса, полициялар депәмде гамчыларыны булап дурса, онда Гитлериң «жынсының» угры болмадыгы. Соңы ниро барып дегсе-де, бир сынап гөрейин. «Ятып галандан, атып гал»...

Клаус бу пикирини догры тапды. Өйүне барып билдиги, Гитлере хат язмага отуржак. Йүзүни ашак салып, хатда язжакларыны ойланып баряр. Онуң хәзир ганы гызып, йөрмеги-де бираз чалтлашыпды.

— Дур! — дийип, онуң гапдалындан, улы агажың ашагындан бир харбы эшикли адам чыкды.

Ал, немец болсаң! Өзүниң немецлигини билдирмек герекми саңа?

Харбы эшикли оңа:

— Шу дуран ериңден бутнаман, эшиклериңи башдан-аяк чыкар-да, орта ат! Өзүң хем тиз бол! — дийип, элиндәки сапанчаны догрулап тутды.

Клаус өзүне догруланып тутулан ярагың гаралып ду-

ран нилине йигренмеклик билен серетди. Өзүниң таныш сапанчасы. Клаус онуң ниреде, нәхили ишленип чыкарыляныны ченли билйәр.. Онуң демрини эредениң мунуң өзи болмагы-да мүмкин. Ол шунуң чыкарылан заводында он бир йыл ишчи болуп ишләпди ахырын. Гөр, ол яраг инди әхли гөргүсини гөрене узадыляр. Ол өзүниң эгниндәки иң соңкы көне эшигини бермәге азаҗык-да болса гаршы чыкса, онда шол сапанча билен атылып гойберилҗек. Муңа гүман ёк. Чүнки бу яраг билен Германияның иң ягшы огуллары атылып, аз өлдүрилен дәлдир. Муны Клаус хем билсе билйәндир, билмейән болса--да, индиден бейләк билсе герек...

Клаус узак вагт ичини тутуп дураныңдан соң гахар билен улудан демини алды-да, арзыланып дуран көне сойкаларыны чыкармага башлады. «Мениң көне эшиклерим муңа нәме үчин герек болдука? Аларсыңам-а велин, сатып-гейиб-ә хезил эдинмерсиң...»

Ол аркасы гара дер көйнегини илки билен орта атды-да:

— Алың, герегиңиз шу болса! — дийди.

— Барыны чыкар-да орта ат! — дийип, харбы эшикли өзүниң еке көйнек билен эл чекмеҗегини ене-де айтды. Оңа Клаусың хемме эшиги герек.

— Хеммеси дийсене — дийип, Клаус сыпырынды-да, ички балагындан башга барыны орта атды ве:

— Мени соймага сизиң хакыңыз бармы? — дийди.

— Хакыммы?

— Хава, хакыңыз...

— Хаклашарын, йөне болдуңызмы? — дийип, харбы эшикли сорады.

— Болдум — дийип, чув-ялаңач галан җаныныҥ янгынына чыдап билмән, эшиклериниң үстүне гапдалында дуран галтагыны хем итиберип гойберди. — Алың, муны хем алың, гараз, мени сойҗак болсаңыз...

Клаусың ондан эдеп тамасы чыкмады. Эшиклерини голтугына гысар-да, алып гидер дийип чак эдипди. Харбы эшикли бейле этмеди, гайта «болан болсаң» дийип, өз эгниндәки йүң гейимлерини ишчиниң чыкарышындан он эссе чалт чыкарды-да орта, Клаусың эшиклериниң гапдалына атды. Онсоң көнелери гейинмәге дурды. Онуң гейнишиниң чалтлыгына Клаусың гөзи гитди.

Харбы эшикли бир кемсиз гара ишчи гөрнүшине гиренден соң, Клауса йүзленип:

— Сен нәме гарашярсың? Ал, гейнибер!.. — дийди.

Клаус онуң болушларына таң галып, өзүниң шол бир дуран еринден гозганман дурды. Догрудан-да, онуң болшы геӊ. Ким шейле баша-баш алшык эдер? Клаусың көне эшиклери киме герек? Мунуң болшы ынанар дагы эдер ялы дәл. «Муңа мениң көне эшиклеримиң ичинде өзүни гизлемек герек болдумыка? Онуң ялы болса, ярагыны чоммалдып дурман, йөне «гел, алшалы» дийәйсе болмаярмы? Шейле диен болса мениң гаршы болҗак гуманым бармы? Хер халда мунуң бир эммасы бардыр. Белки, мени дузага дүшүрҗек болса-да болявдыр...

Ол пикир эдйәр. Бу эшиклериң ирилип өңүне атылянлыгындан хабары ёк, гайта оларың хөдүрленмегинден өзүниң чыкмаз бир гүне дүшерин горкусыны эдйәр. Харбы эшиклә бетгүманчылык билен гараяр. Чүнки ол бу хили эшиги геениң адама рехими иненини ве ягшылык эденини хенизе-бу гүне чепли гөрмәнди. Шонуң үчин-де олары гөрмек ислемейәрди, өңүнден душ гелсе-де, ягдайыны тапса, совлуп гечмек ислейәрди.

«Бу эшиклери-де ме, сен алып гей, горкма» дийип, харбы эшиклиниң узак төвелла эдип дурмага вагты ёкды. Ол сөзлешип дурмакчы хем дәл. Гыссанмач, гидермен. Оңа дине бир гейимлерини чалшырмак герекди. Шейле этмесе, өзүниң таналар горкусы барды. Эгер таналып тутулайса, онда жезасының өлүмдигини я-да концентрацион лагерлерде чүйремелидигини ол билйәрди. Шуңа ачык гөзи етйәр. Шейле хем болса, ол бу ёла дүшүпдир. Улы женаят эдип гелйәр.

Ол овнук буржуаз гатлагындан чыкан — сөвдасы улы болмадык немециң оглы. Сарыягыз, гуш бурун, муртуны яңы гойберипдир. Йүз гөрнүши отуз-отуз бәш яшлардадыгыны айдяр. Ол фашистлериң гошунында еди йылдан бәри гуллук эдйәр. Лётчик. Солдатлыкдан офицерлик дережесине етипдир. Хәзир харбы эшигини йигренмеклик билен ериң йүзүне булап уруп, гара ишчиниң көне гейимине гирен болса, озал «Немецлер дүнйәниң йүзүне ага болмалыдыр» дийип, Гитлериң айданларына ынананың бири. Шунуң үчин-де Гитлериң бандаларының хатарында дуруп уршупдыр. Гул этмек, фашизмиң демир пенжеси ашагында эзмек максады ол Испанияның, Польшаның, Норвегияның, Францияның, Англияның ве башга халкларың депесинден бомба үстүне бомба ягдырыпдыр. Онуң асмандан гойберен бомбаларындан энчеме гөзел

жайлар йыкылыпдыр, көп адам өлүпдир ве майып-мүжрүп болупдыр...

Шейле эдип, ол Гитлере юрт үстүне юрт алып беренин ве онуң гулчулык зулумы ашагына бирнәче азат отуран халклары саланың бири.

Гитлериң гара максады үчин өзүни одуң ичине ура-ура, ахыры өзи хем агыр яралы болансоң, еке ил өлүп йөрмән, өзүниң өлдүрилжегине хем дүшүнипдир. «Нәме үчин мен өз мейлетинлигим билен урша чыкдым. Акмаклык эдипдирин. Барыбир, уруш гутаржак дәл. Барыбыр арилер дүнйәниң йүзүндәки адамлары өзүне гул эдип билжек дәл. Бу бош хыял. Уршуп алдым диен еринде уруш дөрейәр. Хич ким гул болмак ислемейәр. Онсоңам мен бу гүн өлмесем, эртир өлжек. Гитлериң «хайсы-да болса бир юрды сорап отурарсың» дийип берен вадасының ызындан етип билжек гүманың ёк» дийип, ол өз-өзүне айдяр.

Онуң бу акыла гелмеси гичди.. Үч ай харбы кеселханада ятып, агыр яраның өлүм азасыны чекйәр. Гутуланындан соң, ене-де Балкан тарапдакы фронта ёлланяр!

Уруш! Уруш! Соңсуз уруш!

Гитлери канагатландыржак болсаң, онуң өңүнде дүнйәниң адамларыны гул эдип көкержек болсаң, урушдан гөзүң ачылжак гүманы ёк. Бу гүн өлмән, бирини еңсең, эртир аңры янындакы бир юрды хем еңмек үчин, одуң ичине бармалы. Ол Исгендер Зүлкарнайының хем несліни еңип хем Гитлериң демир пенжесиниң ашагына сокды. Онсоң «Инди болмадымыка?» дийип, Гитлериң нәме айтжагына гулак салып дуряр.

Болмандыр!..

Грекләри еңмекләри диңе бир Гитлериң уруш ёлуны арчапдыр. Онсоң ол Гитлериң: «Гүнбатар фронты хәли-хәзире ченли дурсун» дийип, гәзлерини СССР-е айланыны эшидипдир.

«Гитлер инди СССР-иң үстүне чозмалы диййәрмиш. Гитлериң хыялы шейле. Догры, онуң гошуны ач. Оңа Совет Украинасының чөреги герек. Эмма СССР-иң чөреги ялы, оды-да бардыр. Ол ериниң чөреги бизиң дишимизи дөвер. Муңа Гитлер дүшүнмесе-де, мен дүшүнйәрин». Ол шейле пикир эдип, өзүниң хайп өлүп гитжек өмрүниң аладасыны эдйәр. «Бейле эдилип йөрүлжек болса, бизиң түйс өлүме тарап сүрлүп йөрүлдигимиз, дүйн яраланып, өлүм пеллесинден гайдан болсам, эртир өле-

рин. Нәме этмели? Я бирини өлдүржек болуп йөрмелими, я-да өзүңи өлдүртжек болуп, дөшүңи ода тутуп йөрмелими. Маңа-да яшамак герек ахырын. Ниреде яшамалы? Дурмуш ниреде бар? Гошунын ичинде-хә дурмуш ёк. Мунда диңе бир өлдүрмек ве өлмек бар, башга хич зат. Дүнйәниң йүзүни Гитлере басып алып берйәнчәм, мен бир агажың көкүни ягламалы болжак! Онсоң мениң үчин Гитлер енди нә... еңмеди нә? Мен бу соңсуз урушдан халыс ирдим. Гачайын-да бир чөлде отурян оба чыкайын. Сакгалымы, муртумы өсдүрип, атам гөренинде-де, танамаз ялы болайын. Мундан шейле болуш хем ганымат. Барыбир, Москваның үстүне бомба ташлап, шөхрат газанып билмерин» дийип, онуң шу гачып баршыды.

Клаусың мундан хабары ёк. Шунуң үчин-де өзүне душаны ве онуң хөдүрләп дуран эшиклерини йигренйәрди. Гөзүнде окы болса, оны уржакды.

Харбы эшикли ортарада ятан пенжегиниң жүбүсинден бир гап папирос чыкарды. Онуң ичинден ики саны папирос чыкды. Оларың бирини өз агзына гысдырды-да, бейлекисини Клауса узатды.

— Алың, чекиң! — Онсоң отлучөпүни чакып отлады ве ягтыдан пейдаланып, онуң йүзүне сиңе серетди. Клаус хем өзүниң серетмек хакыны гидермеди. Таныш дәллер. Йөнө велин икиси хем немец...

— Мен гитдим, бер элиңи — дийип, өзүниң харбы йүң геймлеринден чыкып, көне эшиге гирен офицер хениз-де ялаңач ве йүзүни чытып дуран Клаусың гөвнүсизлик билен берен элини пугта гысды. — Мениң эшиклерим саңа галяр. Сен булары ха гей, ха сат; нәме этсең, шоны эт! Мен булардан халыс ирдим. Шулары гейип, гүнәсиз адамларың ганыны дөкүп йөрениме бирнәче йыл болды. Шонуң ялы хем өз ганым-да дөкүлди. Шулардан мени гутараныңа ве өз эшиклерини берениңе саг бол!..

Ол шейле дийди-де, көчәниң гараңкы бой билен ызына гараман, ылгап диен ялы гитди.

Гидип баряр. Ол диңе бир элиндәки сапанчасыны Клаусың галтагы билен чалышмады.

Ишчиниң яңы йүзи ачылыпды ве онуң билен сөзлешеси гелипди. Арман, соңуна галды. Шоңа гөрә онуң ызындан:

— Ахов, нәтдиң? Дур, гүррүңим бар! Нирә гитдиң?— дийип гыгырды.

Ол жогап бермеди. Гараңкының ичине чүмүп, деррев гөзден йитди.

...«Бу нәхили болуш болды? Бу мениң гөзүме гөрүнйән болаймасын? Мен өйүме гайдып бармаярмыдым? Догры, гайдып барярдым—өзүмиң немецлигими айдып, Гитлере хат язмагы пикир эдип барярдым»...

Клаус шейле дийип, бәш минутың ичинде болуп гечен ваканы гайтадан гөз өңүнден гечирди.

Хеммеси хакыкат. Йүң көйнек-балак, хром әдик, ичи затлы сумка аягының ашагында гума булашып ятырлар. Ишчи үчин гынанара ер ёк. Оларың бири хем онуң әхли задына дегйәр. Хеммеси чола көчеде өз ыгтыярына чашып галды, алып гидибермели...

Ол инди бираз ынанаңкырлапды. Бу затлар яп-яңы чөрек пулы дийип киме йүз саралдып баржагыны билмән, айданып гелйәни бегендирсе-де бегендирендир. Йөне велин олары геймәге ве арабасына басып алып гидибермәге ол энтек батырлык эдип билмән дур. «Бу эшиклер мени халыс иризди», «ган дөкдүм» ве «ганым дөкүлди» дийип, харбы эшиклиниң гитжек боландакы айдан сөзлерини Клаус текрарлады-да, онуң ызындан ене-де серетди. «Урушда болупдыр, оны бу эшиклер ядадан дәлдир. Гитлериң уршы ядадандыр. Вах, онуң билен сөзлеше-де билмедим-дә. Ол гыссанмач экени. Гачгак болара чемели. Гачып баряндыр. Гидиши доланып задыны идежегиң гидиши дәл»...

Ишчи шейле дийди-де, небсевүрлик билен ол эшиклере элини урды.

— Өйүме алып барып билсем боляр, онсоң буларың ерини тапарын — дийип, ол чалт гейинди. Көйнегиң эгниндәкилери ве еңиндәкилери гахар билен тутуп гырышдырды. Иң соңундан хем сумканы галтагына басды-да, озалкы барян угруна тарап юмлукды.

II. Ене полициялар...

Ишчи Клауса харбы эшик ярашды. Онуң ашак чөкен эгинлери галкды, озал-да гысга болмадык бойы сырдамлашып, узалан ялы болды. Жыгылдап хром әдик болса яңкы сүйренип гелйән аякларыны сциллешдирди. Шулар билен бирликде онуң бар затдан нәгиле гарып гөвни хем гөтерилди ве ач небси атланды — дүнйә билен тәзеден гызыкланып башлады.

Онуң йүң эшиги ве хром әдиги шу гейши өмрүнде биринҗи гезек гейип гөрщүди. «Док чайканман, ач доймаз» диенлери ялы, бу эшиклер онуң элине бир себәп билен дүшди. Йөне велин Клаус олары ене-де гейип йыртмакчы дәл. Өйүне барянча гейсе боляр. Ондан соң сатышдырҗак. Эййәм шонуң планыны чекмәге, хер хайсының нәче марка гечҗегини ве ол пуллары нәме этҗегини ойланмага башлады. Җүбүлерини ве галтагының ичине атан сумкасыны барлабам гөренок. Йөне велин оларың ичинден-де пул ве бахалы затлар чыкар умудыны эдйәр. «Инди этҗегими билерин. Өзүми тутарын. Буларың хеммесини дегерли бахасына сатып, пулларыны бир ере җемләп билсем боляр... Көп пул болар. Онсоң сөвдагәрчилик эдип башларын. Пейда үстүне пейда болуп, бирденкә улы сөвдагәр болуп өтәгитсем. Бу болмаян зат дәл. Шу вагт фабрикант болуп отуран Максың озалкы гүни мениңкиден говумыды нәме? Онуң бар артык ери ишлемәге иш тапярды. Ол бирденкә бай болуп гитди. Онуң маясы шундан көп болан дәлдир. Догры, онуң Геббельс билен гудачылык гарындашлыгы бармыш. Шу-да бир артык ери. Инди гөр, ол Гитлериң янына барып, онуң билен ичине гызыл чайылан җайында отурышып билйәрмишин. Полициялар болса онуң аягы ашагында тогаланып галдылар. Ёгсам онуң миллети түйс немецем дәл вели. Инди менем шейле болуп өтәгитсем. Белки, багтым ачылып йөрендир. Ёгсам бейле затларың маңа дүш гелҗек гүманы бармы? Шу багтымың ояндыгы болуп, улы сөвдагәр, соң фабрикант болуп өтәгитсем. Онсоң мениң немецлигими өзүми көчелерде уруп-сөгүп йөрен полициялар бейледе дурсун, Гитлер ве онуң үйшмеги-де билер. Онуң үчин хат язып йөрмек герек болмаз. Йөне велин бу гөкден дүшен ялы затлары елиң угруна совурман, өрән пугта тутуп, йөредип бай болҗак болмагым герек. Байлык хемме затдан ёкары. Бай болсаң, ине шундан соң немец болуп билерсиң, шундан соң немецлигиңе буйсанып, йүзүңи ёкары тутуп билерсиң. Ага болмак үчин, хөкман бай болмалы. Полицияларың хорлап йөрмеклери ашагындан шундан соң чыкарсың. Немец боланым үчин маңа гул ве гырнак болҗак болмаз. Эмма бай болуп билсем, онсоң, немецлерден-де маңа гул ве гырнак болҗагың аңырсы-бәриси болмаз. Бай болмалы, бай! Бай!..»

Ол шу хыял билен агзыны тамшандырып, гара небсини атарып баряр. Сүңки хем еңил. Галтагы идирдедип,

эййәм ики кварталы гечди. Ене-де үч кварталы гечип биләйсе, хезиллик боляр. Онсоң өйүне бараймалы. Өйүне барансоң болса... Эмма индики кесип гечмели көчелери ягты, гатнавлы, ики ян тарапы дүкандан долы көчелер. Ол көчелериң боюнда полициялар-да гезип йөрйәндирлер...

Клаус гөни гидип баряр. Нәме үчиндир, ол бу көчелерден гечмегиң горкусыны этмейәр. Йөне велин гөвнүне нәмедир гелин ойланды. «Мениң билен кимиң нә иши, көне ишчи эшигини геенинде горк, Гитлериң гошунының эшигини геенинде горк, нәмеден горкҗак?.. Полициялар душ гелсе, этҗеклери офицерлик нышаның ёк дийип, час бермеҗеклери дәлми? Гой, бермесинлер. Мениң герегиме дәл, оларың часы. Бу гүн час бермеселер-де, бай болайсам, өңүмде маймын болуп башлары билен ашыр атарлар... Иң говусы, маңа басымрак өйүме бармак герек. Онсоң өйде аркайын отурып, җүбүлериң ичини ве сумканың ичини ине-гана дөрүшдирерин. Белки, буларың ичинден кән затлар чыкар. Чүнки Германияның бары гошуна гидендир. Шу гүпки ерземинден чыкаран затларымы айт сен! Бу җүбүлерде зат көпдүр. Багт ятанда ятышы ялы, туранда хем туряндыр...

Ол пикир эдип, өз барян көчесини кесип гечйән улы көчә, чыраларың ягтысы дүшүп дуран ере, гөзи ёк ялы, дыкылып барды. Өзи билмейән болса-да болуп баршы өрән гөзе илгинч, гейниши холпы-солпы, якасы ачык — харбы гуллукча меңзейән ери ёк. Онуң үстүне хем өзүниң йүк чекйән көне галтагыны итекләп баряр... Муны гөрен полициялар час бермеселер-де, йити серетҗеклер. Середенсоңлар болса, онуң кимлигини ягшы селҗермән, душларындан пархсызлык эдип гечирип гойберибермезлер.

Ол, җуда болманында, көне галтагыны ташламалыды. Догры, харбы эшиги геен дессине, оны ганава гойбермеги гөвнүне хем гетирди. Шейле этмелиди. Йөне велин оңа дөзмеди, нәхили болса-да, ол гөзүне ыссы гелйәр. Ол бирнәче вагтдан бәри шунуң билен гүнүни доландырып гелйәр ахырын. Онсоң хем атанлыкда душан багта даянып, онуң энтек ненең-ничик болҗагыны билмән, мыдарындан дынаймалы дәл.

Клаус шей дийип билди. Шөне велин ол бир зады билмеди. Ол эшиклери гейип, якaны ачып, салкын көчеде көне галтагы сүрүп йөрмели дәлдир. Олары геен ган дөкмелидир...

Шейледигини Клаус озаллар билсе-де билйәндир. Хәзир велин чыраның ягтысына гөни барярды.

Ана көчелериң боюны сырып йөрен ики саны полицияның гөзи оңа дүшди. Олар йөне гезип йөрен полициялар хем дәл, хемме зады гөзлериниң астына алып йөренлер. Оларың бар еринде халк аягыны эгри басып билеңок. Чүнки бидерек ере ырсарап, уруп-сөгүп йөренлериниң-де хетди-хасаби ёк. Шейле болансоң Клаусы дуңшларындан гечирип гойберҗек гуманлары бармы нәме?

Олар Клаусы яңкы сапанча гезәп тутандан-да бетер тутдулар. Сен-мен ёк, аркасы билен гелдилер-де, онун херси бир омзундан шапба япышды.

— Саклан, шейле йөрмәге не хетдин бар? Дур ханы, ким боларсың?

Клаус барып дүшҗек эллерине дүшди. Ол догры жогап берер. Эмма онуң диенини эшиден адам болмаса герек.

Ол:

— Мен Клаус, ишсиз йөрен, агалар — дийди.

— Клаус, *ишсиз?*

— Нәхили?.. Шу формаң билен? — дийип, полициялар онуң үстүне икиси ики ерден гыгырдылар.

— Нәхили болсам-да, мен Клаус. Маңа яңы...

— Догры сөзле!

— Догрым...

— Паспортыңы чыкар!

Онуң янындан башга нәхили документ чыкар велин, паспорт чыкмаз. Оны яңы алшыпды ахырын.

Клаус хырчыны дишледи. Онуң ядына паспорты дүшен болса герек. Хер зат-да болса «ёк» дийип дурманың ягдайыны тапман, оны саклаян җуби ерине — гурсагына элини элтип, сермелешдирди. Эли хениз өвренишмедик җүбә дегди. Бош дәл. Онун ичи нәме-де болса долы — гүберип дур.

Клаус җүбә элини сокман, йөне сермеләп гүймеди.

— Чыкар! — дийип, полициялар оны гыссадылар.

Клаус:

— Паспорт ёк — дийди.

— Ёк? Онда бизиң өзүмиз тапарыс! — Полициялар шейле дийип, хениз онуң өзи барлап гөрмәге етишмедик җубүлериниң ичини дашына чөвүрдилер.

Ол йүн көйнек-балакдакы киселериң бошы ёк экен. Херсинден бир зат чыкды. Көнүси кагыз. Полициялар

шу ериң өзүнде оларың кәбирлерини окап гөрдүлер-де:

— Ишсиз, ягшы-да бир ишсиз! Биз саңа ишсизиң нәхили болянлыгыны гөркезерис. Биз сени үч гүнден бәри агтарып йөрүс!.. — дийдилер.

Клаус этмишли ялы, сесини-үйнүни чыкарман дур. Этмелиси хем шу. Олар диенини-айданыны эшитмек ислемейәрлер ахарын.

— Дүш өңе, гачгак, харамзада! — Полициялар Клаусы галтагы зады билен өңлерине салдылар-да, аркасындан сүдүрләп алып гитдилер.

Оны полиция эдарасына алып бардылар. Ол сорага алнып барыляндыр ой эдйәрди ве «болшуны болшы ялы эдип айдарын» дийип, оларың элинден хакыкаты айдып гутулаймакчыды.

Онуң чени чыкмады. Бир агыз-да сораг соралмады. Сорамак нәмә герек? Җүбүсинден гиже-гүндиз гөзленип йөрлен адамың документлерини чыкарарлар-да, онсоңам ондан «сен ким?» дийип соралармы? Ол — туссаг. Ондан инди сорагы хачан эденлеринде-де боляр. Асыл халындан хабар алман, түрмелеринде чүйретселер-де чүйредерлер я-да концлагер дийип, ене бир ер дийип, йитирим эдип гойберселер-де гойберерлер. Бу фашистлериң эдйәнидир. Гүнәсиз ве сораг-идегсиз түрмелерде ве концлагерлерде ятан герман халкының иң ягшы огулларының хетди-хасабы бармы нәме? Клаусың хем шоларың бири болмагы мүмкин.

Клаус полиция эдарасында узак сакланмады. Онуң янындакы харбы сумканы алдылар-да дөрүп башладылар. Соң оны эдара табшырдылар.

Оны галтагындан хем айра салдылар. Эмма галтагы эдара табшырмадылар. Ол шол ериң өзүнде йитирим эдилди. Белки, яңкы полициялар гурт эдендир. Оларың хайсы-да болса бири, «бир вагт шунуң гүни башыма гелайсе, шонда герек болар» дийип алан болса герек. Егсәм, ол киме герек? Нәме-де болса, өзүниң гелҗегини ядына салмаклык — акмаклык дәл. Халк чөрегини олара хемише мугт иийдирип йөреси ёк...

Клаусың дашындакы сакчылар тәзеленди. Говуланмады, гайта эрбетленди. Оларың ясавы өңкүлерден-де он эссе бедрой. Йүз-гөзлеринде рехим-шепагат ёк, фашистлериң адамхор җеллатлары... Олар ниредендир Клаус үчин йөрите чагырылып гетирилендир. Гелдилер-де халыс халдан дүшүп отураны аяклары билен депип

туруздылар. Шу халатда үсти япык автомашын-да хәзир болды. Клаусы онуң ичине аркасындан сүдүрләп салдылар.

Нерә алып барылҗак, ондан ишсизиң хабары ёк. Ол башыны ашак салып тукат отыр. «Бу гүн нәхили гүн болды? Ядыма дүшмедик затлар бир-бириниң ызындан чыкып баряр. Мунуң соңы нирә барып етҗеккә?» дийип, ол гайгыланяр. Хәзир онуң ядына машгаласының ачлыгы ве«бай болмак» дүшенок. Бар гайгысы адамхорларың элинден башыны гутармак: өзүниң гарыплыгыны, ишсиз көчеде галанлыгыны айдып, олары ынандырмак...

Машын сакланды. Клаус онуң ичинден тутакланып чыкарылды. Ол «нирә гетирилип дүшүрилдимкәм?» дийип, йүзлери гызыл, боюнлары ёгын, йүреклери буз ялы сакчыларың гүйчли эллери ичинде гетирилип дуран ерде гөзлерини төверегине бир гездирип чыкды.

Гара дер инип гарышан гөзлери даш-төверегини гушап алан белент даш галаны сайгарып билмеди. Йөне велин, алып гелнишинден өйүне алнып гелинмәнлигини ягшы билйәрди.

Сакчылар оны сүйредилер, өтлем-өтлем җайларың ичи билен гечдилер, ахырым демир пенҗирели, полат габсалы тамың ишигине етип дурдулар.

Ол җай бош дәл болара чемели: полат габсаның үстүнден улы гулп урлупдыр. Түрме сакчылары ол гулпы яздырдылар-да, гапыны ярымчык ачдылар. Онсоң Клаусы онуң ичине эллериниң бар зоры билен итип гойбердилер.

Клаусың «гаты» маңлайы барып, гаранкы тамың даш диварына гүтләп дегди: я онуң бейниси чогандыр, я-да дащдан гайтмаз болуп беркәндир...

Ол барып йыкылан еринде сарсман ятды.

Сакчылар «ят инди!» дийип, галың полат габсаны гайтадан берк гулпладылар.

Клаус өз ерини тапды. Онуң гөрҗек гөргүси, чекҗек җебир-җепасы көчелер боюндакы узынлы гүн селпән чекен җепаларындан артык болар ве этҗек аладасы озалкысындан, ягны үч баш машгаласының ачлыгы хакында эдйән аладасындан көп болар. Чүнки ол бу ерде өзи ялы ялңышлык билен гетирилмедик, Клаус ялыларың гелҗеги үчин хак гөреш фронтундан гетирилен адамлара душар. Олар билен отурышар ве гүрлешер... Онсоң дашдан салнан, габсасы полатдан эдилен, гараң-

кы жайың ичинде отурса-да, көче бойларында узынлы гүн гезип гөрмедиклерини гөрер. Онсоң Гитлерин «жынс» теориясына, полицияларың хорлап йөрмеклерине, харбы эшиклерини ташлап, өзүниң көне эшегини гейип гиден офицериң «мени бу эшиклер халыс иризди» диенине дүшүнер хем-де диңе бир өзүниң ики баш чагасы билен бир кесел аялының ачлыгына янман, Германияның хемме зәхметкешлериниң ач галанлыгына янар...

Шу дүшүнжелер билен даражык жайың ичине сыгып, ол узак отурып билермикә?

III. Сораг

— ...Мени бир айдара гоюң! Сөзүми эшидиң! Мен бу эшигиң ичине... Зор аягындан... Чув-яланач галанымдан соң!..

Клаус эдил оялыгындакы ялы, шейле самрап, ол агшамың эртири, яңы доган гүнүң шугласы юмрук сокаймалы даражык әпишгәниң демир гөзенеклеринден ичерик дөкүлип башланындан соң өзүне гелди. Белки, ол хәзир өзүни шу ере ташлап гиден полициялары гөрмекчидир ве өзүниң гүнәсизлигини айдып олары ынандырмакчыдыр. Онуң «сөзүми эшидиң!» дийип самрамагы полицияларың узынлы гиже гөзүниң өңүнден гитмәнлигини билдирйәндир.

Онуң гөзлерини ачып, гөржек болан полициялары бу ерде ёкды. Оларың бу вагт, бу ерде нәме ишлери бар? Хәзир олар юмшак дүшегиң үстүнде хезил эдип ятандырлар. Хенизлер турмазлар. Чүнки Клаусы ягшы ерлешдиренлеринден соң, өзлериниң әгәликлерине улумсыланып ресторана гиденди рлер. Ол ерден узынлы гижеси билен чыкман, тә богазларына гелйәнчә ийип-ичендирлер. Шундан соң ятанлар ач гарна ятан Клаус ялы ирден турмазлар ахырын.

Клаусың гиңден ачылан гөзлери полициялара екеже-де меңземейән, ички гейимде отуран үч саны адама дүшди. Бу адамлар Клаусың: «белки, этмишлидирлер, шонуң үчин-де шунуң ялы ерлере дүшйәндирлер» дийип, озаллар өз янындан чен эдйән адамларыды.

Догры, оларың бу ерде отурмакларының себәби Клаусыңкы ялы дәл. Оларың «гүнәси» башга хем-де агыр. Пикирлери башларындан агдык, дызларыны гужаклап ве ичлерини тутуп отырлар. Озаллар Клаус ялы ичле-

рини гысдыра-гысдыра, инди гысдырмаз болупдырлар. Пикир эдйәрлер...

Оларың бири Рауль Германия компартиясының члени, ишчилериң арасында марксистик идеяны йөретмекде айыпланып, бу түрмәниң ичинде еди йылдан бәри отыр. Фашистлерин берйән жезаларындан онуң эгинлери сыкылыпдыр, гөзлери ичине гидипдир; онуң янында отуран Карл чехословакиялы. Мунуң «гүнәси» хас гең. Өз халкының азатлыгы, өзбашдаклыгы үчин гөрешипдир. Шунуң үчин оны фашистлер өзлеринин түрмелеринде бирнәче йылдан бәри сакляярлар ве жезаландырярлар Олар билен отуран үчүнжи бири огрулыкда тутуланды. Туссагдан өзүниң бошадылып гойберилмегине ол гаты көпден бәри гарашяр.

Клаус башкы икисиниң болуп отурышыны гөрүп, өзүни пикир этмекден махрум ве гайгы-гуссаны чекмеги билмейән адам хасап этди. Догры, онуң үчин олар ялы агыр пикир этмек нәмә герек? Онуң «гүнәсиниң» аңырсына гөз етип дур. Полициялар шоны гөрмек ислеселер, гүнүбирин гөрүп билжеклер. Онсоң оны бу ерде бир сагат-да сакламан, чыкарып гойбермели. Догры, Клаус хем шуны билйәр ве өзүниң барланып гөрүлмегинин аладасыны эдйәр. Онуңкы ачык. Йөне велин ол отуранлары айт сен! Оларың үстлери ачылдыгыча «гүнәлери» көпелжек. Ине, шунуң үчин-де олар пикир эдйәрлер...

Клаусың самрап, «мени бир айдара гоюң? Сөзүми эшидиң!..» дийип айданларыны эшидип, олар онуң эгниндәки гарамтыл сукно көйнек-балага, ялпылдап дуран гара әдиге гайтадан серелип чыкдылар. «Бу мунуң нәме этдиги болды? Киме нәме айдасы гелйәркә?» «Мен бу эшиге зор аягындан гирдим» дийди. Шейле диймек билен нәме айдасы гелйәркә?..

Олар шейле дийип, Клаусың бу ере нәме үчин гетирилеңини билмәге ховлукдылар.

Клаус олара ичгин серетди ве оларың-да өзи ялы туссагдыкларыны гөрди, йөне велин ягшыдан-ямандан сөз гатмады. Гөзлерини оларың үстүнден айырды-да, өзүниң гетирилен жайыны сынламага отурды. Бу жайың ичинде пикир дерясына гарк болуп отуран адамлардан башга, гөрүп гөз эгленер ялы зат ёк. Диңе бир даш дивар, цемент пол ве полат габса. Догры, ики саны ичи сыпаллы халта-да бар.

Ол янкы башыны галдыран ерде дүйрленип ятан гара

пенжеги гөрди. Өтен гиже шоны яссык эдинип ятыпдыр. Ол шондан: «маңа рехими инен-де болупдыр» дийип, геңиргенип ойланды. Онсоң йүзүни кереп тутуп дуран потолога серетди ве «эмгек гөз билен гашың арасында» дийлен сөзи ядына дүшүрди. «Шу билнип айдылан сөз» дийип, онуң хакыкатлагыны тассыклады-да, өзүниң бу ере нәме үчин гелип дүшенини айтмага мейил эдип, олара тарап йүзленди ве:

— Шу отуран еримиз түрмеми? — дийип сорады.

— Түрме, онда-да барып ятаны!

— Сизем бу ере мениң ялы болуп дүшдүңизми?

— Меселем, нәхили? — дийип, олар онуң өзүне сораг бердилер.

— Гүнәлилик ве гүнәсизлик хакында бор-да...

— Сиз өзүңизи нәхили дийип билйәрсиңиз онда?

— Менми, өзүмими? — Клаус жанланды ве бир дызының үстүне галды. — Мен гүнәсиз, мениң нәме гүнәм болсун? Ине, шейле болды — дийип, ол өзүниң башындан гечирен гара гүнлерини жанындан сыздырып, екән-екән гүррүң эдип берди. Иң соңундан болса ол гүррүңини: — Менден башга бири болса, муңа чыдамазды — дийип гутарды.

Олар Клаусың башга айданларына ынанмазлык этмеселер-де, «Бир харбы гуллукчы шу эшиклерини өзуме ташлады-да, мениң көне эшиклериме гейип гитди» диенине ынанмазчылык этдилер.

Онуң озалкылыгыны гөрмедик адам ынанар ялы хем дәл. Бу эшик онуң боюна бап гелипдир. Ол бу туссагларың гөзүне урушларда болуп, өлүм ховпуны чекен, агыр буйруклары ерине етирен ве бирнәче йылың харбы гуллукчысы ялы болуп гөрүнйәр...

Ол туссаглара гызыклы гүррүң берди. Минуты сагада барабар, сагады йыла барабар болуп гечйән вагтдан үч сагадының нәхили болуп гечени билмән галдылар.

Үчүнжи туссаг Клаусың айданларының кәбир ерине ынанман, онуң билен эңеклешип башлады. Чүнки ол пикир этмекден, сөзи дерңәп гөрмекден махрумды. Бейлеки икиси болса Клаус билен эңеклешмедилер, йөне велин ойландылар.

«...Шунуң ялакының ичалы болмагы-да мүмкин. Мунуң аркайынланян ери бар ялы, полициялара өрән тизден сөгүп башлады. Еке бир полициялара-да дәл, олара сапак берйән Гитлере хем дилини етирди. Горкаймалы

адам. Мунда нәхили болса-да, бирхили горкусызлык бар. Шейле сөзлери айтмагың Германияның хемме еринде: адамларың үйшен еринде болсун, көчелерде болсун, түрмелерде болсун, гадаган эдилмеги ве шунуң үчин иң газаплы чәрелериң уланылляндыгы мунуң пархына дәл ялы. Өзүниң ким билен отурянлыгыны энтек селҗермән, бейле дийбермегиң өзи, я фашистлериң провокаторларына, я-да хениз фашистлериң берйән җезасыны датмадыклара дегишлидир. Бу оларың хайсы болуп чыкарка? Эгер фашистлериң агенти болса, онда муны анламагың иши бардыр. Йөне велин бу гөни, җаныянгынлылык билен геплейәр. Эгер агент болса, онда башгарак угур билен барарды. Ах, ким болса шол болсун, ахыры өз үстүни өзи ачар...»

Олар шейле дийип, өз ишлери хакында пикир этмәге отурдылар. Оны дерңәп-дегширип отурмага аладасызлык герек. Ханы ол ниреде? Олар пикир этмели. Оларың иши шу.

Үчүнҗи туссаг Клаусың гахарыны гетирйәр.

— Хей, шейле-де бир ялан сөзләп отурмак болармы? — диййәр.

— Болшы шу! — дийип, Клаус ант ичйәр.

Клаус бир төвра адам. Оңа ынандырҗак болуп сачларыны ёлуп ве гахарыны гетириплер чыкяр.

Ол ынанмаяр. Догры, ичалыдыр дийип хем билмейәр. Йөне хер кимиң бир болшы бар. Ол өзүниң шу ынанмазлыгындан леззет тапян болара чемели...

«Оны ынандырҗак болуп, нәме үчин җаныны якярка? Ол ынананда нәме, ынанманда нәме? Кәшгә, кичиҗик фашист болса, онда оны ынандырҗак болсаң, ене ягшы. Гой, ынанмасын! Шунуң үчин, хей-де җаныңы якар дурарлармы?» диен ялы гарайыш билен Рауль өзүнин пикир эдип отуран еринден Клаусың йүзүне середйәр.

Клаус энтек онуң гарайышларына дүшүнмейәр. Шунуң үчин-де өз эңеклешйәниниң полициялар ялы ынанман дурмагына ве «сен бизи хем алдаҗак болярсың» диймегине гахары гелйәр. Ол «шулары ынандырып билсем, полициялары хем ынандырып билерин» дийип билйәрди, шунуң үчин-де оңа «ынанмасаң терс ынан» диймейәрди.

Ахыры болманындан соң «шуны ынандырып билмән дуран вагтым, мен полициялары нәхили ынандырып билерин ве бу йыкылмышың ичинден нәдип чыкып биле-

рин?» дийип ол гайгыланмага дурды. Түрмәниң ичи дымдырслык болды. Гапыны гаршы депип дурмасалар, пикир эдип отурмага гойсалар, муңуң хем өзүне етеси леззети бар.

Шу халатда дашардан зарба билен басылян аяк сеслери эшидилди. Бирденкә полат габсаның дашындан урлан гулп шакырдады ве гапы ярымчык ачылды. Онсоң ики саны түрме сакчысының гөвреси гөрүнди. Оларың ичерик середеси геленок. Белки, ыс аласлары гелйән дәлдир. Олар дашарда дуран ерлеринден:

— Лангер Шмидт, чык! Тиз чык! — дийип гыгырдылар. Ол ким болмалы? Туссаглар аңк-таңк болуп галдылар.

Клаус олардан бири чагырыляндыр ой этди ве йүзлерине серетди. Олар-да Клаусдыр дийип, оңа серетдилер, ёгсам Клаус өзүниң адыны, фамилиясыны хәли айдыпдам вели.

Ики тарапдан хем гыссанмач чагырылан ере чыкан болмады.

Өз ады тутулып чагырылмаса, ким «мен» дийип орта чыкасы гелйәр? Кимиң фашистлериң ганлы йүзлерине бакасы ве оларың атян төхметлерине жогап береси гелйәр? Өз атлары тутулып чагырыландан соң чыканларында азмы? Шунуң үчин ол жайдан чыкан болмады. Чүнки оларың арасында өз ады тутулып чагырыляны ёкды.

Түрме сакчылары өңки тутан атларыны тутуп, ене-де гыгырдылар.

Чыкян ёк.

Онсоң оларың бири гапыдан серетди. Туссаглар гаранжаклашып отырлар.

— Лангер хайсы бириңиз?

Туссаглар оңа жогап ерине өз атларыны хем фамилияларыны айдып чыкдылар.

Онсоң олар «Лангер Шмидт ёк» дийип эллериндәки хатда бир ялңышлык бардыр ой эдип, ызларына гайтдылар.

Олар ялңышмандылар, Клаус үчин гелипдилер.

Өзи үчин гелненлигине Клаус олар гиденлеринден соң дүшүнди. Өтен агшамкы жүбүсинден чыкан документлер боюнча өзүне дакылан ат онуң ядына дүшди. Шундан соң йүзи дув-ак болды. «Олар мениң үчин гелендирлер. Агшамкы гүн ене-де башыма гелер» дийип, өңкүсинден он эссе бетер гайгыланмага ве галпылдамага отурды.

6*

Ол гынанып узак отурмады. Яңкы аяк сеслери ене-де гелди, гулп шакырдады, гапы хем гиңден ачылды. Бу гезекки гелниши яңкың дагың чакы дәл, өрән дызмач. Догры, оларың бири өңки гелен дәлди, тәзе, Клаусы өтен агшам шу ере ерлешдирип гиденлериң бириди. Онуң үчин ат герек дәл. Ичерик гөзи ёк ялы уруп гирди. Онсоң гөни Клаусың янына барды-да әдигиниң өкжеси билен онуң бөврүне депди.

— Сен шу ерде отурып, ене-де гизленжек болярсыңмы, ит оглы? Дүш өңе!

Клаусы өңлерине салып, алып гитдилер. Ол сүлчиниң янына аркасындан сүдүрленип деррев гетирилди.

Сүлчи улы язув столуның башында, ким билендир, телефонда геплешип отыр. Онуң гүррүңи вагты билен гутармады, эдил ич ишикде диренип дуран Клаусы аяк үстүнде сакласы гелйән ялы. Ол геплешйәнине өзүниң өтен агшамкы отурышан аялларының адыны айтды, бу гүн агшамкы баржак ерини салгы берди ве онуң гелмегини хем хайыш этди...

Шейле гыссаглы гетирилен Клаус бойнуны саллап, хенизем дур. Аяклары гурады. Бир сагат чемелери дурды. Оңа гөз айлаян ёк.

Сүлчи ахырсоңы гүррүңини гутарды. Онсоң трубканы ерине гоюп, столуң ящигини дөрүшдирмәге отурды. Өңүне кагыз алды ве галамының ужуны йителтди. Ол ахырсоңы Клауса йүзленди.

— Хим... гелдиңми? — дийип, ак гөрнүп башлан муртуны сыпады.

— Гелдим.

— Геч, отур онда — дийип, ол столуң башындакы стулы гөркезди.

Клаус гысмылжырап отурды.

— Лангер Шмидт, ханы өз эден женаятыңыз хакында өңүнден айдып геч! — Ол шейле дийип, кагызларыны тертибе салышдырды.

— Мен Лангер дәл...

Сүлчи күртдүрип дуржак ялы этди. Онсоң гөзлерини алардып, оңа серетди-де:

— Онда болмаса, мениң сорагларыма жогап берерсиң. Хакыкатыны айт! Өзүңиң кимлигиңи болса соңундан, мен сораныңдан соң айдарсың — дийди.

— Ёк, соңундан дәл, шу вагтдан айтжак. Мениң шундан башга...

Онда сакчыларың бири:

— Соралан сорага жогап бер! — дийип, онуң кебзесине түпениң тейи билен урды.

Сорагчының сакчыдан гөвни хош болуп йылгырды. Онсоң Клаусың йүзүне гахар билен середип, шейле сораг берди.

— Гошундан сиз билен биле гачжак болуп дилдүвшен, эмма велин хачан гачаңызда, гачып билмән галанларың нәчелигини ве оларың атларыны, ханы бир ян ужундан тут-да, санап геч!.. Олар кимлерди, бизе озал белли болса-да айт!..

Ол шейле дийип, галамыны өңүндәки кагызың үстүнде чоммалдып дурды.

Клаус хәзир нәме дийсе гечжекди. «Биз билен Гитлер хем гачмакчыды» дийип гөркезсе-де, сыясы сокур, келлесини пиво алдыран сорагчы язжакды. Клаус өзүни аклажак болмаса, оңа боляр. Чүнки онуң везипеси шундан ыбарат. Өзүниң сорага чекен адамсыны урмалы-сөгмели велин, ол, гараз, гараламалы. Мунуң үчин-де шу постда отуряр ве иймәге чөрек тапяр, онда-да янының пивосы билен. Клаусың гөркезенлерини язжак болса, онда ол хемме затдан кесилжек...

— Сениң сорагың нәхили? Лангер-де дәл, гошундан гачан-да дәл. Мен йөне...

Клаус шейле дийип, ене-де онуң угрундан турмады.

— Доңуз оглы, сен мениң сорагыма жогап бер! — дийип, ол Клаусың сөзүни кесди. — Дүшүнйәрмиң, мен гошундан гачышыңы сораярын?

— Мениң жогабым шу. Сорап дуран затларыңы билмейәрин. Мен болшуны айдып берейин.

— Ханы, айт. Эмма хакыкатыны айт, ёгсам!..

— Хакыкаты: мен гелйәрдим. Өңүмден гараңкы көчеде шу эшиклериң ееси чыкды. Маңа...

— Өч, ялан сөзлейәрсиң! Шумы сениң ахырсоңы тапан ёлуң? Шейле дийип гутуларын ой эдйәрмиң, харамзада. Хакыкаты айт! Мен сенден нәме сораярын? Жогап бер, ёгсам дилиңи агзыңдан согрып алар-да сайрадарын! Гөвнүңе гелмесин, шейле дийип гутуларын өйдүп...

— Башга айтжак задым ёк, нәме этсең-де...

— Ёкмы? Ёкмы башга айтжак задың? — дийип, ол гахар билен еринден турды.

Клаус жогап гайтарман, бойнуны ашак гойберди.

— Өзүңден кимиң сораг эдип дуранлыгыны сен билйәрмиң, харам гачгак?

— Билйәрин, онда-да билип аңырсына гечйәрин, йөне велин кимден сораг эдйәниңизи сиз билмейәрсиңиз. Нәме үчин хакыкаты айтмага гезек бермейәрсиңиз. Нәме үчин болан иши өз болшы ялы эшитмек ислемейәрсиңиз.

Клаусың «кимден сораг эдйәниңизи сиз билмейәрсиңиз?» диенине жаны яныp, гахар-газабындан чишип ярылара гелен сорагчы, геплэбилмән дуран еринде сапанчасыны чыкарды-да, Клауса гөркезди.

— Шуны бидерек ере йүк эдинип йөрен дәлдирин. Шу сени билбил эдер.

Клаус нәме диййжегини билмән, гуран богазы билен ювудынҗак болды.

Онсоң сораг эдиҗи:

— Муна өзүниң кимлигини танадың! — диййип, сакчылара гөз үмледи.

Озалдан гыжынышып дуран сакчылар Клаусың чем гелен ерине уруп башладылар. Ол тултуклы сува дөнүп, полуң үстүне йыкылды.

Ана, сорагчының герегини бермесең, ягны «бүтин полк болуп гачҗак болдук, хеммәмиз хем коммунистдик» диймесең болҗагың. Шулардан аз айдып, оны канагатландырып билмерсиң...

Клаусы турзуп, ене-де өңки еринде отуртдылар. Онда геплемәге хал галмандыр. Башыны хем дик тутуп биленок.

Сорагчы ондан:

— Инди кимлигиңи ядыңа дүшүрйәрсиңми? — диййип, ики-үч гезек гыгырып сорады, ене-де сапанчасыны гөркезди. Эмма велин Клаусдан җогап алып билмеди. Онсоң ол дагы нәме эдерини билмән:

— Барың, бу гачгагы өзүни ягшыҗа танянча, алып гидиң-де, саклаң! — диййип, сакчылара буюрды ве Клаусың йүзүне иң эрбет середишини эдип середип: — Саңа хакыкаты айтдырып, гүнәңи бойнуңа алдырып билмесем, өзүми гитлерчи диййип хасабам этмерин — дийди-де, столуң сыртындан гахар билен турды. Онсоң Клаусың йүзүне өтен агшамкы җүбүсинден чыкан документлери тутуп:

— Мен ине шулары билйәрин. Сен хер хили җөгүлик эдип билерсиң. Эмма мен сениң билен документ боюнча геплешерин — дийди.

IV. Клаусың дадына етен болды

«Ят инди, өзүни ягшы танаянчаң» дийлип, Клаус ене-де өңки ерине гетирилип салынды.

Онуң халы харап. Инди тәзе таньшларына гүррүң берип ынандырасы геленок. Аңырдан гелшине йүзин дүшүп ятды. Ятыр. Раулдан бейлеки ики туссаг хем ука гидипдирлер.

Хәзир пикир эдип отуран Раулың бир өзүди. Ол сорагдан гайдып гелене середйәр. Онуң даш цементе синип барян даяв гөвресини гөрйәр. Шуны гөрүп, өзүниң-де бир вагтлар сорагдан гайданындан соң, шейле болуп ятанларыны гөз өңүне гетирйәр.

Клаус укламандыр. Ол бир хаюкдан соң, өзүниң эдип ятан пикирлерини ичине сыгдырып билмедик ялы, «хо-овф» эдип башыны галдырды-да:

— Мен өзүмиң гедай халда галан бир адамлыгымы инди олара нәхили эдип билдирип билерин? Кимиң маңа рехими инер, ким мениң дадыма етер? Вах, ол бихая «хакыкаты айт» диенем боляр-а — дийип, дик отурды. Башына чүмрен папагыны чыкарды. Келлеси ярылыпдыр. Папагыны чыкаранда, доңан гара ган, багыр ялы болуп өңүне гачды.

Онуң «Дадыма ким етер?» дийип айданыны Рауль эшидип отурыбилмеди.

— Олара өзүңи танатмак-да болар ве дадыңа етен-де болар, йөне... — дийди.

Клаус оңа тарап өңүниң азарлы келлесини кынлык билен айлады.

— Йөнәң нәме? Айданың эшидилмесе, нәхили танадарсың? Нәме эдерсиң? Хамала, сиз мениң еримдемишиңиз-дә, айдыңда, агзыңа чалнып дурулса, нәме эдерсиң? Олар гүйчли... Гүйжүң деӊ дәл...

— Ек. Сен олардан гүйчлүсиң — дийип, Рауль онуң ене-де дердини гозгады.

— Менми? Болупдыр ягшы-да... Гүйчли...

— Хава, сен. Сен гүйчлүсиң!

— Сиз бери якжак болмасаңызлаң. Мениң озалам...

— Ек, якжак болуп айтдыгым дәл. Болшы шейле. Бу — хакыкат.

— Онда сиз нәме үчин бу ерде ятырсыңыз?

— Бизми? Бизиң нәме үчин ятанлыгымызы билесиң гелйәрми? Айдайынмы? Айтсам, мен-ә сизиң гүйжүңизе

дүшүнмезлигиңиз үчин, сизиң Гитлериң ялан вадаларына ынанып, оны Германияның башына гечирениңиз үчин ятырын. Ол ятан Карл болса өз халкының азатлыгы угрунда гөрешени үчин ятыр. Инди бу гүн, ынха, сен хем бу ере гетирилдиң. Нәме этҗек, буларың хеммесиниң аңырсына середип гөрсең, дүшүнмезликден. Ёгсам гелмишек, харамзада, адам хор Гитлерми Германияны шейле гыргына салып билҗек ве өзүниң угур-утгасыз «җынс» теориясы билен немецлериң башыны айлап йөрҗек?

— Дур, бираҗажык дур, мениң бир сорагым бар — дийип, Клаус Раулың янына гысылып барды: — Яңкы сиз гүйчли диениңизи дүшүндириң.

— Боля. Энтек сен маңа айдып бер. Сен гөренсиң, яңы халкың ичинден чыкып гелдиң. Германияда хорлаян көпми я-да хорланян? Хас дүшнүклиси: говы яшаян көпми я-да эрбет яшаян? Шуларың хайсы бири көп? Дур энтек. Гитлер өзүниң берен вадасыны нәхили ерине етирди. Гитлериң программасы нәхили?

Клаус пикирленмезден, Раулың сорагларына нагтма-нагт җогап берди.

— Бу гөрнүп дуран зат дәлми нәме, элбетде, хорланянлар көп. Мениң өзүм хасабам дәл, башгалары айтсам билерсиң. Өз отурян өйүниң кирейини төләп билмән, шәхериң гырасында күме тутунып яшаян халкың аңырсы-бәриси ёк. Шу иң бәркиҗеси. Иң яманы, чөрек ве гейим тапылмаяр...

— Гөрдүңми? Нәме үчин шу шейле? — дийип, Рауль оңа ене-де сораг берди.

— Кимдир онуң нәме үчинлигини билйән? Гитлериң башыны урша сокуп, өзүниң халка берен вадаларыны ядындан чыкаранлыгындан болян болмаса...

— Халка уруш герекми?

— Ёк.

— Халка Гитлер герекми?

— Маңа-ха герек дәл, шол хөкүмет болуп, гарнымын чөрекден дояны ядыма дүшенок.

— Ач галан халк «бизе Гитлерем герек дәл, онуң уршам герек дәл, бизе дурмуш герек, чөрек герек» дийип, Гитлериң ве онуң бандаларының үстүне чозсалар, нәдерлер өйдйәрсиң?

Клаус Раулың бу сорагына җогап бермеди. Ол пики-

ре гитди ве гөзлерини гиңден ачды-да, өзүниң гүррүңдешиниң йүзүне гайтадан серетди. Онсоң:

— Сиз ким? Ханы адыңызы айдың? — дийип, онуң янына хас акынлашды.

Рауль оңа өзүни танатды ве көп гүррүң этди.

— Шейлеми? — дийип, бирсалым дурды-да, Клаус хем өзүни нәхили адамың сорага чагыраныны ве нәмелер сораныны айдып берди. Хеммесини айтды. Еке бир оны хем айтман, өзүниң башындан гечирен агыр гүнлерини-де гайтадан айтды.

Клаус өзүне якын, мәхрибан, маслахатдар адамы тапды. Онуң берйән гүррүңлери ве айдян затлары Клаусың өз дурмушындан болуп, онуң ызалы жанына мелхем болды. Онсоң ол хемише оңа якын отурды, ятанда хем якын ятды. Клаус оңа якынлашмакдан өзүнде бирхили гөврүми гиңлиги, батырлашмагы дуйяр. Онуң гүррүңини эшидип отурдыгыча, дуйгы-дүшүнжесиниң артып барянлыгыны өзи хем аңлаяр. Шунсы хем бар: «Шунуң ялы ерде эшидениң гулагыңда пугта галяр», дийип, ол хер гүнде айдяр.

Клаус санлы гүнүң ичинде сорагчыдан-да ве сорагдан-да горкмаз ялы болды. Ол өзүниң сорага чекилмегини ислəп башлады. Белки, өзүни тайярландыр. Инди сораг эдилсе, «Мен бир пишесиз». «Бу эшиге мен зор аягымдан гирдим» дийип, догрусыны айтжак болуп, өзүни гынап дурман, шу хили ягдайы дөредйән шертиң үстүнден гүррүң ачжакдыр. Хич бир задың хакыкатына етмек ислемән, диңе адамлары гүнәлендирҗек болуп жан чекйән, шундан леззет тапян Гитлериң тутмаларына нәлет окажакдыр. Оларың эрбетликлериңи йүзлерине басжакдыр. «Хачан-да болса, мен өзүми сизе танадырын!» дийжекдир.

Фашистлер Клаусың шейле дийжегини эдил билйән ялы, оны соң сорага чагырмаярдылар. Я энтек өзүни ягшы танасын диййәрлермикә? Ол гарашып, бир ай отурды, ики ай отурды, ондан соң үч ай отурды. Сораг эдилеНок. Өзүниң терслигине гайдян, мыдама угурсыз задың үстүнде жеделлешйән туссаг чыкып гитди. Клаус хениз хем сорага чекилмейәр. Белки, инди ондан соралжак хем дәлдир. Шол жүбүден чыкан документлер билен канагатланып, оны бу дашдан эдилен зынданың ичинде чүйретжекдирлер. Шейле болмагы хем өрән мүмкиндир.

«Дерңелер, хакыкатына етилер, онсоң мени чыкарып

гойберерлер» дийип, Клаусың өз янындан ичини гысдырып эдйән тамалары юваш-ювашдан галышды.

Дерңелмек ёла, гайта түрмәниң ягдайы гүн-гүнден агырлашяр, туссагларың сакланылышы пугталаняр. Озалкы өлмез-өди эдилип берилйән эл йүзи ялы чөрек ярына ченли азалдылып башлады. Хер гүнде бәш минутлык арасса ховадан дем алмак үчин даш чыкарылмаклары болса, дүйбүнден галды.

Бу үйтгешиклигиң себәби нәче пугта сакланян болса-да, оны тежрибели туссаг Рауль билди. Онуң түрмәниң сакчыларындан танышлары барды. «Аңры ужы, ягдайы болса, гачырып гойберейин» дийип, сөз берип йөренлери хем бар. Шолардан бири Раулың сорагына гыссаг аралыкда: «Ховплы уруш гидйәр, уруш!» Гитлер өзүниң әхтини бозуп, Руссияның үстүне чозды. Фашистлер ахыры өзлеринден өкдәни тапды. Хәзир ганлы уруш баряр. Фашистлер «биз еңйәрис, ер алярыс» дийип, Геббельс башлыклайын богазларына сыгдыгындан гыгырян болсалар-да, Берлине яралыларың гиже-гүндиз дөкүлип дурыныны гөрүп дуран ач халк, оларың гыкылыгына ынанмаяр. Онсоң хем дүнйәниң йүзи Совет Руссиясының тарапыны тутяр. Гитлер басыбалыжылык йүзүни ачмагы билен өзүни хеммә йигрендирди» дийип, оңа айдыпдыр.

Раулың йүзи ачылды. Ол бу шатлыклы хабары ёлдашларына бегенч билен айтды ве Клаусың: «Нәме этмели? Хей, шейдип ятмак боларммы? Гүн геченок! Хей, гачмагың ёлы тапылмазмыка? Мунуң ичинде хачана ченли шейдип отурмак болар?» дийип, хер гүнде кырк гезек берйән сорагына:

— Ёлдаш Клаус, инди аркайын отур. Чыкарыс. Тизден чыкарыс. Шу фашистлериң пугта гулплап гоян галың полат гапысыны гарйәрмиң, шуны Германияның ишчилери ве зәхметкешлери гелип ачарлар. Биз чыкарыс, онда-да тизден чыкарыс. Германияның дүшүнжели ишчилери ве зәхметкешлери Гитлер үчин урушмаз. Олар өзлериниң эллерине берлен окы фашистлериң өзлерине атарлар. Бу дуйгы оларың аңында өнден бардыр ве шоны дурмуша гечиржек вагтлары инди гелендир.

Оларың бу гүнки гүн гүррүни шу болды. Эййәм өзлериниң түрмеден чыкарылмакларына ховлугып башладылар. Шу ерде отурып, йүзләп гүнлери, бирнәче йыллары гечирен адмлар август айының бейлеки гүнлерден узак болмадык екеже гүнүни отурып түкедибилмедилер

ве ятып уклабилмедилер. Бу гүн олар үчин шейле бир узак, шейле бир ич гысдырыжы болды, хий, дийип-айдар ялы болмады.

Агшамың гаранкысы дүшди. Гиже ярым болды. Олар гөзлерини сүзүп, оя ятырлар. Биалач. Диңе бир пикир эдйәрлер ве өзлерини фашизме гаршы сөвешде ялы дуйярлар.

«Хачан гапы ачылар? Хачан йүзүмизе арасса хова чалар. Хачан душманың гаршысына сөвеше чыкарыс?..»

Рауль өз-өзүнден шейле дийип, цемент дүшегинин үстүнде уклап билмән, о янына-бу янына агдарыла-агдарыла ахыры турды. Онсоң дар ве гаранкы жайың ичинде ики тарапа гезмелемәге башлады. Ёлдашлары хем оя. Онуң аяк сесине диң салып, ичлерини гүрледип ятырлар.

Бирденкә гүндогар тарапларына бомба дүшүп ярылды. Онуң зарбы тасданам буларың ичинде дуран тамларыны башына юмрупды. Дашарда ылгаян адамларың аяк сеси көпелди. Бирденкә, кимдир бири аяк алдыгына гелип, шол полат габсаның гулпуны эллери етишдигинден шакырдадып ачды ве гапыдан гыссанмач бойнуны узадып, ярымчык сес билен:

— Рауль, вагт гелди! Эшидйәрмиң? Бомба начальнигиң кабинетини юмурды! Ол яняр... Дашкы эшиклерини гей-де чык. От сөндүрижи болан болуп ылга, онсоң ондан анрык! — дийди.

Рауль ёлдашларына:

— Болуң, йөрүң! — дийип, өзи илки билен гапыдан чыкды. Клаус билен Карл хем онуң ызына дүшдүлер.

Догры, басгы... Түрмәниң начальнигиниң жайының үстүнден бомба дүшүпдир, ярылыпдыр. Яныл дур. Түрме сакчыларының хеммесиниң пикири шол оды сөндүрмәге чекилипдир. Рауль, Клаус ве Карл хем шол оды сөндүрижилериң хатарына бардылар. Начальнигиң жайының ынмагы олары гынандырмаярды. Шол одуң ичинде начальнигиң өзи янып дуран болсады, онда олар он эссе артык бегенжеклер.

Шу гарма-гүрмеликде ве ала гаранкылыкда олар ёлларыны тапып, сумат болдулар.

V. Мен гайдып гелерин

Олар шәхериң көчесине жай вагтында гелип гирдилер: хәзир кимдиклерини ве нирeден гелип-нирә барян-

дыкларыны сораг-идег этжек ёк. Асмандан эдил долы ялы болуп ягян бомбадан соң, шәхериң илаты бомбадан гачыбаталгаларында агызларына гум гапдырып ятан ерлеринден улы ызлашык болуп чыкыпдылар. Көчелериң угрунда ит эесини-пишик бикесини танар дагы эдер ялы дәлди. Үстлеринден яндырыжы бомбалар дүшен харбы объектлер янярлар. Оларың гызыл ялны ёкары гөтерилип, ер билен гөгүң арасында туты ялы болуп дурды.

Ягдай шейле оңайлы болса-да, олар бир ерден гитмеги маслахат билмедилер. Шонуң үчин-де өзлериниң эртирки душушмалы ерлерини беллешдилер-де, айрылышдылар. Рауль билен Карл йүзлериниң угруна гитди, Клаус болса өйүне тарап, сагына совулды. Ол инди шәхериң ичине-де, адамлара-да ичгин середйәр. Онуң хемме зады билеси ве эшидеси гелйәрди.

Гачыбаталгаларындан яңы чыкан ве «Бизиң үстүмизден бомба дүшмез» дийип пикир эден ынамы дүйп-тейкарындан үзүлен адамлар көчелериң бойларына хем-де ховлуларың ишигине чыкып, элхедер алып дуран ерлеринден янгына середйәрлер. Олар шу середишип дуран ерлеринден өзлерини халыс иризен уруш хакында сонуны сайман, шикаятлы гүррүңлер эдйәрлер.

Клаус оларың душундан йүзүни ашак салып гечип баряр. Онуң өзүни танатмасы гелйер. Йөне велиң үйшүп дуранларың нәме гүррүң эдйәндиклерини эшитжек болуп, ыхлас билен гулак салярды. Ол үйшүп дуранларың бир топарындан:

— Инди бомбадан гөзүмиз ачылмаса герек!..

— Нәме ёгсам, Москваны ве Лондоны бомбалап, өзүң бу ерде хезил эдип йөрерин өйдйәрмидиң? Уруш яңы гызып башлады... Гитлериң палтасы яңы даша дегди!..

— Биз совет самолётларыны уруп гутардык дийип, Геббельсиң барып-ха, хачанды богазына сыгдыгындан гыгырып йөрени?

— Хәзир ынаныжы болма. Уруш вагтында ялан сөз гаты көп сөзленйәндир.

— Белли-бетер хем Геббельс көп ялан сөзлейәндир дийсене. Ол мыдама!.. — диййәнлерини эшитди. Икинжи бир ерде үйшүп дуранларың агзындан болса:

— Бу уруш хачан гутарарка?..

— Уршуң хачан гутаржагыны Гитлериң галан өмрүнден хасап тут-да билибер.

— Бомбаның бу гойберилиши билен Гитлериң узак яшар өйдемок!..

— Гой, яшамасын! — дийип айдянларыны эшидйәр.

Клаус шейле сөзлери эшидип гең галды. Берлин шәхериниң көчелерине чыкып, шунун ялы сөзлери сөзләп билжек адам болар дийип, ол хич ой этмәнди. Халкың йүрегини гестапо согурып аландыр ве дилини баглаңдыр дийип билйәрди. «Бу нәхили үйшенмезлик, бу нәхили батырлык? Мен берлинлилериң агзындан хенизе — бу гүне ченли бейле горкысыз сөзленен сөзлери эшиден дәлдирин. Адамхор фюрере нә жын урдука? Онуң гестапосына ве полициясына нәме болдука? Оларың иши гайдып йөрен болаймасын? Белки, шейле болса-да шейледир. Ёгсам, хайсы бир адам көчә чыкып, агызларыны шейле салаҗын гойберип билерди? Булар өзлеринин юмрук ялы чагаларынам гестапоның ичалысыдыр өйдүп, шоларың адамсыдыр өйдүп, өз өзлеринде, өз машгалаларының арасында хем аркайын гепләп билмейәрмидилер ахырын. Озаллар шейледилер. Өзлериниң дост-ярлары билен хем гатнашык этмәге чекинйәрдилер. Түрмелерден я-да концлагерлерден бошап геленлери ичалы эдилип иберилендир өйдүп, олардан гача дурярдылар. Бу адамлар хәзир көчә чыкып, «уруш Гитлер өленден соң гутарар» диййәрлер. Гитлериң өлүмини дилейәрлер. Мунуң бир эммасы бардыр. Шейле болсун ахырын...»

Клаус ичинден шейле пикир эдип, йөремегини чалтландырды. Онуң тизден өйүне етеси гелйәр. Ол үстүнден бомба дүшүп, вес-вейран болан җайлара гең галып середйәр. «Бу кварталда Риппентропың эдарасы-да барды. Олам башашак юмрулыпдыр. Хернә шу керпичлериң ашагында онуң өзи хем галан болайбилсе ягшыдыр!»

Ол йыкан-юмран болан, йөремеги кын көче билен барярка, өз машгалалары хем ядына дүшди. «Мениң өйүме етесим гелйәр, машгаламы гөресим гелйәр. Олар бармыка бери? «Гүнәлиниң одуна бигүнә янар» диенлери болуп, үстлеринден бомба дүшәен болса, мен нәдерин?».

Клаус шунуң ялы пикирлер билен даңың алагаранкысында өйүне гелди. Оларың отурян ерлерине — шәхериң гыраларындакы гарып районлара өнде-сонда бомба дүшмәндир. Онуң лайдан салнан кичижик өйи өңкүси ялы отыр. Оңа гөзи дүшүп, Клаус бираз аркайынлашды. Онсоң ювашлык билен барып, өйүне гирди. Аялы ёк.

Чагаларының икиси-де бир кровадың үстүнде дүнйәден бихабар уклашып ятырлар.

«Буларың энелери ёк-ла? Оңа нәме болдука? Я онам мениң ызым билен полициялар алып гитдилермикә?»

Клаус гайгыланып, бираз дурды-да чагаларының йүзүне, өй гошларына середишдирди. Чагалары хор, реңклери өчүк. Өй гошлары болса өңкүси ялы. Олар азалыпдыр, эмма көпелмәндир.

Ол чагаларының үстүне багрыны герип, оларың яңаҗыкларындан огшады, сары галпакларыны сыпалашдырды.

Онуң секиз-докуз яшлы гызҗагазы оянды. Ол:

— Эҗе, гелдиңми? — дийип, гөзлерини ачман, эдил самраян ялы сорады.

«Эҗеси бар болара чемели. Ол нирә-де болса, бир ере гиден ялы. Бу вагт нирә гитсин?» Клаус шейле пикирленди-де:

— Гызым, Мера җан, тур, укыңдан ачыл! Ынха, мен гелдим. Ханы эҗең? Ол нирә гитди? — дийди.

Брумера какасының сесини эшиден дессине танады ве гөзлери ялпа ачылды.

— Кака, кака, җан, сен гелдиңми? Сен нирә гидип гелдиң? Нирееде болдуң, кака? — дийип, бөкүп турды-да, Клаусың бойнуна долашды. — Кака җан, кака җан...

— Гызым, Мера җан, ынха, гелдим. Эҗең нирә гитди? — дийип, ене-де гызының берҗек җогабындан горка гидип сорады.

— Эҗемми? Ол ише гитди. Гараңкы дүшенде гидипди. Биз, кака, сен гелерсиң дийип, эртир-агшам ёлуңа гараярдык. Сен гелмедиң.

— Ынха, гелдим ахырын. Мениң нирееделигими эҗең билйәрмиди? Хей, оңа мениң нирееделигими айдан болдумы?

— Ёк. Биз билмейәрдик. Эҗем билмейәрди. Ол хер кимден сораярды, хер гүнде «каканызың башына нәме иш дүшдүкә?» дийип аглаярды. Шу вагтам аглап йөрендир, мен билйәрин.

Брумера:

— Тур, какам гелди — дийип, җигисини хем оярды.

Клаус чагаларының херсини бир гуҗагына алып, олар билен гүррүңлешип отырды. Шу халатда аялы гелип, ичерик гирди. Ол Клаусы гөрен ерде гөзлерини гиңден ачып, сакга дурды-да:

— Сенми бу? Гелдиңми? Нирелерде болуп гелдиң? Башыңа нәме иш дүшди? Йүзүң нәхили, реңкиң нә солук? Жаның бери сагмы? Кеселханадан чыкып гелдиңми, а?.. — дийип, бир-бириниң ызындан суңшурып сорады.

— Жаным саг, кейпим хем көк. Мениң ниреде болуп геленимден хабарың болмадымы?

— Ёк, хабар ниреде? Барар ялы ере барып, сорар ялы ерден сорадым. Хич бир гөрдүм-билдим диен болмады — дийип, онуң Клаусың ызында гөрен гөргүлери ве эден гайгылары ядына дүшүп, гөзлериндеи яш дөкди.

— Ниреде боланымы билип билен болмадык болсаң, өрән ягшы болупдыр. Көне эшигим бар болса, ал, мен чалшырынайын. Мен түрмә дүшдүм. Шу шондан гачып чыкып гелшим — дийип, башындан гечиренлерини оңа гүррүң берди. Шунуң билен бирликде хем башга соранлар болса, олара башга хили жогап бержегини айтды.

Клаус хас аркайынлашды. Ниреде боланлыгы белли болмандыр. Оңа гереги хем шуды. Гачыпдыр дийлип, онуң гөзленжек гүманы ёк. Ол өзүниң кимлигини полициялара танадып, адыны айдып, ынандырып билмәнди ахырын. Шоңа гөрә гөзленсе, Лангер гөзленмели...

Клаус өзүниң көне эшигини гейди. Башына оюн гетирен харбы эшиклери болса дүйрләп, адам чен этмежек ерде гизләп гойды. Ол эшиклери сатып пул этмек, ол пулы йөрүдип бай болмак диен ялы соңы гелмежек хыяллары болса башындан айлап ташлапдыр.

Клаусың геленини эртирден соң эшидип, якын гоңшулары гөрме-гөрше гелдилер ве «Бу вагта ченли ниреде болуп гелдиң?» дийип сорадылар.

Өзүниң ниреде болуп геленини йүзи-гөзи айдып дуран болса-да, Клаус олара «Обада бир бароның ишини эдип, бираз газанч эдип гелдим» дийип, жогап берди.

Фабрикантлар соңкы гүнлерде хоранлашыпды. Оларың ишини ишлейән ишчилер хер гүнде топар-топар эдилип, урша алнып гидилйәрди, фабрикантлара пейда, ишчи гүйжи герекди.

Клаус инди баран еринде ише гиржек. Ол Раулың маслахаты билен ише хем гирди. Ол Польшадан, Чехословакиядан гетирилип ишледилйән ишчилериң халыны гөрүп, хайран галды. Эмма велин, ол инди «юваш» гезмекчи. СССР-де ишчи-дайханларың говы яшаянлырыны хич киме айтмалы дәл.

Ол санлы гүнүң ичинде өз ишлейән ериндәки ишчилериң бирнәчеси билен таныщды, достлашды. Олар билен уруш хакында, «тәзе тертип» хакында гүррүң эдишип гөрди. Онуң билен бир угурдан гопан ишчилер өрән кән болды.

Шол гүнлериң биринде Клаус харбы гуллуга чагырылды. Гүндогар фронтуна солдат болуп гитмели.

Клаус муңа бегенҗегини я-да гынанҗагыны билмән, Раулың янына гыссанмачлык билен гелди.

— Мени фронта иберйәрлер.

— Фронта иберйәрлер? Нирә? — дийип, Рауль ондан гениргенип сорады.

— Шу вагт иберилсе, нирә болар өйдйәрсиң? Элбетде, Гүндогар фронта...

— Хернә сениң ялылардан көпрәк иберйән болайбилселер ягшыдыр — дийип, Рауль гүлди. — Гит, хаял этме! Клаус, гутлаярын!

— Сизиң бегенҗегиңизи озалам билйәрдим.

— Нәме бегенмән, яраг ынанян болсалар, арманың нәме? Ал, оны өзлерине өврүп атарлар. Ханы, хачан гидйән онда?

— Хачаны ёк — эртириң өзүнде.

— Онуң ялы болса, геч-де аркайын отур. Икимизиң этмели гүррүңимиз көп — дийип, Рауль хич бир яна чыкман отуран отагының гапысыны пугта япды. — Инди сөзлешели. Мен шу гүн Карлы хем өз юрдуна уградтдым. Ол ишләп билер. Онуң мүмкинчилиги көпдүр. Сен эртир гидйәрин дийсене, өрән говы эдйәрсиң. Сен эййәм фашистлерден бейле ынамы нәхили газаныпп билдиң? Догры, олар хәзир алҗыраңңы болупдыр. Инди оларың бу ынамындан пейдаланмагы хем оңармак герек. Мунуң үчин болса билиңи пугта гушамагың герек. Билйәрмиң, сен инди нәме этмели? — Ол шейле дийип, Клаусың якынҗагына сүйшүп барды. — Сен солдатларың арасында иш алып бармалы, шуны башарып билермиң?

— Башарарын, онда-да бир кемсиз башарарын — дийип, Клаус өзүне ынамлы жогап берди. — Мен ишләрин.

— Билйәрин — дийди-де, Рауль сөзүни довам этди. Ол узак сөзледи. Фашистлериң гошунының сырыны пугта өвренмек, солдатларың арасында ишлемек, эгер шу оңартмаса, онда Гызыл Гошунын тарапына гечмек хакларында бирнәче затлары айтды.

Клаус онун айданларынын барыны кабул эдйәрди. Ол:

— Өзүм билен бир ерде ишлейән ишчилерден хем эртир гидйәни көп. Олар урушмак ислемейәрлер. Мен оларың угруны тапарын. Гызыл Гошунын тарапына олардан хем бирнәчесини алып гечерин...

— Шейле этмек герек. Солдатларымыз өзүниң нәме үчин урушянлыгыны ачык дүшүнсе урушмаз. Олара дүшүндирмек герек...

— Боляр — дийип, Клаус йүрегине ховул дүшен ялы, гайтмакчы болуп, ишиге тарап йүзүни өврди.

Рауль оны ишикден чыкарып угратжак болуп дуран ерде:

— Сен гитмәнкәң, өзүңиң пугта танаян ишчилериңден бирини мениң билен таныш эдип гиден болсаң, онда ягшы боларды — дийди.

Онда Клаус:

— Ягшы ядыма салдың, мен аялымың доганыны сиз билен таныштдырджак болуп йөрдүм. Ол мениң шу тайда битирҗек ишими битирип билер. Мен онуң билен хәли агшам гелерин — дийди-де, өйүне гайтды.

Даң баякылары ялы атды, гүн баякылары ялы догды. Клаусың фронта гитмели сагады гелди. Аялы ве чагалары аглашярлар. Әрлери, доганлары ве огуллары урша гиден гоңшулары-да гелип, олар билен дең аглашярлар. Дине бир Клаусың шәхти ачык, өзүниң гитҗегине гынанҗы ёк. Онуң этҗеги ичинде. Эмма өйи улы ызлашыкды.

— Гоюң сесиңизи! Сиз нәме үчин аглаярсыңыз? — дийип, Клаус чагаларының гулагына чавуш чакды. — Мен гайдып геленимде, сизиң хер бириңизе бир гызыл яглык гетирип берерин. Сиз онсоң шол яглыклары бойнуңыза дакынып, Берлиниң көчелерине иң илки билен ылгап чыкарсыңыз агламаң!

Шейле дийип, Клаус чагаларыны бираз көшешдирди, онсоң аялына йүзленип:

— Сен нәме үчин йүзүңи күршердйәрсиң? Хей, шейле-де бир айдылана дүшүнмезлик болар огушян.

Аялы өңкүсинден-де бетер гөзлеринден яш дөкмәге дурды.

— Мен агламан нәдейин? Сен гидерсиң. Мен... Мени болса... Догурмакдан галмадык аялларың хасабына алынянлыгыны эшидйәрсиң герек? Мени... Ине сенден соң мениң болҗагым. Онсоң хем сен гелмерсиң. Сен хә-

зир гиденин гайдып гелмейән, гелмежек тарапына гидйәрсиң. Хей, руслар билен болан уруша гидип, аман-саг гелйәни бармы? Шу уруша бирнәче айдан бәри шу алнып дурлушы. Хей, олардан гелен болярмы? Бу бир гыргын-ла. Гиденлериң өлүм хабары гелйәр я-да яралы. Сенем шоларың бири боларсың. Онсоң мениң гүнүме ит агласын. Сен гелмерсиң!..

— Эмма мен гелерин. — Ол сесини песелтди. — Сен шу диениме ынан. Мен басыбалыжы болуп гитмейәрин ахырын. Мен шунуң үчин гайдып гелерин. Бу уруш узага чекмез. Сен аглама, йөне башыңа гелении гөр. Мен гайдып гелерин. Онсоңам мен саңа дүйн гүррүң бердим ахырын. Ягшы, хош галың — дийип, Клаус уграды.

Аялы гөзлеринден дүвмеләп акян яшыны сүпүрди-де:

— Мен нәме эдип билйәрин, гит диййән болсалар, ёлуң ачык болсун! — дийди.

— Ине, мунының болды. Мен гайдып гелерин — дийип, Клаус ызына өврүлип бир серетди-де гитди.

VI. Листовка

Резервчилерден дүзүлен пыяда дивизия белленен ерине етмек үчин ядавлык билен херекет эдйәр. Ол узакдан гелйәрди. Мундан бирнәче гүн озал Берлин шәхеринден Гитлериң берен патасыны алыпды. Оңа берлен везипе агырды. Гызыл Гошунын газаплы зарбына душ гелип, дерби-дагын болан дивизияларындан бириниң ерини тутмалы ве...

Гелиберсин! Бу иң илки дәл, энтек иң соңкы хем дәлдир. Эмма өз ата Ватаныны гораян Гызыл Гошун мунуң хем номеринден башга дерегини галдырмаз!

Дивизия саллам-сажак болуп ве ыргын атып гелйәр. Ана, ол өвезине гелйән дивизияларының өз мейитлерини, күл-оврам эдилен танкларыны, асмандан урлуп гачырылан самолётларыны басалап гечип алан ерлерине гелип гирди.

«Басып алан» ерлери! Хасыллы — күпүрсәп ятан гара топрак. Адамзадың хакыкы азатлыгыны иң биринжи гезек тапан ери. Зулумың, деңсизлигиң ач-яңаначлыгың ве наданлыгың ёк эдилен ери. Бу ери өз хапа аяклары билен басаламак, таламак гудуз ачан фашистлериң иң биринжи арзувыды...

Онда дивизияның ядавлыгы айрылсын-да, рухы гөге

гөтерилсин-дә; башыны ашак салып, пикире бүрүлип гелйәнлери йүзлерини ёкары тутсунлар-да! Асыл-ха гошун өзүниң басып алан ерлеринден йөрәнинде, рухы белент ве йүз ёкары болмалыдыр. Озаллар шейле болярмыка диердик...

Дивизияның гошуны бу ери басалап, бирнәче километр йөреди. Йөне велин онда хич бир үйтгешиклик гөрүнмейәр. Озал нәхили болса, хәзир хем шонуң ялы. Кәте дабаралы марш чалыняр. Эмма велин гошуның рухуны гөтерип билмейәр.

Бу нәме үчин бейле болярка? Мунуң себәби нәмекә? Белки, бу гошун өзлериниң басып алан ерлерини аз гөрйәндир ве муны үстүнлигимиз дийип хасап этмәси гелйәндир? Ёк, бейле дәлдир. Онуң себәбини, нәхили болса-да, башга ерден гөзлемели. Чүнки фашистлер өзлериниң азажык үстүнликлери болса-да, шонуң үстүнде габарылмагы говы гөрйәндирлер. Олар Польшаны басып аланларында, солдатларына ченли Варшаваның гиң көчелерине сыгмадык болярдылар. Бәш гат жайың иң ёкаркы отагына чыкып, шол ерден көче билен гечип барян адамларың үстүне ичип бошадан арак чүйшелерини зыңярдылар. А, хәзир? Хәзир оларың шейле гувдурасы геленок, ёгсам барян ерлериниң хер бир әдиминде танс этмели ялыларам вели. Нәме үчин бейлекә? Олар бу ериң өзлерине гаты гыммат дүшмегине дүшүнйән болмасынлар? Белки, шейле болса-да шейледир. Я-да өзлериниң бу ерде узак йөрмежеклерине, бу ере гара ниет, яман пәл билен геленлериң доланып ызларыны тапмаяндыкларына гөзлери етйәрмикә? Гөни ажалларының үстүне гелйәнлерине дүшүнйән болмасынлар? Белки, олар өзлерини Гызыл Гошуна етирмән, партизан отрядлары ёк эдер горкусыны эдйәндирлер я-да ач гурт ялы чозуп гелип, инди талара зат тапманларына кейплери бозулярмыка? Нәхили болса-да, оларың үнжүлери өзлерине етик, пикирлери башларындан агдык. Солдатларың пыяда йөрәп гелйәни-де, танкың рулуны тутуп отураны-да, асмана атян топуң гулагына япышып ятаны-да пикир эдйәр...

Офицерлер солдатларыны жанландыржак болуп, эллеринден гелен надарлыкларыны эдйәрлер, агызларына гелдиклеринден олара сөгйәрлер...

Солдатлар ненең пикир этмесинлер? Олар өлүме тарап сүрлүп барыляр ахырын. Өлүме гитмек аңсатмы нәме, онда-да өз халкың азатлыгы болмадык, өз ватаның

намысы үчин болмадык, буларың хеммесиниң терсине: өзүңи ач-яланаҹ гоян үчин, өз ватаныңы йыкан-юмранлыга салан Гитлер үчин өлүме бармак кын.

Солдатлар өзлериниң хайп, шөхратсыз, масгара болуп өлҗеклери хакында, ызларында ач-яланаҹ галан машгалалары хакында, өзлери өленсоңлар, оларың нәме болҗаклары хакында пикир эдйәрлер. Оларың чекйән бу гайгы-гуссалары эллериндәки яраглардан-да ве газаплы тертипден-де пес отурмаҗак болуп талаш эдйәр.

Солдат ики хили болуп гелйәр: онуң бир болшы дашкы гөрнүши — буйруга гаршы чыкып билмән, бойнуны саллап гелши; бейлеки болшы — йүрегинде саклаян пикири. Ол гестаподан ве өлүмден горкуп, пикирини гизлейәр; агзыны пүгта юмяр. Шейле этселер-де, нәче гизлеселер-де, оларың пикири аягына, йүз-гөзүне чыкяр.

Дивизия хер халда өңе херекет эдйәр, солдатлар өзлериниң йүрегиндәки пикирлери билен гызыгып гелйәрлер. Марш хеңи болса оларың гулагына ефрейторың сөгүнҗинден якымлы эшдиленок.

Бу бады ятыклык дивизия команда берип гелйән генерал Шварцы рахатсызландыряр. Эмма велин ол чәресини тапмаяр.

Ол өвүнҗенди, шөхратпаразды. Өзүни солдатларың угруны тапыҗы ве олары урша гайдувсызлык билен алып барыҗы дийип хасап эдйәрди. «Өзүми солдатлара тизден алдырып билйәндирин», дийип, ол гүпүлейәрди. Догры, онуң «демир хаҗам» бар. Белки, озаллар шейле болса-да болуп йөрендир. Башга бир бармасы аңсат, гайтавул гайтарып билмедик, ичини ичалы алан юрдун үстүне солдатлар онуң ызына гөвүнҗеңлик билен дүшүп барсалар-да барандырлар ве башларыны «гоюп» уршсалар-да уршандырлар. Белки, бу генерал французларың Мажиносының үстүнден эрнине ёгын сигар гысдырып, онуң түссесини буругсадып геченлериң биридир. Хәзир велин онуң хөкүми солдатларына өрән кынлык билен йөрейәр.

Ол еңил автомашыны гаты сүрдүрип, гошунының бир өңүне гечйәр, бир ызына галяр. Түпеңине чолашып гаргынҗыраян, пикир эдип мүззерилйән солдат гөрсе, онуң янына гахар билен гелйәр-де:

— Жаның бармы я-да уклап гелйәрмиң? Хай, национал-социалистик солдатың адына намыс гетирен, до-

гумлан! — дийип, ак эллигини чыкаряр-да, ол солдатың якасындан товлап тутяр ве йүзүне шапбат чаляр.

Солдатың гөзүнден от ловлап чыкяр.

Клаус хем шу дивизияның солдаты. Ол пикире бүрулмейәр. Шунуң ялы хем генералың шапбадыны-да датмаяр. Ол дивизияның дурмушыны өвренйәр. Генералың, офицерлериң ызындан гөз саляр ве оларың солдатларындан кәйинип жибринишлерине ичинден гүлйәр. Онуң этжеги ичинде. Онуң йүрегине пугта дүвен максады бар. Ол аматлы вагтың гелерине ховлугяр. «Есир дүшмели дәл, чүнки Совет Руссиясында есир дүшен солдаты гынаярлар, хорлаярлар, гөзгыны эдйәрлер» дийип, фашистлериң солдатларының гулагына окаян такалларына гаршы ашаклык билен иш алып баряр. Өз ёлдашларына: «Ынанман, бары яландыр. Бу гестапоның тапып йөрен затларыдыр. Биз шу ерде гөзгыны эдилйәрис» дийип айдяр.

Дивизияның өңүнден гүр, урсаң, ок гечмежек җеңңел чыкды. Горкулы, тарыплы жеңңел. Бу өзүниң говсүнде энчеме партизан отрядыны гизләп дурярды. Шварц жеңңеле гөзлерини тегеләп серетди ве «мунуң ичине гирсең, аман-саг чыкмарсың» диен нетиҗә гелди. Ёл жеңңели якалап гидйәрди.

Дивизия гелйәрди. Гапдалларында гизленип дуран йүз элли атлы партизан отрядындан оларың хабары ёкды.

Партизан отряды дивизияның ярысыны душундан гечирди, ене-де ики саны бөлүмини гечирди: онуң үстүне товусмага чемелисини гөзлейәрди. Дивизияның бир бөлүми ёла сыгмадык болуп, жеңңеле сүйкенип диен ялы гечип барярды. Отряд онуң үстүне бөкди. Гөз ачып юмасы салымың ичинде гойна гурт даран ялы эдип, отряд ене жеңңелиң ичине гирди. Шварцың ренки солды. Ол партизанларың гирип гиден ерине середип, бираз дурды-да:

— Атың! — дийип буйрук берди.

Дивизияның топлары агызларыны жеңңеле тарап өвүрди. Топуң оклары агачлары йыкып-юмуряр, эмма велин отряды тапың билмейәрди.

Шварц шундан соң өзүни тиҗеди. Ол өңүнден жеңңел чыкса, оны илки билен топ окуна тутмагы йүрегине дүвди.

* * *

Дивизия дынч алмак үчин дүшди. Шварц офицерлерини янына йыгнап, олара эгэ болуп бармаклыгы ене-де табшырды ве «Бу ере Руссия диййэрлер» дийип, сөзүни пугталады.

Бирденкэ асмандан нэтаныш моторың сеси эшидилип башлады. Ол сес узакдан гелйэр, йөне велин гаты, эдил гулагыңы ярып баряр. Ёкарык середилип башланды.

Ики саны самолёт дивизияның сүйр депесинде айланяр. Олар узакдан нокат ялыжак болуп гөрүнйэрлер.

Генералың зохреси ярылды. Ол дүрбүсини тутуп, ыхлас билен асмана середйэрди. Онуң гөзлери гызыл йылдыза дүшди .Дүрбүсини элинден гачырды. Онсоң ол:

— Гызылларыңкы, от ачың! Гизлениң! Тиз-тизден атың! — дийип, агзыны хатап ялы ачды-да, думлы-душуна улили билен гыгырмага дурды.

Онуң агзына гарап дуран офицерлер хем бу гыссаглы берлен буйругы текрарлап гыгырышдылар.

Самолётлара гаршы топ ве пулемёт атылмага башланды. Йөне велин дүелэ ит үйрен ялыды. Самолётлар өз ишлери билен...

Солдатлар ёлуң ики тарапына чыкып, чөпүң ичине сиңдилер. Генерал хем өзүни бир этиячсыз ере атан болса герек.

Самолётлар душманың окы өңүнде узак дурмадылар. Олар бомба ташламага гелмэндилер, йөне зор аягындан өлүме тарап сүрлүп гелйэн солдатлара өлүмден башларыны гутармаклары үчин ёл салгы бермэге гелипдилер. Шейле хем этдилер. Дивизияның солдатларының үстүнден гужак-гужак эдип, листовкалар гойбердилер-де, ызларына гайтдылар. Гөзден йитдилер. Топуң, пулемётың атылмагы галды.

Булардан генералың хабары ёк. Ол бир букы ерде: «Атың! Догрулап атың!» дийип, өз эдйэн гыкылыгындан башга хич бир зады эшитмейэр.

Самолётларың «гачып» гиденлерини хабар бержек болуп, офицерлер оңа:

— Самолётлар гачып гитдилер! — дийип, доклад этдилер.

Онда ол:

— Гачдылармы, уруп билмедиңизми? Бомба ташла-

мадылар герек? — дийип, горкан гөзлерини тегеләп, ене-де ёкарылыгына серетди.

Бу гезек онуң гөзлерине самолёт гөрүнмеди, эмма ондан-да горкунч зат гөрүнди.

Гөгүң йүзүни листовкалар бүрүп гелйәр. Олар хәзириң өзүнде солдатларың үстүнден патрак ялы болуп ягжак.

«Самолётлар гачдылар, бомба-да ташлап билмедилер» дийип, офицерлер доклад эденлеринде, генералың йүреги бираз аркайынлашыпды. Эмма листовкалар оны ене-де өңки хетдине гетирди. Ол ичинден: «Мундан бомба ташлан болсалар-да ягшы боларды», дийип өзүне айтды-да, улы басга галып гыгырмага дурды.

— Листовка. Буларың йүзүне большевиклериң зәхери, авусы языландыр. Окап гөрәйжи болмаң, пикириңизи бозар! Буларың бирини хем сындырман, барыны бир ере йыгнаң-да якың! Бахым болуң, дүшүрмәбилсеңиз, екеже бирини хем ере дүшүрмәң! Чөпүң ичине ,сиңдирмән йыгнаң!

«Женап генерал нәме үчин шейле гыссага дүшйәркә? Мунда горкар ялы нәме бар? Кагыз ахырын. Кагыз нәме онуң гөрмедик задымы? Гой, гачсын. Кәшгә, бомба болса, онда шейле гыссага дүшсе! Онуң бу басга галышына биз-ә хайран...»

Шварцың болшуны гөрүп, солдатлар ичлеринден шейле диййәрдилер.

Клаус болса бегенип учайжак боляр. Ол өзүниң сөз алшан ёлдашларының йүзүне «Шу листовкалардан адама бирини алмалыдырыс», диен гарайыш билен гараяр.

Генерал кагызы танаяндыр. Онуң ойнагы кагыз болуп гелендир. Екарсындан дөкүлип гелйән кагызларың хем өз сумкасындакы ялы кагыз дәлдигини ол билйәндир. Шунуң үчин-де «Мундан бомба ташлан болсалар-да ягшы боларды.» диендир ве «Олары йыгнап, якмалы» диен буйругы берендир.

Догры, бу листовкаларың ерине бомба ташланан болса, онда генерал үчин кем болмазды. Өленлер өлерди, өлмән галанлар болса буйруга боюн болардылар. Эгер солдатлар бу листовкалары окап гөрселер, ондан соңкы болжагыны айт сен! Онсон солдатларың генералың шапбадыны дадаслары гелмез, ганлы буйруга боюн боласлары гелмез. Йөне бир боюн болмазлыгам дәл, генералың эллерини сыртына даңып, Гызыл Гошуның тарапына

алып гитселер-де гидерлер. Этҗегиң нәме, солдатлар шейле этмек ислеселер эдип билерлер. Муңа шек ёкдур. Шуңа генерал Шварц хем дүшүнйәндир. Шонуң үчин ол «Листовкалары окамалы дәл, йыгнап якмалы.» диендир.

— Кимде-ким шуларың бир харпыны окап гөрсе, онуң җезасы атувдыр, атув!

Ол буйругының үстүни шейле диййип долдурдым этди.

— Солдатлар генералың бу буйругыны улы хөвес билен ерине етирмәге гиришдилер. Хер кимиң листовка етип билсе арманы ёк. Кими бирини алып гизлеҗек, кими йөне йүзүне середип гөрҗек, кими буйругы ерине етирҗек. Ылгашдылар. Листовкаларың көпүсини ере гачманка, гөгүң йүзүндекә гапып алдылар, голтукларыны долдурдылар. Йөне велин солдатлар генералың айданыны тутуп билмейәрдилер. «Листовкаларың йүзүне серетмели дәл, бир харпыны хем окап гөрмели дәл» диени берҗай эдилмейәрди.

Иң кыны-да ине шу. Шуны генерала йүреги билен берленлер-де, ерине етирип билмеселер герек.

«Дине бир түпең атманы бил «диййлип, сыясы хукукдан махрум эдилен солдатларың үстүнден хениз ел-гүн дегмедик, элин тутмадык, йүзүне хакыкат язылан сахыпалар сечилер-де, хей, олар онуң йүзүне серетмән дуруп билерлерми?

Нәнең эдип, олар онуң бир сөзүни-де окап гөрмесинлер? Гөзлерине-де буйруп билмезлер! Шейле хем болды. Солдатлардан листовкаларың йүзүне середйәни-де, окап гөрйәни-де ве янына барып, гизләп гойяны-да бар...

Листовкалар бир ере үйшүрилди. Хеммесими-дәлми, онуң беллиси ёк. Олар өлчегсиз гойберилипдилер. Кән. Эдил харман ялы эдилип, биркүч ерде үйшүрилди.

Генерал онуң бир үйшмегиниң дашындан йүзүни терсине совуп айланяр. Ана, ол җүбүсинден отлучөп чыкарды ве гөзлерини юмуп, листовкалара от берди.

Инди ол аркайынлашяр. Листовкаларың янышына томаша эдип, йүзүниң дерини акҗа яглыгы билен сүпүрмәге дурды. Шу ерде онуң янына бир ефрейтор гелип, шейле доклад берди.

— Җенап генерал, айтмага ругсат эдиң: 2-нҗи ротаның солдаты Гадс сизиң буйругыңызы тутмады, ол бу листовкадан бирини окады. Бир өзи хем дәл, солдат Паулы хем янында зор билен саклап, оңа хем эшитдирип окаяр экени. Мен үстлеринден бардым. Окап дураныны

гөзлерим билен гөрдүм ве гулагым билен эшитдим. Агаҗың аңырсына гечип окаяр экен...

Шварц ол солдатларың атларыны блокнодына гахар билен язып алды. Онсоң янып дуран листовкаларың төверегине эгрилишип дуран солдатларың арасына гөзлерини алардып серетди-де:

— Солдат Гадс, өңе чык! — дийип гыгырды.

Эгинлек ишчи солдатларың ичинден чыкып, йүзүни ашак салып дурды.

— Солдат Пауль, өңе чык! — дийип, генерал бейлеки ады языланы хем чагырды.

Пауль инчежик, сарыягыз. Ол озал хем гошунда гуллук эдипдир. Гөзлери горкак гөз...

Шварц хөвес билен сорага гечди.

— Солдат Гадс, большевиклериң язан яланларыны окадыңмы?

— Йөне йүзүне середип гөрдүм, җенап генерал.

— Нәме говы зат гөрҗек болуп, ханы айт, нәме гөрдүң?

— Хич. Йөне гарадым.

— Йөнәң болмаз. Ханы, нәме говы зат гөрен болсаң, хеммә айдып бер. Айт, мениң хем эшидесим гелйәр!

— Ятда галар ялы зат гөрмедим.

— Ятда галар ялы зат гөрмедим дийсене — дийип, генерал Паулдан сораг этмәге гечди.

— Саңа окап бердими? Сен эшитдиңми?

Пауль ефрейтордан горкярды. Шоңа гөрә илки ефрейторың йүзүне середип, онсоң җогап бермәге дурды.

— Эшитдим, җенап генерал. Ол маңа зор аягындан эшитдирди. «Эшит, хакыкат!» дийип, гапдалындан гечип баряркам, япышды. Мен «эшитҗек дәл» дийдим, гулакларымы тутдум. Ол маңа «акмак!» дийди, элими силкип, гулагымдан айырды. Онсоң окап бермәге башлады. «Солдат, душманыңы тана. Бу уруш саңа нәме берҗек? Солдат, сен элиңе берлен окы өзүңи өлүме сүрүп барян офицерлере ат!

— Дур, дур, болды! Дур дийдим мен саңа, харамзада! — дийип, генерал онуң агзына ики эли билен япышды. Онсоң Гадса йүзленди.

— Окап беренсиң, доңуз оглы!

— Окадым-дийди-де Гадс: — Йөне мен оңа зор эдип эшитдирмедим. Өзи яныма гелип дурды.

Шварц гызарып, ярылара гелди. Гахарындан келлеси мис ялы гызды.

— Ине окан болсаң! — дийип, сапанчасыны чыкарды-да, Гадсың дөшүнден атды.

Гадс саг эгнинин үстүне агды. Онсоң йыкылып ятан еринден башыны галдырып, солдатлара йүзленди-де, шейле дийди.

— Доганлар! Хакыкат шу листовкаларың йүзүнде бар. Өврүлип юрдуңызы ве машгалаңызы гөрерис дийсеңиз, Гызыл Гошуның тарапына гечиң!..

Генерал сапанчасыны ызлы-ызына үч гезек гысды. Гадс ымыклы йыкылды. Ондан соң онуң сеси хем галды.

Клаус бу болша гахар билен середип дурды ве «Диймек, листовкадан алан еке мен дәл» дийип, бу гошуның ичинде өзи ялыларың өзүнден-де эдерменлериң барлыгына дүшүнди. Ол солдатың өз гөзи өңүнде атыланыны гөрди. Гызыл гана буланып ятыр. Оңа хоссар чыкып билен болмады. Ол хакыкаты оканы үчин этмишли хасапланылярды ахырын.

Клаус онуң билен «генерал сенден өңүртди, эмма мен...» диййән ялы гарап хошлашды.

Генерал листовкалары отлады, оны окап гөрен Гадсы атды. Йөне велин онуң гөрен бу ёвуз чәрелери хакыкатың үстүни басырып билмеди. Ол акмак ялңышды: солдатларың өңүне чыкарып сораг этди. Гадс гахарына, Пауль горкусына листовканың йүзүнде гөрен ве эшиденлеринин эсасы маңзыны хеммә аян этдилер. Солдатлар эшитдилер ве чуң пикире гитдилер. Генерал болса өзүниң гөрен чәрелеринден гөвни хош болуп, муртуны товлады.

Дивизияның «басып алан» ерлерине гирен биринжи гүни ине шейлелик билен гечди.

VII. Гой, генерал гарашыберсин!

Дивизия ахыркы етжек ерине етди. Генерал Шварц фронтуң командованиесинден буйрук алды. Оңа буйругың дашындан хем «йитгә гарама, алан ериңи бил» диен табшырык берилди. Солдатларыны ёл бойы уруп ве сөгүп гелен генерал үчин бу табшырыгың берилмеги нәмә герек болдука? Ол озалам солдаты адам хасап эдйән ве онуң өлүмине гынанян зат дәл ахырын...

Дивизия хүжүм этмели. Эмма велин хүжүми нәбелет, өмрүнде аягыны басып гөрмедик еринде этмели. Онуң

үчин даш-төвереги гараңкы хем горкулы. Душманы өңүнде-де бар, ызында-да бар. Ол дашы габалан доңуз сүрүси ялы болуп галды. Партизан отрядлары чемесини тапып, онуң үстүне эййәм ики сапар дарапды. Биринжи гезегинде дөрт саны йүкли автомашыныны отладылар, икинжи гезегинде болса полкларындан бириниң штабына чозуп, оны вес-вейран этдилер.

Өз аягы билен гелип дүшен ери Шварцың озал-да дарыган йүрегини хас дарыкдыряр. Ол хәзир ичинден йүзүниң угруна йүзүп өтэгитмели Данияда йөрмейәнлигине хас ягшы душүнип башлады. «Горкулы юрт. Басып алнан ериң илаты үстүне хүжүм эдип дуран ерде, оларың гошуны билен нәхили уруш эдип билерсиң? Одуң ичине гелип дүшдүм. Узак тылында-да гоймасалар нәдерсиң? «Ол шейле дийип, бу ерде ики айдан бәри уршуп йөрен офицерлериң өзүне эдип берен гүррүңлерини ядына салды. Оларың бу ериң ягдайы хакында айданлары Берлиндәки газетлериң ве радиоларың айдянлары билен догры чыкмаярды. Арасының тапавуды эдил ер билен гөк ялы. Генерал шулары дегширип гөрди-де, гайгыланды. Ол диңе бир өзүниң аладасыны эдйәр. Өзүниң екеже жаныны, жызланың өмри ялы өмрүни дивизияның хайсы бир еринде сакланында этиячсыз болжагыны ичинден ойланяр.

Дивизия хер халда хүжүм этмели: буйрук шейле. Онда-да хаял этмезден, чүнки Гитлериң Руссияны басып аларын дийип беллән вагты гүн-гүнден аңрык чекилип баряр. Гыша баряр...

Ёлы чалгап барар ялы, өңе алты-алтыдан разведкачылар чыкарылмага дурды. Шуңа Клаус хем белленилди. Ким билйәр, онуң йүрегинде нәме барлыгыны ве жүбүсинде дүйнки листовкалардан бириниң ятанлыгыны?..

Разведкачылык—бу гошун гуллугының иң агырларындан бири. Хер бир әтжәк әдимиң ховплы. Өңүнден чыкян агачларың, чөплериң аңырсындан үстүңе дуйдансызлыкда от совრулмагы мүмкин. Өлүмиңи бойнуңа ягшы алдырян ер билен гидип, Гызыл Гошуның ниреде барлыгыны, гүйжүни билмели ве шу хакда ызыңа хабар бермели. Мундан йүз дөндерениң болса жезасы өлүм.

Разведкачы болуп гитжеклериң йүзүнде ган-пет галмады. Гөзлери ичине чөкди, ысгынлары гачды. Диңе бир Клаус сыр саклаяр. Онуңкы йөне бир сыр сакламагам

дәл, йүз-гөзи ачылды. Гөзлеги шу болса, нәтжек?! Ол өзүниң ичинде саклап билмейән бу шатлыгындан башга бир зат ойланылар горкусыны этди. Солдатың эдйән әдими, бүтин болшы гөз астына алнып дур ахырын. Айратын-да дүйнки листовкадан соң шейле болды. Муны Клаус аңлаяр. Шонуң үчин-де өзүни гөзетләп йөренлериң гөзлерине гум гуйды. Ол:

— Мен разведка женап генералың Гитлериң өңүнде шөхратының гөтерилмеги үчин гидйәрин. Ол «гидип, Гызыл Гошуның ичине гир дийсе-де гирерин!» — дийип, ики маңылы эдип айтды.

Онуң бу сөзи деррев генерала барып етди. Ол муңа бегенди. «Немец солдаты шейле болмалыдыр» дийди. Онсоң ол разведка гитжеклериң янына гелип:

— Гөрелдәни солдат Клаусдан алың — дийди.

Клаус дагы өңе чыкып уградылар. Гүр чөплүгиң ичине гирип гитдилер. Дивизиядан аралары ачылды.

Клаус дагың топарына баш эдилип, Гадсың аягындан арз эден ве оны генерала атдыран ефрейтор белленипди. Ол Клаус дагы билен бир ерден йөремеги өзүне кичилик билйән ялы, өңден, сүңк ювдан ялы, еңсесини түңңердип барярды.

Клаус оны озалам йигренйәрди. Гадсы атдыралы бәри болса, гөзүнде окы болса уржакды. Хәзир онуң билен хаклашмалы аматлы вагт етип гелйәр. Шоңа гөрә Клаус: «Сени инди ызыңа гайтармарын» дийип, онуң аркасындан гөзлерини алардып середйәр.

Догры, Клаусың өзи билен бирликде ефрейторы хем алып гечмекчи. Диңе бир онуң билен-де канагат этмекчи дәл, янындакы солдатлары-да алып гечеси гелйәр. «Доңуздан бир түй ёлмак-ёлмакдыр»...

Клаус ефрейторың өңде йөремегинден пейдаланып, өзи билен бир ерден барян ики саны нәтаныш солдатдан:

— Ол гүн большевиклериң самолётлары бизиң үстүмизден бомба ташламан, йөне листовка ташладылар. Олар нәме үчин бейтдилеркә? — дийип, оларың райыны аңламак үчин, өзи билмедиксирән болуп сорады.

Солдатлар онуң йүзүне серетдилер.

— Шуны, догрыңдан, дүшүнмән сораярмың?

— Догрым. Мен дүшүнмедим. Эгер валла...

— Гең гөрмели болшуң бар. Шоңа шу вагта ченли дүшүнмедик болсаң, биз инди нәхили дүшүндирәли?

— Сиз дүшүндиңиз герек?

— Биз дүшүндик. Онда-да анры яны билен дүшүндик — дийип, ол солдатларың гысга бойлусы Клаусың алкымына дыкылып гелди. — Белки, сен ол гүнки солдатың нәме үчин атыланына хем дүшүнен дәлсиң? Шейлеми?

Клаус сесини чыкарман дурды.

Ол солдатлар оңа дүшүндирҗек болдулар.

— Дүшүнмедик болсаң, шейле: Гызыл Гошун бизи өз тарапына чагыряр. «Бизиң тарапымыза гечиң» дийип, «шонда өлүмден гутуларсыңыз» дийип, листовкаларың йүзлерине языпдырлар.

Клаус геңиргенсиреди.

— Бидерек зат, ким горкман гечип билер?

Онда ефрейтор:

— Ефрейтор гечер. Гөрйәрмиң, ол, ынха, йүзүниң угруна гидип хем билер. Шу вагт онуң өң янындан бир гызыл әсгер чыкып: «Галдыр голуңы!» дийсе, ол галдырар. «Дүш өңүме» дийсе, ол дүшер-де гидер — дийдилерде гүлүшдилер. Клаус хем ефрейторың букдаклап баршына гайтадан середип йылгырды ве:

— Ол гитмез. Ол генералың иң биринҗи адамсыдыр — дийди.

— Гидер. Гитмесе, өзүмиз элини сыртына даңар-да, алып өтәгидерис — дийип, олар ене-де йүзлерини ашак салып гүлүшдилер.

— Гелиң, онда хәзир алалың-да өтәгиделиң!

Клаус хем оюнлыга салан болуп, шейле дийди.

— Онуң этҗеги нәме? Алып гитсек, алар гидерис. Онуң дадына хәзир етҗек бармы нәме?..

Ол солдатлар Клаусың йүзүне маңылы середип гойдулар. Чүнки олар бир-бирини танамаярдылар. Хер хайсы бир ротадан алныпды. Ким билйәр, ол ким?

Клаус ене-де өзүни дүшүнмезлиге салды.

— Бизиң самолётларымыз хем большевиклери өз тарапымыза чагырып, оларың үстүнден листовка ташлаярмыка? — дийип, гүррүңи башга яна совуп сорады.

— Сен гең адам, сениң сорагларың хем гең — дийип, олар ене-де Клаус билен гызышып гитдилер. — Сен шулары чының билен сораярмың? Олары өз тарапыңа нә йүзүңе чагырып билерсиң? Листовкаларың йүзүне нәме язып чагырҗак? «Биз сизиң үстүңизе чозуп гелдик, байлыгыңызы таламага гелдик» дийип язҗакмы? Юрдуңызы басып алмага гелдик, сиз бизе ок атмаң, юрдуңызы

горамаң» диййип язжакмы? Ханы айт, өзүңизе яз диййленде, шундан башга нәме язжак? Ёк. Биз оларың үстүне листовка ташлап билйән дәл болсак герек. Чагыржак болсаң, нәхили-де болса, ынанар ялы затлары айдып чагырмалы болар ахырын. Бизиң чакылыгымыз олар үчин гүлки болар...

— Диймек, онда большевиклериң листовкалары хакыкаты айдяр-да!

— Ёгсам нәме? Бизиң өлүме барянлыгымыз яланмы нәме? Ынха; гидип барярыс. Нә хакымыз бар? Шейле эдип, узага гидип барарын өйдйәрмиң? Шу вагт хол агаҗың дүйбүнде бири ятан болса, сен нә билйәң? Атып гойберсе, ана, өлдүң... Йөне бу гүррүң шу ерде галсын. Биз бетбагт. Биз такдырымызың эеси болуп билмейәрис. Йөне сен бизиң бу диенлеримизи генерала айдып, бизиң ишимизи гайтарып отурыберме? Бизем шу ере өзүң ялы болуп дүшенлер...

Клаус оларың чакыны аңды. Листовкалар олара тәсир эдипдир. Олары өз тарапыңа алса болҗак. Онуң шуңа гөзи етип, җүбүсинден листовканың гырасыны чыкарды-да:

— Ине, шуңа листовка диййәрлер! — дийди.

Олар гең галдылар-да, гөзлерини гиңден ачып дурдулар.

— Сен алдыңмы?

— Нәме алман, эййәм окабам гөрдүм.

— Горкман?

— Нәмеден горкайын? Бир өзүм окап гөрдүм.

— Өлмүңден горкмадыңмы? Яныңдан листовка чыкса, нәме, генерал сени гайгырып гояр өйтдүңми?

— Ёк, гайта, шу листовка мени өлүмден гутарар. Муны шунуң үчин янымда саклярын.

— Нәдип? — диййип, олар сорадылар.

— Айдайын, эмма шу ерде галсын — диййип, Клаус хем оларың өзлериниң гоян шертлерини өңлеринде гойды.

Ол солдатлар хич ерде айтмаҗакдыкларындан ант ичдилер.

Шундан соң Клаус:

— Бу листовка бизе Гызыл Гошун тарапына гечмәге пропуска болар — дийди.

«Шейлеми» диййән ялы болуп, олар Клаусың йүзүне середип дурдулар.

Клаус сөзүни чалтландырып, довам этди.

— Сизе маңа айдың: биз шу надан, адам ызгыты болмадык ефрейторың ызына дүшүп, өлүме гитмелими? Биз Гитлер үчин өлмелими? Ол ким? Шу урушдан бизиң өлүмден башга гөржегимиз нәме? Нәме үчин биз өз азатлыгыны гораян халкың окундан өлмели? Нәме үчин иллериң юрдуны басып алмалы? Нәме үчин, ким үчин? Гелиң, ёлдашлар, шу тарапыны ойланып гөрәлиң? Гитлериң дүнйәниң йүзүне агалык сатасы гелйәр. Биз онуң шу гара максады үчин өлмелими? Бизе яшамак ве дурмуш гурмак герек дәлми? Мениң шу айданларымы хак дийип билсеңиз, бизе гайдып дивизия бармазлык герек. Шундан гөни Гызыл Гошунын тарапына гечәлиң. Хәзир бизе этмелиси шу. Шундан аматлы вагты тапып билмерис!

— А, ефрейтор? — дийип, ол солдатларың икиси-де бирден сорады.

— Оны хем алып гидерис!

— Ол гитмез! Нәдип алып гидерсиң?

— Ол гайта өңүмизе дүшүп гидер. Оны гидерине-гитмезине гоймарыс. Ики элини сыртында даңар-да алар гидибирис. Оны мен оңарайын, сиз онуң янындакы ики солдаты алып гитмәни оңарсаңыз. Сиз ол солдатлары танаярсыңызмы?

— Танамзок, йөне олары алып гитмәни башарарыс.

Олар шейле дийип, Клаусың айданлары билен разылашдылар.

Клаус эрсди. Онуң инди горкян зады ёк — ефрейтор билен болса гүйҗи дес-деӊ. Шу ики солдат аркасында пугта дурса, ол ефрейторы йөне гөзлерини алардып серетмеги билен-де горкузып билҗек.

Гүн гижигипди. Тиз гүн яшып, гараңкы хем дүшҗек. Клаусың ичи гысяр.

Ефрейтор дүрбүсини тутуп, өңлерине ве гапдалларына середип бporяр. Онуң гөзи гаты узакда болмадык гызыл эсгерлере дүшди. Шондан аңрык онуң аягы әдилмеди. Ашак япырылып отурды ве Клаус дага «Мениң яныма эмедеклэп, басымҗак гелиң!» дийип, агзына гелдигинден сөгүп чагырды.

Солдатларың бәшиси хем онуң янына гелип дурдулар.

Ол солдатлара дүрбүсини берип, өзүниң гөрен адамларыны гөркезди. Онсоң «икиңиз ыза хабар бермәге

гитмели боларсыңыз. Галанларымыз болса ене-де бираз йөремели» дийди.

Клаусың хәзир ефрейторың айданына нәхили болса-да, гаршы чыкасы, ырсарасы гелип, дили гижәп барярды. Ол:

— Ёк, мундан бейләк эмедекләп гитмерис, дөшүмизи ачып гидерис. Йөне шу ерде отурып, бираз дынч алалың! — дийди.

Ефрейтор Клаусың ганы гачып агаран йүзүне серетди, йөне велин, онуң теклибине гаршы гитмели. Онуң өзи хем букдаклап гелмекден халыс ядан болара чемели. Дынч алмага ругсат берип, өзи хем ашак отурды.

Чилим чекмәге отурдылар.

— Ол *гүнки листовкадан кимиң* янында бар? — дийип, Клаус осланмадык сорагы орта атды. Бу сораг оларың йүзлерини ашак салып отурмакларыны бозды.

— Бу нәхили сораг? — Ефрейтор ичинден шейле дийип, агзына дыкан гаты чөрегини зордан богазындан гечирди ве терсине бакып отуран еринден Клауса тарап өврүлди ве:

— Сорагың нәхили я дәлиредиңми? — дийип, оңа гөзлерини алардып серетди.

— Сенден мен сорамок. Сен отур энтек. Сениң янындан листовканың чыкмажагыны билйәрин. Листовка билен — хакыкат билен сениң араң ёкдур. Мен сени танаярын...

Клаус онуң жогабыны әрән дөзүмлилик билен берди-де, ене-де солдатлардан сорады.

— Нәме үчин дымышып отырсыңыз, ёлдашлар? Хайсыңызда болса чыкарың! Мен чыным билен сорярын.

Хениз гүрлешип гөрмедик солдатлары сеслерини чыкарман отырлар. Йөне велин олар Клаусың сорагына гең галып, онуң йүзүне середйәрлер.

Ефрейтор ене-де отурып билмеди, ол:

— Сен оны нәме этжек, эгер листовка болянда? — дийди.

Клаус оңа яңкысындан-да гаты дазарылып жогап берди.

— Окап гөржек! Онуң йүзүнде нәме языланыны билжек! Мениң хакыкаты гөресим гелйәр. Мен окажак, сен арз эдериң дийсең, генерала бар-да, арзыңы эт! Онсоң элинден гелйән болса, мени хем Гадс ялы эдип атсын!..

Ефрейтор:

— Йөне окап гөржекдиңми? — дийип, өзүни гарны гиңлиге салжак болды.

— Хава, йөне окап гөржек, онсоң хем... Сениң эшитмәсиң гелйән болса, гулагыңа гара кече дыкай!..

Клаус шейле дийип, листовканы жүбүсинден чыкарды.

— Ине, муңа листовка диййәрлер! — Онсоң онуң гатыны язмага дурды. — Шуны окажак.

Листовканы гөрүп, ефрейторың зәхреси ярылды. Онсоң ол гахар билен ериңден тасанжырап галды.

— Ал, бәрик!

Шу халатда Клаусың диллешен солдатлары:

— Гозганма, отур ашак, ёгсам гитдиң! — дийдилер-де, автоматларыны оңа тутдулар.

Ефрейтор гөзлерини тегеләп отурды. Ол өзи билен оюн эдилмейәнлигини, солдатларың дил дүвшенлигине дүшүнди. Онсоң:

— Бу болшуңыз болмаяр — дийип, йүзүни салладыда ашак отурды.

— Болмаян болса-да, болшумыз шу — дийди-де, Клаус онуң гөзүнде листовканы гаты сес билен окады.

— Эшитдиңизми?

— Эшитдик — дийип, солдатлар жогап бердилер.

— Шу хакмы онда?

— Хак.

— Өврүлип юрдумызы ве машгаламызы гөржек болсак, онда Гызыл Гошунын тарапына гечмели. Шейлеми?

— Шейле. Гелиң, гечәелиң. Бизе шу урушдан башымызы гутармак герек.

Муңа солдатлар хем разылашдылар.

— А, женап, ефрейтор, сиз? — дийип, Клаус онуң йүзүне середип гүлди. — Я сен өз генералың янына гайтмак ислейәрмиң? Онуң янына барып, бизиң гиденимизи айтсаң, байрагың-а етирерди.

Ефрейтор ериңден эгнини сөллердип ве додакларыны кемиш-кемиш этдирип турды-да:

— Мени масгаралаярсыңыз — дийип, ялбармага дурды. — Бу болшуңызданам, хей, болуш болармы? Биз Германияның еңилмез гошуны дәлмидирис ахырын? Сиз онуң адына намыс гетирйәрсиңиз. Мен мундан соң ненең дивизия барып билерин?

— Дивизия барманыңда болмазмы?

— Онуңыз болмаз. Мундан бейләк гитмек ислемесеңиз, йөрүң, онда ызымыза гайдалың,

— Сен мени гайдып генералың элине салып билмерсиң — дийип, Клаус онуң болшуна гүлди.

— Сиз гитсеңиз, гидиң онда, мен ругсат берйәрин. Сиз гидиң. Мен ругсат берйәрин... Эмма мен ызыма...

Клаус онуң билен мундан артык сөзлешип дурмагы ислемеди.

— Биз сениң ругсадың билен гитмейәрис. Бу бир. Икинжиден хем, сенем гидерсиң, онда-да бизиң өңүмизе дүшүп гидерсиң. Ал бәрик револьвери, онсоңам дүш өңүмизе!

Ефрейтор эллерини сандыракладып, сапанчасыны узатды-да, өңе дүшди. Онуң эгинлери хас ашак салланып гитди.

Оны өңлерине салып угранларындан соң, солдатлардан бири:

— Генерал нәдеркә? — дийди.

— Генерал бизиң элтжек маглуматымыза гарашар— дийип, икинжи солдат оңа жогап берди.

Ондан соң олар:

— Гой, генерал гарашыберсин!.. — дийдилер-де гүлдүлер.

VIII. Ачык хат

Клаус дагың ефрейторы өңлерине салып гайдан гүни белли бир гүне дүшди. Бу гүн Германияның газетлери жахан уршуның ики йыллыгыны беллейәрдилер. Оларың сахыпалары чыпдырма макалалар билен долуды. Гитлерчилер басып алан юртларыны тәзеден гөзден гечирйәрдилер. Радионың дикторлары болса: «Үстүнлик», «Ене-де бир үстүнлик», «Бизиңки хемише үстүнлик!» дийип, богазларына сыгдыкларындан гыгырярдылар. Эмма вокзалларына ичи яралылардан хырын-дыкын долы, узын отлулар ызы үзүлмән гелип дурярды. Әрлериниң өлди хабарыны эшиден аяллар болса өйлеринде отурып, улиллери билен сес эдйәрдилер. «Сиз әрлериңизиң өлеңине гынанмаң, биз оларың ерине Руссиядан бирнәче шәхерлери алдык» дийип, хайсы бир геббельсчи олары көшешдирип билер. Әрлери энтек өлмедиклер болса: «...Мениң зат ибермегиме гарашма. Бу ери Франция дәл, элхенч, горкулы ве бош ятан Руссия. Бу ерде

жаныңы саклап билсең, арманың ёк. Кичижик обажыгың үстүнде хем руслар улы уруш эдйәрлер. Биз нәче хүжүм этсек, шонча-да көп гырылярыс. Инди муңа өрән ягшы дүшүнйәрис. Йөне худайың өзи саклап, мен энтек дири, сен шуңа шүкүр эт!» дийип, әрлериниң фронтдан язан хатларыны окап гөрйәрлер-де, гайгыланярлар ве өзлерини агламага тайяр халда саклаярлар.

Уршуң бир йыллык байрамыны Францияның чакырыны ичип ве Голландияның пейнирини ийип гечирен немецлер бу гүн уршуң ики йыллыгыны бомбадан гачыбаталгаларында моторың сесине гулак салып гечирйәрлер. Гитлерден пата алып гайдан генерал Шварц болса өз разведкачыларының алып билжек маглуматларына гарашып дур...

Онуң разведкачылары нирә, нәхили маглумат бермелидиклерини билдилер. Олар агшамың гаранкысы дүшмәнкә, Гызыл Гошуна говушдылар.

— «Еңилмез» герман гошунының ефрейторысың сен! — дийип, Клаус элиндәки сапанча билен ефрейторың енсесинден сүдүрләп гойберди-де, өзлериниң өңлеринден чыкып, гаршы алан гызыл эсгерлер билен гөрүшди. «Ыхласа-мырат! Мен ахыры гелип, сизе говушдым. Инди мениң арманым ёк». Ол шейле дийди-де, улудан демини дүрседи. Онсоң ефрейторы гөркезип:

— «Бош гелмәлиң» дийип, шуны алып гайтдык. Эмма велин бу доңуз гелмежек болуп, бизе азар- яманыны берди. «Мени өлмүме алып барярсыңыз» дийип, элинден геленини эдип чабаланды. Зордан алып гайтдык... — дийди.

— Бу ким боляр? — дийип, гызыл эсгерлер онуң әглип дуран эгнине, өли реңки чыкан йүзүне, ичине чөкүп, чакгың чүйи ялы болуп гөрүнйән гөзүне гайтадан серетдилер.

— Бүми? — дийди-де, Клаус онуң кимлигини айтды. — Бу Гитлериң гулудыр. Мунуң бу вагткы бурны дешилен ялы болуп-дуршуна гарама. Бу зордур — агзыңа адам ганыны яңы уруп угран мөжекдир. Берлинден чыкалымыз бәри, мунуң шаңңы сесинден, хемише бир диенини дийип, гыгырян хапа сөгүнжинден гулагымыз камата гелди.

Ефрейторың хор-хоры хенизем ятмадык болара чемели. Ол Клауса гөзлерини алардып середйәр. Белки, өзи хакында айдылан сөзлер онуң жанына якян дәлдир.

Йөне велин онуң индиден соң гөзлерини алардан болмагы гүлкүнчди.

Ефрейторы Клаус дагыдан айырдылар. Онуң гепи-сөзи алышжак өз дережесиндәки, белки, өзунден-де ёкары дережеде болан есирлер гыт дәл. Оны шоларың янында ерлешдирдилер. Гой, ол шолар билен биле отурсын-да өз агасы Гитлериң халыңа агласын, генералы гарашдырып галаныңа гынансын! Гөзлеринден акян яшыны болса яндак билен сүпүрсин!..

Клаус дага Берлинде кырк солдатдан галан көне геймлер гейдирилипди. Оларың дызлары чыкып дур, енлери шалхам-шалхам...

Олара эшик берилди, ач гарынлары доюрылды. Агшам аркайын ятып, эртир дынчларыны алып туранларындан соң, олар өзлериниң бегенчлерини айдышдылар.

— ...Биз совет Руссиясында — тәзе дүнйәде! Биз бу дүнйәни, озалкылар ялы йөне дүйшүмизде гөрмейәрис, гөзлеримизи гинден ачып, хакыкы суратда гөрйәрис. Биз багтлы. Гитлериң йигренжи дүнйәсинден чыкдык. Инди бизе, хачан-да болса, юрдумыза ве машгаламызың арасына бармак бардыр...

Клаус өз үстлеринден гараян лейтенанта өз башындан гечирен гара гүнлерини, кимиң маслахаты билен геленини ве Шварцың дивизиясында гөрүп-эшиденлерини башдан-аяк гүррүң берди.

Онуң билен биле гелен солдатлардан бири:

— Биз уруш хакында хакыкаты сизиң үстүмизден гойберен листовкаларыңызда гөрдүк. Шу уруш хакында бизем өз билйәнимизи энтек билмейәнлере айдасымыз гелйәр. Шоңа гөрә бизем хат язсак, ызымызда галан солдатларың үстлеринден гойберип берермисиңиз? — дийип, лейтенантдан сорады.

Лейтенант өзүне сораг берен солдатың йүзүне середип йылгырды-да:

— Солдатлар окарлармы? — дийди.

— Окарлар. Окажак көпдүр. Оңа өзүмем мысал. Биз окадык ве окандан эшидип гелдик — дийип, өз мейлетинликлери билен геленлериң хеммеси бирден жогап бердилер.

Онда лейтенант Клауса какдырып:

— Окажакларың ичинде ефрейтор алып гелжеклер хем көпмүдир? — дийди.

Клаус йылгырды ве:

— Диңе бир ефрейтор дәл, солдатларың ичинде генерал Шварцы алып гелжеклер хем ёк дәлдир. Солдатлар аматлы вагта гарашяр — дийди.

— Язың онда! Диңе бир солдатларың үстүнден гойбермек дәл, өз яшаян шәхериңизиң ве обаңызың үстүнден хем гойберип билерис...

Олар шейле жогабы алапларындан соң, бәшиси биригип, шу хаты яздылар.

Ачык хат

«Герман солдатлары, ишчилери, дайханлары, эркек ве аял адамлары! Биз совет Руссиясында. Биз немең резервчи солдатларыдык, өз өңүмизде: «Нәме үчин Гитлер бүтин дүнйә гаршы урушяр? Нәме үчин ол Европаның эхли халкларының башына өлүм ве тозмаклыгы саляр?» дийип ве «Өз ватаныны гораян халкың окундан нәме үчин биз өлмели?» дийип соваллар гойдук-да, муңа жогап тапман, разведка чыкан еримизден Гызыл Гошуның тарапына гечдик. Биз өлүмден гутулдык ве ганхор Гитлер үчин хич бир гүнәсиз адамлары ока тутмак межбурлыгындан дындык. Бизи бу ерде оңат гаршыладылар.

Сиз пикир бериң ве середип гөрүң! Гитлер бизе нәме берди? Фашизм бизе нәме гетирди! Горкунчдан ве ынсанъетиң чыдап билмежек махрумлыкларындан долы болан дурмушы, ачлыгы, гедайчылыгы, өлүми гетирди. Сизиң парахат зәхметиңиз ниреде, сизиң доганларыңыз, эрлериңиз, огулларыңыз ниреде? Ганхор Гитлер сизиң хемме задыңызы зорлап алды. Сиз муңа хачана ченли чыдап дуржак? Сизиң бичак хорланмаклыгыңыз хачана ченли довам этжек? Совет Союзына гаршы тәзе уршы Гитлер сизиң бойнуңыза дакды. Бу урушда фашизм өзүниң габрыны тапмалыдыр.

Бу ерде — Совет Союзында биз, фашизми ёк этмек үчин бир адам ялы болуп аяга галан көп миллионлы халкы гөзүмиз билен гөрйәрис.

Герман солдатлары! Фашизмиң тиз вагтда соңуна чыкмакда көмек бермәге борчлусыңыз! Найзаларыңызы Гитлериң гаршысына ве Германияда хәзирки вагтда хөкүм сүрйән онуң топарының гаршысына гөнүкдириң! Шунуң билен сиз мукаддес иш эдерсиңиз. Герман халкының шейле сабырсызлык билен гарашян ярашыгы газаныллар ве йигренжи фашизм өмүрлик ёк эдилер!

33-нжи пыяда дивизияның солдатлары: Вилли Клаус, Кельнер Эрих, Вернер Майке ве...»

Оларың бу хаты он мүңләп, йүз мүңләп чап эдилер. Онсоң Совет самолётлары олары алып асмана учарларда, фашизмиң зулмы ашагында эзилйәнлерин, хорлан-

янларың ве пулемёт окунын өңүне салнып урша гетирилйәнлериң үстүнден сечерлер.

Гой, генерал Шварц олары окамасын, элине дүшсе яксын, солдатларының оканларыны тапса атсын! Эмма велин ол өзүниң шол чәреси билен хакыкатың үстүни басырып билмез! Клаус ялы ондан янгынлылар көпдүр. Олар йүзүне хакыкат язылан листовкалары аларлар, окарлар ве өз аяклары билен гелерлер, эгер-де гаршылык гөркезселер, онда ока дүзүлип өлерлер.

ХЕКАЯЛАР

ҚИТАП

— Сиз оны айдярсыңыз... Мен сизе шу угурдан башга бир гүррүң берейин. Мениң ишим оба гезмек болды. Гарагумуң ичлери билен гездим. Халк чепер эдебиятыны йыгнаярдым. Гезип йөркәм, гумуң бир голуны долдурып отуран обаның үстүнден бардым. Өзүңиз билйәңиз — оба адамлары соранжаң боляр. Мен өзүмиң нә кәр билен мешгул болуп йөреними мыхман ериме айтдым. Онда өй эеси маңа:

— Илерки хатарда, бир гарры адамда, сизиң сораяныңыздан болуп чыкайса герек, бир китап бар. Белки, ол сизе ярарлы болуп чыкса-да чыкар. Оны гөренлер «говы» дийййәрлер. Мениң өзүм хем диңләп гөрдүм — китап дагы дәл, дуршуна алтына гаплаймалы — дийип айтды-да: — Йөне вели, оны ол гаррыдан аңсатлар алып бор өйдемок. «Китап — шу китапдыр» дийип, ол ыранып отурандыр... — дийди.

Мен мунуң бейле диймегинден гаррының китабы билен гаты ыхласлыдыгына, ондан оны алмагың иши барлыгына дүшүндим.

Догры, китабың гадырыны хемме киши билйәр. Мен муны гөре-гөрс гелйәрин. Хатда, хат билмейәнлер-де, китабың ичинде нәме барлыгыны аңмаянлар-да: «Өзүм окап билмесем-де, пылана жан улалып, хат өвренениден соң окап берер «дийип ве сне шунуң ялы дүрли баханалар тапып отуярлар. Муны иш салшып гөрениңден соң, хас ягшы билйәрсиң.

Мен өзүмиң бу угурдакы кән тежрибәме даяныр, шол салгы берлен гаррының янына уградым. Оны өйүнден тапдым. Даяв хем сакгалы дөшүни япып дуран адам. Ол мени гадырлылык билен гаршылады. Гаты соранжаң хем-де гелшинден, отурышындан, геп уршундан сени танажак болуп дыршып ятан адам.

— Гел, отур, ягшы йигит — дийип, ол мени дүшек үстүне гечирип отурдып билдиги, ызлы-ызындан сорамага башлады.

— Гелиш ниредендир, ягшы йигит? Нирели борсуң? Хайсыңдан боларсың? Нә кәр билен йөрйәрсиң?..

Мен оңа өз сораг берши тертибинде жогап берип, иң соңундан болса шейле дийдим.

— Китап билен иш салышярын!

— Өрән говы, ягшы йигит — дийип, ол сакгалыны сыпалашдырды-да, йүзүме серетди. Хәзир онуң гөзлери хем йитиленипди. Середиши эдил йүзүмден хат окаян ялыды. Онсоң бир даш чыкып, бир ич гирип йөрен аялына:

— Эй, ханы китабы мунда ал! — дийди.

Аялы сесини-үйнүни чыкарман, тәримиң йүзүнде герилги дуран көне халы чувалың ичине элини бойдан-баша сокды-да, бир көне букжаны алып чыкды, онуң ичинден болса китап чыкарып, оны улы хормат билен гаррының элине берди.

Яшулы китабы элинде тутуп дуран ерде, ене-де йүзүме гөзлерини жерделдип середип, китабыны өвмәге отурды.

— «Китап билен иш салышяндырын» дийдиңми, ягшы йигит?! Онда икимиз кәрдеш экеник-дә. Шуны догрындан гелип айдян болсаң, онда сен мунуң нәхили китапдыгыны билерсиң. Мен сени шуңа берен бахаңдан танап билерин. Ал, ынха, середип гөр! Хий, гезип йөрен ерлериңде шуңа тай гелжек китаба душ гелен ериң болдумы? Бу өрән говудыр. Мунуң хер бир сөзи көшекли дүйә дегйәндир!..

Дашына солак, гызыл гүлли чит чекилен галың китап эллерине саллам берип дур. Онуң ичи гойы гызыл сыя билен жезверленипдир. Эл язувы хем өрән дүшнүкли — ким-де болса бири бир вагт онуң ышкына дүшүп, ыхлас билен дәне-дәне эдип языпдыр. Серетсең бес, өз-өзүнден окалып баряр. Окалыпдыр. Кагызларының гырасы йыртык-йыртык, сахыпаларына эл кири дүшүп, ыз галдырып гидипдир. Кән йыллар элден-эле гечип, окалан болара чемели...

Мен деррев онуң сахыпаларыны вараклап чыкдым. Ине, бу мениң гиже-гүндиз ятман, ызында сер-сепил болуп йөрен эсерим. Оба-оба сөкүп, мүң гапыдан барып тапып билмедигим, ене-де мүң гапыдан барсам-да, тапып билжегим гүмана болан эсерлерими мунуң ичинден тапса болжак. Муңа гөзүм етди. Инди бу эсер-де ве онуң эеси гарры-да гөзлериме говы гөрнүп башлады. Онсоң өзүмиң хәзирки дүшүп отуран бегенжими гизләп билдигимче гаррыдан гизлежек болдум. Йөне вели, гарры,

китабының тапылгысыз говудыгыны мėнсиз хем билйән ялы. «Мунуң хер бир сөзи бир дүйә дегйәндир» дийип, онуң айдып отурмагы бидерек ерден дәл болса герек. Ол задының говудыгына буйсаняр. Белки, шунуң үчүндир, гелен дессиме, китабыны элиме тутдурды.

Мен онуң билйәнлигини я-да билмейәнлигини сынап гөрмек үчин эсериң кәбир еринден окап бердим, ол маңа өз окап беренимден ики эссе көп ерини ятдан айдып берди ве:

— Эшитдиңми, ягшы йигит, мунуң хер бир сөзүниң бир дүйә дегип дуранлыгыны!? — дийәгеде, йүзүме серетди. Ол гызып баршына ене-де бир газалы айдып берди.

Бу онуң йүрегини жошдурян ери экени.

— Гөрдүңми, бу эсер дагы дәлдир? — дийди. — Муны окадыгыңча, окасларың гелер — дийди. — Хер бир сөзүниң бир дүйә дегип дурянлыгы хакдыр — дийди.

«Эсер говы, гаррының айдып дурянлары хак. Мен муңа хырыдар болдум, элимден дүшүресим геленок. Муны, нәхили-де болса гаррының элинден алмак герек. Эмма велин онуң хер бир сөзүне бир дүйәни ниреден тапып, алып билерсиң. Хамала, дүе-де тапылан экен: «Муны маңа бер» дийип, гаррыдан ненең йүзүң чыдап сорарсың? «Китабымы бахасы етсе сатарын» диен сөзүң үстүнден оны нәхили эдип гетирип билерсиң, я инди онуң янында отурып сыясат окамалымы, оңа ахырында китабыңы бер дийжек болсаң, эден сыясатыңа дүшүндирип билермикәң?» дийип пикирленйәрин. Ол оны өвүп арша чыкарды, өзүниң хем-де бүтин обасының оны говы гөрйәнлигини ве оны хич бир вагт-да элинден чыкармажагыны ызыны кесмән айдып отыр. Шейле дийип, сорара-да ер гоянок. Мен онуң ыхласына хайранлар галдым. Пикир эдйәрин. Башга адамлардан шунуң ялы оңат эсерлер алшымы ядыма дүшүрйәрин. Олар, хер халда, бейле дәлдилер. Бу гаррыны... Айтма сен муны, шу китабы билен эңек бермән өвнүп отыр. Мен өзүми ончаклы гызыкланмаян гөрнүшде тутуп отуран еримден онуң гүррүңини башга яна совжак болуп сынанышярын. Эмма вели, ол өз малдарчылык фермаларының өсүши, өзлериниң инди Амыдеря боюна гөчүп, дайханчылык этжеклери хакында гысгажык айдяр-да, гүррүңини ене-де эсериң үстүнден гетирйәр. Гүррүң хем тапяр. Оба адамларының китабыны алып гидип окаяндыкларыны, оларың нәхили баха бер-

йәндиклерини айдяр. Ол муны дүнйәде бирден-бир эсердир өйдйәр. «Бу бирдир, ол-да шу өзүмдәкидир» дийип билйәр. Ол шуна шейле бир ынаныпдыр, хий дийип-айдар ялы дәл. Белки, онуң китабыны элинден чыкарасы гелмейәнлиги-де шунуң үчиндир?

Мен оңа хабарымы айдып билмән, ахыры янындан турдум. Йөне вели, энтек обадан чыкып гитжек дәлдигими айтдым. «Мыхман ериме барайын-да маслахат салайын, белки, оны алмага оларың көмеги етер» дийип пикир этдим.

Мыхман ериме бардым-да, иш оңармаяндыгымы айтдым.

— Ол гаррының угруны нәхили тапмак болар? Маңа-ха башардан дәлдир. Ондан китабы сатын хем, йөне гөчүрип хем алып бор өйден дәлдирин...

Онда олар маңа:

— Биз-ә, ягшы йигит, оңа «китабыңы сат» дийип айдып билмерис. Эгер герегиңиз болса, онда өзүңиз угруны тапжак болавериң... Ондан оны алмагың кындыгыны сизе озалам айдыпдык. Ол шейле адамдыр... — дийдилер.

Мен, нәхили болса-да, ол яшулудан эл чекжек дәлдим. Шол гүнүң агшамы ене-де онуң янына бардым. Ол ене-де, хәлкиси ялы, шәхдачыклыгы билен мени гаршылады.

— Гел, геч отур, ягшы йигит, дүшек үстүнден. Бу китабы гөрениңден соң, сен менден айрылышып билмерсиң, еке сен дәл, башгалар хем шейледир... — дийди-де, шол чувалың дүйбүнден, шол букжаның ичинден эсери чыкарып, элиме берди. — Ока, хөвес эдйән болсаң, ягшы йигит! Мунуң хер бир сөзи бир дүйә дегйәндир.

— Догры — дийдим. Онсоң мен ене-де онуң сахыпаларыны гөвүнсизлик билен агдарышдырмага отурдым, хем-де сыпайычылык билен китаба өзүмиң хырыдарлыгымы билдирмәге башладым.

— Велмырат ага, бу сизиң элиңизде нәче йылдан бәри бар?

— Кырк йылдан бәри бардыр, ягшы йигит! — дийип, ол жогап берди.

— Догры, сиз шонча вагтда мунуң ичинде боланларың хеммесини ятдан билипсиңиз...

— Билйәндирин, билйәндирин, онда-да йөне-де бир билмегем дәлдир, хеммесини гүррүңи билен бир отуры-

шыма айдып-да билерин. Мунуң ичиндәкилериң әхлиси мениң йүрегиме языландыр... — дийди.

— Диймек, мунуң инди сизе герегем ёкдур?

Гарры йүзүме: «Сен сырлы... Сен маңа нәме диймекчи? Сен шу ерик нәме ниет билен гелдиң?» дийип сораян ялы серетди. Онсоң мен алҗырап, өз дилиме гетирип отуранымы дийип гойбердим.

— Сиз муны нәче дийсеңиз дийиң-де, маңа сатың!

Яшулы гөкден гойберлен ялы болды, гөзлери петрәп, ханасындан чыкара гелди, сакгалы өңкүсинден-де бетер габарылды. Аялы хем диң гөкден гелди, онсоң якасына ики элини етирип, доңан ялы болуп отурды. Мен өз сорагымдан ичинде отуран гара өйүмизиң сүңңи-де гагшаяндыр өйтдүм. Тәримиң башларында аслышып дуран йүп ёлуклары-да, торбаларың сечеклери-де, ел берлип гойлан янлыклар-да дуран-дуран ериндeн гымылдашан ялы болды. Бу болша өзүм-де гең галып дуруpдырын.

Бир хаюкдан соң гарры өзүне гелди. Онсоң китабы элимден гаңрып алды-да, аялына узатды.

— Ме, муны өңки еринде йыгна-да гой! — Шу ики арада ол өсгүн гашлары бири-бири билен тапышан йүзүни маңа тарап өврүп, шейле дийди. — «Муны элден чыкармарыс» дийип, ягшы йигит, яңының өзүнде саңа айдыпдык. Сатылмаз зат болмаз дийилйәндир велин... Шуны бизден дилемесең, акыл этдигиң! Муны алҗак болсаң, иң илки разы этмели борсуң, мен болса разы болҗак гүманым ёкдур, эгер болайсам-да, оглум билен аялым разы болмаз. Мунуң үстүне хем бүтин обам разы болмаз. Биз муны элимизден чыкармарыс. Бир дөвүм чөреге зар болуп отуран йылларымызда-да, бир харпыны окап билмейән вагтларымызда-да, муны сатмагы гөвнүмизе гетирен дәлдирис. Инди-хә асыл... Яңы өзүң окап гөрдүң ахыры, мунуң хер бир сөзүниң бир дүйә дегип дуранлыгыны. Мунуң бизиң элимизе нәхили дүшүшини айтсам, онда дилән дурарсың-да өйдемок. Болмаса, гүррүң эдейин, ёгсам-а шу гүне ченли дулдегшир отуран гоңшуларымыза-да айдан дәлдирис вели. Муны билйән диңе бир шу гарры хелей икимиздирис вели. Айтман йөрмеклигимизиң етерлик себәби барды: «иллер мениң бу китабы нәме берип аланымы эшиден болсалар, онда «Велмырадың китап сөвдасы ялы» дийип, алып гөтерҗекдилер. Шол айтман гелшим, ёгсам инди «Велмырат аганың китабы дүнйә малына дегйәр» диййәрлерем вели...

— Айт — дийип, мен өзүмиң гызыгянлыгымы билдирдим. — Айт, мени эшитмән отурмага чыдамаз хала гетирдиң!

Гарры мени шейле хала саланына бегенен болса герек, улумсыланып йылгырды. Онсоң болса:

— Айтсам — дийәгеде, дөшүни гайшардып, йүзүни ёкары тутды. Ол шейле эдип, узак бир гечмиши ядына дүшүрҗек болян ялы, бираз пикирленип дурансоң, шейле гүррүң берди.

— Мен хәзир догры алтмыш бәшимде, эшидип отурып билсең, ягшы йигит, гүррүңи кирк йыл озалдан башлаҗак. Яңкы китабың элиме дүшенине шу йыл догры кырк йыл боляр. Совуклык гыш дийилйән йылдады. Ол йыллар чопанчылык эдйәрдим. Сен мениң хәзир ичмегиң ичине сыгман, габарылып отураныма гарама, мен өмрүмиң көпүсини чөлде — гоюн ызында гечирдим. Китап диен зады гөрмәндим, эшиден болсам-да, оны бейледир ой этмейәрдим. Шейле болды.

Мен өй-ишикли болуп, ики саны бурунлыклы эдинип, иле гошуланымдан соң, гыш азыгыны эдинейин дийип, бирки ганар йүң, бирки ганар көмүр билен Аркаҗа аргыша гитдим. Таныш ерим болманы үчин кәмрүми, йүңүми аланыңка мыхман дүшдүм. Десгалы гурлан ер экен. Шол ерде болан бир гиҗәмиң нәхили геченини билмедим, шатлык-шагалаңлыкда гечди.

Агшамың гараңкысы гатлышыберенде, мыхман еримиң алты ганатлы өйүне оба адамлары үйшүп башлады. Оларың арасында гара кепҗесакгал, йүзи җоззук ялы гызыл, сыпайы гейнен адам айратын болуп гөзе илйәрди. Ол өйүң төрүне гечип отурды.

— Молла ага, окап берип отур — дийип, онуң өңүне яңкы китабы окладылар.

Молла гөвнемеди.

— Бу динем әсгермейән, «дегене гөзүм менден дәл» эдип язан жалай шахырың китабыдыр. Сиз мунуң билен артык гызыкланмаң. Бу айда-йылда бир окалса-да болар. Мен бу гүн сизе өзүмиңкини окап берейин — дийип, ол голтугындан башга бир китап чыкарды.

Көпчүлик өз диенини этдирди, молла оларыңка гелди. Онсоң ол сесине бат берип, окамага башлады. Окады. Дили етишдигинден яры гиҗә ченли окады. Менем эшитдим...

Китап, онуң окалышы, онуң ичиндәки сөзлериң ме-

нин йүрегимиң үстүнден туршы мени хайран этди. «Бу нәхили болуп билйәркә? Ол йүзүне середйәр-де, хемме затлары, өз дурмушындан, гүнделик эшидип йөрен затларындан, йөне вели, дилде дийип болмажак, айтмагы хыялына-да гетирмедик затларыңы дийишдирип баряр» дийип пикир эдйәрин. Мен китап шейле гызыклы затдыр, адамы пикир этдирйән затдыр, адамың дурмушындан сөзлейән затдыр өйгмейәрдим ахыры. Ине бу шу вагт саңа нәхили говы болуп гәрнен болса, маңа-да шонда шейле болуп гөрүнди. «Мунуң белли бахасы ёкдур, бу, белки, сатылян зат хем дәлдир» дийип пикир этдим. Онсоң, сениң шу вагткы болуп отурышың ялы, менем шонда: «Бу эгер өз гурбум етер ерине сатылян зат болса алайын» диен хыяла мүндүм. Йөне вели, өз яныдан, бахасына сан етер өйтмейәрдим. Шол гиже шу хыял билен гөзүме укы гелмеди. Ятан еримде: «Бу сатылян затмыка, мунуң айдян затларыны ким ойлап тапдыка, сөзлери нәхили бейле дүзүлип билиндикә, асмандан гачаяна болмасын?» дийип ойланярын.

Эртир турландан соң, мыхман еримден:

— Агшакмы окалан китабыңыз нәчә дурян зат? — дийип сорадым.

— Онуң белли бахасы болмаз! — дийип, олар мениң сорагыма гүлүшдилер.

— Ек, маңа догрусыны айдың?

Олар ене-де бир-бирлериниң йүзүне середишип гүлүшдилер.

— Онуң бахасы бир дүйә-хә дуряндыр!

Олар муны оюн эдип дийсе-де диендирлер. Мен велин ынандым. Шу ынанышым ялы хем бегендим. «Бир дүйә дурян боляр». Эмма дүйәмиң бирини гөвнүмден чыкардым.

— Шейле болса, шу ики дүйәниң хайсы бирини халасаңыз алың-да, маңа оны бериң? — дийип сорадым.

Олар мениң чынымдыр өйтмән:

— Губа дүйәңи гой-да, ынха, ал-да гидибер! — дийдилер.

Шейле болды. Мен губа дүйәни бердим-де, китабы алып гайтдым. Оларың ызымдан нәме диенини билемок, йөне вели, гүррүң соңунда бар.

Өйүме гайдып гелдим. Өйүмден гарры кейваны (өзи яшындан он бәш яш улы болса-да, оңа гарры диййәр) чыкды.

— Ханы губа дүйәмиз? Вай, сен оны нәтдиң? Йитирдиңми, огурлатдыңмы, нәтдиң? — дийип, якасыны тутуп гыгырды.

— Губа дүе гөгерди — дийдим. — Онуң хер бир сөзүниң өзи бир дүйә дегип дуран бир зат билен баша-баш чалышдым — дийдим. Онсоң китабы торбаның ичинден чыкарагада гөркездим. — Гүррүң мунуң ичинде бардыр — дийдим.

Кейваны серетди. Гең галыплар серетди. Ичини ачышдырып гөрди, йүзүне сылды. Улудан демини алып, мениң бу сөвдада утанымы я утуланымы ве шуна бегенжегини я гынанжагыны билмән дурды. Губа дүйәниң вели, онуң гөзлериниң өңүнден гитмейәнлигини дуйярын. Ол йыллар губа дүе бизиң гүн-гүзеранымызың диреги ди ахыры...

Мен сөвданы оңараплыгымы айдярын, кейваныны бегендиржек болярын. Шол гижәни — кепжесакгал молланың окан гижесини гүррүң бердим. Шонда адамларың үнс берип диңләнлерини, өзүмиң хем эшидип отурып билмәними хем-де шонда ядыма чүй ялы батан ерлерини айтдым. «Шу дийип дуранларым шу китабың ичинде бар затлар» дийди. «Мен бәрсинден гайдярын, бир агыз сөзүни хем догры айдып билмейәрин» дийдим.

Кейваның ядына губа дүе дүшйәндир. Гөзлеринде яш гөрнүп башлады.

— Мунуң хер бир сөзи, бир губа дүйә дегйәр — дийип айдярын. Жапымдан сыздырыплар, ер депиплер... айдярын. Ене-де боланок. Онуң гөзлеринден яш акяр. Дүвмеләп-дүвмеләп акяр.

-- «Губа дүе бидережик — бозлап гитди» дий!. «Үйшүп ятан бир петде кагыза гитди» дий! — дийип, йүрегиниң гынанжыны дашына чыкарып башлады.

«Шу вагт окалыберседи» дийип, онуң кагызларыны агдарышдырярын. «Кепжесакгал молла болсады, мунуң ядына губа дүеси дүшмезди» диййәрин. Гепи көп, гүррүңи көп китап вели, сесини-үйнүни чыкарман дур. Эдил кейваныны агладасы гелйән ялы. Гахарымы гетирди, шонда муны ериң йүзүне булап урасым гелди. Шейдип, онуң геплемән дурмагындан ичими совадасым гелди. Языксыз китап дур — муңа кепжесакгал молла герек. Оны мен нireден тапайын? Онсоң эден сөвдамдан өкүнчли дыкдым, обамызда акыллы, хемме задың ягдайыны билйәр дийилйән адамың янына бардым. Өзүмде бир

китап барлыгыны оңа айтдым ве «Оны обамызда ким окап билер?» дийип, ондан сорадым.

Ол геңиргенип менден сорады.

— Сениң элиңе китап нәхили дүшйәр?

— Арзанжак сатын алдым — дийдим.

Ол йүзүме середип, өкүнчли йылгырды-да, шейле дийди.

— Ай, акмак, китап дийлен зат саңа йөне берленде-де нәмәңе герек? Хей, онуң дердиңе яражак ери бармы? Оны окамага хат билйән герекдир. Мугт иен алажа гөз молла герекдир. Ханы, хат билйән, сен оны обаңдан, хей, тапжак ериң бармы? Гоңшы обаларыңдан хем тапмарсың? Ким бар оны окап билсин? Сен бу тарапыны ойланмадыңмы?..

Мен онуң айданларына ынандым, йөне вели кейваның иңирдисини эшидип отурмага йүрегим такат бермеди. Ене-де бирки адамдан сорадым ве гоңшы обаларымыза чыкып сорадым. Хат билйән ёк. Соранларымың хеммеси, эдил дилдүвшен ялы, оң диенин диййәрлер. «Чопан халына, гүн-гүзераныңы оңармаян халыңа айдып дураның нәме?!» дийип гең галдылар.

Бадым ятды. Онсоң өйүме гелдим-де, «Сени гөзүмем гөрмесин, жаным ам янмасын «дийип, оны чувалың дүйбүне гойбердим. Бир ай ятды, бир йыл, ондан соң ики ятды, шейдип, еди йыл дагы ятды.

Кейваны иңирдейәр, «Губа дүе богазды, бу вагта ченли ики-үч ботларды...» диййәр.

Бу кепжесакгал молланың оканыны эшитмәнди ахыры, мениң айдянларым болса оны канагатландырып билмейәрди ахыры. Хер хал-да, олам оны окап эшитмегиң арзувыны ашаклык билен эдйән экени. «Нәме эденде китабы окап болар?» дийип, отуран-туран еринде сораяр экен.

Бир гүн ики чәк чай ичип отыркак, ол маңа шейле дийди.

— Ай, оглан, хаты моллалар-ишанлар окап билйәрмишин. Окаманы өвредйәнлерем шолармыш. Гел, Мырат жаны Акжа ишанлара берели. Онуң ишинден бәш-алты йыллык гечсек, ол хат өвренжекмишин. Ол ишанларың хызматыны эдип берер, онуң өвезине ишанлар оңа хат өвредер. Кимден сорасаң, «шейле этмелидир» диййәр.

Маңа китап окалып эшидилсе боляр, шонуң үчин мен хемме зада тайяр. Маслахаты бирикдирдик.

Биркүч гүнләп ёл йөрәп, Мырат жаны Акжа ишанынка алып бардым.

— Мен алыс ерден гелдим, огулжыгымыза хат өвредип берсеңиз дийип гелдим. Муңа ишиңиз болса-ха этдириң. Бизе ахыры хат өвредип берсеңиз боляр — дийип, ишандан сорадым.

Акжа ишан агзында аш гатыклап:

— Оглуңызы гетирен болсаңыз, говы эдипсиңиз. Бизиң дузумызы иен, бизиң тербийәмизи алан бихал болуп чыкян дәлдир. Оглуң хат хем өвренер, эдеп хем өвренер. Сиз арадан дөрт саныжак йылы гечириң-де геләйиң — дийди.

Ишаның янындан учуп диен ялы гайтдым. Өе гелдим-де кейвана:

— Ене үч-дөрт йыл гайрат эт, ондан соңам бир мениң сөвдама гөвнүетмезчилик эдишиңи гөрейин! — дийдим.

Китап букжаның ичинде, чувалың дуйбүнден чыкман, ене-де үч йыл ятды. «Инди Мырат жан хат өвренендир» дийип, мен ишанынка уградым. Барып гөрсем, Мырат жан ишаның овнук-ушак ишине ылгамак билен гарабашына гай болуп йөр. Онуң хат өвренмеги нireде — гайта иш билен аңкасы ашып гидипдир.

Ол мени гөренден, гөзлерине яш айлап, шейле дийди.

— Кака, мени хем өзүңден галдырман алып гидерсиң. Мениң бу ерде хат өвренжек гүманым ёк. Хат дийилйән зады ишаның өзи хем биленок!..

— Гой, оглум, бейле диймек гүнә болар! Өз ишаныңа «хат биленок» диймек саңа айыпдыр. Ишана дил етирмек болмаз. Сен огланлык эдйәң — дийдим.

Ол ене-де жанындан сыздырып айтды.

— Хожам ага дога-да язып биленок. Ол дога дийип геленлере, эдил эжемиң дуз торбасындакы ялы дузы берип гойберйәр. Мениң булардан хат өвренжек гүманым ёк, кака!

Мен оны ене-де язгардым.

— Оглум, сен кем акыллылык эдйәң. Улы илиң ынаняң хожасына бейле диймек болмаз. Сен болсаң онуң дузуны ийип йөрсүң!..

Ол эңек бермеди.

— Кака, өзүң билен алып гитмесең, онда гачып гидерин велин, шу тайда дурман гидерин.

Онуң аягыны депип дурмагы мени ойланып гөрмели этди. Мен ишаны дерңемек хыялына дүшдүм. «Гел, иша-

ның өз обасында бир адамдан сорап гөрейин, оглум шу ишандан хат өвренип билерми я-да ёк» дийип, шу сорагым билен төтәнден бирегиң янына бардым. Оңа оглумы нәме үчин ишана гетирип береними гүррүң бердим.

Ол бир пахыр адам экен. Өз билйәнини билши ялы эдип, маңа айтды.

— Оглуң догры айдыпдыр, ишан агамыз хат билйән дәлдир. Онуң окан ери ёкдур. Йөне велин улы-улы медреселери гутарып чыкан моллалардан зордур. Мунуң аңырсы — ата-бабасы зор экен. Обамыз онуң аңырсындан горкяр. Ишанымызың атасына дил етирен, малына эл батыран болуп билмейәр. Ол деррев гөз гөркезер экен. Хениз хич кимиң ядындан чыкмадык шейле бир иш болупдыр: «Обамыздан бири (онуң кимлигини хич айтмалы дәл дийип, ишаның өзи табшырыпмышын) онуң ёрунжалы хаядында үйшүрилги дуран бедесинден огурламакчы болупмышын. Гуры бедеден бир арка чыкап, аркасына алып гайдыпмышын. Өйүне алып гелсе, беде аркасындан дүшмәнмишин, ылла елимленен ялы, аялы сынаныпмышын, дүшүрип билмәнмишин, оглы сынаныпмышын, дүшүрип билмәнмишин. Онсоң ол бедәни ызына экидип, алан еринде өңкүси ялы эдип гоянмышын, беде онда-да аркасындан дүшмәнмишин. Гараз нәтжек, ол адам узын гижеси агыр беде йүкли гөргүсини гөрүп гезенмишин. Ахыры болмандыр. Ишаның янына йүки билен барып, ондан өтүнч соранмышын. «Ишан ага, мен бир этмәси иш этдим. Онуң үчин өтен агшамдан бәри аркам йүкли өз жезамы чекдим. Сиз мениң шу гүнәми өтүң. Мен инди сизиң кераматыңызың зорлугыны ики гөзүм билен гөрдүм. Шу аркамдакы беде сизиң бедәңиз. Шуны аркамдан айрыш» дийипдир. Ишан онуң гүнәсини гечипмишин... Барың-да бедәни алан ериңизде гоюң онсоң аркаңыздан дүшер дийипмишин». Бу шейле болупмышын, гепе чепериң айдан зады дәл, обамызың яшулы адамлары гүррүң берйәрлер. Эшитдиң герек, нәхили гөз гөркезип билипдир? Бизиң ишанымызың аңырсы инс шейлемиш — гаты зормуш. Мунуң өзи хем зор. Дуза деми йөрейәр. Дем салып берсе, огулсызың оглы боляр, гызсызың гызы, какыллылар-силкинлилер гутулып гидйәр. Йөне ишаның хат билйән молла огуллары бардыр, олар сең оглуңа хат өвредерми-өвретмезми, мен ончасыны билмейәрин. Олар улы сөвдагәрлердир...

Мен ол адамың айданларыны эшиденимден соң

ойландым. Мырат жаның диенлери догры болуп чыкып билер. Оглума дуза дем салмагың өвредилмеги маңа герекми? Маңа о герек дәл ахырын. Маңа диңе бир оглумың шу китабы окап билмеги герек.

Мундан-да зат чыкмады. Онсоң оглумы хожаның элинден алып гайтдым-да, бир бая чолуклыга бердим. Мырат жан етишип барян йигит, чолукчылык этсе, хакы болжак. Бу-да бизе китап окап билениче герекди, ягшы йигит, ол йыллар.

Гүн гечйәр, гүнден соң ай гечйәр, онсоң йыл гечйәр. Гум тозаяр, оба язлага гөчйәр, ене-де шу гола гөчүп гелйәр. Ине бу китап-да кейванының букжасындан чыкман ятыр. Мен такат тапман, кәбир вагтлар онуң йүзүни ачып, кагызларыны агдарышдырып гөрйәрин. Шол кепжесакгал молланың отурышыны эдип, оны өңүме алып отурярын. Мениң болшума кейваның гахары гелйәр, дерди тәзеленйәр. Онуң ядына шу китабы гөрүп билдиги губа дүе дүшйәр. Ондан соң: «Шу вагта ченли губа дүйәмиз элимизден чыкмадык болса, сен шейле акмаклык этмедик болсаң, бәш-алты ботлап, сүри дүе болуп гидерди...» дийип игенмәге отуряр, игенйәр.

* * *

Гүнлерде бир гүн Совет хөкүмети обамыза гелди, янының мугаллымы билен гелди; мугаллым китабы билен гелди. Ол гелибилдиги, ине, шу ичинде отуранымыз ялыжак гаража өйде обаның огланларыны, улуларыны окатмага башлады. Мугаллымын геленине мен эдил өзүм үчин гелен ялы бегендим.

Илки батларда оба адамлары ондан өзлерини гачарак саклан болсалар-да, мен онуң билен ысныщдым, она өзүмиң, китаплы тарыхымы сөзләп бердим. Ол айданларымы пикир берип эшиденинден соң:

— Гетир, окап гөрейин — дийди. Элтип бердим. — Бир-ики гүн мениң янымда дурсун — дийди. Гоюп гайтдым. Соң гайтарып беренинде, ол шейле дийди.

— Велмырат ага, сен сөвдаңда утулмансың, йөне велин муны мен окап бермәйин, я өзүңиз окаң, я-да сизе оглуңыз окап берсин. Сиз мунуң ичинде язылан затлары оглуңыза окатдырып эшитжек болуп, онуң гөргүсини аялыңыз икиңиз ягшыжа чекипсиңиз. Шунуң үчин оглуңызы «хат өвренсин» дийип, өзлери зат билмейән, йөне

халкы алдап йөрен ишан-моллалара берипсиңиз. Олар болса хат өвретжек дийип, сизи алдап, оглуңызы мугт ишледип йөрүпдирлер. Шейле болды дийип, өзүниз гүррүң бердиңиз герек? Инди икимиз бир маслахат эдели. Сиз шол ишаның гапысында гезип хат өвредилмедик, соң өзүңизиң чолукчылыга берип гойберен оглуңызы гетириңде, шу мекдебе салың! Мен оңа санлы гүнде хат өвредип, эдил китабыңызы окап берип отуран эдейин. Маңа, Акжа ишанынңкы ялы, талабан герек дәл, сизиң огланларыңызың ве өзүңизиң хат билмегиңиз герек. Шонуң үчин хөкүмет мени шу ере — сизиң обаңыза иберди.

Мугаллым мени ынандырды. Чөле — Мырат жаның янына хайдадым. Барып оңа:

— Оглум, сениң хат өвренип, энең икимизе шол китабымызы окап берериң ялак, мен сени ене-де молла бермекчи болуп гелдим. Сен шайыңы тут, гидели — дийдим.

Онда Мырат жан:

— Кака, гитмерин — дийди-де, айтды. — Шейле хат өвренжек боланымдан — шу чөл-сәхрада гоюн бакып йөреним он эссе ягшыдыр. Акжа ишаның аялы инди маңа сувуны гетирдип, одуныны чекдирер өйдемок...

Мен оңа инди Акжа ишанда окатжак болмаяндыгымы айтдым.

— Оглум, билен болсаң, обамыза мугаллым диен бир молла гелди. Ол эййәм обамызың өзүң ялы огланларыны хем улуларыны окадып башлады. Ол маңа-да, «оглуны гетир, деррев хат өвредейин, китабыңы окап берип отуран эдейин» дийип айтды. Ол хөкүметден йөрите обаны окатмакчы болуп гелен молла. Онуң саңа өвретжеги чын. Өзүне ынамы көп. «Гетирип билдигиң боляр дийди» — дийди.

Оны ене-де разы этдим.

* * *

Мугаллымың берен сөзи, Акжа ишанынңкы ялы, соңы гөрүнмез узага-да чекмеди, ахырсоңы ялана-да чыкмады, Мырат жан өз энесиниң гөз өңүнден хич бир яңа гитмән, кишиниң кешигини чекмән, хат өвренди. (Ол хәзир малдарчылык фермасының мүдири болуп ишлейәр.) Ол китабы энесиниң букжасындан чыкарды-да, бизе окап берди. Китап асмандан-да гачман экени, ол бизе нәбел-

ли-де дәл экени, ол бизден узакда-да йөрмейән экени. Мунуң ичиндәки гошгуларың бирнәчеси бизиң обада-да, чөллерде-де айдым эдинип айдып йөрен гошгуларымыз экени. Бу дуршуна гахрыманчылык, адамкәрчилик неси-хатлары экени. Шол кепжесакгал молла дилини айнып, сениң лабзыны арапчамы я-да башга бир затчамы үйтгедип оканында мен ашакда — күлүң үстүнде отуран еримде барына дүшүнмән экеним. Ине, шу ожагың башында — өйүмизиң ичинде өз оглумыз, өз дилимизде окап беренинде, бу бизе башдан-аяк дүшнүкли болды. (Ёк, мунуң айдян затларының көпүсине мен хенизем дүшүнмейәрин. Бу өрән чуң манылы сөзлейәр. Ондан соң бу сөвдада утулманлыгым кейвана-да, бүтин обама-да, белли болды. Мен кейванының «Губа дүйәмиз...» диймеги бир оңмадык сөвдада «Велмырат аганың сөвдасы ялы» дийип, үстүмден гүлүп гелмеклериндеи гутулдым. Онда-да үстүн чыкып гутулдым. Ине, ягшы йигит, сен бу китабың тарыхыны эшидерин дийсең. Шулардан соң Велмырат китабыны элинден чыкарар, биреге сатып гойберер дийип, ким айдып билер? Мен муны сатып гойберсем, онда мени бүтин оба писләр. Йөне сен муны говы гөрен болсаң гөр, ока, ынха хезил эт, элимден алып гитмеклиги ниетини велин, дүйп-тейкардан ядындан чыкар.

Гарры сөзүни шейле тамамлап, маңа ахыркы айтжагыны пугта айтды.

— Китап элден чыкмаз!

Ондан эсери диләп алып билмежегиме такык гөзүм етди. Сатжаг-а дәл, онуң ичинде эдил жаны бар ялы. Оны элинден чыкармак, гөзүниң өңүнден салмак ниети ёк. «Тәзе эдип, әхли обада етип дурар ялы эдип, бу хеммеси дәл, гошгудан етмез ерлерини долдурып, шу дуршуна, ики эссе улы эдип, гетирип берейин» диеңде-де, оны ынандырып болмаяр. Гаррыны разы этмегиң хыллалласындан, эгер разы болса, отурага-да гөчүрип алаймагың иши он эссе аңсат дүшжек. Мен шуна дүшүндим. Белки, ол бу мөхүми хем битирмез: «Сат диенимдәки ялы болар, «ене-де бир түкенмезине тутар» — диййәрин-де гайгыланярын. «Нәме этмели, муны алман өтәгитмелә-хә дәл?».

Шейле ойлана-ойлана, бир ёл тапдым.

«Гел, бу гаты гөрсе-де, «дилеме» дийип табшырыклар берсе-де, «сат» дийип иргинсизлиге тутайын-да отура-

йын. Шонда оны ахыры гөчүрип алмага разы эдип билерин. «Шу карара гелдим. Мен инди онун билен бираз... өвренишипдим ахыры.

— Велмырат ага, сиз менин бирден-бир мөхүмими битирмедиңиз — дийдим.

— Нәмәни, шу китаплы мөхүмиңизми?

— Хава-ла, сиз маңа шу китабыңызы сатың?

Бу гезек гарры гөкден гойберилен ялы болмады, өйүң сүнни хем гагшамадык ялы болды. Ол өз китабыны сатмажагындан, менин-де элинден басып алмажагымдан аркайын хем-де эсери билен менин гызыкланянлыгымдан шат болуп, шейле жогап берди.

— Сатмарын, сатсам утуларын — дийди-де гүлди.

— Сатың, сизе-де ил сатыпдыр ахыры!..

— Сатанлар утулыпдырлар — дийип, ол ене-де гүлди. Шәхди ачыклык билен, китабындан гөвни хошал болмаклык билен лах-лах эдип гүлди.

Мен дагы диере сөз тапман:

— Сатмасаңыз, онда йөне берәйиң — дийип, өзүмин эл чекмежегими билдирдим.

Бирденкә, гаррының маңа рехими инен ялы болды. Онсоң чыны билен:

— Ягшы йигит, бейле герегиң болса, онда шу ожагың башында отур-да, гөчүрдежик алай! — дийди.

Мен йөне алмак пикирине дүшдүм. Онуң бейле диймегинден «гарры говшандыр» дийип дүшүндим.

— Гөчүрип алсам, онда бир өзүм үчин болар, маңа болса сизиң китабыңыз хемме үчин герек!..

Ол жогап бермеди-де, дашарык чыкды. Онуң ызы билен аялы хем ылгап диен ялы дашарык чыкды. «Буларың бир гизлин маслахаты бардыр» дийип, мен өз янымдан чак этдим.

— Ягшы йигит, отырмың? — дийип, ол маңысыз сөз айтды-да, ара салым бермән, доланып ичерик гирди. Мен ондан инди үзүл-кесил жогап алмага гарашдым. «Нәме диеркә, нәме дийсе-де, аялы билен маслахатлашыклы бир зат диер. «Шейле хем болан болса герек, ол:

— Герекли болса, ягшы йигит, олар-да сенден гөчүрип алыберсинлер! — дийди.

Гарры дымды. Гүррүң гутарды. Өйүң ичи дым-дырслык болды. Дашардан-да сес-үйн гелмейәр. Гарры аял ёргана гирди, бир гысым болуп, дүйрленип ятды. Вел-

мырат ага болса геплесем, бир зат дийҗек ялы, диренип дур. Мен оны шундан артык ырып билмеҗегими билип, нерессе чага ялы, бойнумы бурдум-да:

— Боляр, эртирден гөчүрмәге отурайын — дийдим.

Ине, шейле эдип, задының гадырыны билйән гарры мени хорлады, китабының үстүнде ярым ай турман отуртды. Онуң өзи хем галапын вагт янымда болды. Ятдан айдып берйәр, хат язышыма сын эдйәр. «Окаманы биразажык билйәрин, йөне язмак элимден гелмейәр» дийййәр. Аялы болса чалдан, чайдан, чөрекден кемими гоймаяр.

Илки мыхман дүшен ерим болса ядымдан чыкып гитди. Ол китабың үстүне шоны дүзен шахырың башга ерлерден тапылан зәхметлери-де гошулып, чапа берилди. Тиз вагтда уллакан китап болуп чыкҗак.

Мен онуң чыкарына ховлугярын — йүрегим чатлап баряр. Чыкып билдиги, ондан он санысыны алҗак-да, гаррының үстүне ылгаҗак. Барсам, онуң:

«Сен инди менден айрылышып билмерсиң!» диймеҗек гуманы ёк. «...Хер бир сөзи бир дүйә дегйән китабымы сенден хем гөчүрип аланлар болдумы? Оңа нәхили баха беренлер болды?» дийип, сорамаҗак гүманы ёкдур. Ол шейле диер велин, менем:

— Алдылар, онда-да бир-ики адам-да дәл, әхли түркмен халкы гөчүрип алды. — Оларың говы гөрши хем эдил сизинки ялы — диерин-де, китабы элине тутдурарын. Онсоң ол гарры Совет хөкүметини, халкымызың алтын хазынасыны, эдеби мирасыны — халкың батырлыгындан, азатлыгы сөйүҗилигинден, чекен ахы-зарлыгындан дөрән гөзел эсерлерини гумуң чөлүнде болса-да, чувалың дүйбүнде, букҗаның ичинде болса-да, гайры бир ерде болса-да, тапышдырып, йыгнашдырып, олары хеммә етирмек аладасыны эдйәнлигине хем етирйәнлигине дүшүнер ве өз китабыны гайтадан тәзе хөвес билен окар...

Онсоң онуң шол көне китабыны маңа ак йүреги билен берҗегине ынанярын.

Бу китап — түркмен поэзиясының эсасыны гоян Магтымгулының китабыды.

ШИРИН

Бу гүн класда Ширинин ери бош галды. Онуң окувдан галмагы соңкы онгүнлүгиң ичинде шунун билен үчүнжи гезек болярды. Шунуң үчин болса герек, окувчыларың бири хем Ширини ятламады,эмма велин онуң бу гүн-де гелмезлиги мекдебиң директоры ве эне дили мугаллымасы Мәхриниң гахарыны гетирди. Ол Ширинин отурян партасына гөзлерини алардып серетди, белки, онуң ядына хәзир Ширинин окувдан озалкы галанлары хем дүшендир. Ондан соң ол журналың окувдан галанлары беллиге алынян ерине галамыны пугта басып дурды-да, кесе чызык чызды. «Онуң өзи говы гыз, акыллы гыз, өвреден задыны билип-алып барян, хер зада дүшби гыз велин, билмерсиң, нәме үчиндир, ол соңкы гүнлериң ичинде окувдан галмага башлады. Оңа мунун себәбини сорап-да айтдырып болана-га! Нәме диерсиң, нәме айдарсың? Онуң энеси хем бир төвра адам. Шу гүн онуң янына гитмесем болмаз». Мугаллыма өз-өзүнден шейле дийип, кейпсизлик билен окува башлады.

Окувың эртир ирденки биринжи сагадыны ол өзүнин шол бир кейпсизлиги билен гечирди. Дем алыш минутларында даш ишиге онуң бир өзи чыкып дурды. Шол дуран еринде болса окув ишлеринин алнып барлышы, тертип-дүзгүнин сакланышы хем-де окувың йыллык жемлеринин нәхили нетижелер бержеги хакларында пикирленйәрди. Шол вагт онуң өң янындан Ширинин жигиси Солтанжык өзи ялы гызлар билен ылгашып гечип гитди. Мугаллыма Солтанжыгы гөрди ве ондан Ширини сорамак ядына дүшди. Онсоң оны өз янына чагырып гетирди-де, ондан Ширини сорамага дурды.

— Солтан жан, нәме үчин Ширин бу гүн окува гелмеди?

— Ширинми? — дийип, Солтанжык йүзүни ашак салды-да ере серетди. Хәзир онуң инчежик бойнуны ашак эгип дуршундан өзүне берлен сорага перт-перт жогап бермәге кынчылык чекйәндиги гөрүнйәрди. Ол мекдепде өзүне берлен тербийә гөрә, ялан сөзлемели дәлдир. Белки, ол муны билйәндир. Эгер билмейән болсады, онда

эртир ир билен мекдебе геленже дессине, «Ширин өтен агшам бири билен гачып гидипдир» дийип, окувчы огланлардан башлап, тә мугаллымлара ченли айдышдырып чыкмалыды — жар этмелиди. Ол муны этмеди, гайта Ширин хакында бири өзүнден сорайса-да, оңа жогап бермезлиги йүрегине дүвди. Хәзир ондан Ширини сораян ве өзүниң бержек жогабына гарашып дуран, өтен йыл өзүне элипбий өвреден, элине галам тутмагы түргенлендирен ве бирнәче чепер гошгулары ятдан тутдуран, өзүниң иң биринжи мугаллымасыды. Онуң шу дүшен оңайсыз ягдайы гөзлериниң өңүне Ширини гетирди, эжесиниң шу гүн эртирки берен табшырыкларыны ядына дүшүрди. Ол ине шонуң үчин хем йүзүни ашак салыпды.

— Солтан гыз, нәме үчин сесиңи чыкармадың? — дийип, мугаллыма ондан ене-де сорады.

Солтанжык бир заты чуң пикир эдип, белли бир карара гелен ялы, йүзүни ёкарык галдырды-да:

— Ширин? ол өйүмизде ёк. Ол... — дийип, сөзүни ярпысындан кесип дурды.

— Нәме, нәме? «Ширин өйүмизде ёк» дийдиңми? Эйсем болса, ол өйүңизде болман, бу ере окува-да гелмән, дагы нирә гитди?

— Ширини чыкардык!

— Вий, Ширини чыкардык? Ол нәхили чыкарыш, окувдан чыкардыңызмы я-да болмаса?..

— Ёк, мекдепден дәл, оны өтен агшам чыкардык!

— Ах, Ширини чыкардык дийсене! Инди болды! Хачан чыкардык дийдиң? Ханы онда болса, оны нәхили чыкараныңызы өз догружаңдан гел-де, мана айдып бер. Дүйн дынч алынян гүни чыкардыңызмы? Нирә чыкардыңыз? Нәме үчин маңа айтмадыңыз?

— Өтен агшам чыкардык дийдим ахырын...

— Йөне чыкардык дийип дурсуң. Сен маңа Ширини нәхили чыкаршыңызы айт... Ери боляр, оны сен айтмасаң айтма, Велже айдар — дийип, мугаллыма йүзүни чытып; бир янлыгына совды.

Мугаллыманың бейле диймеги Солтанжыгы гөнүлемәге межбур эден ялы болды. Ол ене-де хәлкиси ялы йүзүни ёкары галдырды ве мугаллыманың йүзүне гаража гөзлерини ызлы-ызына гырпылдадып серетди. Эжесиниң шу гүн ирки эртирки берен табшырыклары хәзир-де онуң ядына дүшйәр. Ол нәхили болса-да, догры сөзлемәге ве Шириниң чыкарылышы хакында өз билйәнле-

ринин барыны айтмага өзүни аркайынландырар ялы себәп гөзлейәр. «Мен айтсем-айтмасам, мугаллымам Ширинин чыкарыландыгыны билер. Мен болсам шоны айтманлыгым үчин, хемише мугаллымамың янында утанып йөрмели боларын. Эжем нәме дийсе, шоны дийсин» дийип, ол өзүне айданындан соң, өзүнин бу эден пикирлеринден эдил гүйч алан ялы, Ширинин чыкарылышы барасында билйәнлеринин барыны бир демине айдышдырып чыкаясы, ондан соң болса мугаллымасынын янындан деррев айрылып өтәгидеси гелди.

— Өтен агшам эжем дагы маңа ирден ят дийип кәйселер-де, мен Ширин дагы ятмансоң ятмадым — дийип, гырык сеси билен агзы етишдигинден сөзләп башлады.— Ярыгижелер бизе бир машын гелди. Онуң ичинде ики аял билен бир гарры адам барды. Шол гелналыжылы гелен машынын гапдалына «Ялкым» колхозы дийлип, улы хат язылыпдыр. Мен ол хаты гөзүм дүшен дессине окап билдим. Ана шол машын билен геленлер Ширини алып гитдилер. Мен Ширин гиденсоң, даң атансоң ятдым.

— Машына Шириниң өзи мүндүми?

— Ёк, ёк, гелнежем дагы мүндүрди. Ширин Нуржемал гелнежемлерде отырка, мен онуң янына бардым. Ол шонда гелнежемлерде аглап отуран экен. Машына мүндүрилжек болнанда хем агламжырап мүнди. Шириниң гиденине меңңем агласым гелди...

— Эйсем болса, Ширин өзүнин чыкарылмагына ве окувыны ташланына гынаныпдыр-да?

— Мен нәбилейин?

— Ширини киме чикардыңыз?

— Мен билемок, гелналжыларың арасында мен бир гаррыжа адамы танадым. Сиз хол гүн бизин янымыздан гечип барярканыз, ол гарры бизиң өйүмизде отырды.

Солтанжыгың айданларындан Шириниң башына дүшен гүнлериң бары мугаллыманың гөз өңүне гелди. Ол Шириниң окувыны ташланлыгыны билди: онуң соңкы гүнлерде окувдан галмагының себәби мугаллыманың гөзлериниң өңүнде гиң суратда ачылды.

Ол Солтанжыгы гепледип боланындан соң, «Түйс огланлы өйде огрулык ятмаз» диенлери, диймек, Ширин он единжи октябрда сатылыпдыр» дийип, ичини гепледип гелди-де, класа гирди. Бу вагт класда Шириниң жора ве сапакдаш гызлары дегшип-гүлшүп, өзлериниң шатлыклары билен класың ичине улы шовхун салярдылар.

Мугаллыма класа — бу гызларың үстүне гирен десси-не, өзүниң эшиден тәзе хабарыны олара шикаятлы сурат-да айдып берди.

— Гызлар, эшидер балсаңыз, Ширини чыкарыпмыш-лар!..

Гызларың гүлкүлериниң үстүнден бедреләп сув гу-юлан ялы болды. Олар гөз ачып-юмасы салым ылла до-ңан ялы болуп дурансоңлар, бирденкә, шовхун гөтер-дилер.

— Чыкарыпдырлар?

— Ширини?

— Киме?

— Хачан?

Бу хили сораглар мугаллыманың үстүне даш-төверек-ден ягмага башлады. Эмма гызлар мугаллыманың жога-бына гарашмак билен болман, Шириниң чыкарылыш догрусында эңеклешмәге башладылар.

— Ол бир йигит билен сөйшүп гиден дәлдир. Мен шо-ны эдил айнада гөрен ялы билйәрин! — дийип, Аннагүл өзүни өз янындан мугаллыманың тарапдары хасап эдип айтды.

Дурсунжемал оңа пугта дуруп гаршы чыкды.

— Ширин бири билен халашып, өз разылыгы билен гитмән, дагы кимиң хакы бармышын, оны биреге берип гойбермәге? Гоюп отурың!

— Ягшы-да бир билгир болдуң. Бар сениң диениң болсун. Хамала, Ширин бири билен халашып гидипми-шин. Эгер шейле болан болса, онда биз онуң киме гидйә-нини билмезмидик?

— Сен шонуң үчин дийип дурмуң?

— Элбетде, шонуң үчин, дагы нәме үчин болсун?

— Ёк, гыз, сен билмерсиң! «Мен пыланы билен гит-жек» дийип, хич бир гызың саңа гелип хасап берип дура-сы ёк. Гитсе — гидер, отурса — отурар... Онуң билен ки-миң иши бармышын-а ёгсам-да...

— Гөрүп дур, ахбети, мең диеним болуп чыкар. Онуң эжеси гызының окамагыны хем халамаярды, хем-де...

— Ёк, сен гөрүп дур, ахыры мең диеним болуп чыкар. Догры, эгер эжесиниң оңа эрки етйән болса, оны оку-ва-да гойбержек дәлди. Оны менем билйән. Эмма Ши-рин...

Буларың давасына Шекер хем Дурсунжемалың тара-пыны тутуп гошулды. Ол Аннагүлден:

— А, гыз, Аннагүл, ханы эйсем болса, сен өзүң бир зады айт. Шу вагт сени какаң окувдан айрып, бирегe берип гойбериберсе, сен гитҗекми? Окувыны ташлап гитҗекми? — дийип, пугталык билен сорады.

— Ана, герек болса, саңа сораг — дийип, гызлар гүлүшдилер...

Окувчы гызларың бири-бири билен эңеклешмеклерине кейп эдип, сесини чыкарман отуран мугаллыма хем бу сорага йылгырды. Аннагүлүң болса йүзи чапады ялы гызарды, өзүне бейле дийилмегини ёкуш гөрди. Онсоң ол йүзүни чытып:

— Мени какам, эҗем сатмаз, сен, гыз Шекер, бу

— Мени какам, эҗем сатмаз, сен, гыз Шекер, бу сорагыңы өзүңе бер! — дийди.

— Онда нәме өзүң бейле диййәрсиң? — дийип, Дурсунҗемал еринден турды.

— Дийҗек, хакым бар диймәге! Мен билйәрин, ондан соң диййәрин. Айтсам, бу вагта ченли оба мекдебини гутарып, Дойдук ялы Ашгабатда, институтда окап йөрмели Күмшиң ондан соң Солтаның сатыландыгыны, сонундан болса, «бири билен халашып гачып гидипдир» дийип, обаны долдурандыкларыны еке мен дәл, бизиң хеммәмиз билйәрис. Ширин хем шейле болайҗагың биридир...

— Сен олары билйән болсаң билибер. Бизем, Гөзелиң Атала, Бибинуруң Көмеге, Огултәҗиң Артыга сөйшүп-халашып, илиң гөзүниң өңүнде барышларыны билйәрис. Оларын тойларында сениң, гыз, өзүң хем болупдың — дийәге-де, Дурсунҗемал Аннагүлүң үстүне хас хечжерилди.

Ширинден бихабар гызлар ики тарап болуп, Шириниң чыкарылышы хакында өзара чекишмәге башлансоңлар, мугаллыма өзүниң Солтандан эшиденлерини олара айдып бермәге хем етишмәнди. Ол хәзир гызларың айданларының бирине хем гошулман, эллерини яңакларына дирәп, сесини чыкарман отыр. Ол шу отуршына, гызларың шу меселеде болан дүшүнжелерини окаярды. Жеделлешмегиң соңы сөгүше барып етенден соң, ол:

— Гызлар, ханы инди бес эдиң! Окувы башлар вагты болды. Ширин хакында болса, мен аңрысы бир сагатдан сизе билип берерин — дийди-де, окувына башлады.

* * *

Ширинлериң ховлусы обаның илери башында, чола ердеди. Кеседен дуруп середениңде, улы-улы эрик, ве игде агачларының арасындан чала гөрүнйәрди. Ховлының дервезесини кесип, ики тарапы гүр тутлы, гатнавы кән болмадык көче гечйәрди. Ширин өтен гиже ине шу көче билен машының үстүне, нәтаныш ве геплемсек аялларың янына бүренҗек бүренип, даңың өң янларында мүндүрилип гойберилипди.

Бике еңңе бу гүн гызыны чыкаран гиҗесиниң эртири кише чыкмады. Ол инди өй ишлерини хөвеслепмеклик билен өз элине алды: ир билен ичери гошларыны өзүче дүзедишдирди, дулларындакы улы сандыгың агзыны (үстүнеде мүндер-мүндер болуп дуран ёрган-дүшеклери дүшүрмәге, ене-де галдырмага ялтанман) ики-үч гезек ачып япды. Ондан соң болса «гыз гачды» диен хабары обаның ичине я яйратмакчы болуп, гоңшы ховлуларына тарап алакҗап гитди. Ол ховлулара барып, ики-еке ишден галан аяллара «Доганлар, шу эййәмиң машгаласына нәме дийип, нәме айдарсың, мениң-э илиң ичине чыкара йүзүм-юртам галмады. Өтен агшам ол йүзи гара Ширин бизиң йүзүмизе ере чалыпдыр-да, чыкып гидипдир. Мен йүрегим гысып, өйде отурмага гоймансоң чыкайдым. Биз инди нәдели?» дийип, гызындан тарап зейренди. Онуң ховлума-ховлы алакҗап, аялларың янында гызындан кәйинҗирәп, өйүне гелип дуршы хем шолды, мугаллыма Мәхри билен комсомол комитетиниң секретары Ашырың ховлының агзындан гирип гелйәнлерини ол гөрди.

Мугаллыманың Ширини сорап гелҗегини ол озалам билйәрди. Ширинин нирә, нәхили гиденининиң аңырсына етҗек болҗагыны билйәрди. Шонуң үчин болса, ол шу гүн эртир Солтанҗык окува гиденинде, оңа Ширин хакында табшырыклар берипди. «Ширин ханы дийип соралса-соралмаса, Ширин агшам бири билен гачып гидипдир» дийгин. Эҗем аглап отыр» дийгин дийип табшырыпды. Шейле болса хем, ол ынҗалып билмейәрди. Эгер мугаллыма ене-де бир азаҗык салым гелмедик болса, онда Бике еңңәниң өзи онуң үстүне барып: «Ширин гидипдир, хей, сизден гөрен-эшиден?» дийип сораҗакды хем-де гызындан, онуң гөрүм-гөрелдесинден кәйинҗекди. Ол өзүниң дийҗек затларыны Ширинин какасы Полты билен ве Ширининң гелнеҗелери билен геплешипди. Эм-

ма велин, иш жыгба-жыга геленинде, өзүни йитирип, чалам-чаш болды. «Булар Ширини ызарлап гелйәндирлер. Багтыма какасының-да өйде ёк махалына душ гелдилер. Булара менден Ширини сорарлар. Мен олара нәме жогап береркәм? Булар читтәп дурарлар, сорагы иргинсиз сорар дурарлар. Сорасынлар, шол бир дийжегими диерин дурарын. «Ширини сиз билмесеңиз, мен ниреден билейин?» диерин. «Ол нирә-де болса, өтен агшам, биз ятанымыздан соң гидипдир» диерин. «Эртир турсак, ёк экени» диерин. Бике еңңе шейдип ичини гепледенден соң, өз-өзүне: «Мен өзүмден өнен машгалам үчин гүнәкәрми? Мен шонуң үчин текәниң өңүнде ялан сөзләп дурмалымы? Мен мениң ишим дәлдир. Мен догручылдырын ве өзүмиң шу догручыллыгым билен-де, нәме болсам шол болайын» дийди-де, өзүне якынлашып геленлере серетди. Оларың янына гелмеклери ене-де оны басмарлады. Онсоң ол өзүниң янкы диенлерине гаршы чыкып, гатыгаты геплемәге башлады.

— Ол йүзүгара менден доган машгала меңзеш болмады. Бизиң тохумымызда-тижимизде шейле иле гүррүң боланымыз, шейле ада эе боланымыз асла ёкды. Нәме диерсиң, нәме айдарсың? Ыгтыяры өз элинде дәл, ол өз гөрен гөрелдесине гитди. Мен шейле машгала өзүмден өнер дийип, ятамда-турамда, гөвнүме чигит ялжак-да гетирмәндим. Иллериң гызыны гең гөрмели дәл экеним!

Ол бу хили сөзлерини даш ишикде башыны галдырман гапы сүпүрип йөрен еринде тә мугаллыма янына гелип дурянча, билгешлейиндеи довам этди.

— Ери, еңңе, нәм болды, нәмеден бейле зейренйәрсиң? — дийди-де, Ашыр онуң янына гелип сорады.

— Менден сорасаң, жаңым — дийип, ол башыны галдырды. — Менден соралян задам ёк, мениң билйән задымам ёк. Ол йүзүгара Ширин өтен агшам гиҗәниң бир вагтлары бизден гечип, ким билендир ве нирәдир чыкып гидипдир. Ол бизи өзүниң бу этмиши билен иле-гүне чыкар ялы этмеди, ханым. Ине, мен ондан тарап эртирден бәри кәйинҗирәп отырын...

— Ким билен гидипдир? — дийип, мугаллыма Ашырың ызы билен ондан сорады.

— Онуң ким биленлигини биз нәбилели, ол затлар бизден соралып иделйән затмы, биз билер ялы? Онуң нирә ве ким билен гидендигини эгер билип болян болса, онда сиз билмели ахыры. Инди эне-атада нә ыгтыяр гал-

ды? Мен ол хакда сизден сорамага гитжек болуп дурдум. Мазалы, өзүңиз гелдиңиз. Ол ким билен гидипдир? Маңа хемме затдан өңурти онуң ким билен гидени герек — дийди.

— Бике эже, Ширин өз ыгтыяры билен гиден болсады әгер ол биреге халашып баран болсады, онда, догры, биз оны билердик. Ондан бизиң хич бир хабарымыз ёк. Шонуң үчин болса онуң бу гидишиниң бир «эммасы» бар болара чемели...

Бикәниң йүзи гызды. Ол мугаллыманың йүзүне нәмәнидир бир зады билжек болян ялы чиңерилип серетди-де:

— Мәхри гыз, сизиң «эммасы болара чемелиңиз» нәме? Онуң нәхили эммасы болуп билсин? Гидипдир, гутарыпдыр. Ах, мениң багтым гарадыр-ла, ол йүзи гара өзүниң бу эден кем акыллылыгындан «Энем-атама сөз етер, илиң ичинде оларың дили гысга болар» дийибем ойланан дәлдир...

— Мен эшитдим, мен барыны эшитдим, сиз маңа дийсеңиз хем боляр, диймесеңиз хем боляр, Шириниң эжеси — дийип, мугаллыма ювашжа йылгырды.

— Нәмәни эшитдиңиз, нәмәни билйәрсиңиз? Догры, Мәхри гыз, сиз элбетде эшиденсиңиз хем сиз билйәнсиңиз. Бу гүн болмаса, эртир бизем билерис, бизем эшидерис. Ах, онуң гөрүп- эшидйәнлери Бибинур, Гөзел дагы болды ве ене шолар ялылар болды... Шейле боландан соң онуң хем, хий, бир эммасы болуп билерми? Гидипдир. Оны не биз зат дийип билерис, не башга бири... Шейле дәлми? Хеммеси онуң өзүндедир.

Бике ялан сөзләп дурманы гаты кын гөрйән болса-да, ялан сөзлемеги өзүне услып билмейән болса-да, хәзир ялан сөзлейәрди. Йөне велин ол өз гызы барасында ялан сөзлемек айыпдыр дийип билмейәрди. Онуң сөзлерине Ашыр ынананкырлады. Онуң ялан сөзләп йөрен аял дәлдигини билйәрди. Мугаллыма велин, Бике еңңәниң айданларының бирине хем питива этмеди. Ол шунуң ялы меселеде озалам бирнәче гезек алданыпды. «Гыз гачды» диен бахана билен ики саны окувчы гызыны яңы якында элинден гидерипди. Ол инди ынанжак дәл. Мунуң үстүне хем Солтанжыгың айданлары ягшы урна болупды. Шонуң үчин-де, ол хачан Бике еңңәниң янындан гитмекчи боланларында:

— Мең эшидишиме гөрә, Шириниң нирә ве киме ги-

денлигине диңе бир сиз билйәрсиңиз! Өзүниң нирә ве нәхили гидендигини билмейән болса, диңе бир Шириндир. Сиз оны өз элиңиз билен разычылыгына ве окувыны ташламагына гараман, өз диен адамыңыза өзүңиз берип гойберипсиңиз. Биз хабары Шириниң өзүнден тутарыс. Сиз энелер... — дийип, ызына гахарлы өврүлди.

— Инди өзүңден өнен чагаңа-да эрк эдип балмаса... дийип, Шириниң эжеси мугаллыманың ызындан гашыны чытып, середип галды-да, өз-өзүнден гепледи. — Текеде гыз сатян гытмы, ханы оларың хайсы бириниң ызы иделип йөрйәр? Биз бир зат этсек онуң ызы гүррүңли болмалы, бу бизиң багтымыздандыр. Аслында, гызлылык гурсун: мекдебе берсең, огланларың арасында гездирип йөрсең, бир гүррүң ичерден чыкарман отурсаң, икинжи гүррүң, гараматындан дынайын дийип чыкарып гойберсең, ине бу үчүнжи гүррүң. Сен нәдерсиң? Бу барсын, Шириниң янына барян болса, оңа нәме дийип, нәме айтмалыдыгы аз айдылан дәлдир. Шонам этмән, ата-энесинден гечжек болса онда онуң бизден өнен машгала болмадыгыдыр...

Олар гөни оба Советиниң жайына тарап уградылар. Гидип барышларына үзүм йыгып йөрен аялларың үстүнден бардылар. Оларың янында бираз аяк чекип дурдулар.

— Мәхри гыз, өтен агшам гыз чыкарылыпмыш? Биз «Ширин чыкарылыпмыш» дийип эшитдик, а сиз? — дийип, Шириниң якынрак гелнежеси Арзыгүл геплешмек хыялы билен Мәхрә сөз гатды.

— Хава, гыз чыкарылыпдыр, а сиз тоя бармадыңызмы?

— Кимим-де болса болсун, чагырылмадык ериме бармарын. Бике-де инди горкак ве көпбилмиш болупдыр. Хамала диерсиң, мен баранымда, хемме гизлигин сырларыны билмәге барайжак ялы, эртир хеммесини илиң ичинде паш эдәйжек ялы. Ол өзүниң гыз чыкаранына маңа айтмадык болды... Айтмасын!

— Вий, саңа-да айтмадымы, гыз? — дийди-де, онуң янында үзүм йыгып йөрен гарры аял геңиргенди.

— Айтмасын айтмаса, Меңли эже. Ол өзүниң ичгин гөрйәнлерини чагырыберсин. Бизи чагырманда-да онуң гызыны сатандыгыны хемме киши билйәр, инди онуң «агшам гызым гачып гидипдир» дийип йөрмегине хемме киши гүлйәр... — дийип, Арзыгүл гызып гепледи.

Ол Бикәниң дашгынрак элтисиди. Олар терс болмасалар хем, басдашлыклары, бири-бириниң ягшы гүнлерини гөрүбилмезликлери барды. Мунуң үстүне хем ол Бике гызыны чыкаранда, бейлеки элтилерини чагырыпда, өзүни чагырманлыгына гаты кемсинипди. Шунуң үчин-де Бикәниң гызыны чыкарышы хакында ол гептеләрди. Онуң гызыны сатанлыгы йүзе чыкайса, Арзыгүл өзүниң аз бегенжек дәлдигини билдирйәрди. Ол Шириниң чыкарылышы хакында өз билйәнлериниң үстүне бирнәче эшиденлерини-де гошушдырып, мугаллыма айдып берди. Мунуң айданлары өрән ынанарлыкды.

Мугаллыма онуң янындан йүрегини чиширип, өз ёлуна дүшди. Ол оба Советиниң башлыгының янына Ашыр билен тиркешип гелшине болса, сен-мен ёк, шейле дийди.

— Ёлдаш башлык, сизиң яныңыза шунуң ялы меселе билен үчүнжи гезек гелшим. Чәре гөрмек герек. Бу гүн Бикәниң гызы Ширин хем окува гелмеди. Сизиң ондан, хей, хабарыңыз бармы?

— Хава, бар.

— Бар болса, ол өрән говы. Оны чыкарыпдырлар. Нирәдиги белли — ол өтен гиже «Ялкым» колхозының машынына мүндүрилип алнып гидилипдир. Аглап гидипмишин. Мениң бу гелшим онуң эжесиниң янындан. Эжеси маңа «гызым гачыпдыр» дийди. «Онуң ким билен гиденини ве нирә гиденини сиз билмели» дийди. Мен ондан башымы зордан гутардым. Йөне велин Шириниң нәхили чыкарылышы хакында маңа хакыкаты айданлар болды. Онуң сатылып гойберилме кеми дагысы галмандыр. Оны идәп сорап дурасы иш хем ёк. Ол өзүниң гөрмедигине ве билмедигине берлип гойберилипдир. Ол аглап-энрәп гидипдир. Муны маңа онуң иң якын гелнежелеринден бири гүррүң эдип берди. Болуш-а ине шу.

Оба Советиниң башлыгы столуң сыртындан турды-да әпишгеден эдил янында ялы болуп гөрнүп дуран Көпетдагың башларына серетди. Онуң хәзир чытылып дуран йүзүнде рехим-шепагат ёкды. Ол:

— Мәхри гыз, догры айдярсыңыз, гыз сатылыпдыр. Маңа бу хакда гелип айданлар хем болды. Йөне велин шу меселеде гызларың өзлери хем гүнәли, нәме үчин олар өзлерини сатдырдярлар? Нәме үчин олар бу хакда саңа айтмаярлар? Шейле болмалы дәл ахыры — дийди.

— Бу сорагың шу вагт ери дәл.

Оба Советиниң башлыгының айданларына комсомол

комитетиниң секретары Ашыр хем гошулды. Ол мугаллыма:

— Иру-гич жогап бермелə-хə боларыс. Биз олары шунуң ялы меселелерде хем тербиелемелидирис. Башлык догры айдяр. Йөне велин Шириниң сатылышының нəхилидигини билмек герек, — дийди.

— Онда нəме этмек герек? Ханы пикириңизи айдың — дийип, башлык олардан ене-де сорады.

Онда Мəхри ганыны гыздырып сөзлемəге башлады.

— Бизиң Ширини хаял этмəн гөрмегимиз герек. Мениң оны гөресим гелйəр. Онуң билен ики агызжык сөзлешесим гелйəр. Ондан соң мен сизиң сорагларыңыз барына жогап берип билерин. «Ялкым» колхозы, Кəриз обасы узак ерде дəл, биз Шириниң янына баралың. Шондан соң меселəниң үсти ай ялы ачылар. Мениң оңа бержек соваллары бар. Үчүмизем биле гидəелиң. Ине, менден сорасаңыз айтжагым!

— «Ялкым» колхозына гитмегем болар, гызың өзи билен геплешип гөрмегем болар, эгер Полты гызыны сатып гойберен болса, онда онуң гөвнүне дегмегем болар. Мен сиз нəме эдели дийсеңиз бар. Эгер гидəели дийсеңиз, гидəелиң-де геплешəелиң. — Башлык шейле дийип, оларың айданларына өзүниң гошуляндыгыны айтды-да: — Онда хəзир гидəелиң — дийди.

* * *

Кəриз оба Советиниң башлыгы орта яшан, бегенжең ве өвүнжең бир адамды. Шу гүн эртир ир билен кимдир бири оңа «Өтен агшам Дурдымырат «Берекет» колхозындан бир говы гызы алып гелəйипдир» дийип айданында, ол өзүниң тиз бегенжеңлиги билен бегенди. «Йигитлер шейле эдибермелидир ахыры» дийип, Дурмымыратдан гөвнүниң хош боландыгыны билдирди. Ондан соң ол канцеляра гелйəркə, совлуп гелни гутлады. Ол ене-де бирнəче ерлере айланып, канцеляра гелши хем шолды, бирден Мəхри дагы хем барып етишдилер. «Берекет» колхозындан гелен оба Саветиниң башлыгы өзлериниң нəме үчин гелендиклерини ховлукман, сыпайычылык билен айданындан соң:

— Шейле болупдыр. Адам-адамың гөвнүне дегмəн, мунуң аңырсына етмек герек. Гоңшучылыкда бейле бир ишиң болмагы говы дəл — дийди.

— Онуң өзи говы окап йөрен гызды. Онуң өз разылыгы билен гайтмандыгыны мен ачык билйән — дийип, Мәхри хем оба Советиниң айданларының үстүне гошды.

Кәриз оба Советиниң башлыгы оларың айданларыны гең галып эшиденинден соң: «Бу нәхили иш болды?» дийип, бу хакда өз эшиденлерини айтмага дурды.

— Бу хакда маңа-да айтдылар. Эмма велин сизиң яңкы айданларыңыз билен мениң эшиденлеримиң арасы ер билен гөк ялы. Меселем, сиз айтдыңыз «гыз сатылыпдыр, нәтаныш бирине сатылыпдыр» дийип, «гызың өзи разы дәл экен» дийип. Мен болса дүйбүнден башга хили эшитдим. «Сизиң» Берекет «колхозыңызың гызы бизиң» «Ялкым» колхозымызың говы йигиди Дурдымырада сөйшүп, халашып гелипдир. Шейле болупдыр. Гыз билен йигит озал таныш экенлер. Оларың озаладан гатнашыклары бар экен. Олар гөрүшүп-билишйән экенлер. Догры, Дурдымырат ол гызы өтен гиҗе алып гелипдир, колхоз хем оңа машыныны берипдир».

Башлык шулары айданындан соң, Дурдымырадың говы йигитдигини, онуң какасының абрайлы адамдыгыны хем айтды.

Мәхри дагы ол оба Советиниң башлыгының гүррүңлеринден хасап тутуп, онуң бу ишден дүйбүнден хабарсыздыгыны ве онуң өз йигитлериниң тарапыны тутяндыгына дүшүндилер.

— Маңа айдылышы шейле, хакыкатдан шейле болупдыр. Эгер мениң айданларым йүрегиңизе жай болмаса, онда оларың өзлерини чагырып сорап хем билерсиңиз, ёлдашлар — дийип, ол өз айтҗак задыны айдып гутарды.

— Догры, сизе шейле дийлип айдыландыр. Йөне вели дилде хер хили эдип айдып боляр — дийип, бейлеки оба Советиниң башлыгы сөзлемәге дурды. — Гызлар сатыляр. Онда-да тәсин галар ялы ёллар тапылып сатыляр. Мен бу хакда көп хили болушлары билйәрин. Инди гыз сатянлар «гызым халашды», «гызым гачды» диен ялы перделер ашагында сатярлар. Биз шу гүн гызымызың нәхили гачаныны, нәхили халашаныны билжек...

Шу ики арада Мәхри ара гошулып:

— Бизиң Шириниң өзи билен геплешмегимиз герек. Онуң өзи айтсын, өзүниң нәхили дурмуша чыканлыгыны—дийип, Шириниң шу ере чагырылмагыны талап этди.

Ширин чагырылмалы эдилди.

— Гелниңиз оба Советиниң жайына чагырыляр —

дийип, оба почтальонының гелип айтмагы, Ширинин гайын атасы ве гайын энеси болҗак гаррылары улы гусса гойды.

— Чагырылян болса барарыс — дийип, Ширинин гайыны болҗак гарры эне почтальоның янына күйкерилип гелди. — Гурбан җан, сен онуң нәме үчин чагырыляныны билдиңми, Дурдымырат җанам бормалымы? Ол шу вагт өйде ёкды-да, оны нәдерис? Шейлеми, гелинми? Оны деррев алып барарыс. «Райондан адам гелипдир» дийдиңми? Гурбан җан, олар нәхили адамлар? Җаным, оларың дилини өзүңиз тапавериң? Биз барарыс-ла. Асыл, ынха, сениң ызың билен барарыс. — Гарры эне шейле дийип, почтальоны ызына гайтарды-да, Шириниң отуран өйүне урдурып гирди. — Гелин җан — дийип, ол өзүниң сөзүни довам этди. — Сен абрайлы ериң, асыллы ериң машгаласысың, сен абрайлы ериң ишигинден хем гиренсиң. Балам, сени оба Советиниң җайына чагырярлар. Ол ере райондан адам гелипмишин. Оларың бири аялмышын. Атаң-энеңи ве бизи, геплемели гепиңи билмән, масгарачылыга гояймавергин, балам! Өзүңе берлен сорагың җогабыны перт-перт бергин. Абрайлысы болсун-да хернә; худайым! Ханы йөрүң, Аннаҗерен, сен гелин билен йөр. Менем какасы билен барҗак. Ах, шу вагт Бердиниң герек ери экен. Ол, мазалы, дили-ёлы говы билйәрди. — Ол гелниниң янына дыкылып барды-да, шейле дийди.

— Гелин җан, хәзир оба Советиңкә барарыс велин, «өзүм халашып гелдимден» башга зат диймән, бир диениңи дийгин дургун! Бир диениңи дийип дурсаң енерсиң. «Разыдырын» дийгин, «өзүм халашып гелдим» дийгин. «Бу ишден атамың-энемиң хабары болан дәлдир» дийгин. Ах, «адам бар ерде душман бар» диенлери. Ара бозҗак болуп йөренлер гыт дәлдир... Гелин җан, бизем диймелисини диерис велин, сениң өзүң пугта болгун!

Гарры өзүниң яңкы айданларыны Шириниң кабул эдйәнини билҗек болян ялы, онуң аркасындан гаңрыла-гаңрыла середип, ичерден чыкып гитди.

Гаррының айданлары, гелели бәри өйүң төрүнде бир ерден турман, аякларыны сыркырадып отуран, бүренҗегини башына чүмре бүренен ве өзүниң нәхили ере, хем нәхили адама дүшенлигини билмән, аласармык болуп отуран Ширине пугта тәсир этди. Шу ерде гелнеҗесиниң ве энесиниң «сен инди өзүңи Дурсунҗык ялыдыр өйтмәңи гэй! Сен инди улы гыз болдуң. Биз саңа кеседен эл

е дил етер горкусыны эдип, чөрегимизи аркайын отурып йиййп, инимизе сындырып билемзок. Сени бир ере абрай билен ерлешдирмесек, бизе ынжалык ёк. Бизе көчеде бири билен эл тутушып гиден гыз герек дәл. Саңа инди «өмекдебими ташламарын, Ашгабада окува гидерин» диййип, кемакыллык эдип йөрмек услып дәлдир. Шу зейилли сөз диениңи инди какаң эшитсе, говы болжак дәл. Ол сениң билен геплешжек. Онсоң говы болмаз, атаң бирине «гелибер» дийди. Атаның ве энеңиң эденине дәл диймек болмаз, олар сениң яманлыгында дәлдирлер. Эгер шуңа разы болмасаң, онда маңа ата-эне герек дәл дийдигиң ве о ёла дүшдүгиң болар» диен ялы хемише бир маныны хер гүнде, айратын-да соңкы гүнлерде диймеклерини көпелдип башлан сөзлери онуң ядына дүшди. Оны бу ере гетирдип отурдан хем шу сөзлерди. Онсоң ол оба Советиниң жайына баранда, нәме соралжагыны билмейән болса-да, «нәме болса шол болсун, энем-атамың йүзүне гара гетирмәйин» дийип, өз ичындан пугта карар этди. Ол диңе бир «халашып гелдим» диймекчиди.

Чагырылян ере Ширин, онуң гайынлары болжак ики гарры хем онуң оглуның гелни дагы уградылар. Ширин бүренжек бүрененсоң, узын болуп гидипдир. Эгилип йөрейәр, йүзүни болса пугта басыряр. Тә оба Советиниң жайына барып гирйәнчәлер, гаррылар Ширине өз табшырыкларыны берип гелдилер.

Буларың гелип гирмеклерине Мәхри билен Кәриз оба Советиниң башлыгындан башгалары аң салмадылар. Ашыр өз оба Совет башлыклары билен бир ерде газетиң йүзүне середип отырды.

Ширин бүренжегиң ичинден йүзүни чыкарман, ичерик гирди-де, ич ишикде эглип дурды. Онуң хәзир «өзүм разы болуп гелдим» ве «халашып гелен йигидимиң адына Дурдымырат диййәрлер» диймекден башга пикир эдйән ялы ёкды. Ол Кәриз оба Советиниң айтмагы билен еңңесини гошлап, диваның үстүне гечип отурды.

Гаррылар гелинлери ол ерик гечип отурансоң, хас ховсала дүшдүлер. Олар гелниден соралжак сорагларың өңүнде өзлерини тутуп билмән, галдырашып дуран ерлеринде кә оба Советлериниң кә Мәхриниң йүзүне рехим этмеклерини сораян гөрнүшде середйәрлер. Айратын-да, шол Солтанжыгың танаян адамсы галпылдаярды. Онуң сакгалы хем титрейәрди.

«Берекет» колхозындан гелен оба Совет башлыгы

өзүниң аркайынлыгыны долы суратда саклап, окап отуран газетиниң йүзүнден башыны галдырды-да, Ширине серетди. Онсоң:

— Хим, Ширин, сиз бу обалы болдуңызмы? Нирә гелин дүшдүңиз? — дийип сорады.

Ширин басырынып отуран еринде йүзүни бир янлыгына совды, шонда нәмедир бир зат дийди. Эмма онуң нәме диенини отуранларың бири хем аңшырып билмеди.

Башлык ондан ене-де:

— Сизиң бу обалы болшуңыз хакында гүррүң гаты көп. Сиз догрусыны айдың: бу обада киме, нәхили таныш болуп гелдиңиз?

Ширин ювашжадан:

— Дурдымырат билен өз разылыгым билен гелдим — дийди.

— Хә-ә, өз разылыгым билен дийдиңизми? — дийип, башлык папиросыны пугта соруп, бираз дурды-да: — Өрән говы, Дурдымырадың өзи биленми? — дийди.

— Хава.

— Сиз оны танаярмысыңызмы?

Ширин жогап бермеди.

Башлыгың бу сорагы жаны яңы бир арам тапан гаррылары ынжалыксызландырды, Дурдымырадың какасы гелниниң дымып, сорага жогап берип билмән дурмасындан горкуп, өзи дүшүндириш бермәге дурды.

— Танаяндыр, нәме болупдыр танаман? Онуң ата-энеси бизиң көнеден гатнашыклы адамларымыздыр. Чекинип дурман-да, болшуны болшы ялы айдыбериң, гелин! — дийди.

— Ширин, шейлеми?

Ширин кынлык билен:

— Танаян — дийди-де, өңкүсинден бетер ашак яңырылды.

— Ниреде гөрдүңиз?

Ширин жогап бермеди.

— Ол нәхили йигит?

Ширин жогап бермеди.

Башлык Ширинден сораг сорамагыны гоюп, бирез салым дымып отурды. Кәриз оба Советиниң башлыгының йүзүне серетди. Белки, ол Шириниң йөне «хава» дийип дурмакдан башга зат айтмажагыны билендир ве шуңа чәре агтарандыр. Ол Кәриз оба Советиниң башлыгы би-

лен дашарык чыкды. Ниреде болса-да, Дурдымырады хем чагырып гетирмели дийип сорады.

Дурдымырат өзүниң йыгрыкмагындан реңкини ак-там эдип деррев гелди.

Башлыклар оны янына өзи ялы бир-ики саны йигит-де гошуп, ичерик алып гелдилер. Йигитлер ич ишикде, Шириниң гаршысында дурдулар.

Канцелярың ичинде шол башкы дым-дырслык сакланярды. Ширин хем йүзүни ачман, ичерде кимиң барлыгыны билмән отырды.

Ене «Берекет» колхозындан гелен оба Совет башлыгы Шириңден:

— Ине Дурдымырат хем гелди! Ханы, сиз маңа өз халашып-сөйүшип гелдим диййән Дурдымырадыңыз гөркезип бериң? — дийип сорады.

Ширин хениз Дурдымырады гөрмәнди. Өтен гиже өзүни бу ере алып гелен машының ичинде, шофёрың янында Дурдымырадың барлыгындан хем ол хабарлы эдилмәндир. Мунуң үстүне хем ол шу гүн даң атып хова ягтыландан соң гетирилипди. Шунуң үчин ника гыймак шу гүн агшама гоюлыпды. Шу ерде нәхили болса-да, Дурдымырады чен эдип гөркезип билериң диен умыт билен Ширин йүзүни биринжи гезек ярымчык ачды. Шол халатда онуң гөзлери гаршысында дуран өз мугаллымасына дүшди. Ол өзүни бүтинлейин чашырды. Шу вагт өзүниң нә ерде дуранлыгыны, башы бүренжекли гелиндигини хем белмән, еринден товсуп турды-да:

— Мугаллымам, Мәхри! — дийип, Мәхриниң бойнуна өзүни оклады. Гөзлериңден акян яш болса Мәхриниң якасына дөкүлди.

Онуң үстүне шейле атылмагындан мугаллыма утанып гызарды-да:

— Ширин, сенден Дурдымырады сораярлар! — дийип, онуң элинден тутды.

Онсоң Ширин биржик-де йыгрыкман, хеммесиниң йүзүне середип чыкды-да:

— Менден сорасаңыз, мен Дурдымырады танамок, ол хем эдил мениң өзүм ялыдыр — мени танаян дәлдир. Биз онуң билен хич вагт хич бир ерде гөрүшүп-билишмедик ахыры. Онуң мениң билен хич бир багланышыгы ёк. Ине мен шу ерде аял-гызларың йүзүни-гөзүни баглап гелен бүренжеги башымдан сыпырып, ериң йүзүне чалярын — дийәге-де, башындан ялыл бүренжеги сырып

ине алды ве оны ериң йүзүне булап урды. Шонда онуң йигә мынасып, эмма бүренжегиң ичинде хәлиден бәри өрүнмән дуран бугдайреңк йүзи, гыйылып гиден гара ашы, гысгадан ёгын гара сачы, ап-ак алкымы ве инчеден сырдам бойы гөрүнди.

Онсоң ол йүзүни чытыбрага-да сөзүни довам этди.

— Мен бу летдәни башыма атжак дәлдим. Шуны мениң башыма атмак үчин энем-атам гоймадылар. Мен окажакдым. Мениң гележек йыл окувымы гутарып, института гитмек, мугаллыма болмак, Соңа ялы лётчик хем болмак арзувым барды. Сиз мени бу арзувларыма етмәге гайтарарсыңыз! Маңа мекдебиме гитмек герек. Дурдымырат болса, эгер ол Дурдымырат болян болса, онда ол хем өз гаррыларыны өңе салып хорлап йөрмән, өз танаян гызыны, өз халаян гызына өзүни танадып, өзүни халадып алсын. Онуң мениң билен иши болмасын...

Дым-дырслык болды. Диңе бир ич ишикде бир агызда геплемәге геп тапман, гара дер болуп отуран Дурдымырадың дашарык чыкып гитжек боланындакы габсаны шакырдатмагы ичериң дымышлыгыны бозды.

Шириниң гайыны болжак болуп жан чекен, эмма Ширин яңы геплемәге башланындан соң, Ширин гелиним болар диен умыды дүйп-тейкарындан үзүлен, шонуң үчинде хәзир бedenинден бар гүйжи гачып, әхли аграмыны ере атып, ашак отуран Дурдымырадың какасы хасасына даянып, ериңден турды. Мунуң ызы билен онуң гарры ялы хем турды. Ол әриниң сакгалыны эдил үтүбержек ялы, элини узадып;

— Какасы. гөрдүңми? Мең диеними этмәниң үчин гөзүң нәмәни гөрди? Сен дүнйәниң йөрелгелерине дүшүнмейәрсиң ахыры! — дийип жибринди.

Онда йигидиң какасы улудан демини алды-да, хасасына бар аграмыны атып, шейле дийди.

— Хелей, инди сениңкем догры болды. Мен бейле болар дийип, озал дүшүнмедик болсам-да, инди дүшүндим. Бу эйямың машгаласына дүшүндим. Бизи гөрүп, бу дурмуша иллерем дүшүнсе герек.

1939-нжы йыл.

АРЗУВ

Аман билен Җемал агшамаралар өйлерине гайдып гелдилер. Олар хезир-де ишиклеринде яңы салдыран тамларына гирмән, аңырдан гелишлеринс, башы чүрре-лип гиден гаража өйлерине гирдилер.

Аман өйүң сүрүлип гиден ишигинден аягыны әтләп ичерик гиренсоң, элини түммерип дуран голтугына салып, шейле диййди.

— Энеси, эй, энеси, ханы өңи билен санныгын-санныжагың агзыны ач, ондан соң болса чай гайнатмагың аладасы билен бол! Инди гөк чайы аркайын отурып ичәли.— Ол элини голтугындан чыкарман, шейле диенсоң, өйүң ортасына, кечәниң үстүне гечди.

— Санныгың агзы ачылмасына ачылар вели... — дийди-де, Җемал башына атан улы йүң яглыгың ужундан ачар тапмак үчин сермелешдире-сермелешдире саннига тарап ууграды. — Чайы кимиң гайнатмалы болжагыны билмейәрин. Шу гүн эртириң өзүнде, шу ожагың башында дәлмиди нәме: «Кимиң зәхмет хакы аз болса, шол чаям гайнатмалы, шол нахарам биширмели» дийшенимиз. Мениң ядымдан чыкандыр-а өйтме, сени сөзүң үстүнде тапылдырарын!

Аман голтугындан тәзе гөк йигримиликлери ызлы-ызындан дессе-дессе эдип чыкарышдырып, дүшегиң үстүнде үйшүренден соң:

— Ери, ери, энеси, шу вагт оюн этмәни бес этсене, накыл айтмагыңы гой-ла! Билйәрмиң, «гарры ойнаса гай бор» диййип айдыланыны — дийәге-де йылгырды.

— Екеже-де ойнум дәл, какасы! Мен нәме айдян болсам, шоны чынлакай-чыным билен айдян: чайы инди сениң өзүң гайнатмалы болансың. Гахарың гелсе-де, менем бир сең гайнадан чайыны ичип гөрейин. Ондан соң сениң маңа гарры диймәге ненең дилиң бараяр? Хей, гарры сенден бейләк гечерми? Гел, хасаплашып гөрәли, мен сенден тегелек он бәш яш кичи болмасам, хасабам дәл. Мениң шу гапыдан гелен гүнүм-де, мундан отуз йыл озал-да, сениң шу болшуңды; сакгалың шу аклыгыды, дишиң шу ёклугыды... Хей, шейле дәлдир диере чакың бармы?

Шунуң үчинем мен өзүме асла гарры дийдирмерин — дийип, Җемал бири-бириниң ызындан суншурылдырып айдан соң сандыгың үстүне галдырылгы йүклери дүшүришдирди. Ондан соң сандыгың агзыны зарңңылдадып ачды-да, онуң агыз япысыны юважлык билен ёкарык галдырды. Аман кечәниң үстүнде гоян пулларындан бир нәче бүкүсини элине алып, бираз салым элинде саклап дурандан соң, олары сандыгың дүйбүнде хормат билен гойберди.

Җемал оларың йүзүне йылгырып — серетди-де, шейле дийди.

— Гел, какасы, пулларымызы Мәммет җан гелйәнчә, гошман айрыҗа саклаялы-ла.

Җемалың бейле диймегине гаррының гахары гелди.

— Энеси, сен өз зәхмет гүн газанмагың меңкиден он эссе еңил болмагыны хасаба алмадык болан болуп, мен башыма өвүнен болуп дурмагыңы бес эт! Сен мең билен оюн эден болма! Сен болсаң зәхмет гүнүни доңуз бакып алярсың, мен болсам пилиң гулагына делип аларын! Гөр, арамызда нәхили тапавут бар экен. Эгер догрусыны айдышмалы болса, эгер мен сениң ялы доңуз бакҗак болсам, онда мең лап этдигим дәл, пул диен задыңы сеңкиден он эссе артык гетирип билердим.

— Болдун мең башыма хер бир зады селҗерйән — дийип, Җемал хем гатырганды. — Мен хеммесинем оңарярын. Сен мени доңуз бакярсың дийип енҗек болма, доңуз бакян болсам, өз доңзумызы — колхозың доңзуны бакярын. Доңуз колхозымыз үчин пейдалы. Пулы болса менем өз чекйән зәхметиме гөрә аларын.

— Колхоз говы зат: шу дөрт ганатың ичинде отурып, буламак биширмекликден башга зады оңармаян сенем мең билен бәслешмәге етирди!

— Артдырды дий, дийҗек болсаң!

— Ери, инди болды, болды! Даша гидиберме-де, ханы сандыгың агзыны пугта япан болсаң, инди самахуллап дурмагыңы гой-да, чайы тизрәк гайнатмак билен бол! Ханы, инди ажы гөк чайы дерләп ичәли — дийди-де, Аман ичерде гезмеләп, гара телпегини чыкарып, агаҗың ябасындан илдирди, узын гушагыны чөзди, чарыгыны чыкарды, ондан соң багана ичмегини эгнине атды. Җемал эже болса башындакы яглыгыны башга бир яглык билен чалшырып, сүңңи еңиллик билен оҗакда от якмага гиришди.

Ичери бирбада йылады. Арадан ярым сагат вагт гечмәнкә болса, одуң башында отурдылан гара күндүк лакырдап гайнады. Гаррылар ожагың башында, кечәниң үстүнде дыздегшир, орнашыклы отурдылар. Оларың хәзирки отурышларыны гөренинде, хич бир задың аладасыны этмейәнликлерини гөрйәрсиң. Ожагың башы йылыҗак ве ичери имисалалык. Дашарда январь айының аязлы агшамы болса хәли дүшүпди.

Обаның адамлары колхозың правлениесинде Аман билен гадырлы саламлашыпдылар ве онуң билен ак йүрекден геплешипдилер. Адамларың бу говы гатнашыклары оңа дине бир шу гүнден башлаян ялы болуп гөрүнди. Шонуң үчин болса герек, ол, яңы гелйәркәлер, аялына шу хакда, адамларың бири-бирлери билен оңшукларының говуланып барярдыклары хакында өзүниң гөренлерини айдып берди. Ол шу вагт йылыҗак ожагың башында отырка хем, оба арасында уруш-сөгүшлериң, бири-бирини яманлап йөрмеклерин, гыбаткешликлериң гүнсайын ёк болуп барянлыкларыны ве адамларың бири-бири билен баршып гелишишлериниң оңатланып барянлыкларыны пикиринден гечирди. Шонда Нуры билен Поладың энчеме йыллап терс болуп геленликлери, өзүниң хем шу вагт дост болуп йөрен адамларындан бирнәчелерини бир вагтлар гаты эрбет гөренлиги ядына дүшди. Гөк чай гаррыларың пикирини дурлады ве оларың өзара гүррүнлерини гызыкландырды. Буларың етип билмән гелйән бир арзувы барды. Соңкы йылларда болса өзлериниң шол арзувлары хакында гүррүңи көп этмәге, шонуң аладасыны иймәге башлапдылар. Мунуң өзүне етеси себәби бардыр. Булар өзлериниң шол арзувлары хакында озаллар экиш башланындан хасыл йыгналарына ченли, йылың башындан аягына ченли ойланардылар. Кәбир вагтларда болса, икиси шу вагтдакылары ялы чай башында отурып, шол хакда пикир алышярдылар. Махласы, буларда өз гаррылыклары билен бир деӊ башлан шол арзув ызындан етдирмән, бу йылдан тәзе йыла гечер гелерди. Булар шу йылың башында, шу ожагың башында, гөк чай ичип отуран ерлеринде өзлериниң шол етип билмән гелен арзувлары хакында ине ене-де гүррүң гозгадылар. Озалкыларына гөрә, хәзирки геплешишлери өрән ынамлы хем-де айгытлы болды. Җемал хемише өзүниң чай ичйән гырмызы чәйнегини ярпылан ашырансоң, йыгырт атаң маңлайындан чыг гөрүнди. Ол шу оту-

рышына Аманың пулларыны аманат кассада гоймак хакында айданы билен разылашан ялы этди-де, бирденкә она гаршы дурды.

— Какасы эшидйәрмиң? Пул инди сандыгың ичинден чыкмаз — дийди-де, йүзүниң дерини сырды ве бираз салым дымып дурансоң, сөзүниң ызыны довам этди.— Какасы, хер йылда мени тәзе йыл дийип, тәзеден тәзе йыла гарашдырып гелдиң. Ине саңа ене-де тәзе йыл! Сен мени мундан артык тәзе йыла гарашдырыҗы болма. Ери, сен мениң бу диениме нәме дийҗек болсаң дийип отур. Пулуң кассада озалам гыт дәл, ишигимизде болса ине тәзе там салындык. Оны безәп ве аяп саклярыс.

Аман хәзир дымып отурып, онуң айданларына ягшыдан-ямандан җогап бермейәрди. Аялы онуң геплемән отурышына середип, ене-де геплейәр.

— Тамың ичине герек болан затларың болса барыны алышдырып гойдук. Диңе бир уллакан шкаф алып, оны гапының гаршысында гояйсак, ине шонда онуң кеми галанок. Ханы, сен мени еке гепледип, өзүң дымып отурма-да, сенем гепле. Нәме пикир эдйәрсиң, дийип отур, маңа нәме дийҗек болсаң?

Аман чайдан пүре-пүр долуп дуран кәсесини элине алып, өйүң дулуна гөзлерини айлады. Ол дулда белли бир зада серетмән, кәсесини элинде бираз вагт саклап дурансоң, чайындан бир овурт-да овуртламан, оны өңки еринде гойды. Ол аялының йүзүне середип, шейле дийди.

— Сең дийип дуранларың догры, ене-де тәзе йыл гелди. Мениң инди гысылҗак ерим ёк. Саглык болса, сен нәме дийсең, шонуң билен боларыс.

— Онуң ялы болса, какасы, гел, икимиз белли бир карара гелели. Сен Мәммет җана алып берер ялы, оба-да кимиң гызыны халаярсың? Билер болсаң, биз барып, гызларыны гелинлиге дилесек, Аннагулылар-да, Аталылар-да бегене-бегене гелиберин дийҗеклер — дийип, Җемал эриниң пикирини сорады.

Аман аялының йүзүне середип отурышына ичинден нәмәнидир өврүп-чөврүйәрди. Ол гепиң гердишине гөрә болса герек:

— Хим, сен нәме дийсең, шонуң ялы хем эдерис — дийип, артык гызыкланман, ене-де дымды.

— Эгер мең диеним гечйән болса-ха, какасы, онда сен-мен ёк, мен Айсолтаның гызы Огулхаллыны ур-тут гелин эдинҗек-де отурыберҗек. Какасы, онуң гызы дүш-

би, онуң гепи-сөзи, отурышы-туршы гөвне жайба-жай. Мениң оңа сыным отуряр. «Гырасыны гөр-де, бизини ал, энесини гөр-де гызыны ал» дийлени. Айсолтанын өзи, бичак артык машгала. Мәммет жаңа говы гыз алып бержек болсак, онда онуң гызындан говы гызы аңсатлар тапып болмаз...

— А оглуң? — дийип, Аман ага аялынын айдып отуранлары билен ине шу ерде гызыгышып гитди.

— Нәме оглуң?

— Дур энтек дийдим мен саңа, бираз салым! — дийәгеде, ол гаты гепледи. — Оглуң Мәммет гундагда, сениң этегиңде отуранок ахыры, сен оңа нәмәни алып берейин дийсең, алып берибержекмиң ялы. Сен келләңде түвелей туруп дуран ялы гөрйәриң. Оглуң гөзи шу санап гечен гызларың биржигиниң үстүнде-де эглеңмежегини сен-де дүшүнип геплән болсаң, онда өрән ягшы боларды. Гөвни ёкарылык диен задың өзи яш йигитлериң хеммесинде болшы ялы, сең оглуңда хем бардыр. Белки, онда артыгы билен хем бардыр. Оглуң окувлы, ол Гызыл Гошунда гуллук эдйәр. Ол гызыл эсгерлери окудяр... Гөр, онда гөвни ёкарылыгын болжагы өз-өзүнден гөрнүп дуряр.

Аман аялына шулары айтды-да, йүзүни аграсландырып дурды. Онсоң нәмедир бир зады пикир этди. Шу пикире гидип отуран ериңде, Жемалың үсташыры тәримлериң башларында аслышып дуран затлара, телпегиңе, яңкы пул гоян сандыгың үстүне галдырылгы ёрган-дүшеклере середишдирип чыкды. Шу вагт Жемал хем оглуны гөз өңүне гетирип, онуң пикирини бозмаярды.

— Илде гыз көпдүр — дийип, Аман сөзүни довам этди. — Мен Мәммеде говы гыз алып бермеги ислейән. Йөне велиң, иң илки онуң өзүни чагырып гитерсек, шонда иш өрән ягшы угур аларды. Гой, онуң өзи гелсин-де обалары гезип гөрсүн. Өзүниң халаян гызыны тапып, «шуны алып бериң» дийсин. Ондан соңкусынын хөтдесинден өзүм гелерин. — Ол шу ерде бираз салым сөзүни кесип дурды-да, хәлки совадып гоян бир кәсе чайыны бир демде башына чекди. Ондан соң ене-де сөзүни шол бир гоян ериңден алып башлады. — Мең гурбум шу вагт хемме зада чатяр, дийжек болар. Ишигимде зарңыллап дуран тамы ики томсуң ичинде хут өз гүйжүм билен салдырдым. Эгер гелинлик гөзләп болса хайсы гапыдан барсам, кабул эдилжекдирин. Текәниң мен диени хабарымы

алман гойбержек гуманы ёк. Гөрдүңми, оба адамларының мең билен сөзлешишлерини? Нәме үчин дийсең, инди мениң элим узадан ериме етйәр... Йөне иң илки онуң өзүни чагырып гетирмек герек. Онсон, хелей, сен өз диениң билен болуп билерсиң...

— Оныңа менем гошулян, Мәммет жаны чагыржак дийсең — дийип, Жемал бегенди. — Эгер ол сең чагырмагың билен гелөйседи, энесиниң гөреси гелйәнини өзүнден билип гайдыберседи. Бу нәхили говулык боларды! Мен оңа — өзүмиң еке оглума өзүниң халан гызыны алып бержекдирин. Йөне сен айт, сен оны нәхили эдип чагыржак болярсың?

— Хат язарын.

— Хат язарын дийдиңми? Ол сең хатың билен гелмез. Хаты озалам кән языпдың. Иберен хатларың чакдан чыкып гидендир, эгер ол хат билен гелжек болса. Ол сениң язжак хатыңа ене-де озалкылар ялы, бизиң өзүмизи өз янына чагырып гайтаргы язар. Ол диңе бир шоны билйәр. Ол нәме үчин бизи чагырып хат язып дуряр-а ёгсам-да?

Аман сесини чыкарман, даш чыкып геленден соң, шейле дийди.

— Ай, энеси, сен мыдама мушакгат индерип отырсың! Сен «оглум хат язмак билен гелмез» диййәрсиң. Индики язжак хатымыз өңкүлеримиз ялы болмаз ахырын. Инди хаты өрән айгытлы язарыс. Йөне сен эртир ирден турузманы бил. Мен мугаллымларымыздан хата өкдесиниң бириниң янына барарын-да, хеммесини болшы-болшы ялы эдиңдирип яздырайын. Болярмы? Ханы шондан соңам бир оглуң гелмән дуруп билшини гөрели. Ханы ене-де бир чай демле, ажы бор ялы чайыны көпрәк ат!

— Хат язсаң-язмасаң, барыбир, ол сениң хатыңа гулак асмаз. Мен шоны эдил айнада гөрен ялы билйәрин. Оны гетирмекде говусыны этжек болсаң, иң говусы маңа ялтанмазлык герек. Мениң онуң янына отла мүнүп, гүнүбирин барып гайдыбермегим герек. Мениң шу маслахатымы нәхили гөрйәрсиң? Онуң янына барсам ве хеммесини болшы-болшы ялы эдип айдышдырсам, ол мең диеним билен болар — дийип, Жемал өзүниң бир айдан бәри эдип, эмма велин Мәммедиң какасына айтмагың ерини тапып билмән гелйән хыялыны ахыры шу ерде айтды.

— Гидилмәнинде болмазмыка? — дийип, Аман аялы-

ның айданына гошулман шейле дийди. — Биз инди оңа йөне «көпден-көп догай салам» хатыны язжак дәл. Оңа өйленмегиң, машгалалы болмагың пикирини этмегиң инди вагты боланлыгы хакында, өзүмизиң шу затларың хөтдесинден гелип билйәнлигимиз хакларында язарыс. Ай, хайп мең гечен яшлыгым. Мениң яшлыгым, өкүнип ызындан етип болмазлара гитди. Түф, хелей, билйәрмиң. Ханы бир ядыңа дүшүрип гөр: мен сени нәхили ода-көзе дүшүп алыпдым. Сени алжак боланымда, бергиниң ашагында гөмлүп галыпдым. Бирнәче йыллап оларың ашагындан чыкып билмедим. Яшлыгым, саглыгым шол угурда гачды. Ол гүнлери бу гүнлер яда дүшүрмек-де элхенч болуп галды — дийип, өзүниң гечмиш гара гүнлерини ятламага отурды. Җемал хәзир ол гүнлери ядына дүшүреси хем гелмейәрди. Шонуң үчин ол эриниң шол хакларда геплемегини хем ислемейәрди. Оны башга гызыкдырян затлар бар. Онуң хәзир оглы ве оны өермек хакларында гүррүңлешип отурасы гелйәр. Гарры эне шоларың гүррүңини эдип отырса хем хезил тапяр. Эмма велин, Аман аялының айданлары билен болман, өзүниң гечмишинде гөрен ве дөзен кынчылыкларыны аялы диңлесе-диңлемесе санашдырярды.

— Какасы, ай, какасы, гел, өзүмизи гызыкдырян затлар хакында геплешәели-ле — диенине Аман гулак асмандан соң, Җемал сесини хас гатыландырып, шейле дийди. — Бес инди саңа-да көне саман совруп отурмак.

— Гел, гелин эдинмек хакында геплешәли онда! Мен бу иш билен сенден бетер гызыгярын. Оглы инди өермек герек.

— Онда Мәммет жаны чагырмага мен гидейин, хем оны гөрейин, хем оны өзүм билен алып гелерин. Болярмы?

— Сен шу гүн өзүниң «гитжек-гитжегиң» билен мени халыс ириздиң. Сен бир угра эңсең, шол бир эңен угруңа чекдирмезек ат ялы чапып отырсың. Сен-ә Җеминәң хелейине дөнжек. Озалам слёт дийип, ене бир зат дийип, яңы өйүңе гайдып гелдиң. Ене-де сениң бир өзүң гидермен. Аялың гезегени говы болмаз. — Җемал онуң бейле диймек билен нәме диеси гелйәнлигини аңлап билмеди. Шонуң үчин онуң ахыркы сөзүне гарашярды. Эмма велин, ол дарыкман сөзлейәр. Ол аялыны өзүниң сөзи билен көшешдирҗек болуп, хатда яздыржак затларының хеммесини айтмак хыялына дүшди. Ол шейле хем этди.

шуның эртир яздырмакчы затларыны, эдил кагызың йүзүнде окаян ялы эдип, аялына жикме-жиги билен айдып берди. Ол гаррылыга йүз беренлеринден соңкы йылларында артып башлан арзувларыны: гелинли, агтыклы болмакларыны, шу хакда өзлериниң алада эдйәндиклерини яздырҗак экен. Бизе шолары гөрмәге вагт етди дийип айтҗак экен. Оглуның Гызыл Гошунда командир болуп ишлейәнине ве онуң гуллукда, дурмушда өнделишине өзлериниң гуваняндыгыны айтҗак экени. Сылаглы гарры колхозчы Аман оглы Мәммедиң Гызыл Гошун хатарында гуллук этмегиниң юрдумыз үчин зерурлыгына ягшы дүшүнйәр экен. Шунуң үчин-де, хут шунуң үчинде, ол оглуның Гызыл Гошунның гуллугындан чыкмагының тарапдары дәл экен. Ол оглуны чагырян болса-да, оңа Гызыл Гошундан чыкып гел диймән, өйне онуң бираз вагтлык ругсат алып гелмегини, бир говы гыза өйленмегини, онсоң болса гелнини өз яны билен алып гидип, онуң билен эшретли яшамагыны ислейәр экен. Гарры ата Гызыл Гошун командири Мәммедиң дурмушы шонда хас гүрселйәр дийип билйәр экен. Ол хатың ичинде яздырҗак шу затларыны аялына жикме-жиги билен айдып гутардым эдип башыны галдыранда, аялы хем ядына дүшди.

— Ери, энеси, сен өз тарапыңдан хата нәме гошмак ислейәрсиң? — дийип, Мәммедиң эжесинден сорады.

Аман хатда нәмелер яздырҗагыны айдярка, Җемал бирде гаршылык гөркезмән, аңк болуп галан ерде шейле жогап берди.

— Мең тарапымдан яздыр: «гымматлы огул, энең сени гөреси гелйәр. Ики гөзүм сениң ёлуңда, саңа халы дүшелен, арасса, хич бир затдан кеми-кесси болмадык амы безәп гойдук, онун ичине биз аягымызы секемзок, илки билен сениң өзүң гелип гирмегиңи ислейәрис, сен жокман гел, биз гелин эдинҗек» дийип...

Ине шейле дийип, сакга сагынып дурды-да, нәмедир бир зады пикиринден гечирди. Ондан соң башыны яйкап, бүс-бүтинлей башга тарапдан гепледи. Хамана диерсиң икы айдылан затлар эййәм кагызың йүзүне язылып гойберилип барян ялы, ол эрине йүзленип, ховлукмач ве гаты гепледи.

— Мең тарапымдан оңа хич бир зат яздырыҗы болма! Ине мең хата гошҗак задым. Сен яздырҗак хатыңа мениң писиндим отурмаяр. Хич бир зады өңүнден пикир

элип гөрмезден, гарры, сен өз ичери гизлинлигимизи мугаллыма, мунуң үстине хем, мениң жаныма якма, ики бармак кагыза ынанжак болярсыңмы? Вай, таңрым, мен муңа налач эдейин? Сен онсоңам мең оглума — Гызыл Гошунын командирине «галың» берип өержек боляныныз хакында-да яздырмакчы!

Галың хакында язмак Аманың пикирине хем гелмәнди. Шейле болса хем, аялының ахыркы сөзи оны хат яздырмак хакында пикирлендирди. Онуң инди өзи хем хатың гүйжүне мүңкүрленип, кейпи бозулды. Шоңа гөрә ол гахарлы ве айгытлы суратда аялына өчүп отурмагы буюрды.

— Бизиң бар середип отуранымыз еке оглумыз бар— дийип, ол илки ювашжа гепләниңде соң бирденкә юмругыны кечәниң стүне гүтүледип урды-да:

— Шейле болжак болса, ене онуң янына мең өзүм гитжек! — дийди.

— А мен? — дийип, гарры онуң йүзүне үйшенмеклик билен серетди-де сорады.

— Сени хем алып гидерин!

* * *

...Шәхериң гүндогар тарапына чыкан еринде сыркын-сыркын болуп гиден гызыл крышалы казармалар гөрнерлер. Шоларың өңүнде хем дүз, гумаксы мейдан язылып ятандыр. Шол мейданда гызыл эсгерлер галапын вагт жигитировка эдйәндирлер, харбы тайярлык окувларыны гечйәндирлер...

Әр-хелей такмынан ёл салгы алып, өйлеринден агыр хоржун йүкли чыканларындан соң, ёлда бир гүндиз, ене-де бир гижәни гечирип, шу мейданың бәри гырасындан гелип гирдилер. Олар өтен гижәни отлының сарсгыны ве шовхуны ичинде гечирип, гаты ядан болсалар-да, шу вагт өзлериниң шол ядавлыкларыны дүйбүнден ятларындан чыкардылар. Эртир сагат секиз төвереклериди. Гөм-гөк, дуры асман шәхериң үстүни бүрәп дурды. Яңы доган гүн өзүниң жыгаларыны думлы-душа сычрадып, казармаларың гызыл крышаларының усташыры ёкарык гөтерилип барярды. Эмма велин гүнүң гызгыны хениз даңданың якымсыз аязыны мейдандан ковуп чыкарманды. Шонуң үчин демиргазык тарапдан өсйән чапгын шемал гаррыларың йүзлерини чиртип-чиртип гечйәрди. Эмма гарры колхозчыларың багтына бу ялазы ерде үшәп хем-де ич-

лерини гысдырып дурмак узага чекмеди. Нәче дуран болсалар-да, шол дуран вагтлары гаты гызыклы гечди.

Олар атлы полкуң гызыл эсгерлериниң бу мейданда эскадронма-эскадрон ве взводма-взвод болуп, тертипли суратда казармаларың арасы билен гелйәндиклерини гөрдүлер. Гызыл эсгерлер мейдана доярлар, яп-яңыжа гаррыларың гөзлерине гиң гөрнүп дуран мейдан минутсайын даралып башлады. Бөлүмлер өз ерли-ерине гечдилер ве атларыны барьерден бөкдүрмәге хем-де чыбык чапмага гиришдилер...

Бираз середип дуранларындан соң, Аман аялына гарашман, өңүнден узын әдимләп, мейданың ортасына, атлыларың янына басым етмекчи ялы болуп йөреди. Гумаксы мейдан билен барян дешли гаррының ичи совгатдан долы хоржунының аграмындан яңа бир аркасы чыгжарярды. Ол үшейән чорлы эллерини болса йөне овкалашдырярды. Ол өңе середйәр хем-де уршужылардан бириниң атасы болмак багтлылыгы, белки, гаррыны гөтерйәндир. Өзүниң бүтин яшлыгында гөзи ата зар болуп гечен Аманың атлыларың янына басым етжек болуп дыкылып барянлыгыны, оглуны бу атлыларың арасындан танап билжек болянындандыр я даяв атлара ве оларың бейик-бейик барьерлерден бөкүшлерине гызыгянындандыр, я-да болмаса дешли йигитлериң атларыны йүзин салдырып барышларына — ики янда дикилен чыбыклары гылычлары билен керчем-керчем эдип кесишдирип барядыкларына гызыгянындандыр дийип, белли бирини айтмак кынды. Хава, онуң гөржек болуп алыс ерден гелен оглы Мәммет шу атлыларың арасында бар болса-да бардыр. Эмма велин ол хениз оны топар-топар атлыларың ичинден гөрүп билмейәрди. Гарры окув манежиниң дашына чекилен хашамың гырасына ченли шол бир йүзүниң угруна гидип баршына барды. Эмма вели ол шу ере етенинден соң, бирденкә күртдүрип дурды. Җемал хем шонуң ялы, овал гөрмедик затларыны гөрмек билен гызыгып гелйәрди. Ол әриниң ызы билен башагай халда йөрейәрди. Әринден ызда сүйренип галмажак болуп дырышярды. Ол хем шу атлыларың арасындан оглуны гөржек болуп гарачыны билен шол тарапа середйәрди. Шунуң үчин онуң аягының ашагына гарамак билен серн ёкды. Хачан Аман аяк чекип дуранында болса, ол урушдырып гелшине онуң чарыгының апгырдындан басды. «Билмәндирин» диймек ерине болса өврүлип өзүне гаран әринден:

— Сен, какасы, нәме үчин дурдуң? Билмейән вели, сен Мәммет жаны гөренсиң? Шейлеми? Ханы маңа-да гөркез онда? — дийип сорады.

— Ёк энтек — дийип, ол аялының гөзи ёк ялы сүсенеклэп гелмегини мызайык этмән, арадан бираз салым гечиренден соң, шейле дийди.

— Мен икимизиң эдил жай вагтында шу тайык геләенимизи саңа айтжак болярын, гөр, ынха.

— Нәме үчин онда дурсуң? Янларына барыберәли!— дийип, аялы башына атынан яглыгының ашакда сүйренип ятан ужуны элине йыгнады-да, онуң өңүне дүшүп уграмакчы болды.

— Йөр, йөр, басымрак, шундан догрулап!

— Ховлукма! Эй, энеси, сен нирә сүмлүп барярсың? Дур ахыры бир дур дийленде! — Эне аяк чекди. — Ханы, шу ерде биразажык дуралы-да демимизи дүрсәли — дийип, Аман сөзүни довам этди. — Гөрйәрмиң, шу тайдан середип дуралы, болкәм, Меммеди-де шу дуран еримизден гөрүп билерис. Гөр, холха казармаларың арасы билен ене-де топар-топар атлылар гелйәрлер.

Булар бирнәче вагт сеслерини чыкарман, гызыл эсгерлере томаша эдип дуранларындан соң, эне середе-середе ядан гөзлерини гыңажының ужы билен сүпүришдирди-де, ене-де гызыл эсгерлере дыкгат билен гарамага дурды. Ол шонда эсгерлериң бирини оглудыр өйтди-де, әриниң бөврүне эли билен сымсыклап:

— Аюв, какасы, гөр, какасы — дийди.

Онда Аманам оңа:

— Маңа эзъетиңи етирмән дур-ла — дийди. Бу вагт ол шу тайык нәме үчин геленини хем ядындан чыкарып, гызыл эсгерлере середйәрди. Уршужыларың ат үстүнде ыкжам отурып билишлерини халаярды, айратын-да даяв атларың чарпая галып, улы-улы барьерлерден бөкүп гечишлери Аманың гөвнүни гөтерйәрди хем онуң бүтин үнсүни өзүне чекйәрди.

Жемал ынжалман:

— Серетсене, ханы! Саңа-да бир зат дийленде, тизрәк! Ханха, ол алны сакар дор ата серет. Гөрйәңми? Шол аты янкы чапан бизиң Мәммедимизден башга дәлдир өйдйәрин — дийди.

Энәниң гөркезйән дор аты яп-яңыжа улы-улы барьерлерден бөкүп гечипди. Аман аялының айдянларына сер салман дуран ерде: «Муң атлы полкуң әхли оңат гызыл

эсгерлерини өз оглы эдәеси гелйәр» дийип, өз-өзүнден өпледи.

Тайярлык окувы гүйчли суратда гечирилйәрди. Гаррыларың гөзлеринин өңүнден гызыл эсгерлер гаты көп гечдилер. Олар өзлериниң чыбык чапышларыны, атларыны барьерлерден бөкдүришлерини шатлык билен хасапсыз суратда гаркездилер. Гаррылар болса, тә өз огулларыны шу уршужыларың көпчүлиги арасындан гөрүп ве сайлап алып билйәнчәлер, шу гумак мейданың гырасында, манежин дашына чекилен хашамың янында середип дурдылар.

Оларың янына бир командир гелди. Ол бу гарры колхозчылары хәлиден бәри өзүниң узакда гезип йөрен еринде хем гөзетләп йөрйәрди.

Ол буларың янына:

— Салавмалейким! — дийип гелди.

— Алейким эссалам, ягшы йигит — дийип, Аман дуран еринден ярым әдим гайра сүйшди. Ол нобатчы командире сиңе серетди ве ондан оглуны сорамакчы болуп, бир әдим илери этди. Эмма аялы оңа етирмән:

— Биз, ханым, шу ерик оглумызы гөрмәге гелдик — дийип, онуң янына дыкылып барды. — Ол сизде гуллук эдйәр. Оглумыз эдил сана меңзәп дуран йигитдир. Биз оны үч йылдан бәри, шу тайык иберелимиз бәри гөремзок. Ол бизе соңкы вагтларда язан хатларында, билмейәрис нәме үчиндир, «гелиң» дийип, бизи шу тайык чагырды-да дурды. Ине биз шонуң үчин-де гелдик. Айт ахыры, ягшы йигит, бизиң оглумыз шу ерде бармы? Айдылянлар догры болян болса, ол гызыл эсгерлере зат өвредйән болмалыдыр. Командир болмалыдыр...

Командир энәнин айданлары билен гызыкды.

— Оглуңызың фамилиясы нәмедир, эне?

Жемал толгунмак билен оңа жогап берди.

— Мәммет... Эдил өзлериңиз ялы йигитдир...

— Мәммет? — дийип, командир ойланды.

— Хава, хава, Мәммет Аман оглудыр, жаным.

— Ах, хәлиден Аманов Мәммет дийсеңиз болмаярмы? Агын болды. Ол бар. Ол, ынха, шуларың ичинде...

Булар геплешип дуркалар, Аман өзүниң шөхлеси гачан гөзлеринден кәйинжирәп ве оглуны гөркезип бермәге тайяр болуп дуран командириң өңүнде йыгрыгып, гызыл эсгерлере ене-де йити серетди.

Эне хас аныклашдыржак болуп:

— Сизиң Мәммет Аман оглы диййәниңиз өзи нирeден гелен? — диййип, чинтгәп, командирден сорады.

Онда командир мекирлик билен йылгырып:

— Ол мениң ёлдашым, өзи хем «Социализм» колхозындан гелен — диййип, өз айданыны тассыклады. Онсоң ол-да Мәммедиң команда берйән бөлүмини тапжак болуп, шол тарапа, гызыл эсгерлериң арасына серетди. Эне болса бу йигидиң середишини ызарлап дуран еринден оңа шейле диййип шикаят этди.

— Ине, дурус, ханым, эртирден бәри шу тайда середип дурус. Эмма нәче оңеден болсак-да, оглумызы танап билмейәрис. Ол бизиң өзүмизден өнди. Өзүмиз оны өсдүрип кемала гетирдик. Өзүмиз оны өз элимиз билен шу тайык — Гызыл Гошуна ибердик. Гөр, инди болса оны өзүмиз танап билемзок... Масгара жаным.

Шол вагтда:

— Ана, ол — Мәммет — диййип, Мәммедиң какасы дабаралы гыгырды. — Энеси, серет! — Ол элини гөркезжек болан йигидине догрулап узатмакчы боланында, тасдан-да гарры аялыны бир янына пызып гойберипди. — Гуваныбер инди, энеси, гөр, нәхили йигит болупдыр? Ай, сең билен менки боланок, ене сен гаты хем гөрйәрсиң: «Сен гарры, гөзүң-де гидипдир» диййсем. Бай-ба, мунуң середишини, шу мениң элимиң угруна мазалы серетсене — диййип, ол эли билен ягны гөркезенден соң, энеси хем оглуны гөрди ве:

— Огул, артык огул, хич кимден кем ери ёк огул. Мен еке балам, жаным огул — диййип, өз-өзүнден гепледи. Онсоң әрине ювашжадан:

— Какасы, энәниң гөзи дегмезмишин, сен бери оңа хайдан-хай түвелеме дий-де, түйкүр! — диййди.

Гарры ата ялнышманды. Меле атың үстүнде отуран гөк балаклы, ясы гайыш гушак билен билини берк гушанан йигит взвод командири — гаррыларын оглы, хут Мәммедиң өзүди. Муны янларында йылгырып дуран командир хем тассыклады. «Оңа гыгырылсады, чагырылсады, сизде, белком, ол боляң дәлдир, окувлары тиз гутармажакмы? диййип, гарры энәниң сорамагына болса гошарсагадына середип, сапагың хәзир гутаржагыны хем оларың оглуның-да шу тайык хөкман гелжегини айтды.

— Онуң ишлери нененң? Ол хениз огландыр хем — диййип, гарры ата командире йүзленди.

Онда командир Мәммедиң тайярлык окувларында өз

олкларының ичинде гөрнүкли орун тутяныны айтды. Бу вагт гаррыларың оглы ики тараплайын дикилен чыбыкларың арасындан атыны уссатлык билен чапды ве ялпылдаян гылыҗы билен чыбыклары доград-дограм дүшдирип гечди.

Гаррылар өзлериниң бегенчлеринден яна бир агыз-да геплэп билмэн, диңе бир «хэх-хэх, пэх-пэх» дийишдилер.

* * *

Нобатчы конмандир гаррылара огулларыны чагырып бермеги вада эдип, Мэммедиң командирлик эдйэн взводына тарап чалт-чалт йөрэп гитди. Нобатчы командириң айдянларыны огулларының өзлерине тарап шарпа өврүлип эшидйэнини гаррылар гөзлери билен гөрдүлер. Мэммет атының уяныны чекэге-де булара тарап гайтҗак болды. Эмма ол нэме үчиндир эгленди.

Шол вагт манежде тэзе бир херекет башланды. Гаррылар казармаларың өңүнде чалнан трубаның тайярлык окувыны гутармак үчин чалнандыгына дүшүндилер. Шол вагт буларың гөзлерине эсгерлериң хеммеси гарышан ялы болды.

Гаррылар болса огулларыны — Мэммеди бирбада гөзлериниң өңүнден йигитдилер. Атлылар топар-топар ве хатар-хатар болуп гитмеклери билен мейданы бошадып башладылар.

Мэммет буларың өңлеринден дуйман дуркалар чыкды. Олар Мэммеди эдил өң янларына геленинден соң гөрдүлер. Ол пугта гушанан снаряжениесинде сыратлы, гапдалында асылгы гылыҗының гынындан тутуп, тизден атасы алҗырап, гөзлеринден акан яшларыны элиниң аясы билен сырышдырды-да, оглуның алкымына дыкылып барды, онуң еңине тикилен гызыл белгини эллэп ве гөрүп дуран еринде:

— Сени, Мэммет җан, биз хэли гөрдүк, сен шу тайда атлы йөрдүң ахыры. Какаң сениң чалтлыгыңы ве атың үстүнде ярашыклы отуршыны гөрүп өвди — дийди-де, аталы оглы саламлашара-да гойман, сөзүни довам этди. Оглуның обадакы достлары хакында нэмелердир дийди, онуң обадан гайданындан соңкы болуп гечен вакалардан бирнэчелерини айдышдырды ве бирнэче атлары тутуп, оларың тарапындан кэн-кэн саламлары говшурды.

Аман ашаклык билен середип, оглуна сын эдйэрди.

Ол аялының жакыгып сөзлейән сөзлерини эшидип дуран еринде, өз айтмакчы затларыны пикир эдйәрди. Бирденкә онуң пикири тәзе-тәзе затлара дүшүп гитди.

Оларың өңлеринде ине даяв хем мердана огуллары дур. Аман ага бирвагт огла зарды, соң оглы Мәммет болды, ол боюны обада, атасының тербиеси ашагында алды, мекдепде окады, атасының эркеги билен шәхере үзүм дашады. Махласы, онуң огланлык вагтлары узын кервен ялы болуп гечипди. Бу гүн болса ол Гызыл Гошунын командири. Онуң петлицаларында гуллук дережесинин беллиги берк дакылгы.. Ол йыгрыкман, какасының йүзүне догры середйәр. Мундан ярым сагат өң Аман өзүне «гулак салмаян» оглуна кәемекчиди, акыл бермекчиди. Шунуң үчин-де, ол бу тая гелипди. Оңа кәйәрлик бахасы болса-да билмейәрис вели, ол инди оглуна кәемеги, акыл бермеги гөвнүнден чыкаран болса герек...

— Вай, таңрым, ядымдан бүтинлей чыкарыпдырын, ханы, гарры, хоржуны ашак дүшүр — дийип, Жемал әри билен геплешенден соң, оглуна йүзленди. — Оглум, какаң билен өйңүзиң гөзенегинде экен үзүмиң ядыңа дүшйәрми? Шол үзүмлер инди хасыл гетирйәр. Ине, шу хоржунда кишмиш бар. Шол үзүмимизиң үзүминден эден кишмишлеримиз...

— Хим — эдип, Аман пикирленип дуран ерде оглуның йүзүне серетди. Аялы билен оглы бу нәме диеркә дийип, оңа середип дурдулар.

— Үзүм хасыл берди, оглум. Биз сениң билен болсак... — дийип, ол шу ерде сөзүни ахырламан кесди.

Огул атасының нәме диесиниң гелйәнине дүшүнди.

Шу вагт Мәммедиң янына бир гызыл эсгер гелди ве онуң өңүнде элини папагының этегине етирип, оңа нирәдир бармалыдыгыны айтды.

Мәммет оңа:

— Боля, боля — дийди-де, бир ховлукмачлык тапды. Онсоң ол бираз пикир этди-де, өңки йылгырып дуршы ялы йылгырып:

— Кака, эже, мен шу тайда гуллук иши билен азажык эгленмели болярын. Сиз хол жая гөни барыбериң. Серет, кака, хол ак диварлы жая. Гөрйәрмиң? Ханха, аралыкдан гөрүнйәр. Шол гызыл габсалы улы жайы гөрйәң герек? Сиз шол тарапа юваш-ювашдан барыбериң. Ынха, менем ызыңыздан етерин.

— Гөрмесине гөрйән вели... — дийип, какасы гөвүн-

мэлик билен жогап берди-де: — Мэммет, ханы бир азадык дур. Биз шу тайда сен дур дийсең дурарыс. Йөне сен нирэ гитжек болсаң, гит-де бахымражык гел. Онсоң мундан шәхере гиделиң. Шәхерден бир ягшы чайхана барып отуралың. Биз гаты гайдармандырыс, онсоңам...

— Шейтсең, оглум, гаты говы болар — дийип, эне хем онуң какасының айданына гошулды. — Биз сениң яныңа тизрэк етмегиң хөвеси билен өтен гижэни укламан ве ийип-ичмэн гечирдик. — Ол шу вагт намэ дийип дуражыны-да унудып: — Сен, оглум, гит, нирэ чагырылян болсаң, сең гөркезиниң хол ак тамларың арасы билен гөрүнйэн гызыл гапымы? Мен гөрйэрин. Ынха, барыберерис — дийди.

— Догры, эже, шонуң хут өзи, шу тайдан догры гидибериң! Мен шу вагт ызыңыздан етерин — дийди-де, ол гитди.

Аман ага ичи совгатлы хоржуны ене-де чеп омзуна атды. Гаррылар агыр әдимлер билен юваш йөрэп, мейдандан чыкдылар. Булар геплешмэн кэн йөредилер. Көчэ дүшенсоңлар болса, Жемал:

— Аюв, какасы, онуң бизи нирэ угратдыгы болды?— дийип, Мэммедиң какасының йүзүне серетди.

Онда ол:

— Мен нэбилейин нирэ? — дийип, ене-де өңкүси ялы дымды.

— Пархы ёк, какасы, эгер нирэдигини билмейэн болмасагам, оглумыз нирэ дийсе, бизиң шол тарапа гидибермегимиз герек. Озал айдылыпдыр ахыры: «Дүе гаррaса, көшегини эйэр» дийилипдир — дийди.

Бу накыл барып гарры атаның йүрегине жүңк болды. Эмма велиң ол бу накылың тэсирини аялындан гизлежек болуп, йүзүни ашак салды-да, оңа жогап бермеди.

* * *

Мэммет буларың ызындан салгы берен жайына етмеклерине ене-де отуз-отуз бэш әдим галанында етди. Ол бу вагт галагопды. Онуң янындакы ёлдашы болса геплешишине ве йөришине гөрэ рус йигидиди. Ол йигит колхозчылар билен оларың өз диллеринде гадырлылык билен саламлашды ве өйүң ишигине — далана еңи билен чыкды.

Гапыны ак йүзли, йылгырып дуран, сары сачы аркан-лыгына даралан гелин ачды. Ол гаррылара сүлмүрэп,

ювашсесде салам берди-де, гапының бир тарапына чекилип, оларын ичерик гирмеклерине хормат этди. Онуң ередиши мәхирли хем йүзи ачыкды. Онуң овадан йүзүне середип, илки билен Мәммедиң какасы, онуң ызы билен болса эжеси гөркезилен гапыдан ичерик гирдилер.

Аман ишикден гирен ерде аялының ве бейлекилериң ызы билен ичерик гирҗеклерини ядындан чыкарып, гапыны габалап дурды-да, өйүң безегине гең галып, гөзлерини гездирди. Бу өйүң сакланылышы онуң гөрйән өйлеринден бүс-бүтин башгады. Гарры хениз рус адамларының мыхман болашында нәхили болмак герекдигини билмән, яйданып дурды. Мәммедиң ёлдашы гелди-де, оны дулдакы дивана чепли алып барып, онуң үстүне отуртды. Җемал хем гаррының ызы билен барып, онуң гапдалында отурды. Мәммет снаряжениесини айырман, бир салым дурансоң нирәдир чыкып гитди. Онуң гелерине гарашып отуран какасы гөзлерини тамың диварларының йүзүнде гездирйәрди. Диваның сыртында герилип гоюлан халычаның үстүнде гөзлерини бирнәче минутлап саклады, шол тарапа бурулып, оны эли билен сыпалашдырып хем гөрди. Онуң ишленип чыкарылышына сыны отурды.

Оглуның ёлдашы ондан:

— Атам, халы ягшы эдилен халымы? — дийип сорады.

— Ягшы, өрән ягшы эдилен! Хер хили чепер машгалалар бар. Түркмен аяллары хемише халы докамакда пархлыдырлар — дийди.

Аялы хем халы хакында нәмелердир диймек ислейәрди. Эмма вели ол өзлерини мыхман алан ак йүзли гелинден гөзлерини айрып билмейәрди. Гелин нахар тайярлаяр, столуң үстүне тарелка, ене шунуң ялы затлары гетиришдирйәр. Икинҗи тамда, гапының тутусының аңырсында оглан аглап, өзүниң барлыгыны билдирди. Гелин огланы диңдирмәге ол тама гирди.

Аман отуран диваның үстүнде еңиллик билен гозгалды-да аялына:

— Бу отуран отургыҗымыз не говы зат! Йөрите гаррылар отурмак үчин ясалан ялы. Өе барсак боляр, шундан бирини алдыгым хасап эдәй — дийди.

Җемал улудан демини алды-да, диван сатын алмак билен разылашып, дулдакы айналы шкафа серетди.

— Какасы, середип отурсак, бизиң алмалы задымыз гаты көп. Иң биринжи гезекде болса, ынхалыкга, шунун ялы айналы шкафың бирини алмалы.

Мыхманлар столуң башына гечдилер. Гаррыларың янында командирлер — Мәммет ве онуң ёлдашы отурды. Салыхатлы гелин болса мыхманлара хызмат эдйәр. Жемал хениз хем өйүңговы дүзгүнине ве мыхман алмагы башарян гелне середйәрди. Ол обаның овадан гызларының бириниң-де өйи шунуң ялы гөрнүкли саклап билмежегини шу вагт пикиринден гечирйәрди.

Мәммет өңүне алан үч саны рюмкажыгына коньяк гуйды. Бу гең гөрүүшли рюмкажыклар гарры колхозчының гөзүне гүлки зат болуп гөрүнйәрди. Догрудан хем, бу кичижик рюмкалар столуң башында отураның гөзүне оймакдан улы болуп гөрүнмезлиги мүмкинди.

Мусулманчылык адаты ичинде өнүп-өсен гарры колхозчы спиртли ичгини өмрүнде агзына алманды. Оглы муны билйәрди. Ол ичинден: «командирлер ичиберсинлер» дийип, чалажа-да йүзүни чытман, нахар башында отурды-да, аялы икисини толгундырян ве гижелери ятман гелендәки огулларына айтмакчы сөзлерини ядына дүшүрди.

Мәммет какасының-да шу рюмкалардан бирини ичмегини сорады. Гарачыны билен ичмәни инкәр этди. Ол өмрүнде ичгә дилини дегирмәндигини айтды. Эмма велин мунуң ичмегини Жемал тарапдар болды. Ол: «Арак ичсең, ичиң дамарына пейда берйәрмиш» дийип, онуң бир вагт айданыны ядына салды.

— Шужагазы ич, какасы! — дийип, командирлере көмекчи болды.

Онда Аман аялына гахар эден ялы:

— Ичерин! — дийип разылашды-да, рюмкажыгы узын бармаклы элиниң ичинде гизледи. Командирлере середип болса:

— Сизиң эден хорматыңызы ызына гайтарып болмаз. Өзүм гарран хем болсам, гөвнүм гаррар ялы дәлдир — дийип йылгырды-да, телпегини полуң үстүне атды.

Столуң башында гүррүң гызыгып гитди. Мәммедиң ёлдашының гаррыдан гечен гүйзде алан пагталарының хил ве сан тарапларыны сорап билжек болмагындан бу йигидиң Гызыл Гошуна гелмезинден озал, Волга төвереклерине докмачы боланыны аңладярды. Аман командире өз колхозлары ве гоңшы колхозлары хакында гүр-

ун беренинден соң, оглуна йүзленип, сонкы йылларда оваларында болан хер хили тэзеликлери сөзләп берди. Ене-де адама яңкы рюмкажыкдан бирини ичдилер. Гарры инди ачылып, йүзүниң дерини телпегиниң ичинден чыкаран гызыл яглыгы билен сырып геплейәр. Догры, оның гүррүңиниң эсасы ерине садалык билен барярды. Эмма Мәммет онуң сөзлеринден өзүниң биле ойнап-өсен гызы Жерениң эййәм ики чагасының барлыгыны, өзүниң досты, комсомол гурамасының секретары Нурдының өз бригадасындан Режеп аганың гызы Аманголтана өйленендигини билди. Атасы ене-де көп затлар айтды.

Мәммедиң ёлдашы өзүне таныш болмадык адамлар хакында гидйән гүррүң билен гызыкман, дашарык чыкды. Гелин хем икинжи отага — чагасының янына гирип гитди.

Аман йигидиң чыкан гапысына тарап башыны силкип:

— Бу—өй эсснми? Ягшы йигит экен, көп затлары гөрүпдир. Геплешмәни-сөзлешмәни билйәр экен — дийди.

Эжеси Мәммедиң жогап берерине гарашман:

— Онуң гелни хем овадан, хем арасса — дийип, әриниң йүзүне серетди.

— Хава, огул, үч йылдан бәри дүнйәде көп затлар болуп гечди — дийип, ол аялының айданларына гулак асман, өңкүсинден ашак япырылып довам этди. — Айдып отуржак болсам, огул, саңа көп затлары айтмалы. Эмма бизиң вагтымыз аз. Колхоз бизе диңе бир үч гүнлүк вагт берди. Сен шу гүн агшам ата-энелериңи уграмалы болсаң герек. Энең саңа бирнәче айтжак сөзлери болуп гелендир. Ол хеммесини, ыхха, болшы-болшы ялы эдип айдар. Сениң хем инди гулак асайматың герек. Биз инди гаррадык, ханым, эшидер болсаң — дийип, ол сакгалыны сыпалап, бираз дурды-да, ене сөзүни жапындан сыздырып айтмага дурды. Оглы болса папиросыны бургсадып, атасының айдан сөзлерини бирсыхлы йылгырып отуран еринден диңлейәрди.

— Гарры халымыза колхоз мазалы маңлайымыздан диреди. Лап эдип айтдыгым дәл. Колхоз биз гаррылары говы дурмуша алып чыкды. Нәме дийсем тапарын, хем өйүмден, хем даш-төверегимден. — Гарры сесини хас песеллип: — Саңа-да бир говы гелин алып берсем, онсоң мениң арманым галмаяр жаным рахатланяр. Мен обада хайсы гапыдан барсам, гаршылыксыз гарындаш болар-

лар дийип билйәрин. Мен гечен йылың гүйзүнде саңа шу хакда хабар берипдим. Сен болса жогабыныда... Сен огул, мени бираз кәйидйәрсиң. Дүшүн, мен саңа гошун гуллугыны ташла диймейәрин, асыл дийжек хем дәлдирин, шу вагт мен сең адың билен өвүнип билйәрин. Шу гүн хеммесини өз гөзлерим билен хем хакыкат гөрдүм. Мениң саңа ахыркы айтжак затларым шу: оба бар, өйлен а, ондан соң болса ене-де шу тая — гуллугыңа гайт-да гелниң билен геләй. — Гарры шу ере егенде, бираз салым дымып дурды ве оглуның йүзүне серетди. — Маңа дүшүн, биз эййәм гаррадык. Ине сакгал чув-ак болуп гитди. Вагтында агтык, човлук гөрмек герек. Дири адамың мивеси болмалыдыр, шатлыгы болмалыдыр. Мен сениң еке боланыңа озалам нәме этжегими билмән гелйәндирин — диени хем шолды, оглуның ёлдашы — командир ичерик гирди. Онсоң Аман башыны галдырды-да, столдан бираз гайра сүйшди ве үстлерине башганың гелмеги билен сөзүни жемләп: — Ине, огул, энең саңа айтмак исләнлери — дийип, сөзүни гутардым этди.

Мәммедиң ёлдашы ичерик гиришине снаряжениесини дакынмага дурды. Ичери минутларча сессис-седасыз галды. Бу дымышмаклыгы диңе бир командириң гылыжының ужы пола дегенинде чыкян сес бозярды.

— Нирә гитжек болуп ховлугярсың? — дийип, Мәммет ёлдашындан сорады. Онда ол:

— Гидер вагт хем болуп баряр. Мениң өе-де бир барма ишим бар. Ол ерден болса полка барарын — дийип жогап берди.

Мәммет столуң башындан турды-да, ёлдашына элини берди. Шу ерде командирлер бири-бириниң йүзүне середишип йылгырышдылар. Мәммедиң ёлдашы инди гаррылар билен-де хошлашмак исләп, оларың янына барды. Эмма олар бу вагт өзлериниң хәлден бәри эдип отуран ченлерини йитирипдилер. Хәзир гаррылар үчин хемме зат: бу өе гелип отурышлары, гөрен ве эшиденлери, эден пикирлери, айдан сөзлери — барысы дүйшде ялы болуп гөрүнди. Өйүң эесиниң ким болянлыгыны билип билмән галдылар. Командирлериң йүзлерине середип болса, шу ваканы аңлажак болярлар.

— Аман ага, Жемал эже, сенем элиңи бер — дийип, Мәммедиң ёлдашы гелди-де Амана элини узатды. Инди хемме сырларың үстүни ачмалы вагт етди. Ол озал-да гаррылар билен өз диллеринде геплешйәрди. Мунуң сөзи

ачык хем дүшнүклиди. — Мен гайтмазымдан озал, сизиң гелниңизи ве агтыгыңыз Карлени гутлаярын — дийди.

Аман ага гарашылмадык вагта йүзе чыкан бу вака гөк галып, отуран еринден зөвве турды-да, командириң сайданларына бир агыз-да жогап бермән, онуң элини элиниң ичинде — эп-эсли салым тутуп дурды. Шу халатда Мәммет:

— Соня, сениң бәрик чыкмагың сораляр! — дийип, ички отагың тутусыны ачды. — Карлени хем өзүң билен алып чык. Дур энтек, оны меӊ өзүм алып чыкайын-ла — дийип, Мәммет хем оглы Карлени алып гелди. Чаганың сары болан Жемал оглуның элинден агтыгыны какып алды-да, онуң йүзүни ачып, илки саг яңагындан, онсоң чепинден, ене-де сагындан огшады. Ол деррев агтыгының адыны сорап билди ве онуң арасса сакланылышыны магтады. Онсоң Мәммедиң какасының өңүнде:

— Карлен жан, жананым... — дийип, бөкдүрмәге дурды. Бу вагт гарры колхозчы столуң башында даш ялы донуп отырды. Ол шу отурышына элини маңлайына дирәп, йүзүни ашак салды. Эне онуң нәме үчин тукат болуп галмагының себәбини билйәрди. Шона гөрә ол.

— Какасы, ай, какасы, сен бу нәм болуп дурдугың? Дек этнигиңден дашы-да, ынха, гүлүп дуран Карлен жаныңа серет! — дийип, онуң гулагының душуна барып гаты гепледи.

— Мәммет жан озал хатларында-да сыздырярды ахыры. Ол бизи бир йылдан бәри «гелин» дийип чагырып дурмадымы нәме? Ах, сениң дүшүнйән задың ёкдур-ла...

Аман бир зат ядына гүпбе дүшен ялы болуп, башыны галдырды-да аялына:

— Мен хемме зада дүшүнйән, онда-да сенден он эссе артык дүшүнйәндирин. Ханы, меӊ агтыгымы бәрик ал — дийип, Карлени элине алды-да:

— Охов, муң гөзлери-де гаража, эдил бизе меңзәп дур. Адына Карлен дийдиңизми? Агын болды, асыл болмалысы-да шейле ахыры! — дийип, ол йылгырып дуран оглуның, гелниниң йүзүне бакды. — Биз инди эртир гайтмарыс. Мен эртир базардан гелниме иң гыммат баха йүпек көйнеклик алып берерин. Онсоң хеммәмиз оба биле гидерис. Мен обада улы той бержек — дийип, болса өзүниң тагашаксыз улы гөвресини ашак эгип, мәхри ысгалык билен узын хем чал муртуны агтыгының нәзик яңагына батырды.

1938-нжи йыл.

ХЕКАЯЛАР ТОПАРЫ

I. Соңкы өй

Көмек өтен агшам ятанында, эртир шейле ирден турмалы борун өйтмән ятыпды. Өз янындан: «Аркайын ятып укымы аларын, эртир чайымы ожагың башында сүзүп ичерин, ондан, соң керемара прорабың янына гидерин» дийип ойланыпды. Онуң эртир ир билен турмак үчин хич бир гыссанмач иши ёкды. Колхозың пагтасыны иң соңкы үбтүгине чепли йыгып, дөвлете берипдилер; бригаданың шүдүгәр этмели ерлерини говача чөпүнден арассалапдылар ве газы-хашар ишлерини хем гутарыпдылар. Соңкы гүнлерде ерлериниң ичинде тракторларың хем сеслери тарлап эшидилмейәрди, белки, ерлери шүдүгәр эдилип хем гутарыландыр. Дүйнки гүн зәхмет гүнлериң йыллык жеми чыкарылып, правлениеның ишигинде, гөрнүкли ерде асылып гойлупды. Көмек дүйн шол списогың йүзүнден өзүниң мүң докуз йүз отуз докузынжы йылың йигрими бәшинжи декабрына чепли газанан зәхмет гүнлерини барлап гөрүпди. Бу списогың йүзүнде онуң машгаласының хем зәхмет гүнлери язылгыды. Ол оларыңкыны-да элин барлап, агшамаралар кейпи көк хем сүңни еңил халда өйүне гелипди.

Ол гиже ярымдан агансоң, аялы Огулгерек билен бир ёргана гирип ятыпды. Онуң вагты билен укусы тутмады. Ёрганың гырасындан йүзүни чыкарып, ёкарсына серелйәр: түйнүгиң чагарыгындан, үзүк ве серпигиң йыртыкларындан йылдырашып гөрүнйән йылдызлары хем-де парахат дуран гарамтыл гөк асманы гөрйәр. Дашарда аяз. Огулгерек эже ёрганы башына чекип ятыпды. Ол шу ятышына бираз йылан болса хем укламандыр. Олар ёрганың гырасындан йүзүни чыкарып, Көмекден ене-де өңкүси ялы зәхмет гүнлериниң нәче боланлыгыны ве хер зәхмет гүне такмынан нәче пул дүшжегини чинтгэп сорады. Ол бу вагт аялының сорагына жогап бермеги иследеди. Ол хәли ожагың башында гөк чай ичип отыркалар, шол хакда Огулгерегe, оглуна, гызына телим гезек айдыпды. Буларың гапдалында улы огуллары Мухаммет

екеже гызлары Дурсунжемал уклап ятырдылар.

Кемек ятан еринден олара тарап гулагыны тутуп диң-иргенди. Ол шонда оларың еңиллик билен дем алыш-ларыны эшитди ве уклап ятандыкларыны билди. Онсоң лара аркайынлык бермек үчин, аялына шейле дийди.

— Хелей, инди саңа ятарча вагт болды. Ят, нәме гүр-үңиң болса, эртире гой.

Ол бейлесине бакды-да башына ёрганы чекди ве эр-рки этҗек ишлерини ене-де пикирленип ятырка, бир-ин-де ука гитди.

Гара өйүң ичи хүйт-гараңкы ве дым-дырслыкды. жакда илкагшамкы якылан одуң көзлери сөнүп, бирей-ем күл болды хем-де гышың ортакы айының совугы хич ир затдан хедер этмән, ичерик өңкүсинден хем бетер өзүп башлады.

Обада гыш гиҗелери узак боляр.

Гара өйде ятан гаррылар ёрганы гатбар-гат япынан олсалар-да, совуга чыдап билмән дүйрлениp, эдил юмак лы болдулар. Гаты кечәниң үстүнде янлары агырып, ки яна агдарыняpлар. Үзүгиң йыртыкларындан йылдыз-ларың ялдыраншып гөрүнмеклери бирденкә галды. Ше-мал өсмәге башлады. Эдил ызы кесилмеҗек ялы, гитди-гиче елиң шуввулдысы гүйчленйәр.

Огулгерек совукдан горкусына ёрганың ичинден эли-ни-аягыны чыкарып билмән, йыгрылып ятышына, гиҗә-ниң бир вагтлары ойнды... Ондан соң ол узак вагтлап уклап билмән, оя ятды. Шу оя ятан еринде болса хораз-ларың ызлы-ызындан иң соңкы гезек гыгыряп сеслерини эшитди ве даңың якынлашып йөрендигини билди. Ол ин-ди даң атып, хованың ягтыларына гарашяр. Шемалың шуввулдысыны эшидип, турмагың аладасыны эдйәр. Эм-ма велин дашары вагты билен ягтылман, оны өрән кән гарашдырды. Өйүң ичи өзүниң шол бир гараңкылыгыны саклап дур. Ол ахыры ятан еринден, ёрганың ашагын-дан совукдан горка-горка согрулып чыкды-да, гараңкы ичерде нәмедир гөзләп серменди. Шол бармана, онуң эли сүкүң үстүндәки тәзе ёргана барып дегди. Ол бу ёрганы ием гызының үстүне чекенден соң ятмады. Өзүниң нәме этҗегини билип-билмән, гараңкының ичинде бираз са-лым дирек ялы дикилип дурды-да, шу дуран еринден га-па тарап усуллык билен йөреди. Онун габсаның бир та-рапыны ачаны хем шолды, шол дуран еринде:

— Бай-ба, гыш- гыш! Ине герек болса ягы ялы гыш!

Ине герек болса эртириң ири. «Гыш гүни кырк түйсли» дийлип биара ере айдылмандыр. Бу инди шейдип, бирнәче гүнлере, хепделере чекер — дийип, ичини чекип бираз дурды-да, ене-де сөзүни довам этди. — Биз ялак ёк, йылла-йылла шу гара өйден чыкжак болуп, чыкып билмән гелйәрис. Тәзе там, ак ат. Ол хачан бизе етдиреркә?..

Гөгүң йүзүни ашак инен булут тутушлыгы билен бүрәп дурды. Чисңәп дуран ягшың арасындан болса даң атып, хаваның ягтылып баряндыгы билдирйәрди. Огулгерек гапыдан дашарык бойнуны узадып, дуран еринден өйүң гапдалында үйшүп отуран товукларыны ве топбагыны язман учуп-гонян серчелери гөрди. Ол ягжак ягның өңүнден болян өзүне таныш аламатларыны гөрениниден соң, өз-өзүне:

— Гыш ахыры, соң, белки, гара өврүлип гитсе-де гидер — дийди. Ол муны өрән ынанчлы айтды. Гара өйде отурянлар гайың өңүнде алада дүшйәрлер. Гусса чекйәрлер. Огулгерек хем шоларың бириди, мунуң хем башында шол алада, шол гусса.

Ягыш! Ягыш!

Гарры эне ене-де йүз-гөзүни гамашдырып, ёкарсына шикаятлы серетди. Шондан соң ховлугып, дашарык ылгап чыкды. Гапыларында үйшүрилги өл йылгындан бир гужагыны сүйрәп, өе салды-да, үсти-башыны какышдырды.

— Худайың өзи мени түйс гөргүли ярадыпдыр. Егсам менем иллер ялы, шу вагт гат-гат ак тамларың ичинде хезил эдип отурмалы дәлми ахырын. Муны аңсатлар туташдырыбам болмаз, йылныбам болмаз. Мунданам бир мыдар бормы? Хеммесиниң гөргүсини бир өзүң гөрмели, хейран галан!..

Онсоң ол оялы-укулы ятан Көмеге серетди.

— Аюв, какасы, эшидйәрмиң?

Көмек сесини чыкарманындан соң, Огулгерек гызды ве онуң үстүнден дөкүлди.

— Сен аркайын ятырсың хич бир зат аладаңа дәл ялы. Шу ичерде нәме болса, гөргүсини диңе бир мен гөрмели. Мен шу дүнйәде гөргүли ярадылыпдырын. Тур ханы, дашарык серет, гөзлериң нәмәни гөрйәр?

Ол кәйинчли сөзлерини бири-бириниң ызындан сугшурып айтды.

Көмегиң хенизем шол оялы-укулы ятышыды. Аялының игенчли сөзлери онуң гулагына дегенде, ол ымызганярды. Шол ятышына бирденкә гозганды ве Огулгерек:

— Сен шейтгин-де ятгын — диенинден соң:

— Овф — этдирәгеде, келлесини галдырды. Эмма вели шу вагтда турмагы хыялына-да гетирмәнди, гайта бейлеки пилчесиниң үстүне бар аграмыны атып, ене-де бираз вагт ятмак исләпди. Эмма Огулгерек өзүниң хүңүрдиси билен оңа ятмага ынжалык бермеди. Башуҗуна гечди ве:

— Тур ханы — дийди-де, онуң үстүнден ёрганың ярысыны сыпырып айырды.

— Гөгүң йүзүни булут тутупдыр, чисңәп хем башлады. Биз инди ягшың ашагында галанымыздан соң, нәме эдип билерис? Мен саңа: «Өйүң йыртык ерлерини хованың мазалы гуруганчылык вагты ямашдырайын-яркашдырайын» дие-дие, диллерим сырылды. Сениң шу йыл шу өйүмизе шейле гарамагың нәмедендигини мен асыл дүшүнип билмән гелйәрин... Ак там болса ак там, өйүмиз болса бу өйүмиз... Муны биз ак тама гөчүп баранымызда, мейдана ташлаҗакмы нәме? Эгер кече алан болсак, үзүк ве дурлукларың йыртыкларыны ямашдыран болсак, онда мунуң ичинде ене-де бираз оңшук этмек боларды. Сен мунуң хәзирки болшуны бир гөр. Асмандан нәме гачса, гөни бизиң үстүмизден гуюлҗак дуржак. Шу болшуна, хей, мунуң ичинде оңшук эдер ялымы?.. — Ол уклап ятан огул ве гызына серетди-де: — Булар-а нәме диен-айданың билен дәлдир, дине бир өз ишлерини билйәрлер. Башга зада баш галдырҗак гүманлары ёк — дийип, олардан шикаят этди.

Шу махал онуң додаклары кемиш-кемиш эдйәрди, йүз-гөзлеринден эдил аглабереси гелйәнлиги хем гөрнүп дурярды.

— Гарры хелей, гагал хелей, сен-ә инди дуршуңа нирди болуп галыпсың. Ягыш ягҗак боляр дийдиңми? Боласы агшам бир гувдурман барды-ла — дийип, Көмек еринден турды-да, даш чыкып гелди. Ондан соң ол хемишекиси ялы ожагың башында отурып, гөк чайы сүзүп ичмек билен болмады. Хәзириң өзүнде нирәдир чыкып гитҗек болян ялы, эшиклерини гейишдирмәге дурды. Сесини чыкарман, гейнип дуран еринде тәримиң башларыны тутуп барян чал түссә гөзлерини алардып середйәр. Аялының айдып дуранларына бир агыз-да ягшыдан-

-ямандан гайтаргы бермэн, гейнип боланындан соң, шейле дийди:

— Хелей, сең дийип дуран затларың хеммеси маңа дүшнүкли, мен барыпа дүшүнйэрин. Ханы инди гепиңи көпелдип дурма-да, хол аңырдакы чарыгы бэрик ал... Долагам!..

Огулгерек онуң бу гүн эртир билен чарыгыны сорамагына, инди болса оны геймэге отуруп, нирэдир гитжек болмагына бирхили болды.

— Сен шу гүн, эййэмден нирэ гитжек болуп шайыңы тутясың?

Көмек жогап бермеди.

— Шу ичериң кынчылыкларындан хеммәңиз гачың... Ханы айт, сен шу вагтдан нирэ?

— Нирэ, нирэ! Нирэ бор өйдйэрсиң: сең инирдиңден гутулып билжек ериме, деряның аңырсына, посёлога барып гайтжак. Хелей, сен маңа гулак гой! — Көмек онуң якынжагына барды-да: — Мен индиден соң сени көсендиресим гелмейэнлигине дүшүн.

Сен бу гара өйүң гөргүсини гөрмек кемини гоймадың. Икимиз хем гөрдүк. Мен оны билйэрин. Мен инди сени бу гара өйүң гөргүсинден гутарарын. Сени бегендирерин. Бизе хем инди бу өйде, тозаның ичинде отуруп үзүк, дурлукларың йыртыкларыны ямаманлыгымыз хакында бири-биримизе игенишип отурмак герек дэл. Инди ак тама гөчүп бармагымыз герек. Сен аңырсы ики гүнжүк гайрат эт. Мунуң угруна инди өзүм чыкжак.

Онуң айдып дуран сөзлерини Огулгерек агзындан какып алды:

— Сениң «бармагымыз герек» диймегиң нэме? Онда-да кеми дагысы бери галдымы? Икинжи бригадан членлерини гөрйэрмиң оларың аңры-бэри затларыны гойян ерлери бир айры, бишириш-дүшүриш ерлери бир айры, гоша-гоша тамлары бар.

Онсоң Огулгерек сөзүни бүтинлей башга яна өврүп, шейле дийди:

— Сен ол ере гит-гитме, бары бирдир, хайры болмаз. Мен оны билйэрин. Прораб өзүниң «бу гүн-бу гүн, эртир-эртири» билен бизи тегелек үч айдан бэри тамлы эдип гелйэр. Онуң эртир-эртириниң аңырсына етер дагы эдер ялы дэл. Онуң сүйжи дили көп. Ханы хованың булашып дуршунам бир сын эдип гөр, ягшың дөрт төверегимизден гуймажак гүманасы ёк. Гарашыбирлер, ене-де эртирине-

де гарашарлар... — Огулгерек зейреппи, ахыркы сөзлерини гышардып айдандан соң: — Ай, боляр-да — дийәледе, мундан артык нәме айданыны билмән, ожакдакы утлашдырып билмән отуран одуны дөржелешдирмәге башлады.

Оглы, гызы хениз хем турмандылар. Олар ятырлар, гыш болса өзүниң овнужак пүркмесини гүйчлендирйәр. Ким билйәр, бу ягшың нәче гүнлере чекжегини?

Гарры эне ожагың башында отуран еринде гар хакында, гара өйүң йыртыкларыны ямашдырмак хакында гепләйәрди. Ондан башга тәзе ак тамың артыкмачлыгы хакда-да сөзлейәрди. Көмек болса онуң айданларына гулак салмаярды, шол гулак салмайшы ялы хем сесини-үйнүни чыкарман дурярды. Йөне велин хер дайым онуң йүзүне, болуп отурышына йүреги аваян ялы серсдийәрди.

Ол геплемән дуршуна, гушагыны пугта гушанды-да, агын махорка ясанды. «Иң илки билен дос-догры прорабың янына барайын, ондан соң башлыгың янына хем дегип гечейин» дийип, баржак ерлерини планлашдырмак билен, тагашаксыз ясап махоркасыны отлады. Ол махорканы гаты соруп: «Бизиң хем тамымыз инди гутарылмалы ахыры; тамымыз хакында өңрәк бир хабар тутанымда, инди диңе бир ашагына тагта урайммалы хем эпишгелерини айналаймалы дийдилер» дийип пикир этди-де, соңкы сөзлерини Огулгерере эшидилерлик, дашындан айдып гойберенини өзи хем билмән галды.

Онда Огулгерек:

— Тамымыз биргенси эдилип гутарылянча гөчмерин. Догрым, ичердәки тамымыз эдил Аннагүллеринки ялы эдилип гутарылянча, шу ичерден чыкмарын — дийип, сөзүни пугталады.

Көмек йүзүни галдырды. Хәзир онуң гөзлерине тәзе өм үчин алнан, эмма өй ягдайында уланып болман, аяып гойлан гымматбахалы өй эсбапларының үстлерине ине-де бирнәче минутдан соң дамып хараплажак үзүгиң йүзүнде асылышып дуран сарыжа дамжалар булдурап гөрүнди, белки, бу дамжалар онуң гахарыны гетирендир, ол:

— Гөчерсиң, мен гөчели дийсем, сен ондан аңыррагада гөчерсиң! — дийди.

Огулгерек шу арада эййәм онуң ызына көвлемән, гахдан чыкып барянлыгыны гөрди. Ол «гөчмерин» дийип,

оңа жогап бермекден өзүниң гиҗә ғаланына ах чекди ве онуң чай ичмән, чыкып гиденине небси агырып:

— Эшидйәрмиң, шейдип, чай ичмән гитҗекми? — дийип, онуң ызындан гыгырып галды.

Гарры колхозчы аялының айданлаырна гулак салмак билен болмады. Ол ичерден чыкып, төверегине ялтаклап серетди, телпегиниң этегиндәки түйлерини ашак басышдырды. Ол илери йүзлериндәки чөплүгиң ичи билен посёлок гурлушыкларына тарап гөнледи-де узын-узын әдимләп гитди.

Көмек деряның боюна етип, гайра йүзүни сырып барярка, өңүндан озал гоңшы болуп отуран Гурбангылыч чыкды. Ол гечен язда өз бригадаларының членлери билен бирликде посёлога гөчүп гелипди. Ол Көмек аганың нирә барянлыгыны сорады, өзи болса Гызыл Гошунда гуллук эдйән оглундан хат гелип, ол хаты аялы билен оканыны, эмма манысына оңат дүшүнип билмәндиклерини, хәзир болса ол хаты мугаллымлардан бирине элин окатдырып эшитмекчи болуп барянлыгыны айтды. Ол мундан башга-да бир гызыклы гүррүңи гозгады. Эмма велин бу вагт Көмегиң пикири башга ердеди. Чисңәп дуран ягшың деря сувуның йүзүни дырмалашдырышына середйәрди. Шу вагт онуң ядына өйүндәки үзүгиң ич йүзүнде салланышып дуран дамҗалар дүшди. Шонда йүрегине гыссанмачлык аралашярды. Онсоң Гурбангылыҗың гүррүңине йөнекей ызлы-ызына «хә-хә» диймекден башга сөз гатман, хатда онуң билен хошлашмагы-да ядындан чыкарып, ягыш ягдыгыча оваданлашып барян ер билен аңырлыгына, өз барян угруна башыны галдырман гитди.

Ол шол гидип баршына:

— Тәзе тамың етишерине аркайын болуп, бу йыл гара өйүмизиң-де угруна гарамадыг-а. «Көпесини харлан хор болар» диенлери бихал дәл. Эгер шиндизем гутарылмадык болса... — дийип, узын-узын әтлейәр.

* * *

Огулгерек гапа чыкып дуран еринде Көмеги узага ченли гөзи билен ууградандан соң, ожагың башына доланып гелди, түтәп дуран йылгын төңңелерини өлчеришдирди ве ятан оглуна хем гызына серетди. Ол шонда оларың аяк учларына дамҗа даммага башланыны гөр-

ди, эмма велин олары бу вагтдан турузмагы ир гөрүп, үстлерине дамжа кәр эдип билмежек гаты паласлары атышдырды.

Ягыш өзүниң ялталыгы билен ягмасыны бирсыхлы довам этдирйәрди, дамжаларың хер дайым бир шыпбылдап дамян ачык сеси эшидилйәрди.

Огулгерек одуң түсселәп янмагына гараман, өйүң серпигини чекди, ичери гараңкырады, түссе болса хич яна чыкарда дешик тапман, ичерини өңкүден-де бетер даралтды. Ол гөрди, ичери дурар ялы дәл; онсоң ене-де ичерини ягтыландырмак, түссәниң дашарык чыкып гидерине ёл бермек үчин, габсаның бир тарапыны ярымчык ачып гойды. Дамжаң шып-шып эдип дамян ерлериниң ашагына окара, чанак, жам, бедре гоюшдырып, одун башына гечди-де, элини чойды. Бу вагт гарры энәниң гөзлери ажы түсседен яңа чым гызыл болупды. Ол одун үстүне герлип отыр. Онуң диңе бир йүзи, эли йылаяр, аркасындан болса совук шемал уруп, оны одуң үстүне герилдирйәр. Бу өй мыдарыдыр. Ол эгниндәки эшигиниң үстүнден ене-де бир эркек адамының чәкменини атынды. Өйде одун янаны билен янманы дес-деҥ ахыры.

«Совугың бирбада йүзүни гайтарайын» дийип, ол оңлы янып бир янман, сөнүп бир сөнмән ятан төңңелериң үстүне бир петде яндагы атды. Яндак бада-бат гүвләп янды, совук хем бирабада ичерден чыкып гиден ялы болды.

Хәзир Огулгерере диңе бир ашак япырылып, гөзлерини түсседен сакламак серекди. Эмма ол түсседен чекинип ашак япырылмады, чүнки ол түссе билен өңден өврениşикли. Бу өйүң ажы түссеси ичинде ол кырк йылы бейлесине атыпды. Онуң огланлыгы, улулыгы шу гара өйүң ожагының башында бүкүтдирип отурмак билен гечипди.

Өй онуң энесинден галыпды. Энеси өлүм дүшегинде ятырка, гызы Огулгерере: «Гызым, өйүм сизе галсын, менден ядыгәрлик болсун. Сизиң багтыңызы ачян өй болсун. Сен, гызым, мунуң ичинде машгала өндүр, неслимизи көпелт... Бу өй бизиң гүн-гүзеранымызың ягшыланып гитмегине тарап ачылан иң биринжи гапы болсун. Мениң әхли сырым сакланып галан өйи сиз хар тутман, бу девлетли өйдүр «дийип, весъет эдипди, алкышлар окапды. Элбетде, энесиниң айдан сөзлери Огулгерегиң дүшүнжесиниң иң чуң еринде ерлешендир. Ол өйлерини

«кераматлы өй...» дийип билйәрди. Ол өзүниң гечмиш дурмушларыны ядына дүшүрип ве гөзлериниң өңлерине гетирип отуран еринде биразажык йылынды хем тәзе, ак там салынярыс, онуң ики отагы болжак, ичинде якжак одумызың түссеси турбадан чыкып гитжек, төверек-даШы айналы эпишге, ягты болжак, тәзе юрт арассачылык болжак, она гөчүп баранымыздан соң, озал бу оба «мең обам» хем обаның адамларына «мең адамларым» дийип гелен Эзиз байың яшайшындан биз он эссе артык яшажак. Йөне велин мунуң бир тарапам бар: «Ак там мениң дуйгуларымың сакланян, әхли сырымы саклап, багт гетирен өйүмизден мени айра салаймаса ягшыдыр. Эжем пахырдан бирден-бир ядыгәр болуп дуран шу өйүмизден араны ачдырмаса...» дийип, ичини гепледип отырка, онуң додаклары гымылдады. «Ишимизиң оңуна болуп гитмеги, ине, шу өйүни эжемиң бизе алкышлап айдып беренден бейләк башланды, шу өйүң ичинде дөрт чагам болды. Булардан Берди жан Гызыл Гошунда гуллук эдйәр. Ики саным болса, ине, яңымызда. Буларың хеммеси шу өйүң ичинде болдулар, өсдүлер, кемала гелдилер...»

Огулгерек шунуң ялы пикирлере гидип отуран еринде бирденкә тисгинип, өзүне гелди ве хесерленди-де:

— Ол тайда гара өй болмаса-да, ол ере гара өй әкитдирилмейән болса-да, мен эжемден галан бу өйүмизи көне юртда ташлап гидип билмерин. Тәзе тамда болубериң, бу өйүмизи болса шол ерде, өз яңымызда йыгнап сакларын вели, сакларын.

Ол ене-де чуң пикире дүшди. Махласы, энәниң шу гара өйлериндeн, муны онуң хер бир болшундан ачык гөрмек болярды.

Ол шу пикир эдип отуран еринде, түссәниң ичи билен гелип, гошларың үстүне хер дайым бир дамян дамжаны дуйды. Сандыгың үстүнде галдырылгы дуран халычаларың эййәм эзилип баряндыгыны гөрди. Хәзир ягыш өзүниң ягмагыны бираз зорладыпды, шунуң ялы хем дамжада йыгы-йыгыдан даммага башлапды.

Огулгерек нәме үчиндир гөзлерини ялпа-да ачды, ол шу халатда өзүниң эдип отуран пикирлерини хем башындан айлап зынан ялы болды. Хә, ол хәзир дамжаның өңүнден чыкжак болара чемели. Затларыны ягша харап этдирмезлик үчин, еринден товсуп турды, ики бака айланды. «Аң салман отурыпдырың, гошлары болса дамжа

зер-зая этжек. Муны Дурсунжемал гөрсе, нәме диер?» -дийди.

Ол говы гөрүлйән затларының үстүни япышдырды. Мунуң ызы билен хем торимиң башындан сырыгы алагада серпигиң ве үзүклериң ашак чөкүп, сув йыгнан ерлерини ёкарык галдырышдырды. Дамжа бирбада даммасыны гоян ялы этди. Огулгерек болса эли сырыклы өйүң ортасында, ажы түссәниң ортасында дик дур. Ол демини агырлык билен аляр, ховлаяр, гөзлерини пугта юмуп, өзүниң сырык билен эдйән ишини бирнәче минутлара ченли довам этди.

Ол өзүниң шу алжыраңцылыга дүшмеги билен:

— Дурсунжемал жан, тур — дийип, бирнәче гезек гыгырды. Бу вагт ягыш диңипди. Эмма велин онуң диңжек боланындакы зорамагы оны хас алжыраңцылыга салыпды.

Илки Дурсунжемал, ондан соң Мухаммет оянды.

Огулгерек олара гөзүни айлады-да:

— Мен болмадык болсам, бу алышдырып гоян затларымызың бары зая болжакды. Муңа гыш диерлер. Ягыш ягды, эртир гарам ягар. Сизем бир жайыңызың тизрәк етишдирилмегиниң аладасы билен болуң ахыры! Эртир гидйәрсиңиз, гижәниң бир вагтлары гелйәрсиңиз, гелениңизсоңызам болса китап билен дүмтүнишип отурмакдан башга билйән задыңыз ёк. Жайың угруна ахыры гарры атаңызы чыкмалы этдиңиз — дийип, аталарының жайларының угруна чыкып гиденини ве өзүниң болсадан аталы бәри, бир минут-да дурман эден ишлерини бири-бириниң ызындан айдышдырды.

Олар:

— Тамымыз шу гүн я эртир етишйәр, эже. Инди кәйинме — дийип айтдылар.

Мухаммет деррев гейинди-де, сован чайдан бир кәсе ичип, чыкып гитди. Дурсунжемал-да ише гитмелиди. Онуң окалганы ачмагына ене-де бир сагат вагт барды. Ол хер зат-да болса, эжесине ичерини йыгнашдырмага көмек берди, сыгырларыны сүрә гошды, өйлериниң тойы үчин йөрите бакян ики саны чебишлерине тирт эдип берди. Гитжек боланында болса:

— Гүнортана ченли гайдып гелерин — дийди.

Өйде Огулгерегиң бир өзи пикир ве аладалары билен галды, Көмек болса шол гидишине гелер вагтда гелмеди.

* * *

Көмек эзилип, эмма вели шәхдачыклык билен гайдып гелди. Ичерде хениз хем түссе барды. Огулгерек ожагы өл йылгын төңңелери билен ене-де долдурыпды. Көмек аңырдан гелшине, өе күрсәп гирди.

— Хелей, сен нирәдесиң? Өйде бери бармың? Гаран гөрүнмейәр-ле, сесиң чыкмаяр-ла? — Онуң гөзи Огулгерәге дүшенден соң болса: — Ичерини түсседен долдурыпсың, увф, ягшың диңенлигинден сең хабарың ёкмы? Нәме дийип серпиги гиңрәк ачаймадың? Әй, Дурсунжемалың эжеси, ханы, сесленсене — дийип, өзүниң шол бир дабаралылыгы билен гепледи.

Огулгерек түссәниң арасында дулда герилги дуран гарчын чувалың ичини дөкүшдирйәрди. Онуң ичине нәмедир салышдырярды. Ол эдип отуран ишини гойды-да, ожагың башына, әрине тарап йүзленди.

— Мен шу ичерде болман, дагы нирде, бор өйдйәрсиң? Ери, гелдиңми? Мен сен шол гиделиң бәри, етишип билмән гүмра болуп йөршүм.

Көмек ожагың башында элини чоюп отуран ерде Огулгерегиң маңлайындакы ойлушып гиден йыгыртлара гөзлерини гүлдүрип серетди.

— Хелей, йырт инди, йыртян болсаң гынажыңы...

— Гынажыңы?..

— Хава, гынажыңы, сен инди шатланыбермели болдуң?

— Нәме дийип?

— Ене-де нәме дийип диййәр!

— Айт, онда!

— Мундан бетерем бир саңа айтмак болармы?

Огулгерек онуң шәхдачыклыгындан ве онуң геп салгындан шу вагт нәме айдасы гелйәндигини аңырсы-бәриси билен аңлаярды. Эмма ол шу вагт бегенжинден нәхили билмейәрди.

— Нәмә шатланайын, нәме сениң шу эзилип гелшине шатланайынмы? — Огулгерек онуң гөзлериниң ичине ве ак сакгалына серетди. Шу вагт онуң эртирден бәри эден пикирлери хем ядына дүшди. «Ахбетин, ак тамымыз... а, гара өйүмиз?.. Муны инди нәтмели боларкак?» дийип пикирленди-де, башыны ашак салды.

Онда Көмек:

— Шатлан диййәрин мен саңа! Нәме диййәрсиң бу

гара өй билен өмүрлик хошлашҗагына? Сен ене-де бирки сагатдан бу гара өйүң бүтин гөргүсинден гутулясың, йозаның ичинден чыкясың! Ак тамымыз биркемсиз тайяр эдилипдир, ичи шарңыллап дур — дийип, сөзүни батлы гайталады-да, улудан демини аллы ве чал муртуны эли билен товлашдырды.

— Тамымыз тайяр диййәрмиң? Догрыңы айдярмың? Эййәм? Аннагүллериңки ялы эдилип, ичини тагталапдырларыммы, шол нахар биширилҗек ери хем оңарылыпдырмы? Инди гөчүбермелими?

Огулгерек шу сораглары ызла-ызына сорады.

— Ха-ва-ла, хеммеси тайяр, диңе бир сениң гөчүп барймагың галыпдыр. Сен ниреде гезип йөрсүң, тамымыз дүйн тайяр болупдыр. Мен бармадык болсамам болҗак экени, шу гүн прорабың өзем хабар берҗекмишин...

Огулгерек онуң айдып дуран сөзлериниң хакыкатдыгыны билйәрди, шейле хем болса, онуң сөзлерини тассыклатҗак болярды.

— Тайяр болан болса, оңа етеси зат ёк, йөне велин озал көп гарашдырыланы үчин, сениң барып-гелип, «эййәм тайяр болупдыр» диенине мең бирхили ынанмасларым гелйәр.

Онда Көмек:

— Сен энтек ынанма, ынха, мен шу сарыгарынҗа ялап гутаран гара өй билен ягшыжа хасаплашарын велин, сен барыңа мазалы ынанарсың — дийәгеде, лах-лах эдип гүлди.

— Сең «хасаплашарының» нәме?

— Гөрениңден соң билерсиң?..

— «Гөрениңден соң» дийдиңми?

— Хава, гөрениңден соң.

— Какасы, сен гаты аша геплейәрсиң, сең херңә болшуң, шейле. Сең өй билен «хаклашарын, хасаплашарын» диймәң нәме? Бу өйи нәме этмек ислейәрсиң? — дийип, Огулгерек гызарылды. Көмек велин этҗеги өз ичинде ялы болуп дурды. Аялы билен гызарылышмак ислемейәрди. Ол өзүни аркайынлыкда тутуп дуран ерде, гарачыны билен:

— Хелей, мен дагыңы билмейәрин, ханы, сең, өйүң гошларыны йыгнашдырмак билен бол. Йөүң меселесини болса соң чөзерис. Барыбир, бу өйи индиден соң өзүң билен сүйрәп йөрмек болмаз... — дийип, гошлары гөчере тайярламага гиришди.

Огулгерек Көмегиң айдып дуран сөзлериниң чындыгыны шу ерде хакыкат билди.

— Гөчйәрисми? Онда гошлары йыгнашдырыбермелими!..

— Хава, етишибилдигиңден болубер, хәзир колхозың машыны гелер, Мухаммет шофёрың янына гитди.

— А, өйи нәдерис-ә?..

— Яңы айтдым ахыры.

— Ёк, яңкы айданың билен мен хич разылашып билмерин.

— Ене шу варак өй хакында геплейәр. Ак тама гөчүп баржак болуп дурап вагтында, бу чагшап ятан гара өйүң хакында гүррүң этмек нәмә герекка? Мен сең болушларыңа хич бир дүшүнмейәрин...

— Хә, инди сен шу өе чагшапдыр диерсиң, мунуң ичинде дурар ялы дәл диерсиң. Сен, белки, илки саташан вагтларымызда, чатма-да зар болуп йөренимизи хем ядыңдан чыкарансың? Ядыңа дүшйәрми, сен шол йыллар Аман байың гапысында батракчылык эдйәрдиң. Шол йыллары ядыңдан чыкардыңмы? Шол йыллар биз сүмеге гапы тапмаярдык. Инди гарыплык гутарды, гурпландың. Инди бу өй саңа көне болуп гөрнүп башладымы? Шу дәлмиди нәме бизи илиң үстүнден йыгнан? Биз дөвлети шу өйүң ичинден тапып башламадыкмы? Сениң өзүң хем озаллар шей дийип айдярдың.

Көмек ортада ятан кечелери дүйрлешдирмегини гоюп, бир дураң еринден гозганман, аялының гөзлериниң ичине серетди. Ол бу вагт аялының бу затлары айтмак билен нәме диймекчи болянлыгына дүшүнип билмейәрди. Огулгерек болса өз угруна геплейәрди, догрудан хем, онуң хәзирки айдып дуран затларына дүшүнмек кынды. Ол өзүниң шу бир-бириниң ызындан сугшурып гепләп баршына, Көмегиң гарып гүнүнде болан айыпларына ченли барып етди. Хут шунуң үчин-де, онуң хәзирки айдып дуран затлары Көмегиң четине гаты дегди. Ондан соң ол аялының айдып дуран затларыны ахырына ченли эшидип дуруп билмән:

— Гурпландым! — дийип, аялының янына дыкылып барды-да, шейле дийди. — Өзүмиң гурпланмагыма, дүнйәде кем задымың ёклугына диңе бир колхозымдан миннет чекйәрин. Шонуң үчин мен өвнүп билжек, шонуң үчин көне чарыгыма бакжак дәл, маңа тәзеси герек. Нәме үчин дийсең, тапярын. Маңа инди бу гара өйүң нәмә ге-

реги бар? Бу тапмазын мыдарыдыр. Ене-де айдярын, мен гурпландым! Хич бир кесиң хакыны иймән, хич бир кими алдаман, диңе бир өзүмиң сап зәхметим билен гурпландым. Шу гурплы дурмушымың болса Аман байыңкы ялы бир гүн тозуп гитмежегине гөзүм хакыт етип дуряр. Хә, дий, ене-де нәме дийжек болсаң? Мен асла сениң болшуна дүшүнмейәрин...

Огулгерек хем еринден турды. Ол диңе бир өйлери хакында өз диенини этдиреси гелйәрди.

— Гурпландык, говы этдик — дийип, ол ене-де Көмек билен эңеклешмәге дурды. — Йөне тәзәни тапан гүнүң, көнәңден гечәймели дәлдир. Тәзе там салдырдым дийип, бу бизи ташламадык, гайтам бизи илиң үстүнден йыгнан, ил хатарына гошан, эжемиң ак гөвни билен гоюп гиден өйүни мейдана ташлаймалы дәлдирис. Инди саңа көне затларың гереги ёкмы? Онда сен көне дийип эртир менем ташлажакмы?

Көмегиң йүзи чытылып дуран болса-да, аялының соңкы сөзлерине йылгырды ве:

— Дур, дур, инди болды! Сен мең нәме дийжегими эшит... Дур ахыры — дийип, өзүниң мөхүм бир зат айтмакчы боляныны билдирди.

— Ек, какасы, энтек сен эшит, мен ене-де бир зады саңа айдайын — диймеги билен Огулгерек ене-де она геплемәге гезек бермеди.

— Айт онда, нәме айтжак болсаң. — Ол аялының гeплемегине ёл берип дурды. — Сен өзүниң шу тутян тарапың билен, оңлы бир зат айдарсың өйдемок. — Шу ерде онуң гахары хем гелип, йүзүни бир янлыгына совды-да, түф эдип түйкүрди.

— Мен саңа бир зат айтжак, сен оны ха тут, ха тутма, ол сең өз ишиң. — Ол сесини гаты ашакладып, шейле дийди. — Сен бу өйүң бизе дүшенини бир ядыңа дүшүрип гөр, эжем бизе бу өйи гоюп гиденинде, нәхили алкышлар окапды. Онсоңам бизиң әхли гөрен ажы ве сүйжүлеримиз шу өйде сакланяр. Бизиң гөз гуванжымыз болан машгалаларымыз шу өйүң ичинде болдулар. Гүн-гүзеранымыз шу өе гиренимизден соң ягшыланып башлады.

— Сен, хелей, хакыката дүйбүнден дүшүнмесең, мен нәме эдейин, сен шол бир ериңи депип дурсуң — дийәгеде, Көмек онуң сөзүни кесди. — Өйи якарыс! — Ол шейле дийип, сөзүниң үстүни долдурдым этди.

Огулгерек онуң йүзүне хырсыз ве гымышаман дуруп серетди. Көмек болса бу гезек өрән кесгитлилик билен сөзледи. Шунуң үчин-де Огулгерегиң өйүнден тамасы ёлнан ялы болды. Ол инди сөзләре сөз тапман «якарыс» дийип, әриниң айданыны ювашҗа гайталады.

Огулгерек гара өйүң тарапыны тутуп, әри билен шунча эңеклешен болса-да, ак тама гаршылыклы бир агзам сөз айтманды. Гайта ол әрини шу йыл арлы томус җайларының тиз салнып гутармагы үчин колхозың правлениесине ве прорабың янына иберип гелипди. Онуң ак тамда яшасы гелйәрди. Озалкы гоңшы аялларың бу гүн посёлокда, ак тамда эшретде, яшайышларыны гөрүп, онуң гөзи гидйәрди. Өзлериниң көне юртда, гара өйде отуранларына кемсинйәрди. Шунуң билен бирликде хем онуң шу гара өйлерини өзлеринден галдырмазлык хыялы барды. Ол өйлериниң сүңңүни даргытмак ислемейәрди, оны ак тамың ишигинде тутмакчыды. Әринем шуңа разы этҗек болуп дырышярды. Бу өйде өнүп-өсен гарры энәниң аңында шу дүшүнҗе берк сакланярды. Ине, онуң әртирден бәрки эден пикири, әри билен эңеклешмегиниң өңи-соңам шуды. Ол шу хакда илкибашда гызып ве йүреги уруп айдярды. Хәзир болса онуң эңеги говшады, сөзлери мылайымлашды.

— Какасы, бу хайыр тапан өйүмизи хар этмән, ол ерде янымызда йыгнап гояллы? — дийди.

Огулгерек шу сөзлери билен өйлери хакында ахырки айтҗагыны айдып гутардым этди.

Геплемек гезеги инди Көмеге гелди. Ол хайдан-хай айтҗагыны айдышдырыбермән, аялының манылырак бир зат айдарына гарашды. Эмма Огулгерек яңкы айданындан башга манылы я-да манысыз бир агыз-да геплемеди. Бу вагт Көмек өйүң ортасына чекен гошларының үстүнде, Огулгерек болса оҗагың башында отырды. Оҗакдакы от сөнйәрди, түссе азалярды ве соваярды.

Көмек шол гөврүмини гиң тутуп дуршуна, аялына дүшүндиришини довам этди.

— Гара өйүң тәзе тамың янына экидилмеги герек дәл, муны якмак герек. Мен бу хыяла бу гүнде я-да дүйнки гүнде мүнмедим. Мен бу өйи якмак хыялына барып-ха гечен гүйзде, өтен йылкы зәхмет гирдеҗимизден йигрими мүң манат алып гелен агшамым мүнүпдим. Шол йигрими мүң манат арасса пулуң өзүни алып геленим ядыңа дүшйәрми?

— Нәм болупдыр дүшмән? — Огулгерек йүзүни ёкары галдырды-да: — Оларың хеммеси гөк йигримиликденди — дийди.

— Догры-догры — дийди-де, Көмек сөзүни довам этди. — Билер болсаң, хелей, шол агшамкы, сен гайданыңдан соң болан йыгнакда посёлок, хаммам, клуб, чага догрулян өй салмагы карара алыпдык. Мен шол йыгнагың соңундан «посёлокда тамымыз хачан салнып гутарылса, хаял этмән, шу ичинде яшамагың хөзири болмадык гара өйи отларын» дийип, пугта сөз берипдим, «дүйп-тейкары билен отларын» дийипдим. Бу хакда саңа-да айдасым гелйәрди, эмма сениң хәсиетини ве шейле болуп отурҗагыны мен озалдан билйәрдим, шонуң үчин саңа айтмандым. Сен ялаң гепләнде «шу өй... шу өй...» дийип эңегиңи бермән гелйәрсиң. Хакына бакаңда, бейле дәл. Сен мунуң ичинде яшап, нәме рахат гөрдүң, гайта, газанҗың бары диен ялы шу өе сиңип гелди. Шунуң ичинде яшамагам бир яшамакмы? Ене-де сениң муңа хормат гоймак ядыңа дүшйәр. Нәме үчин? Ай, хелей, бизе гызарышмак, бири-биримизе гаты-гайрым сөз дийишмек герек дәл. Бизе пикир этмек ве болҗак иши этмек герек. Дүшүнйәрмиң?

— Мен тәзе тамымыза гаршылык гөркезмейәрин ахырын — дийип, Огулгерек өзүни гүнәсизлендирмәге сынанышды. Эмма Көмек онуң айданларыны эшитмеди ве эшитҗек болуп азара хем галмады. Ол өз сөзүни довам этди.

— Ядына дүшйәрми, бир чагаң шу өйүң ичинде совуклап ёгалды. Хей, машгалаларыңдан шунуң ичинде кеселлемедиги болдумы? Я сен ядыңдан чыкардыңмы, кичи оглуң шу өйүң ичиндәки аҗы түсседен яңа, ёкарыңдан дөкүлип дуран гарагурумдан яңа гөзлериниң агырылы боланыны? Мазалы, совет хөкуметимиз болды, оба докторлар гелип дурды. Ёгсам болса, онуң гөзи шуллы болуп, окува, Гызыл Гошуна гөтерилҗек гүманы ёк экени. Сен өзүңиң ян агырылы болмагыңын шу өйүң ызгарындандыгыны билеңокмы? Шуларың хеммесини билип дуран вагтыңда, сениң гепиң нәме? — дийип, ол аялының үстүнден гахарлы дөкүлди. Аялы болса «багтлы өй» дийип, өзүниң диңе бир шу гүн эртирден бәрки эден пикир ве хыялларыны айлярды. Көмек болса өзүниң шу вагткы айдып дуран сөзлерини хемише «ахыры бир гүн айдарын» дийип пикирленип йөрйәрди. Онуң бу гара өйүң

ичинден бирнэче вагтлардан бэри чыкасы гелйэрди. Ине, бу гүн пагтаның уссады Көмек хем өз колхозларының колхозчылары ялы өзүниң шол эдип гелйэн арзувына етйэр. Ол хэзир, ене-де бирки сагатдан соң, гөргүден башга яшайыш рахаты болмадык: гышына совук, өл, томсуна ыссы, гум, харжы көп гара өй билен иң соңкы гезек хошлашжак. Ол хэзир бу гара өйүң ичиндеиң соңкы сагат отыр. Огулгерек онуң айдянларына аңкарып гелди. Ол хэли «өйи якарыс» дийип, Көмек жоган беренинде, гаты гөрен болса-да, ичини чекен ве якасына элини етирен болса-да, хэзир ювашапды. Ол узак вагтлап еринден гозганман дымып отырды.

— Посёлогың янына гара өйүң гарасыны хем салдырмаярлар! Догры эдйэрлер, гара өйүң ол ерде нэме иши бар? — дийип, Көмек аялына ене-де бир гезек ынанарлык эдип айданындан соң, тэримиң башындан асылып дуран торбалары дүшүришдирди.

— «Посёлога өй экитдирмейэрлер» дийдиңми? Догры, боляр, онда бу өйүң арманы галар ялы-да болмады, бизи ики отаглы ак тама етирди, догруданам, гара өйде инди отурян-да болжак дэл... — дийип, Огулгерек хем еринден турды ве уңлы чувалың үстүндэки гошлары дүшүрмек билен болды.

— Ине, мунын болды!

1938-нжи йыл.

II. Ак гам

Ине, Көмеклер хем посёлога гөчүп гелдилер.

Ажайып юрт. Говача экилйэн гиң мейданың ортасыны кесип гечйэн Мургап дерясының боюндакы гочак гарры тал агачларының гайра йүзи тертипли салнан ак тамлар билен безелен. Тамлар өзлериниң патрак ялы аклыклары билен серетсең, гөзлериңи гамашдырып баряр. Тэзе, зохра юрт, бирсыхлы өвсүп дуран арасса, салкын шемал шохдиңи ачяр. Бу ак тамларың ичинден сап гызыл гейнен гелин ве гызлар чыкярлар, олар өзлерине тимар берип, көче билен сува барярлар. Ягыш ягмасыны гоюп, бөлек-бөлеге бөлүнишен булутларың аңырсы билен кэте бир гөрнүп баряң гүнүң шугласы оларың үстүне дүшйэр, онда посёлагың ичине эдил элемгошар чайылан ялы хем боляр. Шүдүгэр сүрүмини гечирйэн тракторларың таррылдысы, йүк чекйэн машынларың гүррүлдиси ве

дынч алмага чыкян окувчы огланларың шовхунлы хем оларың уйшуп айдян айдым сеслери тамлара дүшйәр-де яңланяр.

Шофёр усти йүкден сеңңерленип дуран машыныны саклады. Көмек йүкүң үстүнде отуран еринден өр туруп дурды-да:

— Хелей, мен сениң үстүңе ак өй тутжак бола-бола, шу гүне ченли тутуп билмән, хемише сениң яныңда дили гысга болуп гелмегимден, ине, инди шу гүн, алтмыш яшанымдан соң, гутулып билдим — дийип, эдил трибуна чыкып сөзлейән ялы сөзледи-де, машының үстүнден сүңңиеңиллик билен дүшди.

Бу вагт Огулгерек дүшмек билен болман, башыны кабинадан чыкарып, ак тамларына середйәрди ве Көмегиң дабаралылык билен айдып дуран сөзлерини эшидйәрди.

— Инди нәме дийип отырсың? — дийип, Көмек аялының яныңа гелди ве ондан өзүниң шәхди ачыклыгы билен шейле дийип сорады.

— Ак тама середйәрмиң? Ненен? Сының отуряр герек, гара өй ядыңдан чыкдымы?

Огулгерек тамларыны озалам бир гезек гелип гөрүпди. Ол вагт тамлары салнып гутарылманды: гапысының гөк габсасы ёкды, әпишгелерине айна салынманды ве дашы шейле чув-ак эдилип агардылманды. Хәзир болса ол шол гөрен тамындан башга там гөрйәр. Тамларының хәзирки гөрнүши онуң ядындан гара өйлерини чыкарды. Ол Көмегиң яныңа гелип, кабинаның гапысыны ачанына ве онуң дүшмегине хәзир болуп дуранына гараман, тамларына серетмегини ене бир салым довам этди. Шонда онуң гөзлери тамың хемме тарапларыны, ишиклериндәки меллек ерлерини, гоңшы өйлериниң тамларыны гөрди. Шу вагт онуң додаклары хем гымылдады. Ол гөзлерини зор билен диен ялы айрып, өзүниң элли бәш яшанлыгына гараман, яш махалындакы оваданлыгындан галындылары хенизем сакланып дуран йүзүни гүлүмсиредип, Көмеге таран совды-да:

— Какасы, гыңаҗымы шу вагт йырт дийсең-де йыртайын! — дийәге-де, шу ерде эртирден бәри биринжи гезек шәхдиачыклык билен сөзледи. — Эдил яланчы ярышдыран ялы. Нәме гүлйәрсиң? Гүлме! Мен чыным билен айдян! Түркмен гөчи дура-бара дүзелер дийлип, билип айдылыпдыр...

Булар көне юртда, гара өйде отуряркалар, гоңшы болан отуран, хәзир тәзе юртда, ак тамда ене-де гоңшы болуп отуржак, бу ере өзлеринден өңүрти гочуп гелен өз колхозчылары улы шатлыклары билен гаршы алдылар. Бу шатлыклы дурмушда душушан обадашлар бир-бирлериниң йүзүне середип йылгырышдылар, бири-бирлерине вәши сөзлер атышып гүлүшдилер ве тәзе юрт, тәзе өйлерини гутлашдылар. Хәзир болса ак тамда, тәзе юртда отурмагын эшрети хакында, гара өйде отурмагың гөргүси хакында хер хайсы бир зат диййәр. Оларың ичинде шулар ялы ак тамлары озал-озаллар эдинмәндиклерине ве гара өй мыдарында йыкма-йыкылма оңушлык эдип гелендиклерине өкүнип геплейәнлери-де барды.

Тамы гутламага геленлериң арасында Байрам кел диен гепе чепер яшулы барды. Ол машындан йүк дүшүришмәге ве гошлары гоюшдырмага эл ужы билен көмек берип дуран ерден гүлкүли бир хекаяны айдып берди. Онуң хекаясы өзүниң өмрүни гара өйде гечирен селки Тәч эже хакында барярды.

Тәч эжелер посёлога гөчүп гелйәрлер ве ики отаглы ак тама гирйәрлер. Өй ишини этмек Тәч эжәниң башына атыляр. Ол илкибашда өз пайына дүшен бу ичериң ишини этмеги улы хөвес билен өз үстүне аляр. Эмма велин ак там гара өй, дәл, ол әрән ынжык, Тәч эжеден селкилигини, «түркменчиликдир, зелели ёк» диймегини ташламагыны талап эдйәр. Ак там азажык хапаны-да йүзүне аляр, азажык гәдеклик этсең-де, онуң ичинде дүе ялы болуп гөрүнйәр. Тәч эже диварың йүзүне чүй какяр, сувагы дөкүлйәр; ондан ел берлен янлыклары асяр, сечеги гырылан чемче торбасыны, көне чувалыны герйәр, бетгелшик боляр, печиң башына гужагына долдурып гетирйәр-де, ялаң одун дөкйәр, ичери хапаланяр, янан ягың янык ысы чыкяр, гөлесини ве багтоклыларыны агшамларына кухня саляр, иллер гүлүшйәр... Буларың хеммеси онуң гахарыны гетирйәр, элини йитирйәр. Өйлериң арассачылыгына середйән комиссиялар гелип, онуң йүзүни гызярдярлар. Онсоң Тәч эже өз адамсына:

— «Аюв, какасы, мени шу тамың гөргүсинден гутар, мен башарамок, адамларың өңүнде хемише гызарылып йөрмели болярын. Сздагасы болайын хич бир заады йүзүне алман йөрен гара чатмаң диййип» шикаят этди диййип, Байрам кел гүррүң берйәр.

Бу гүлкүли болша бу тая йыгнананларың, хеммеси

гүлүшдилер. Эмма вели Огулгерегиң гүлкүси айратын болуп эшидилйәрди. Хекая оны гыжыклаян ялы ве Тәч эҗәниң ак тамдан шикаят эдип дуршы гөзлериниң өңүнде ялы, йүрегине дүшүп гаты гүлйәр.

— Ол гөргүли тамы ниреде гөрүпдир, оны тәмиз саклар ялы? — дийип, ол ене-де гүлүп, халыс ичи гырылды ве гөзлери яшарды.

Көмек аялына середйәр, шонда шу гүн эртирки өз араларында болуп гечен вака онуң ядына дүшйәр, йылгыряр.

— Хелей, сен бери әгә бол, Тәч ялы өзүң хакда Байрам келе гүррүң болайма — дийип, аялына табшырды.

Машының үстүндәки йүк шунуң ялы кебширленип айдылян шорта сөзлер ве гүлүшмекликлер билен дүшүрилип гутарылды.

Көмек шофёра:

— Иним Гурбан! — дийип, онуң ене-де бир гезек көне юртларына барып гелмегини сорады. — Көне юртда ики саны чебиш галды. Сыгырларымызы болса соң, соң өзүм барып алып гайдарын, сен шол чебишлери хем алып гелайсең, иш битирйәрсиң. Агшам өзүң хем шу тайык гелмели боларсың.

Шофёр Огулгерегиң яңкы отуран еринде — кабинада галдыран гарагурум йыртыгыны элине алды-да:

— Огулгерек эҗе, бу сизден галан затмы? — дийип, пархсызлык билен сорады. Огулгерек кече йыртыгыны онуң элинден сесини чыкарман, барып какып алды. Шофёр машыны ызына өврди.

Бу ерик посёлогың гызлары — Дурсунҗемалың жоралары хем йыгнанышдылар. Олар Дурсунҗемала өйлерини безешмәге көмеклешҗекдилер. Өй гаты гowы безелмелиди. Оба мекдебиниң едиҗи класыны гутаран, хәзир болса колхозың окалагасының мүдири болуп ишлейән Дурсунҗемал тәзе өйлерини тәзече, төверекдәки ойлере гөрелде болар ялы эдип беземек арзувына тамларының яңы дүйби тутуландан бейләк дүшүпди. Ол хер дайым шәхере эдебият алмак үчин гидйәрди. Шонда озал өз обаларында доктор болуп ишлән Надежда диен таныш аялының өйүне мыхманчылыга барярды. Соңкы гүнлерде болса Надежданың гоңшуларының гызлары хем онуң

билен таныш болдулар. Дурсунҗемал баран вагтлары, оны өз өйлерине чагырардылар. Шейлелик билен, ол шәхерлилериң яшайышларыны, өйлерини безешлерини гөрипди. Шәхерлилериң яшайышларына онуң гөзи гидйәрди. «Тамымыз салнып гутарылайса боляр, эдил шәхерлилериңки ялы безәрин» дийип, ол пикирини шу угурда ишледип, өйлерини безәр ялы көп затлары тайярлап гоюпды. Иң илки билен тамларының диварына какар ялы, йүзүне ёлдаш Будённының шекилини дүшүрип, бир халыча докады. Ондан соң болса озал гарыплыгың гатысыны гаты көп гөрен ве пулуң гадырыны өрән ягшы билйән какасы билен эҗесине ялбарып хем-де зада мәтәчлиги гөрмедик, хениз дурмуша пархсызлык билен гараян доганына игенҗирәп, кровать, шкаф, диван, стол; стул, ене шунуң ялы өй эсбапларыны алдырды.

Ине, инди өзлерини көп вагтдан бәри гарашдырып гелен өйлери хем тайяр болды. Инди диңе бир безәбермек галды. Эмма вели өйи беземек үчин бу ере йыгнанан гызлар ише башламага батырлык эдип билмән, гошларың дашында пикирленишип дурлар. Дурсунҗемал өйлериниң гошларыны нәхили гоюшдырасы гелйәнини ве бу хакда өзүниң озалдан дүзен планыны гызлара айдып берди. Хайсы бир задың үстүндедир, гызлардан онуң планы билен ылалашмадыклары болды. Мунуң үстүне хем Огулгерек: «Өй беземек сизиң хачан гөрен задыңыз, хайсы бир зат болса, оюнҗак ялы гөрйәрсиңиз. Болдуңыз мениң башыма...» дийип, бу хакда өзүне маслахат салынмазлыгындан кемсинйәрди, гошларың дашында йүзүни чытып айлапып йөрмеги гызларың пикирини чашырярды.

Догры, гызлар өйи беземек үчин гарры энә маслахат салмадылар. Гарры эҗәниң болса өзүне маслахат салынмазлыгына кемсинмәге ве шоңа гахар этмәге хакы барды. Чүнки ол шу гүне ченли өй ишинде өзүнден өңе гечҗек аял бардыр дийип ойлан адам дәлди. Обада ким өй тутҗак болса-да, өйүни бежерҗек болса, я үзүк ямаҗак болса, шол аял иң илки билен Огулгереги чагыраярды. Хәзир болса оңа өз өйүниң гошларыны тайяр эдип дуран тамларың ичинде гоюшдырмагың маслахаты хем салынмаяр. Ол хут шунуң үчин, эгер-де өйүниң башгача гурулҗакдыгына дүшүнәймесе, нәче дийсең гахарланып билер. Эгер-де Көмек гызларың тарапында пугта дуруп, оңа пәсгел берәймесе, эгер-де онуң ядына Тәч эҗе хакын-

да яп-ябыжа эшиден гүлкүли хекаясы дүшүп дураймаса, ол өй беземегиң ыгтыярыны гызлара берер өйтмек болмаз. Муны онуң хэзир гошларың дашында чытылып ве нэмелердир хүмүрдэп йөрши чак этдирйэр.

Дурсунжемал «Хачан тэзе өйүмизе гөчүп баржак болсак, шонда сенем чагырарын» дийип, Надежданы ынандырыпды. Хэзир ол Надежданы дагыны чагырмага вагт болман, бирденкэ гөчүп гелишлерине гынаняр ве шонуң үчин бармагының ужуны дишлэп дур. Ол шу вагт: «Эгер Надежда шу тайда бар болан болсады, онда хемме иш аңсат боларды, эжем-де онуң янында бизиң өй беземек ишимизе гошулып дурмазды» дийип, билйэрди. Догры, Огулгерек Надежданың хатырасыны саклаярды, онуң арассачылык хакында айдян затларына гулак асярды ве башардыгындан ерине етиржек болярды. Онуң янына гидип, ятып гелмэге Дурсунжемала ругсат берйэрди. Ол шу обада ишлейэркэ, онуң яшаян өйүни саклайшыны гарры эне аялларың янында өвйэрди.

Шу вагтлар буларың үстүне парторгың аялы Айсолтан билен агрономың аялы Люба гелди. Любаның эриниң ызындан гелениие яңы бир-ики гүн болупды. Оба гызларының онуң билен хениз танышлыгы ёкды. Дурсунжемалам оны дүйн китапханадан бир китап алып гайданда гөрүпди. Люба алчак аял болуп чыкды. Ол кичижик огланлары тутяр-да, гужагына аляр, оларың атларыны, кимиң оглудыгыны я-да кимиң гызыдыгыны сораяр. Ол шунуң ялы хем өзүниң түркмен дилини чалгырт геплемегине ве өзүниң таныш дэлдигине гараман, гызлара хем-де гаррылара ызлы-ызына сөз гатярды. Оларың тэзе дурмуша гөчүп барышларына өзүниң бегенжини билдирип геплейэр. Буларың арасында танышлык Любаның шейле алчаклыгы билен ачылды. Гызлар онуң элинден асылдылар-да өй беземэге ёлбашчылык этмегини сорадылар.

Көмек болса аялы билен геплешип, оны ахыры ыраңкырлады.

Тамың ыгтыяры гызларың элине гечди. Олар өйи беземэге гиришдилер. Шундан соң өй гутламага геленлери, хэзир болса тэзе билен көнэни деңешдирип гөрйэн гаррылары, хатда Огулгерек билен Көмеги хем тамың ичине гойбермедилер.

Гызлар шу ак там үчин ниетленип алнан ве гара өй ягдайында уланып болмаян, аялып гоюлан өй эсбапла-

рының барыны ичерик чекдилер. Люба буларың хер хайсының өз ерини тапып, Дурсунжемалың планындан хем гаты чыкман гоюшдыряр.

Көмек гапыда үйшүп дуран гошлардан яшлар алжакларыны аланларындан соң, галан көне гашларыны ерлешдирмек үчин, кухня ве кухняның янындакы аңры-бәри салаймалы кичижик кладовка гирип гитди. Бу вагт Огулгерек эйвана чыкыляң ерде гаррыларың эдйән гүрруңлерине хем гошулман, бир өзи нәмедир пикир эдип отырды. Онуң гөзлери болса эдил ташланан ялы сайланып гоюлан көне гошларың үстүнде балкылдап айланярды. Хәзирки середип отураны ичи көне-күшүл затлардан долы, эришлери агарышып чыкып дуран халы чувалы, сечеклери гырылан, түссәниң дердинден гаралып гиден халы торбалары онуң яш махалларыны, бу чувал ве торбалары өзүниң доканыны, оларың тәримиң йүзүне герип, өңүнде гелин болуп отураныны ве ондан соңкы гиден бир кервен ялы болуп гечен дурмушларыны ядына дүшүрйәрди. Шонда ол өзүниң-де эдил шу чувал ве торбалар ялы көнелендигине ачык дүшүнди, эмма гөвнүниң гарраманлыгына вели, бүтин өмрүнде биринжи гезек, ине шу тайда гең галды.

Көмек кухнядан алңасаклык билен чыкды. Ол шу алңасаклыгы билен Огулгерек эҗәниң тукат болуп ве пикир эдип отураныа аң салман:

— Хелей, ханы тур, бизем бу гошларымызы деррев чекишдирәли. Тур, ханы, инди жанлан. Ёк, сениң бу гүн «ядадымын» хич болмаз. Бу гүн сениң ядамалы гүнүң дәлдир ахырын. Тур дийленде, тур ханы, бу гүн өйүң тоюны хем этжекдирис ахыры — дийип, ол Огулгерегиң хенизем үстүнден гөзлерини айрып билмән отуран ве өзүниң яш гүйчлерини сарп эден чувалыны дызының үстүне гөтерди.

Огулгерек турды, онсоң ичине чәйнек ве кәсе салнан бедрәни элине гөтерип, эдил чувалының ызына дүшүп барян ялы, Көмегиң ызы билен кухня гирди. Булара өзлериниң якын гоңшулары Күмүш эже, Аннагүл еңңе, ве Мухат ага дагы көмеклешйәрлер.

Догрудан хем, Огулгерек бу гүн гаты ядады. Ол эртирден бәри өзүниң көне-күшүл затларыны йыгнамакдан дынмады. Онуң үстесине хем сырлы гара өйлериндeн айрылышмагы, бу хакда әри билен чекишмеги, энесиниң ве онуң шу гүнки ядында сакланып дуран сөзлериниң

ядына дүшмеги хем-де яшларың өйи беземәге өзүне маслахат салмазлыклары, хәзир болса ичерик гирмәге-де ругсат бермән дурмаклары оны хас ядадыпды ве бу болушлар онуң гарташан гарры гөвнүни йыкыпды. Эммә вели ак тама гөчүп гелмегиң бегенжи буларың хеммесинден үстүн чыкярды.

Овнук-ушак гошлар хениз кухня чекилип гутарылманка, ол ене-де «эй-вей-ей» дийип, эйвана чыкып отурды ве:

— «Түркмениң гошуны алыбам болмаз, энберибем» диенлери түйс билнип айдылан зат, гөр, ынха шу гүн узынлы гүн халыс болдум. Ичердәки, мениң билен басдашлык эдйән ялы болуп дурма-да, галан затлары өзүң йыгнашдыравери — дийди.

Онда Көмек оңа:

— Бов, мунун айдяныны гөр, сен шинди ак тама гөчүп гелип ерлешмәнкәң, хансырап башладың-ов. Сен хениз шүкүр этмели, эгер гара өйи хем шу ере өзүңе йүк эдйәнин алып гелен болсаңдың ве оны хәзир дикжек болан болсаңдың, шонда бир кемсиз халыс болардың... — дийип гүлди.

Огулгерек ениллик билен шейле дийди.

— Бу гүн сениң энегиңе җан дакылан ялы болды.

* * *

Яшлар өйи безәп гутардылар. Дурсунҗемал эдил оглан ялы шатланып, дашарык бөкүп чыкды. Ол өзүнин шол шатлыгы билен хем:

— Биз өйүмизи безәп гутардык. Кака, эҗе, гелин ханы гөрмәге, хеммәңиз гелиң! — дийип, гаррыларын хеммесини өйлерини гөрмәге чагырды.

Гаррылар тама тарап уградылар. Көмек өңе дүшди. Ол донунын сыпларыны эли билен какышдырып:

— Гызым, сен эҗеңи өйүңизе гойбермән өйкелетдин хем — дийип, гызынын ызына дүшүп гапа барды. — Гызлар, инди гириберсек болармы, ханы, Огулгерек, (Ол өмрүнде биринҗи гезек ине шу ерде аялының догры адыны тутды.) сен өңүрти гир!

Огулгерек ондан өңе дүшмеди.

Ичерден болса гызлар:

— Гирин! Гирин! — дийип, гапыны гинден ачып, гаррылара хормат гойдулар.

Көмек ялкы билен гирди.

Тамың ичи дым-дырслык болды.

Ол элини сакгалының ужуна егирди, шонда ол пышырдап, нәмедир бир зады ичинден дийди. Онуң гоюн гөзлери болса өйүң ичини еңиллик билен гезип чыкды. Ол сесини-үйнүни чыкарман дуран еринде, өйүң ичиндәки гошлары эдил сарсдырмаҗак я-да бу дым-дырслыгы бозмаҗак болян ялы, ювашҗа басып, дулдакы гөзе якымлы диваның янына барды ве онун үстүне өзүниң агыр хем-де ядав гөвресини эгәлик билен ювашҗа гойберди.

Бу вагт яш гелин ве гызларың гөзлери оңлады. Олар онуң шу отурышына әхмиетли бир зат айдарына я-да болмаса, гүлүшер ялы шорта бир сөзи орта атарына гарашярдылар.

Гарры бирбада оларың чак эден затларының хич хайсыны айтмады. Шол дыммагы билен өй гошларының гоюлышына, безелишине гайтадан серетмәге дурды. Шейдип болса яшлары өзүне кән гарашдырды.

Бу вагт Огулгерекден ве онуң ниреде нәме ишләп йөрениндем хич кимиң хабары ёкды. Онуң нэлеги хем шуды, өзүниң нәме эдип йөренине үнс берилмезлигиди. Шейле хем болуп чыкды. Ол ичерик гирип билдиги, бир зат этмекчиди, шоны хениз хич ким ичерик гирмәнкә, этсе, ол хас ягшы гөржекди. Яшларың тә өйи безәп гутарянчалар, ичерик гойбермезликлери оны гиҗә гоюпды. Ол шонуң үчин-де безелишине сын этмеги хем соңа гоюп, гызларың аркасы билен айланып гечди-де, гапа гаршы дулдакы үстүне ак мата өртүлги, улы айнаның өңүнде болса атырлы чүйшелер дүзүлги шкафың янына барды-да, айнаның сыртында нәмедир бир зады хайдан-хай гизләп гойды. Ондан соң болса диварың йүзүнде герилги дуран халычаның чүйүне зордан элини етирип, ондан нәмедир бир зады асмак билен мешгул болды.

Көмек хенизем сакгалының ужундан тутуп, ичерик гөзлерини гездирип отырды. Ол шу отурышына ахырын өз сакгалдашы Мухадың йүзүне гүлмән-ышман серетди-де шейле дийди.

— Сакгалдаш, биз үчин хич бир зады йүзүне алман дуран гара өйүң белли бахасы ёк экен. Сакгалдаш, ханы айт; бу өйүң ичинде пасыңы нирәк дөкжек? Ишден гайдып гелениңде, ичи гумдан долуп дуран чарыгыңы хайсы еринде отурып чыкаржак?

Гызлар еңини ве гелинлер гыңач учларыны дишләп пыңкырышдылар-да, хер хайсы дуран-дуран еринде арканлыгына серпдилер.

Яшлары гүлдүрип билениме Көмек хошал болан болса герек, оңуң өзи хем йылгырып сөзүни довам этди.

— Сакгалдаш, колхозымыз яшасын, ол бизи ине гумуң ичинден хем чыкарды. Ине, инди диңе бир прораба саг бол айдаймагым галды. «Совет хөкүметине нәме айтҗак» диййәрмиң? Сең бу диениң догры, сакгалдаш, мен шу вагт оларың биз үчин эден аладаларына нәхили лайык сөз тапып айтҗагымы билемок, йөне велин, мен совет хөкүметине шол гара өймүзиң гапысындан элмыдама асылып дуран гарыплыгың танапы гырлан гүни, шол гүнлер бизиң обамыза «мең обам» диййән ве бизин өзүмизе мең адамларым диййән Аман байың, Берди байың гүми чекилен гүни, ер-сув алан гүнүм, колхоз болуп, әхли оба болуп, гүйч бирикдиришип ише башлан гүнүмиз, ак йүрегим билен мүңлерче саг бол ве мүңлерче яшасын сөзлерини диендирин! Еке-тәк өзүмем дәл, инди хем ине Дурсунҗемалың гарры энеси билен бирликде шей диендирис. Сакгалдаш, ханы бейдип дурма-да, бәрик, мениң янҗагазыма гечсене. Ёгсам-да, мен хәзир сениң билен халының үстүнде тирсегимизи яссыга гоюп, гөк чай ичмекчидим-ле... — дийди-де, Дурсунҗемалын йүзүне серетди.

Дурсунҗемал үстүне тәп-тәзе клёнка язылан ве төверек-дашына стуллар эгрилип гойлан ясы стола серетди. Ол «гызлар билен биринҗи чайы шунуң үстүнде ичерис» дийипди. Эмма вели какасының эндик эден ве хөвес эдйән затларыны билйәрди. Гепе-сөзе дүшүнип башланындан соң, какасының хәсиетлеринден екеҗесине-де пархсызлык билен гараманды ве бирине-де гаршы чыкманды. Ол шу вагт какасының тирсегини яссыга сөйәп, гөк чай ичәйсе, дынҗыны алайҗагыны билйәрди. Шонуң үчин-де какасына чайы столуң башында отурып ичмеги теклип хем этмеди.

— Кака, чайы халының үстүнде отурып ичҗек диййәниңми? Онда ол тама гечиң шинди ол тамымызы гөрен дәлсиң. Улы халымызы ол тамымыза яздык — дийип, ол гаррылары икинҗи отага чагырды. Бу вагт Огулгерек «өз дөвлет тапан өйүмиз» диййән гара өйлериниң гара кечесинден йыртып гетирен бөлегини айнаның сыртында гөрүнмез ялы эдип гоюпды ве яңкы зордан эли етйән

чүйден болса йүзүне гызыл бегреседен нагыш эдилен уллакан үч бурч доганы асыпды. Инди болса өйлерине «гөз-дил» дегер горкусындан халас болуп, гызларың өй безешлерине ине-ганалык билен сын эдйәрди.

Көмек икинжи отага гечмекчи болуп еринден туранында, гөзлери шол дога дүшди. Ол шонда Огулгерегиң йүзүне йылгырып серетди-де, шейле дийди.

— Әй, бу сениң ишиңми? Бу сениң нәме эдип йөрдүгиң? Байрам кел сениң өйүне гелмез өйдйәрмиң, я-да ол сениң хакында хекая сөзләп билмез өйдйәрмиң? Сен яңы Тәжиң болушларына гүлйән ялыдыңла. Онда-да илден хем артык... Иң говусы, ханы оны бар-да айыр. Онуң ол тайда гереги ёк, херки задың өз ери бар. Жуда болмаса, өкит-де кухняның бир еринде асып гой.

Эдил огрулың үстүнде тутулан ялы, Огулгерегиң йүзи чым-гызыл болды, гулагына чепли гызарып, маңлайындан чыг хем чыкды.

Доганы шол гөрнүкли ерде дакып дурка-да, «түйс болайыпдыр» дийилмежегини ол гүман эдйәрди, эмма оны шейле гөрнүп дуран ерден дакмаса, онда онуң гөвнүне жай болмаярды. Чүнки дога хемише гөзе гөрнүкли ерде — төрде, тәримиң башында асылгы дурярды. Доганы гөрнүкли ерден асып гоймагының себәби хем шуды. Ол өе дога даканы ве оны нересинден даканы билен Көмегиң иши болар дийип, биржик-де ойланманды. Шу хакда өзүне сөз етсе, диңе бир яшлардан етип билер дийййәрди. Хут шунуң үчин Көмегиң бу хакда айдан сөзлерини чекип дуруп билмән:

— Мениң нәме эдип йөренимиң билен сениң ишиң болмасын. Сениң шу гүн бир гапдалымдан чыкып дурмагындан яңа халыс ирдим. Эркек адамың аялларың ишине, өй ишине шейдип гарышып йөренини гөрен дәлдирин...— дийип, Көмегиң үстүне ахыры гахарлы гыгырды.

Көмек, эгер догрусыны айданыңда, доганың өйде дакылмагына гаршы дәлди; шу доганың гара өйлериниң төрүнде, тәримиң башында асылгы дуранлыгыны хемише, хер гүнде гөрйәрди. Белки, ол мунуң ичинде дуздан, көмүрден ве дүе йүңүнден башга задың ёклугыны хем билйәндир. Эмма вели Огулгерегиң гөвни үчин-де болса билмейәрис, дога ягшыдан-ямандан сөз гатмазды, гайта оны шу гүн тәримиң башындан өзи чөзүп айрыпды ве Огулгерегиң элине хорматлап берипди. Ол дога илки гө-

зи дүшенде «жуда герек болса, әкит-де кухняның бир еринден асып гой» диййип, юмшаклык билен айтмагы хем шунуң үчин болса болуп билер. Эмма Огулгерек эжәниң «эркек адамың өй ишине шейле гошулып йөренини гөрен дәлдирин» диймеги онуң гахарыны гетирди.

— Ханы, самахыллап дурма-да, оны шу тайдан айыр дийдигим айыр. Нәме диййип икиржиңләп дурсуң, йитир, ёк эт диййәрин. Билйәрмиң, сен оны элтип, нирeден асып гоюпсың? Батырың янындан асып гоюпсың! Онуң янында доган иши ёк. Бу батырың бар еринде сениң өйүңе «гөзүң-дилиң» кәр эдип билмежегини мен саңа айдярын. Онсоңам сен бу өйи юртда ташлан гара өйүмиздир өйдйәрмиң, онун ичинден бар акур-укурларыны асышдырып йөрер ялы!..

Огулгерек шу ерде доган ёкарсына йүзүни кынлык билен галдырып серетди. Шонда онуң гөзлери Дурсунжемалың докан халысына, халының йүзүнде муртуны бурум-бурум эдип, догры өзүне середип дуран Будённыйың суратына дүшди. Ол инди өзүниң эден гөдеклигине өзи хем гең галды ве ашак япырылып, «вай, масгара жаным» диййип, эли билен маңлайына урды. Онсон болса:

— Мен муны керки халычамыздыр өйдүпдирин-де, хич бир оңа аң хем салмандырын — диййәге-де, доганы хәли нәхили чаласынлык билен дакан болса, хәзир хем оны эдил шонуң ялы чаласынлык билен айрып, гызлара:

— Хәй, йүзи гаралар, сизиң бөврегиңиз бөкүп дур. Сизе диңе бир гүлки герек. Муны дакып дуркам, гөрмән дурмудыңыз нәме, шонда айтсаңыз болмаярмы?.. — диййип, доганы элиниң ичинде гизледи. Эмма вели гарагурум йыртыгыны шол айнаның сыртында гоян еринде саклап галып билди.

Көмек аялындан йүзүни совуп йылгырды-да, бейлеки тама гечди. Никелленен кроватың өңүне ичерини долдурып дуран халының язылмагы онуң гөзүне шейле говы гөрүнди, өзүни халының үстүне гойбермекден зордан сакланып дуран Мухада:

— Геч, отур, сакгалдаш, ине гөк чай ичсек, бир кемсиз дегер — дийди-де, Дурсунжемалың: «Кака, муны сениң үчин гойдук» диййип гөркезйән кроватың үстүнден эли билен басышдырып, юмшаклыгыны барлады. Онсоң:

— Озаллар мунуң ялы тамларда Мәммет дилмач дагы отурарды, ядыңа дүшйәрми, сакгалдаш? — диййип, ол Мухадың янына, халының үстүне гечип отурды.

— Халыпа, ичинде отурмак несип этсин, он мүң маадың ер тутды, өйүң оңды, кеми-көси ёк — диййип, Мукат өйи икинжи гезек гутландан соң, Аннагүл еңңә:

— Ёк, өйүң хенизем бир етмези бар, оны хәзир хич ким биленок — дийди.

— Айт онда?

— Айтсам...

Күмүш эне Аннагүл еңңәниң айтмакчы болан сөзлерини «сеңңем бир башлы-аяклы айдан задың болармы?» диййип, агзындан какып алды-да:

— Өйүң индики етмези өз-өзүнден билдирип дуран ват: мунуң ичине шу гызларың бирини алып, гелин эдинип отурдаймак герек. Ине... — диййип, ол гызлара йитийити серетди-де, Аннагүле: — Инди сенем нәме айтмакчам болсаң, айдыбер — дийди.

Гаррының бейле диймегине гызлар бири-бириниң йүзүне середишдилер-де, йылгырышдылар, гаррылар болса Күмүш энә:

— Билдиң, билдиң — диййип, онуң айдан сөзүни догры тапдылар.

Күмүш эне бу сөзүни гызлардан айратын бирине янап айтмадык болса-да, онуң шейле диймеги билен Халык уссаның гызы Җерениң йүзи чапады ялы гызарды. Онсоң өзүни бейлеки гызлар ялы тутуп дуруп билмән, элини йүзүне тутды-да, гызларың аңырсына гечип өзүни гизледи. Онуң бозулмагындан хич ким хич зат аңламадык ве аңлажак-да болмадык болса хем гаррылардан она ичгин-ичгин середени болды.

Бу вагт Огулгерек «сениң үчин, эже» диййип, гызының теркезен кровадының үстүнде еңилжек отурды. Ол гүррүңиң кәбир ерлерине гошуляп болса-да, галапын вагт: «Кроватда ятанында нәхили болярка?» диййип, шонуң пикирини эдйәрди. Ол хенизе-бу гүне ченли кроватда ятан адам дәлди. Мухаммедиң томус гүнлери ятан кроваты хемише ишеклеринде дурса-да, ол онуң үстүнде бир гиже-де ятманды. Гелип хакындакы гүррүң онуң гулагына хош якды. Ол шонда өзүниң кроватың үстүнден нәхили дүшенини хем билмән, гүррүңе гошулды.

— Мухамметныяз җаны инди деррев өерерис.

Онда Аннагүл еңңе:

— Сен хелей, «огул өержек өержегини» хачана ченли несъйә гоюп гелжег-ә?.. — диййип, пугта сорады-да: —

Инди гелин эдин, инди гызыңы чыкар! — дийди. Аннагүлүң «гелин эдин» диймегини бейлеки гаррылар-да макулладылар.

Көмек соңундан буларың хеммесине бир ерден жогап бермекчи ялы, сесини чыкарман, пикир эдип отурды. Көп геплейән, Огулгеререге акыл бержек болян өзүниң дашгынрак гарындашының аялы Аннагүлүң йүзүне серетди. Соң шу отуршына ахырын Огулгерегиң геплемели гезегинде гепледи.

— «Тамың ичине инди гелин герек «диййәрсиңизми, муныңыз хак, муңа мең өзүмем гошулярын. Нәме үчин гелни оглумызың өзи алман, биз алып бермелимишик? Мениң бейле диймегимден бу гысык гарры тәзеликчиликден пейдаланжак боляр диен нетижә гелмәң. Мен болмалысыны айдярын. Нәме үчин оны биз өермели, нәме үчин онуң өзи бир гыз билен сөйшүп, алып билмез? Гой, Мухаммедиң өзи өйленсин, мениң оны Сәхедиң оглуны өеришиялы өержек гуманым ёк. Эгер ол гызлара өзүни халадып билмесе ве өз халан гызыны алып билмесе, онда онуң мениң оглум болдугы дәлдир. Мен муны чыным билен айдярын. Мен бириниң үстүне гызыңы бер дийип бармалымы? Инди бизиң ялы гаррыларың бу ики арада иши ёк. Хер ким өз халаныны алып билйәр, хер ким өз халанына барып билйәр...

Көмек бу хакда сөзләп башланында, гызлар дашкы тама гачып чыкдылар. Бейлекилер болса эшитдилер ве өзлериниң янкы айдан сөзлерине отурып пушман этдилер.

* * *

Бу отагда, халының үстүнде ики гарры галды. Оларың үстүне нәкизеленен чәйнеклер билен чай чекилди. Гаррылар тирсеклерини яссыга гойдулар ве япбылдан гүррүңе башладылар. Оларың ичип бошадан чәйнеклери гайтадан чайдан долдурылып гетирилди. Гүн гижикди ве эпишгеден гелйән ягты месе-мәлим болды. Хәзир Көмегиң ядындан өйүн тоюны этжеклери, эдил шунуң ялы хем Мухадың ядындан икинди намазы окамаклыгы чыкыпды. Гаррылар гүррүңе гызышыпдылар. Мухат Ахалда отуряркалар, бир байың оглуны бөведе басаныны, бойдан-баша лая буланыны, соң мунуң оба арасында улы гүррүң боланыны айтды. Көмек ызыны гөтерип, аялы

Огулгереги нәхили аланлыгыны оңа жикме-жик гүррүң берди. Ондан соң болса ол:

— Мен саңа Мәммет дилмажың тамына барып гөршүми айтжакдым-ла. Мен онуңка биринжи баранымда, гоюн сүрүп барыпдым. Мен ол вагтлар чопанчылык эдйәрдим. Баршым шейле болупды, сакгалдаш, эшидер болсаң — дийип, өзүниң соңкы кәсе чайыны элине гөтерени хем шолды, оларың үстлерине асылып дуран электрик чырасы лапба янды-да, онуң сөзүни кесди. Чыраның ягтысы өй гошларыны өңкүден-де гөзеллендирди ве тамың ичини гиңелен ялы этди.

— Бәй, айт, сакгалдаш — дийип, Көмек гөзлериниң дашындакы йыгырт-йыгырт болан хамларыны бир ере үйшүрип, ёкарык — чыра тарап серетди. — Бу-да инди биизң чырамыз болмалымы? Әтеңедиң оглы Меретдурды, ол маңа: «Көме кага, тамың етишсе, боляр, ичериңи агшамлары хем эдил гүндизлик ялы эдип ягтыландырарын» дийип, айтмасы барды вели, ол-а эдил дийшинден хем артык эдипдир. Оңа етеси йигит болмаз. Мениң ялы хушсуз ёк; шоңа аң хем салмандырың, ёкарык середип хем гөрмәндирин. Сакгалдаш, бизиң тамымыз Мәммет дилмажың тамындан артыкмач болды, онуң тамында мунуң ялы чыра ёкды. Өзи янар, өзи сөнйәр герек? Әл, мунуң тәсин галдырыжы затдыгыны! — дийип, хәлки элине гөтерен бир кәсе чайыны ичмән, өңки еринде гойды.

Көмек электрик чырасыны озаллар хем гөрйәрди ве онуң станциясы обаларында гуралып башланалы бәри шу хакда оба адамларының: «Көчелер ягты болжак, экинлере сув хем гижелер ягтылыкда тутулжак» дийип, эдйән гүррүңлерини эшидйәрди. Шу хакда дүшүнжек болуп жеделлешйәрди. Шәхере баран вагтларында, электрик чырасының ягтысыны узакдан середип дуруп, томаша эдйәрди. Соңкы гүнлерде оңа электрик чырасы хас якынлашыпды. Он өңки агшам клубларына барып, электригиң ягтысында отуруп, арассачылык хакында лекция эшидилди. Электригиң янышы ве сөнүши хакында ол пикир эдйәрди: «Нәхили бейле болубилйәркә?» дийип, өз-өзүнден сораярды. Эмма пикир эдип, аңырсына етип билмейәрди. Хәзир болса электрик чырасы онуң шейле якынжагында янды, өзүниң эхли ягтысыны болса онуң үстүне дөкүп дурды. Ине шонуң үчин-де, ол оңа өйратың тәсин галды.

Огулгерек дашкы тамдан, гызларың янындан гаррыларың үстүне урукдырып гирмеги билен:

— Гөрйәрмиң, какасы, ак тама гөчүп гелелимиз яны, эййәм мунуң эшретинден бирини гөрдүк — дийип, чыра середип, алңасаклык билен гепледи.

— Хелей, шуңа-ха, бизем бегенишип отырыс. — Ол аялының шатлыклы йүзүне догры середип, сөзүни довам этди. — Сиз, хелейлер, оздурдыңыз! Сакгалдаш, бу сизде-де бармы? — дийип, ондан сорады.

— Бар, бар! — дийип, сакгалдашы баш атды ве: — Яңыдан бәри бизиң чайымызы гайнадянам шу, нахарымызы биширйәнем шу. Мунуң белли бахасы ёкдур. Мунуң гүйҗи билен хайван- ынсан агыр зәхметден гутулар — дийип, Ленин айдыпмыш. «Шуны көпелдиң» дийип, ол кән-кән весьет эдипмиш... Ине, шонуң үчин бу бизиң өйлеримизе-де гелип гирди.

— Догры — дийип, Көмек пикирленип дурды-да, онуң сөзүни макуллады.

Огулгерек болса:

— Гызлар эййәм дашкы тамда Анналарың чәйнегини алып гелип, муңа чай хем отуртдылар. Олар «өз-өзүнден гайнаяр» диййәрлер — дийип, бегенҗинден яна бөкжекләбереси гелип гүрледи.

Көмек гөзлерини гинден ачып отыр. Ол шу отурышына янындакларың бирине хем йүзленмән: «Акыла сыгмаҗак бир зат, тәсин галарлык бир зат. Мунуң нәхили тилсимлер билен шейле боляныны билеслерим гелйәр. Билсемдим. Муны пейдаланмагың угруна пугта дүшүнсемдим» дийип, өз-өзүнден гепләп отуран сөзлери бейлекилере эшидилйәрди.

Шоңа гөрә онуң сакгалдашы:

— Халыпа, муңа орус иши диерлер, икимизе индиден соң бу затлар аңсатлар дүшүндиртмез!.. — дийди.

Онда Көмек йүзүни галдырып, сакгалдашының айданына үзүл-кесил гаршы чыкды.

— Нәме болупдыр дүшүндирмән, Меретдурды дәлми нәме, муны гетирип йөрен, яндырып йөрен, сөндүрип йөрен? Оңа «бир гүн отурагада дүшүндирип бер» диерис. Ол дүшүндирер...

Огулгерек буларың гүррүңининң арасына дүшди.

— Вий, аңкамам ашыпдыр. Мен саңа башга бир заг айтжак болуп, гыссанып гелипдим-ле — дийип, ол өзүниң яңы айтжак болуп гелен задыны айтманлыгына ах чек-

ди. — Ханы, сен бу гүн агшам өйүң тоюны этжекдиң-ле? Гурбан эййэм чебишлери алып гелди; ол мазалы өзүнден билип, одунларымызы хем машынына атып гайдыберипдир. Нэме, сен инди гүн ирдир өйдүп отырмың? Бу вагт болуп, Мухаммедем гелмеди.

— Чебишлери алып гелди дийдиңми? — Көмек эдил элинден чекилен ялы болуп еринден турды. Онуң телпеги болса янып дуран лампочканың янына етди. — Одунам алып гелен болса, говы болупдыр. Йөне вели сен бирденкә йүрегиңи элиңе алыбермәңи этме. Хэзир чыкярыс. Сакгалдаш, көп отурыпдырыс, ханы, инди туралы-да. «Сөвүш ийсең, чебиш ий, маза берер дишиңе» дийипдирлер — дийип турды.

Ики гарры тоюң тайярлыгыны гөрмэге дашарык чыкмакчы болуп, яңы коридора етенлеринде, оларың өңлеринден гаррының оглы Мухаммет ве колхозың башлыгы билен агроном чыкды.

Көмек:

— Гелибериң, ичерик гирибериң! Инди мыхмандан-медивандан гысылар дагы эдер ялы болан дэлдирис — диен шатлыклы сөзлери билен олары гаршы алып, биринжи отагда, столуң башында ерлешдирди. Ондан соң ол оглы Мухаммеде гөз үмлэп, дашарык чыкды. Ол хэзир оглы-гызы ве аялы билен өйүн тоюны нэхили гечирҗеклери хакында маслахатлашяр. Онуң: «Сиз өйүң тоюны эртире гояйың, мен эртир ирден гидерин-де сүрүден сизиң үчин бир ишеги гетирерин. Гызым, эртир җораларың хеммесини чагыр, хелей, сен обаның гаррыларының барыны йыгна — дийип, айдан сөзлери эшидилип дурярды.

Көне чопан Көмек өз сакгалдашы Мухат билен бирликде чебишлери деррев каклашдырып, Огулгерек эҗэ табшырды-да, ене өе — мыхманларының янына гирди.

— Сизе Мухаммет айдандыр. Биз бу гүн өйүмизиң тоюны эдйэрис, йигитлер. Сиз рахат чай ичип-де отуруң. Мухаммет, сен ханы, кимлери чагырҗак болсаң айт, мен өз чагырмакчы адамларымы чагырмага гидйэрин. Хер хайсының өз янына өз аягым билен барып гайтмасам, онда мең йүрегим ынҗалык бермез. Аннадурдыны? Боляр. Сен стахановчылардан башладың-ов. Боляр-боляр, онсоң ким? Башлык, мениң өзүмми? Мен иң илки билен барып, прорабы чагырҗак. Ондан соң хем мантюры, шу чыралары гетирйэне «мантюр» дийилйэрми? Хава-ла, онуң Меретдурдыгыны айтмасаңызам билйэрин-ле, йөне

сизиң тутян адыңызы тутжак болярын. Хэ, монтёр, оңлы дилимем өврүленок. Хава, манотор Меретдурдыны чагыржак, оңа етеси йигит болмаз, онсоң хем...

Көмек башындан телпегини сыпырып алды-да, онуң ичине элини тирсегине барянча сокуп, ишлигиниң ичинден дөрт саны гырмызы отузлыгы алып чыкды. Ол хемише өзүниң совалга пулуны өз янында телпегиниң ишлегинде саклаярды. Ол бу отузлыклары столуң башында чай ичип отуран шофёра шу сөзлери билен узатды.

— Гурбан, ме, иним, бу пулы алда, чайыңы ичип болдугың, капиративе барып гел. Шу пулуң барысына өз алян задыңыздан ал! Шу агшам агронома, прораба, мантёра хем сизиң өзүңиз тэ болдум диййәнчәңиз ичирҗек.

Көмек ички тама алңасаклык билен гирип чыкды.

— Ахав, йигитлер, адамлар маңа «геплемсек болайыпдыр» диййәрлер. Шу гүн Мухаммедиң гарры энеси хем «эңегиңе җаң какылан ялы болупдыр» дийди. Бу дүйбүнден догры дәлдир. Мен хер хили дилде сөзлемеги, бидерек сөзлери сөзлемеги башарян адам дәлдирин. Йөне шу гүн докузым долы болан үчин сөзлеҗек. Дымып гезен гүнлеримем аз болманды. Дилсиз-агызсыз ялы болуп гездим. Аман байың чөлде гойнуны бакяркам, Хүммет байың дүекешлигини эдйәркәм, мен геплемәге-де гоюлмаярдым. Шол вагтлар мениң башыма эдил элимден гелсе, дүнйәни топа дүзмек, ер билен егсан этмек диен ялы газаплы хыялларың гелип гечен вагтлары хем болупды. Миллионер колхозым бар, меллек ерим, үзүмим, сыгрым, гойнум бар. Ине, инди бу гүн гара өйден чыкып, шарңылдап дуран ак тама гирдик. Мен бу затларың эеси болуп дуран вагтымда, ёлдашымыз агроном!.. — диййип, ол дашарык йүзүниң угруна чыкып гитди.

1939-нҗы йыл.

III. Сөйги

Бу Көмеклер посёлога гөчүп геленлеринден соң, бир аязлы гиҗе болды.

Өтен агшам Көмек өз машгаласы билен бирликде оюн гөрмәге клуба гитди. Клубда булардан өңүрти гелен томашачылар көпди, шатлык ве шагалаңлыкды. Көмек томашачыларың арасында өз дең-душ ве гүррүңи биригишйән адамларына душ гелди, олар билен саламлаш-

ды, хал-ахвал сорашды, ондан соң Огулгерек билен икинжи хатара, өз билетлеринин дүшен ерине гечип отурды. Колхоз район театрының гөркезен ойнуны гөрди; хер гезек перде дүшенинде, ол аялы билен бирликде гуванчлы эл чарпды. Оюн узага чекмән гутарды ве бу ики гаррыы ондан көп ятламалар алып, өйлерине гайтдылар.

Биз бу ики гаррының клуба оглы-гызы билен гелендиклерини гөрүпдик. Эмма велин булар клуба геленсоңлар айрылышдылар. Гаррыларың оглы ве гызы өзлери ялы яшлара гошулып гитди. Олар эне ве аталарының янына оюн гөрмели вагтында хем гелмедилер. Оларың гызлары бир ерде, огуллары болса икинжи ерде ким билендир отурып ойны гөрдүлер. Буларың гайдышлары хем шейле болды; гаррылар оларсыз гайтдылар-да, өйлерине гелдилер. Ондан соң өзлеринин огул ве гызларына гарашып чай гайнадындылар. Гапыдан аяк сеси гелерине диң салып отурышларына, чайларыны ичип гутардылар.

Огул хем гызлары гелмейәрлер.

Огулгерек сандыгың агзыны ачды ве онуң ичинден шу гүн кооперативден алан маталарыны чыкарып, Көмеге гөркезди. Гаррылар матаның говулыгы-хордалыгы хакында энеклешдилер.

Олар хенизем гелепоклар.

Огулгерек гара өйде отурярка, түйнүкден асмана середерди-де, гижәнин нә вагт боланыны такмынан билерди. Ол шу вагт хем шоны этди. Отуран еринден ёкарсына серетди. Шонда онуң гөзлерине асмандакы патрашып дуран йылдызлар ве йүзи чалымтык гөк асман гөрүнмеди. Ол нәхили болса-да:

— Олар бу вагт болуп гелмедилер — дийди-де, яңкы орта атан маталарыны йыгнашдырмак билен болды.

Онда Көмек өзүнин аркайынлыгыны долы суратда саклап дуран ерде:

— Хениз ирдир, биз энтек клубың шагаланы гутарманка гайтдык — дийип, аялына айтды ве шол аркайынлыгы билен барып, диваның үстүнде гышарды. — Яшлардыр, гезиберсинлер...

Огулгерек чәйнек-кәселери хем столуң үстүнден йыгнашдырып, шкафа салышдырандан соң, дашарык ылгап диен ялы чыкып гитди. Ол дашарда, көп болса, ики минут чемелери эгленендир.

— Шагалан гутарарча болупдыр — диймеги билен

өврүлип ичерик гирди. — Едиген арка айланып гидипдир... Клубың чыраларындан болса ишигинде парлап дураныңдан өзгелери сөнүпдир...

Көмек онуң айдып дуранларыны эшитмек ислемейән ялы, диваның үстүнде сесини чыкарман ятыр. Ичинден болса: «Мунуң ховсала дүшүп йөрмеги нәмеденкә?» дийййәр.

Огулгерек эже өйүң ортарасында бирсалым диңширгәп дураныңдан соң:

— Эшидйәрмиң, укладыңмы? «Укламан» дийме! Бу болуп ятышыңа укланыңы дуйман галарсың!.. Саңа бир зат дийип этдирип боланок. Мен саңа хениз клубың ичинден чыкманкаң, «Дурсунжемалы тап» дийдим. Сен диңе бир «яшлардыр, гезиберсинлер» диймәни билйәрсиң. Гезилмегине шу вагтлар я клубдадыр я-да Аннабикелере гелендир. Ол олара барса, вагты билен турары болмаз, гүррүң эдер, китап окар отурар. Сен ханы тур-да, клуба бар, ол ерде болмаса, Аннабикелере бар. Ол бирден биримиз ызындан барарыс өйдүп, еке гайтмажак, болуп, аркайын отурандыр. Мухаммедиң болса оны ызына дүшүржек гүманасы ёкдур — дийип, Көмегиң башужуна барып айтды.

Көмек оянды, эмма турмады ве «туржак я-да турмажак-да» диймеди. Йөпе ятан еринде гаты ардынды-да, бейлеки кебзесиниң үстүнде ятды.

Бу ики гаррының өзлеринден өнен ве өз эллеринде тербиеленип өсен машгалаларына хер хайсының бир хили гарайшы барды. Бу болса хер хайсының өз хәсиетине гөрәди. Огулгерек оглуна «огланлыкдан чыкаңок» диенок, «пулы көп совярсың» диенок, «өйлененок» диенок, гайта, «Оглум, саңа бир говы гыз алып бержек» дийййәр. Көмек болса оглуна «йүзлек» дийййәр, «пулы бисарпа совярсың, гүн-гүзеранчылыга пархсызлык билен гараярсың» дийййәр. Огулгерегиң Дурсунжемалың гарасы гөзүниң өңүнден айрылдыгы карары гачяр. Дурсунжемал ишден гелйәнчә, онуң ёлуна гарап дуряр. Эгер-де ол агшамлар йыгнакда болун, гелен вагтындан гиҗә галайса, ол хас бетер ховсала дүшйәр. Шонда ол гызыны еке гайтармажак болуп, я онуң өзи гызының янына ёлдашлыга гидйәр, я-да Көмеги гойман иберйәр. Онуң гызыны шейле гөз астына алмаклыгы яңы-якындан бәри, ягны Полты агсагың гызы Солтаның оба йигиди Алта чыканындан соң, хас зорап башлады. Гызыны гөрмесе, Огулгерегиң

ховсала дүшйәнини билйән аяллар шу хакда өзара гүррүң эденлеринде «онуңкы бир кесел» диййәрлер. Көмек болса бейле дәл. Ол өз гөзүниң өңүнде йигрими үч яшан оглуның ызы-сүре өсүп барян гызының Дурсунжемалың эййәм он секиз яшына гиденлигини дуянок. Ол онун сырдам боюның, гөвсүни япып дуран көссек ялы гара сачының кеседен середйән гөзлери өз үстүнде сакга сакланыны аңланок. Муңа гаррының садалыгы, йүреги аклыгы гүнәкәр дәл, белки, бу гызының мылайымлыгындандыр. Дурсунжемал адамларың өңүне чыкып доклад эдйән болса-да, окалга гелйән колхозчылара хат язып берйән болса-да, олара газет окап дүшүндирип берйән болса-да, ол өзүни какасының янында өңки огланлыгы ялы тутяр, онуң буюрян юмшуны ылгап ерине етирйәр, онуң айдан сөзлерине гулак асяр, кә вагтлар атасының сөзләп берйән хекаясыны үнс берип хем диңлейәр. Ол хекаяның кәбир эпизодларына гең галяр ве какасындан:

— Арчыны оба адамлары сайлап гоярдымы? Арчының хем эгнинде погоны болармыды? Шол вагтлар хем «Зөхре-Тахыры» түркмен шахыры Молланепесиң язанлыгыны билйәрдиңизми? Нәме үчин Магтымгулы шахыры ишан-моллалар халамаздылар дийдиң? — диен ялы сораглары берйәрди. Гарры өз дурмушында болуп гечен, өз ичинде гайнан, инди өзи үчин йөнекей эртеки ялы болуп галан, эмма вели яшлара гызыгып сөзләп берйән хекаяларыны гызының гең галып диңлемегинден ве сорагларындан онуң энтек хем яшдыгыны гөрйәндирин өйдйәрди. Хас хем бетер, Дурсунжемалың хемме зады билеси гелженлиги оны какасының гөзүне кичелдип гөркезйәрди. Буларың үстесине хем хениз онуң янына сөз айдыжы болуп гелен адам ёкды. Ол шунуң ялы затлардан маны алып, энтек гызының дурмуш такдырының нәхили болжагыны оглунының ялы пикир ве алада этмейәрди. Аялының гызы хакында болушларына гаты кәйейәрди.

Эмма вели соңкы айларда, хас бетер посёлога гөчүп геленлеринден соң, Көмегиң гулагына «Аял машгаланы абрай билен ерини тапып ерлешдирмек дөвлетлиликдир», «Аял машгала ак зат ялы болуп, оңа гара ёкушжак болуп дуряндыр», «Аял машгала гараматлы машгаладыр» диен ялы сөзлер еледен-ыкдан гелип дегйәрди.

Бу сөзлер, белки, алтмыш яшлы гаррының еле янындан гечип гидйән дәлдир. Оны пикир этдирйәндир. Обада өзүне терс гөз билен гараян, өзүниң биабрайчылыгы үчин вагт аңтаян адамың ёклугына нәче ынанян ве шуңа буйсанян болса-да, шунуң үчин йүреги хәзир өрән аркайын урян болса-да, гызының дәл ериниң бардыгыны ве еңил аяклыгыны хениз гөрмедик болса-да, хәзир аялының нәме үчиндир ховсала дүшүп йөрмеги, оны ынжалыкдан айыряндыр. Муны онуң йыгы-йыгыдан ардынжырап оя батмагындан чак этмек боляр.

Шу вагт Көмегиң өңрәк өйлерини гутламага гелен аяллардан бириниң өз аялына онуң янында: «Гыз диениң киши машгаласыдыр, ол нәхили болса болсун, бир гүн элиңизден чыкар гидер, йөне сен басымрак гелин эдинмек билен бол» дийип айдан сөзлери ядына дүшди. Ол шонда шейле диен аяла пугта жогап берип дурмагы өзүне услып билмәнди. Эмма онуң бейле диймеги билен «аңырсында бир затлар ятан болаймасын» дийип бетгүман болманды. Ол хәзир аяллардан кәйинди.

— Аял халкы бирхили халк боляр. Сөзлери көлегели, кинаялы, йүрегинде иңкис галдырыжы боляр. «Бир гүн элиңден чыкар гидер», оңа нәме үчин бизиң янымызда шейле сөзлер айтмак герек болдука? Бу сөзлериң ашагында бир зат ятан болмаса, бихуда ере айдылян болса-ха не ягшы... Аяллар билгир боляр, ериң ашагында йылан гәвүшесе-де, билжек болшуп йөрлер. Йөне олар билйән затларыны биз ялы ачык-ачык айтмаярлар я-да үмсүм гезип йөрмейәрлер... «Киши машгаласы» дийип, ол өз-өзүнден геплемеги билен диваның үстүнден башы пикирли дүшди. Чыра парлап яняр. Огулгерек даш ишиге чыкып дур. Көмек шол пикирлилиги билен ичерде гезмеледи. Чыраның ягтысы дүшүп дуран айнаның янына барды. Өзүниң пешенели йүзүни гөрди. Шол ерде сакгалыны ве муртуны сыпалашдырды. Шу дуран еринде болса: «Оглуңы өер, гызыңы чыкар» диййәрлер. Гезеги шуны диййән адамларың өзлерине берсең, онда олар нәтжеклеркә? Дүшүнип билмейәрин. Ай, мен мунуң ялы затлар хакында гам чекжек дәл. Йөне «бир гүн чыкар гидер» диен сөзлер гарры хелейи рахатсызландыряр. Гыз хем, огул хем өз язгытларыны өзлери чөзүп билерлер. Олар диңе бир шу хакда этжек ишлеринден бизе маслахат салсалар, бизиң диен адамларымыз билен баш гошсалар боляр. Бу ишлере инди биз ялы гаррыларың гошулып

йөрмеги герек дәл. Эгер гошулжак болсак, онда өзүмизи йигренжи этжек болдугымыздыр. Биз нәхили болмалыдыгыны озал-озаллар гөрүп гечдик ахыры...

Огулгерек ичерик гирди. Ол өзүниң карарсызлыгы билен Көмегиң янында шейле шикаятлы зейренип:

— Бар ахыры инди, оны клубда болса-да, Аннабикелерде болса-да, янына ёлдаш болда, алып гел! Ол сени ызымдан барарсың өйдүп отурандыр. Яңы Шекерлере бардым. Кейик эййәм гелипдир. Хеммеси сениң өзүңден. Окувлы болды нәтди, гуллук этди нәтди. Хей, аял машгаланы-да шейле угруна гойбермек боларми? Ил шейле болупдыр, гөрүм-гөрелделери шейле болупдыр. Ил ятар вагтында, аял машгала гезип йөрмели бор огушян. Сенден герек, сен гылав берйәрсиң! — дийәгеде соңкы сөзлерини гаты-гаты айтды.

— Ханы, оглуң? — дийип, Көмек аялындан сорады.

— Оглум? Ол өз башыны чарар!..

— Ёк, мен сенден оглуның ниредедигини сораярын!

— Оны сорама, гезер йөрер...

— Ай, хелей — дийип. Көмек хырчыны дишләнсоң, башыны яйкады. — Тәзечилик гирйәр, көнечилик чыкяр. Оба адамларының хәсиетлери, урп-адатлары үйтгейәр, сен вели билмедим... Сениң бу нәм болуп йөрдүгиң? Айт, болмаса, сениң өз гызыңың бир дәллигини гөрйән ерин бар болса, маңа игенме-де, ынха, гызың гер велин, бирин-бирин айт!

— Шу вагт мени селжерджек болма, маңа шу вагт хич бир зады дүшүндирджек болма!

— Мен саңа дүшүндирджек боламок. Йөне вели сениң өзүң-де дүшүнжек дәл. Сен дурмушың биз билен хасаплашмаяныны дүшүнжек дәл.

— Маңа шу дүшүнишим боляр.

— Гызың башыны чарап билмезми онда?

Огулгерек эже дымды.

— Онсоңам бир зада дүшүн — дийип, Көмек сөзүни довам этди. — Хей, сениң аягың ашагыны газып йөрен бармы? Хей, сениң биабрайчылыгың үчин гезйән бармы? Обаның ичинде гижеде-гүндизде, хей, горкы-үрки бармы? Гызың оглуңдан пес ери бармы? Онуң, гайта, сапагы Мухаммедиңкиден ёкары. Ене-де яны өзүң гөзүң билен гөрмедиңми ахыры, обаның әхли гызының клубдадыгыны ве оларың огланлар билен бир ерде отурып, оюн гөрендиклерини?..

Огулгерек хенизем дымып отыр, онуң гөзүне гызы гөрүнйәр, Бәшим аганың «Дурсунжемалың язып берен арзасыны гөрдүлер-де, ишими шол сагадың өзүнде битирип берәйдилер» дийип айдян сөзлерини ве оны башгаларың-да шунуң ялы магтамакларыны ядына дүшүрди.

Эмма вели онуң бу ятламалары гызыны алада этмеклигини гойдурып билмейәрди. Огулгерегиң бейле болмагының, хәзир гызының гелмезлиги үчин ховсала дүшмегиниң башга бир себәби барды. Ол болса гызының ойны ерде отуруп гөрмеги дәлди, башгады. Оны Көмеге хем айтман сакланярды. Шонуң үчин-де ол:

— Саңа геп-де дүшүндирип болмаз, сени гепде-де еңип болмаз — дийип пукарасырады-да, ички тама гирди.

Көмегин оңа рехими инеп ялы, ызындан серетди.

— Гараз, хелей, гитмели болса гидейин. Гитмегимем, гызыңы деррев алып гелерин, сен шонда аркайын болян болсаң.

Ол ичмегини эгнине атды-да, ынанчлы суратда дашарык чыкып гитди. Эмма велин дашарык чыкып гиденинден соң, арадан салым гечирмән, хатда Огулгерек оглунын ятан диванының үстүне хениз дүшек салып-да гутарманка, эдил өйде бир задыны галдырып гиден ялы болуп, ичерик урдурып гирди. Бу адамың гөвнүнин нәзикдигини; эййәм онда яп-яңкыжа чыкып гидендәкилиги ёк. Аркайын дәл, йүзи гахарлы ве салык. Огулгерек онуң йүзүне, онда болан шейле тиз өзгеришлере гең галмаклык, дүшүнмезлик ве сораг аламаты билен середйәр. Эмма ол шу болуп гелшинден бир азажык-да үйтгемән, ички тама йүзүниң угруна гечди, дашкы эшиклерини гыссанмачлык билен чыкармага дурды. Ол өзүниң шу геплемән дурмаклыгы билен хем дүшеги салнан кровадының үстүне гечип ятжак. Огулгерек оны аңлады ве «Нәм болды?», «Сен гитдиң-де нәтүйсли болуп гелэйдиң?», Хе, нәме гөрдүң ве нәме эшитдиң?» диен ялы сораглары билен онуң үстүни гөмди. Ол аялының сорагларындан бирини-де жоган бермән, тапур-тупур ятды, ёрганы башына чүмре чекди. Онуң ёрганы башына чекишини гөрениңде нәмедир гайтадан пикир эдеси гелйәндир өйдйәрсиң.

Гарры эне өзүниң хич бир зада дүшүнмән середип дурмагы билен оны ятырансоң:

— Нәме дымярсың, саңа бир зат боландыр? Эгер сен мең диеними битирмек ислемән, бейле болян болсаң.

онда мениң өзүм клуба-да гидерин, оны алып хем гелерин — дийди-де, көне чабдыны башына атды.

— Гитмерсиң! Дашарык-да чыкмарсың! Ханы бир азажык отур!

— Нәме үчин?

— Хич...

— «Хижин» нәме?

— Гызың гелипдир.

— Нирә?

— Дашарык. Хәзир ол өе-де гелер.

Огулгерегиң йүрегине өңкүден-де бетер ховсала дүшди ве ол:

— Ене дүшүнмедим — диймеги билен онуң ызындан гыгырмагына-да гараман, йүзүниң угруна дашарык чыкып гитди.

Бу шейле болупды: Көмек гызының ызындан гитмекчи болуп, дашарык чыканында, сагат бирден ишлейәрди; Клубың гапысындакы улы чырaның хениз хем парлап дуранлыгыны ол гөрүпди, шонда: «Дурсунжемал дагы хенизем клубда болара чемели, ол ерде Мухаммедем бар болса бардыр вели, хер зат-да болса, барып гайдайын дийип, ол ишигиндәки меллеклериниң ичи билен клуба тарап аркайын, ики-еке басып ууграпды. Ол гидип барярка: «Йне, гиже, гараңкы гиже, аркайынлык хем парахат гиже» дийип, төверегине аркайын гараяр. «Озаллар шунуң ялы гараңкы гижелер оба илатыны горка хем ынжалыксызлыга салярды, юмрук ялы токлусы болаң бир дайхан огрудан горкуп, гижелер ятып гана укусыны алып билмезди, атларың ве дүелериң аякларыны зынҗыр урлуп сакланарды. Шонда хем гиже диен ялы обаның малыны огры алып гидйәрди. Обаның йигитлери болса эртирден соң огрының ызындан сер-сепил болуп гидердилер. «Гарры шу болушлары ядына дүшүренде, бу гүнлерки дынчлыгың, парахатчылыгың гадырыны хас ягшы билди ве шонда онуң йүреги хем аркайынлык билен урды.

Ол хениз өз меллек ерлериниң ичинден чыкманка, өңүнде ики саны адамың хүмүрдешип дуранлыгыны гөрди. Бу жүбүт болуп дуранлар гаррының ядына яры гиже төверeклеринде шәхер көчелери билен пагта заводына пагта алып гечйән вагтларыны дүшүрди. Ол шонда көче бойларында йигит ве гызларың икибир-икибир болуп йөрйәндиклерини хем гүррүңлешип дуряндыкларыны

гөрйәрди. Эмма вели обада өнүп-өсен гарры шәхерлилериң бу дүзгүнлерини екеже-де йигренмейәрди, гайта: «Хачан бизиң обамызың йигитлери, гызлары хем шейле болуп гезерлеркә?» дийип, шоны арзув эдйәрди. Ол шу вагт хем өзүниң етишен гызы болмагына гараман, шол арзувындады. Ол мундан ики сагат озал хем клубда йигитлер билен гызларың бир ерде биле отурып оюн гөрендиклерини өз гөзи билен гөрүпди ве өйүне улы гуванч билен гелипди. Шу вагт болуп өз гызының өйлерине гелмәнлигине онуң гөвнүниң бир ялылыгы хем эдил шунуң үчинди. Эмма гарры оларың үстүнден барян догры ёлундан чыкмады, гайта гечип билсе, оларың янындан гечмекчи болды. Оларың душуна баранда болса: «Булар ким бор?» дийип, аңаграк япырлып хем серетди.

Бу дуранларың бири Дурсунжемалды. Ол якынлашяның какасыдыгыны диңе якынларына геленинде аңлап, янындакы йигидиң гапдалына гысылыпды. Онда хем гарры онуң өз гызыдыгыны хут гөзи билен гөрди. Онсоң йүзүне чыбык билен чалнан ялы болуп, шарпа ызына доланды.

Бу оңайсыз ягдая дүшмеклик гаррыны гынандырды. Ол шондаң гөни өйүне гайтды. Шунуң үчин гызының янында дуран йигидиң кимдигини хем билип билмеди. Онуң шу болуп баршына гызының гөзлери өңүнден бахым гарасыны йитиреси гелйәндигини билдирйәр. Ол:

— Бу говы болмады, нәме үчин мен олардан совлуп гечмедим? Нәме үчин мен оларың яшлардыгыны озалындан пикир этмедим ве «олары утандыраймайын» диймедим. «Узының акылы гич гелер» дийилиши ялы, шу акылы гич гелмеклик менден асыл хич айрылжак дәл. Мен инди хелее барып нәме айдарын, ол сорар — дийип, өз-өзүне кәйинди. Онсоң өзүни гызына танатмазлык хыялына дүшди: «Аңры билен айланып гелейин» дийип, өйүниң аңырсына гечди. «Өйден чыкман, ене бир салым отуран болсам болмаярмы, онда бир абрайлылык болжак экени. Хелей озалындан бир заты аңан бора чемели. Ол шу гүн баякыларындан бетер болды. «Ит гара гөрмесе үйрмез» диенлери ялы, гарры хелей бир зат билмезден шейдип дурмазды. Ол бир зат гөрендир я-да кимдендир эшидендир. Эмма мен оңа бу хакда хич бир зат айтмарын. Шәхериң гарры адамлары шейле боланда нәдйәркә? Олар гызларының йигит билен даш ишиклеринде дурянлыгыны хер гүн агшам, даш чыкан ерлеринде гөр-

йәндирлер. Менем шоларың бири экеним-дә. Иң говусы, мениң гөрмезлигим экен «дийип, ичинден шейле пикирлер этмек билен өйүниң гапысына барды.

Гарры гызындан шейле затлара гарашмаярды. Эмма ол бу меселеде диңе бир өзүне кәйинди. Шунуң үчин-де гызына бу хакда бир агыз-да сөз диймежегине, бу ваканы аялына ве оглуна айтмажагына пугта карар эдип өйүне гирипди.

Биз Огулгерегиң әриниң диенини этмән, дашарык чыкып гиденини хем билйәрис. Ол шол гидишине өйлериниң төверeклерине айланып чыкды, ашак япырылыплар серетди, бир ерде газык ялы болуп дуруплар диң салды. Эмма онуң гөзлери хич бир гара гөрмеди ве гулаклары хем якын янында хич бир зат эшитмеди. Гарры эне өз янындан:

— Гыз ёк, Тувагың айданлары догры болуп чыкармыка? «Гызың Меретдурды билен баш гошяр, агшамларына гызыны Меретдурды өйүңе гетирип гидйәр, ол бир гүн онуң билен чыкып хем гидер» диййәрди. Шейле болармыка? — дийип, үңжүсини артдыряр ве: — Башына гойберилен машгаладан хер хайсы чыкар — диййәр-де, әрине гахарланяр.

Бу ерде гыз ёкды. Гарры энәниң бу гөзлейши билен гызың тапылжак гүманы ёкды. Ол гидипди. Доганы Мухаммедиң өйленмегине ве какасының разычылыгына-да гараман гидипди. Муны гарры эне билмейән болса-да, хәзир кроватың пружинини шакырдадып ятан ве обаның йигитлерини бири-бириниң ызындан гөз өңүнден гечирйән, эмма вели оларың ичинден гызына мынасап бирини-де тапып билмейән, шунуң үчин-де титрейән Көмек чак эдйәрди. Ол гызының өйлерине гелеринден гелмезине кән гарашярды. Шейле хем болуп чыкды. Көмегиң яңкы атанлыкда гечжек болшы, онуң үстүне хем олара эгилип ичгин серетмеги, шейдип болса гызыны танамагы ве танап-да гөни ызына гахарланян ялы болуп гайтмагы бу ерде отуран гыз билен йигидиң арасындакы алты айдан бәри чөзүлмән гелен, ене-де бирнәче вагтлара ченли чөзүлмән гелмеги мүмкин меселәни өрән аңсатлык билен чөзүлмегине себәп болды..

Дурсунжемал утанжындан яңа атасының ызындан йүзүни галдырып-да, середип-де билмән, гызарып дуран еринде янындакы йигиде:

— Дилиң болса, ене-де сөзле, сөзүң болса, ене-де айт!

Инди мен саңа, «бар гайт» дийип ялбаржак дәл. Болжагы болды — онуң өзүни шу ерде тә үстлеринден какасы гелйәнчә сакланына нәрза болуп кәйинди.

Йигит хем гарры өзүни танаядыр өйдүп утаныпды. «Эртир гарра душ гелсем, онуң янында өзүми ненең саклап дуруп билеркәм?» диййәрди. Онсоң ол улудан демини алды.

— Мен яны айдып дуранларымы хем ядымдан чыкардым.

— Онда гүррүң гутардымы?

— Ёк — дийип, йигит башыңы чайкады. — Айтсам,— дийип болса, гүррүңчини хас чыныргадып: — Сен озал «посёлога, ак тамымыза гөчүп гелйәнчәк» дийдиң, соң болса «какамы разы эдейин» дийдиң, какаңы болса гөр!.. О инди сени гапыдан гойбермесе герек...

Какасынын бу хакда өзүне бир агыз-да сөз диймежегинден, бу ваканы аялына ве оглуна айтмажагындан, хатда бу хакда дилини ярмазлыга әхт эденинден Дурсунжемалын хабары ёкды. Ол шейле болар дийип, гөвнүне хем гетирип билмейәрди. Шунуң үчин онуң башга хер хили затлары пикир этмеги ве хер хили хыяла мүнмеги мүмкинди. «Шу вагт какам гахарланяндыр, маңа кәйинйәндир, менин үстүм билен эжеме сөгйәндир, оны Мухаммет хем эшидйәндир. Какам гахаржаңдыр, гахарына чыралары хем сөндүрмеги, гапыны ичинден гулплап гоймагы хем мүмкин... Мен инди өйүмизе ненең барайын? Какама йүзүми ненең гөркезерин?» дийип, ичинден улы алада галды. Эжесинин яңкы габсаны элинин терси билен жаркылдадып гаты япып, дашарык чыканыны хем гөрди, шонда онун гайгысы хасам бетер артды ве эден пикирлери хем чыныргады.

— Ана, эжем чыкды. Оны ичерден какам чыкарандыр ве гөни бизин үстүмизе иберендир! Вай, нәдели?..

Гарры энәнин булара тарап гайтмагы, Дурсунжемалын узалдып гелйән вагтыны адатдан дашары гысгалтды. Ине, асыл иң сонкы минута хем гетирип гойды.

— Вай, инди биз нәдели?—дийип, Дурсунжемал енеде гайталады.

Йигит:

— Ери, инди болмады — дийди-де, Дурсунжемалын элинден иң биринжи гезек ине шу ерде тутды.

Шейлелик билен, оларың нирәдир гиденинден хабары болмадык гарры эне гызыны тапманына гахар эдип, өйлерине барды ве габсаны чыканындакы жаркылдадышы ялы, жаркылдадып ичерик гирди.

* * *

Огулгерек даң сөз берен дессине турды. Ол өтен гиҗәни укламан диен ялы өзи билен бир тамда ятян Көмек эшитсе-де эшитмесе-де:

— Хеммеси сенден дир, «яшлардыр, гезиберсин» диен сенсиң, гөрдүңми, инди гөзүң нәмәни гөрди? — диен игенчли сөзлерини хер сагатдан бир айтмак билен гечирипди. Туранындан соң хем шол болшуны гоймады «Гелмерсиң сен мең диениме, оңа өзүң гылав бердиң. Ят, инди шейт-де» диийп, ызыны үзмән хүңүрдәп йөрмеги билен илки Көмеги, ондан соң оглы Мухаммеди турузды.

Көмегиң хәзир келлеси ядавды. Ол геплешмек ве эңеклешмек ислемейәр. Агшам ятып укусыны ине-гана алып билмәнди, гызың нәме үчин гелмәнлигини ве ким билендир гиденини пикир эдип ятыпды. Мунуң үстесине хем аялының узын гиҗе ве хәзир-де бир янында игенжирәп йөрмеги оны ядатды, шол бармаша гахарыны хем гетирди. Ол чытык йүзи билен турды, аялына серетди. Аялының халы перишандыгыны, ичерини чолардан гызының бош ятан кровадына агламжырап середйәндигини гөрди. Онсоң оны көшешдирҗек болмак билен болды. Эмма нәхили көшешдирҗегини билмән ве оңа нәме диенде якжагыны билмән, бир салым ййданып дуран соң, өзи гөрүп билйән ве шоңа артык ынаняп, эмма вели аялына озаллар телим гезек айдып ынандырып билмән гелйән хакыкатыны айтды.

— Ахов хелей, өтен агшам узынлы гиҗе ятырмадың, ине ене-де шейдип дурсуң. Сана-да, дүшүнмек герек. — Ол яңы сөзләп башланында, аялы аягыны ортада язылгы ятан халычаның үстүне батлы уруп:

— Ёк, маңа инди сең дүшүндиришиң гереги ёк — диийп, өңкүсинден бетер жибринди.

— Дур ахыры, бир зат дийленде — диийп, Көмек сөзүни довам этди. — Хелей, мен сениң диениңе гелеринми я-да сен мениң диениме гелермиң, муны дурмуш ачар. Дурмуш хемме затдан-да ёкары, бизден-де ёкары, шейле

хем ол өңе гидйәр. Ол бизи хем өзи билен алып баряр. Сен ипе шуңа дүшүн. Эдил сен шуна дүшүнмейәрсиң-де, дийжегини дийип отырсың. Айт сен маңа, сен Пилмахмыт экениң-дә, нәме этжек? Гызың комсомол, гызың окувлы, гызың дүнйә сенден-де ягшы дүшүнйәр. Ол сени-мени он йыллап окадып билжек. Шейле болансоң, бизе онуң ызында башагай болуп йөрмек герекми?..

— Маңа шунуң ялы сөзлерини айтма — дийип, Огулгерек ене-де жибринди. — Мен дүшүндим. Мен озал дүшүндим. Шунуң үчин-де өңден якамы йыртып гыгырдым. Эмма сен маңа гулак асмадың, гайта, сен маңа кәедиң. Мен буларың хеммесини билйәрин. Гыза «хай» диймедик сен, оны огланлыкдан башына гойберен сен, гиже-де болса, гүндиз-де болса «гезсин» диен сен, сенден башга хич ким...

Ондан соң ол оглунын башына дөкүлди.

— Ол сенден хем чекинмеди. Онуң янында сен дилиң-агзың ёк ялы болуп гелдиң!

Мухаммет оларын давасына гошулмаярды. Өтен агшам гичден соң геленде, эжеси болан ваканың барыны болшы ялы эдип сөзләп береннинде, ол: «Шейлеми?», «Мен бейле этмерин» диймекден башга зат айтманды. Чүнки ол Дурсунжемалын гитсе, ким билен гитжегини билйәрди, эмма вели бу хакда бир агыз-да сөзлемейәрди. Шонуң үчин хем агшам ятып аркайын укусыны алыпды. Хәзир хем энесине екеже агыз жогап берди.

— Ничево — дийди.

Эжеси «ничево» диен сөзе озалам дүшүнйәрди, хәзир хас хем ягшы дүшүнди.

— Саңа хемме зат «ничеводыр». Сен огул болмадың!.. — дийди-де, эне сесини гаталдып, оглунын үстүне гыгырды.

Көмек аялынын аша гечип барянлыгыны дуйды. Онуң бу хакда оглунын үстүне гыгырмагынын герек дәлдигини ол билйәрди. Шонуң үчин болса өзи оглуна бир агыз-да сөз диймейәрди. Оглунын хем эдил өзи ялы, бу хакда хич бир зат дийип билмежегини билйәрди. Гарры аялынын-да бу хакда геплейән геплеринин бидерекдигине дүшүнйәрди. Шонуң үчин-де аялына:

— Ханы, дур энтек — дийди. — Мен саңа шу хакда экс бир зат айтжак. Эшитмесең, өзүң бил, мен бир диейин. Сен нәме үчин гүнәниң хеммесини бизиң үстүмизе атжак болярсын? Геплесек, «атасындан герекди «ве»

оглундан серекди» диййәрсиң! Нәме үчин энесинден хем герек дәлмиш? Хей, сениң гызыңа «бу болшуң боланок» дийип, онуң догры йүзүне дуруп айдан ериң болдумы? Нәме үчин инди геплемейәрсиң? Дымма!..

— Геплешип, сени гепде енҗек гүманым ёк. Сен дил ачыпсың — дийип, Огулгерек өңкүсинден-де бетер агзыны пугта юмуп отурды. Онсоң Көмек аркайынлыкда, гызың сап ыгтыярлылыгы, гызыны Ныязың гызыны сатышы ялы сатҗак болуп хич вагт пикир этмәнлиги, өз гызының Ныязың гызы ялы дәлдиги, гызының соватлы ве өз этҗек ишини өзи билйәнлиги, онуң өзи сөйшүп, киме барайын дийсе бараймалыдыгы хакларында айтды. Шунуң билен бирликде гызындан диңе бир затдан нәразылыгыны хем айтды, олам болса гызының бу иш хакында өзлерине маслахат салмазлыгы экен. Көмек гызындан шоны гаты гөрүпди. Шонуң үчин-де ол өтен агшамдан бәри көп алада чекди, көп инкис этди. Ол хәзир-де гызының ким билен гиденини биленок. Ол шол хакда гепләнинде, Огулгерек «хәсини» бермедик болса-да, шол дымып отуран еринден бутнаманды.

Бу вагт буларың үстүне ики саны адам гелип ичерик гирди ве гадырлы саламлашды. Булар өз оба адамлары, Көмегиң янында сөзлери өтгүр Аталык билен Шыхыды.

Гелен адамлар гаррылары сөз билен канагатландырып ве ондан соң чыкып өтәгитмелидиклерини аңламан, гүррүңи аңырдан, заманаңың болшундан алып башладылар. Гаррылар, айратын-да, Көмек буларың догрудан-догры айтҗак затларына гечәймеклерини ислейәрди. Ол шу вагт аялы билен бирликде галпылдап отырды.

Оларың ичгин дурян гара сакгалдашы:

— Хава, Көмек ага, хемме затлар заманасына гөрә, ёл йөрелгесине гөрә боляр. Белки, сиз бу затлара бизден артык дүшүнйәнсиңиз. Аял машгаланың өз дең-душуна, өз таныш-билшине, абрай билен ерлешмеги говы зат — диенинден соң, Көмек:

— Сизи ким иберди? — дийип хениз сораманка, бейлекиси:

— Сизиң яныңыза өз сөзүмизиң гечҗегине болан ынамымыз билен гайтдык. Биз оң иши билен гелдик. Бизи Берди ага иберди. Мазалы, онуң билен сиз гарындаш болдуңыз — дийди.

Бу адамларың агзындан: «Берди ага иберди, онуң билен гарындаш болдуңыз» диен сөзи эшиден бадына, Кө-

мегин йүзи боз-яз болды хем-де огуран столуның аягыны такырдадып гөзганды. Ондан соң болса оларың бейлеки айдан сөзлериниң бир агзыны-да эшитмән, пикир дерясына гарк болды.

Ол «гиевим монтёр Меретдурды болар» дийип гөвнүне гетирмейәрди. Өтен агшам, хатда шу гүн эртир билен аялы: «Гыз Бердиниң оглы Меретдурды билен гидендир» дийип җанындан сыздырып, Тувак диен аялың бу хакда айдан сөзлериниң хем мысал эдип айданында, Көмек она: «Гоюп отур, бейле зат болуп билмез, башганы гөзле» дийипди.

Эмма вели онуң өзүниң өтен агшамкы чен эден йигитлериниң ичинде Меретдурды хем барды. Ол өз оба йигитлериниң хер хайсындан бир хили айып ве етмезчилик тапып, оларың гызына ёлдашлыга ве өзүне гиевилиге мынасып гөрмәнди. Шуның ялы хем: «Меретдурдының аңырсы гул, атасының атасы Эйрандан гетирилен» дийди; «Онуң кәри монтёрлык. Ол электрик станциясының машынларыны йөретмеги болса инди өвренҗек боляр» дийди. Шуның ялы затлар үчин оны өзүне гиевилиге лайык билмәнди. Ол шу вагт хем шол пикиринде дурды ве гиевисиниң ким боланлыгыны эшидип, үстүнде асылып дуран чыраны, онуң шнурларыны сырыпдырып, алып, печиң ичине дыкаясы ве якып күл эдәеси гелди. «Монтёр, нәме үчин инженер дәл» дийип, ол пикире гитди.

Огулгерек болса: «Ахбети, мен диеним болуп чыкды» дийип, йүзүни агламҗырадып, дашарык чыкып гитди. Ол, белки, шу вагт дашарда агласа-да аглап дурандыр.

Көмек өзүниң янында йүзли болан адамлара өзүниң ахыркы җогабыны берди.

— Хә, болупдыр, ошпуп-оңушмаз ялы, арамызда хич бир зат ёк. Сув сеңрикден агыпдыр. Мен бу ише гаршылыклы бир агыз-да инди сөз айтҗак дәл. Гызың өзи разы болуп барыпдыр, ине шол боляр. Йөне сиз барың-да айдың: «Гызым шу гапыдан дагы-дувара гелмесин. Ол мениң гөзүме хем гөрүнмесин, ёлы дүшсе-де, совлуп гечсин». Ине, хеммеси шу! Озал разылыгы болмадык атаның индики разылыгының хич бир хаҗаты ёк!—Ол шейле дийип, еринден чаласын турды. Онсоң ол адамларың диен-айданларына бир агыз-да җогап бермән, олары уградды.

* * *

Булардан соң арадан тегелек бир ай гечди. Көмегиң гахары сынышып башлады. Огулгерек болса Меретдурдының энесиниң өзүне йүз берлип-берилмезлигине гараман, үчүнжи гезекки геленинде, оны гадырлырак гаршы алды. Соңкы гүнлериң биринде болса онуң өзи хем гудаларына барды, гызыны гөрди ве гызының гейимлерини элтип берди. Ол эййәм гызының өйүне гелип-гидип дурмагыны хем ислейәрди. Эмма муңа Көмегиң разылыгы герекди. Инди гарры эне Көмеги ыржак болмага сынанышярды. Ол шол гүнлериң биринде Көмек билен икичәк отырка, оңа:

— Сенем инди бейдип йөрме. Сениң индиден соң гызыңа галаныл йөрмегиң нәмә гереги бар? «Ил билен гелен тойда байрам» дийипдирлер. Инди теке гулуңы-игиңи сайлап дуранок. Гудамыз болса озалам өзүмизиң гатнашыклы адамларымыз... — дийди.

Көмек аялының шунуң ялы сөзлери өзүне айтмагына бир агызда гаршылык гөркезмейәрди, гайта, ол аялының гудалары билен гатнашык этмегине ичинден бегенйәрди, шу гатнашыгың хас йыгыланып, өзүни хем ичине алып гитмегини арзув эдйәрди. Онуң хем екеже гызыны гөреси гелйәр, гызының дурмушына гуванасы гелйәр ахыры! Меретдурды болса соңкы гүнлерде онуң гөзүне ене-де өңкүси ялы говы гөрнүп башлады. Өйкели-кинели болуп йөрмек онуң йигренйән задының бириди, Шейле болса-да, онуң гахар-газабындан яңа агзындан сыпдыран сөзи барды: «Гызым шу гапыдан дагы-дувара гелмесин, мениң гөзүме гөрүнмесин, мен олар билен гатнашыгым ёк» дийипди. Ол өзүниң шу сөзүни тутуп, бир йылдан бәри мәхрибан гызыны гөрмән гелйәр. Аялына болса: «Сен аял адамсың, гатнашыбер» дийййәрди. Гарры өзүниң бу сөзүни энтеклер тутар. Онуң сөзүни ызына гайдып алмагына, аялы ялы, гудалары билен деррев әбе-де-жүйже болуп өтәгитмегине бирнәче вагт герекди.

Бейлеки аталарың шунуң ялы ишде эден болян өйке ве кинелериниң узага чекмейши ялы, Көмегиң хем ол сөзи узага чекмеди. Гүнлериң бир гүни онуң айдан сөзлерини дүйбүнден ядындан чыкармагына ве гудалары билен гадырлы гатнашык ачмагына бир себәп тапылды. Бу шейле болар дийип, гаррыларың ятанларында-туранларында, ятларына хем дүшмейәрди.

Гаррыларың оглы Мухаммет аял доганының монтёр Меретдурды билен гиден агшамы; «Дурсунжемал гелмеди. Оны хол тайда бири билен дурка, какаң гөрүпдир. Онсоң ол шол янында дуран билен чыкып гидипдир» дийип, эжеси агламжырап хабар беренинде, «Мен бейле этмерин» дийипди. Гарры эне шол вагт оглунының нәме үчин бейле жогап беренине дүшүнмәнди. Шол махал дүшүнжек болмага эли хем етмейәрди.

Мухаммет бир айдан соң, ине шу гүн эртир ир билен энесине айдан шол сөзүни хас гиңелдип, өзүниң нәхили өйленжегини, эне ве атасына башдан-аяк айтды хем-де оларың разылыкларыны сорады. Ол Халыгың гызы Жерен билен сөйүшйәнлигини ве шоңа өйленжегини, Жерениң хем эййәм ата-энесини, доганларыны разы эденлигини, инди булар разы болайса, онда той аладасы билен болмакларыны айтды, шонуң үчин хем буларың разычылыгыны сорады.

Жерен гаррылар халамаз ялы, өз разылыкларыны бермез ялы гыз дәлди. Гызларының монтёр билен чыкып гиден гижеси, өз оба йигитлеринин ичинден гызларына ёлдашлыга ве өзлерине гиевилиге лайык йигит тапып билмән, өзлерини гынан гаррылар огулларының биринжи гезек гөркезен оба гызларындан Жерени халадылар. Иң биринжиден, оны өз гызларының сырдаш жорасы боланы үчин, шу жоралык аркалы онуң бүтин хәсиетлерини билйәнликлери үчин, онуң окувлылыгы үчин, Жерени акыллы ве гөзеллиги үчин халадылар. Оларың икиси ики ерден огулларына:

— Жерен гелнимиз болса, Халык, Аннабике гудамыз болса, дүнйәде арманымыз ёк. Огул, этжегиң той болсун, биз сениң тоюңа өзүмизиң бар задымызы дөкерис — дийип, өзлериниң бегенйәндиклерини билдирдилер.

Гаррылар шейле хем этдилер. Олар шол гүнүң эртири агшам той этмегиң тайярлыгыны гөрүп башладылар. Көп пул харч эдип, иер-ичер ялы зат алдылар. Дурсунжемал гиденинден соң, булашып башлан өй гошларыны дүзедишдирдилер. Ички отагда хем нахар ийилйән стол гоюлды. Ол отаг аял-гызлар үчин дүрселйәрди. Гүн яшды, гараңкы дүшди, тоя чагырылан адамлар гелип башладылар. Жерен хем гелди. Жерен Мухаммет, оба Советиниң члени Жахан ве өз жорасы Айсолтан дагы билен

биле гелди. Ол даш ишикде нахар биширйән адамларын янында дуран Көмегиң гапдалындан элини йүзүне тутуп гечди.

Отагларың икиси аял-эркеклерден долды. Нахар тайяр болды ве столларың үстүне чекилмәге башланды. Столларың үстүне гызыллы, аклы чүйшелер хем дүзүлди.

Көмек өзүниң көп вагтыны нахар биширйәнлериң янында гечирипди. Ол ичерик гирди ве илки йигитлериң арасына, ондан соң ички тама гечип, аял-гызларың арасына гөзлерини айлады. Шонда ол Җерениң доганы Бәшими ве доганоглапы Аннабердини гөрди. Йөне вели онуң гөрҗеги булар дәлды.

Онуң мыхманларының арасына серетмегиниң себәби деррев белли болды. Ол бу тоя Дурсунҗемал билен Меретдурдының геленини я-да гелмәнини билмекчиди. Ол өз янындан: «Маңа айтмасалар хем оглум ве аялым Дурсунҗемалы чагырандырлар» дийип чак эдйәрди.

Нахар башына эгрилен, хәзир болса Көмегиң тоюны гутламакчы болуп дуран йигитлер оны өз янларына чагырдылар, онуң өзлери билен биле отурмагыны сорадылар. Көмек йигитлериң янына барып отурман, «алыбериң» диййән болса-да, оларың янындан хем гитмән дурды.

Йигитлер ене-де оны:

— Геч, бизиң янымыза, Көмек ага — дийип гыссадылар.

— Дуруң онда болса, йигитлер. Мен хәзир сизиң яныңыза гечейин — дийип, Көмек оглы Мухаммедиң йүзүне серетди. Сүем бармагыны ойнадып:

— Гел, мунда — дийди.

Мухаммет чаласынлык билен атасының янына барып, языклы чага ялы, онуң йүзүне середип дурды. Көмек ага оглунын йүзүне бир серетди-де:

— Бар, доганыңам чагыр... Онсоң ол маңтёрам... — дийди.

Ине, герек болса, гарры! Аҗайып гарры!

Отуранлар аңк-таңк болдулар.

Дурсунҗемал билен Меретдурды тоя чагырылманды. Муны отуранларың хеммеси билйәрди, шунуң ялы хем онуң нәме үчин чагырылмаяныны-да чен билен билйәрдилер. Шонуң үчин-де олары ёклап билмейәрдилер.

Эне билен огул Дурсунҗемалы чагырҗакдылар. Олар

шу хакда өзара маслахат хем этдилер. Эмма гарры ата маслахат салмага чекиндилер, өз-өзлериңден болса чагырып билмедилер. Олар өз янларындан: «Дурсунжемалы чагыралы дийәйсек я-да чагырайсак, онда мунуң гахарыны гетирерис ве тойы боздурарыс» дийип билдилер.

Мыхманлар олар гелйәнчә, нахара эл урман гарашмалы этдилер эл чарпышдылар.

Эмма узак гарашмалы болмады. Мухаммет гаррының гызыны ве онуң гиевисини деррев алып гелди.

Гарры олара өзүниң мәхрибанлык гөзи билен серетди-де, дине бир «гелиберин, гечиберин» диймекден башга зат айтмады.

Дурсунжемал гапыда сагыныл дурды-да, бир зат дийжек ялы болуп, атасының йүзүне серетди ве хич зат дийип билмән, ол отага, Жерениң янына гечип гитди. Меретдурды болса йыграрага-да гирип, йигитлериң янында отурды. Онсоң Көмек хем өзүни янына чагырян йигитлериң янына гечди. Оны өз янына чагырян йигитлерден бири, онуң өңүне чакырдан долы кәсәни сүйшүрди ве өзи хем элине бир кәсәни гөтерип:

— Көмек аганың тоюны гутламага ругсат эдиң!.. — дийип, ериңден турды.

Онда Көмек онуң эгниңден ашак басып:

— Гурбан, сен отур, шу тойы, шу сизиң шатлыгыңызы мен гутлайын — диймек билен, чакырлы кәсәни элинде гөтерип, ериңден турды-да, тойы шу сөзлери билен гутлады.

— Йигитлер, мен шу кәседәки чакыры, сакгалым гундуз ялы агаран болса-да азат сөйгини, азат болан сөйгиниң диййән, йигитлер, саглыгына ичжек! Сөйгә етеси зат болмаз. Бу адамын гүнүни, өмрүни сүйжүлендирйәндир ве онуң дурмушыны херекетлендирйәндир. Сөйги бардыр, сөйги өлмез-йитмездир. Сөйги өзүниң богулмагына, атылып-кесилмегине гараман, мундан кырк йыл озалам барды. Сөйшүп-халашып өйленен адамың иң гызыгып эдип берйән гүррүңиниң өзүниң өйлениши хакында болшы ялы, мен хем шу тайда өзүмиң өйленишим хакында сизе ики агызжык айтжак. Мундан кырк йыл озал, биз огланларың энеси билен өлүм ховпундан горкман, сөйүшдик-халашдык, соң болса шу сөйгүли обамызы ташлап гачып чыкдык. Озал шейледи. Өвүнип айтдыгым дәл, шол йылларда хем сөйүшмеги-халашмагы оңарянлар сөйшүп-халашып билйәрдилер. Гызлары мал ялы сатып

алып аял эдинмеги болса сөймәге ве өзүни сөйдүрмәге укыбы болмадык, элинден зат гелмейән эмелсиз, эмма пулы болан наданлар башладылар ве олар сөйгә гаршы болдулар. Сөйшүп-халашып барышянлары ве оларың гөзел дурмушларыны олар гөрүп билмедилер. Сөйги диңе бир инди азат болды. Аял-гызлар диңе бир инди ичерден дашарык чыкмага хаклы болдулар. Маңа «оглуны өер» диенлер болды. Мен «өержек дәл» дийдим, «гызыны чыкар» диенлер болды, «чыкаржак дәл» дийдим. Нәме үчин оглумы мен өермелимишим? Онуң өзи халаяныны өйленмели дәлмишин. Эгер-де оглума гелни, Гурбандурдының оглуна гелин алып берши ялы, мен алып бержек болсам, эгер-де гызымы, Аннамәммет ялы, биреге сатып гойбержек болсам, ханы онда сөйги? Ине, сораг! Эгер-де сөйгә ёл берилмейән болсады, эгер-де гызлар ичерден чыкарылман сакланян болсады, гызларың ата-энелери гызларыны сатжак болуп, онуң галыңына гөз гыздырып отурян болсаларды, онда бизиң ялы гаррыларың бу ики ара гошулмагы герек боларды. Инди бейле зат ёк, ек-түк боланлары хем эрте-биригүн ёк болжаклар. Сөйшүп-халашып өйленмелидирлер. Мен өзүмиң машгаламың гөрелдесине гуванярын. Гөтериң, йигитлер, сөйгиниң азатлыгына!

Йигитлер илки эл чарпдылар, онсоң гөтердилер. Көмек ага-да гөтерди.

1939-нжы йыл.

I. ГИЕВ

(Хекаялар топары)

Томсуң җөвза ыссы гүнлериниң биринде гүндизлерине обада гөрүнмейән, өзүниң шу гөрүнмезлиги билен болса кәбир адамларың ятларындан чыкаңкырлан Хангулы гич өйләнлер бирденкә эгни тәзе донлы, аладасыз гөрнүшде, эдил гүррүңчилик гөзләп чыкан ялы, өйлериң аркасында гөрүнди. Биз теләриң көлегесинде үйшүп отырдык. Онуң болуп гелшине геңиргенмеклик билен середишйәрис хем-де өз янымыздан: «Бу Хүммет бай билен араны ачандыр, гоюн таягыны айлап ериң йүзүне чаландыр, ине шонуң үчин-де онуң аркасына ел чалдырып йөршүдир» диййәрис. Оңа середип дуран вагтында, шундан башга чак этжек задың хем ёк. Ол өзүниң шол салдамлы йөриши билен гөни бизе тарап гелйәр. Онда бизи геӊ галдыран зат онуң гүн яшып, гараңкы дүшүп, гөз багланманка гезеленҗе чыкмагындан бетер, нәхили-де болса өзүниң бир хыяла мүненлигини ачык гөркезип дурян аркайынлыгы, шәхдиниң ачыклыгы, бирнәче вагтдан бәри аяп гелйән хыва нах донуны, гаракөли телпегини геймеги хем-де йүзүнде сакгал-мурт гойман сырып гызыл эңеклиги болды. Өйүң гөзенегинде гыбат эдип отуран аяллар хем оны гөрүп, хеӊгеришип середишдилер. Шундан соң оларың гүррүңиниң мовзугы хем башгаланып гитди.

— Батраклар баш болҗак дийип айдылмагының угры бар бора чемели, болды-ла, доганлар! — дийип, Хангула илки гөзи дүшен аял эгрип отуран игини сакга саклап, шейле дийди:

— Середиң, доганлар, Хүммет байың чопаны Хангулының болуп гелшини, ол салланҗырап, өзүни Дәвлетмырат байың оглы дәлдириң өйденок, донуны эгнине ясгынҗак атып, дөшүни елә тутуп... Бай-баёв, чишмәнә-хә онарҗак экен. Ол Хүммет байың гоюнларының тозаның ашагындан нәхили эдип чыкып билдикә?

— Бир гарып йигидиң хош гүнүне сениң нәме гөрү-

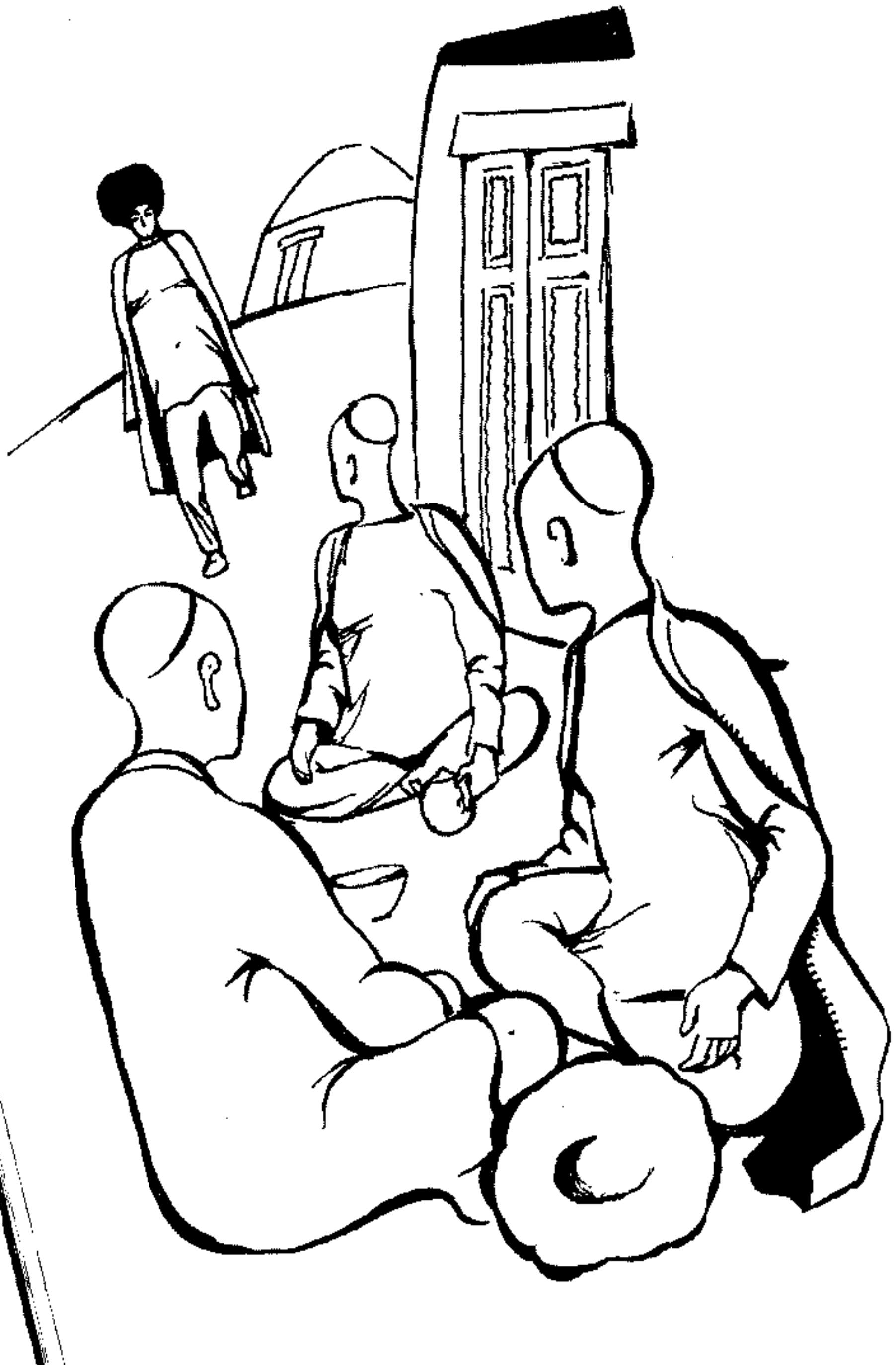

билмезчилигиң бар, гыз! — дийип, ол аялың гаршысында отуран Марал оңа гаршы чыкып гепледи.

Шундан соң ол аялларың арасында обаның ичинде яңы ады гирип башлан батрачком хакында гүррүң берди. «Киши гапысында ишлейәнлериң нәче вагтдан бәри ишлейәнлери, хеммеси язылжакмышын, шейдип болса, гүнлүкчилер өзлериниң хожайынлары билен хаклашдырылжакмышын» дийип, бир-бирлерине хер хайсы өз эшидени, хатда үстүне хем гоюшдырып айтмага отурдылар.

— Эгер Хангулы Хүммет бай билен хаклашдырылса, онда ол гелнини шол гүнүң өзүнде йыгнап билер ве... — дийип, Тәзе эже тассыклады.

Хангулы өзи хакда геплешилйәнини билип ве нәмәнидир аңлажак болуп, өзүне середилйәнини гөрүп, йөришини бозды-да, йүзүни сапажакладып, бизиң янымыза гелди.

Ол кечәниң үстүне гечип, аягыны эпип-эпмәнкә, биз ондан:

— Бе-ей, Хангулы, сенем гүндизлерине гезмәге чыкяр экениң! Говы эдйәрсиң. Шейт-де, сенем кәбир вагтлар гүррүңчилиге чыкып дур. Дүнйәде эшидилмедик тәзеликлер эшидилип дуряр. Айратын-да, сениң ялылара пейдалысы көп. Ханы гойны киме табшырдың? — дийип сорадык.

Гурбан болса ондан өзүниң эдип отуран ченини хас гөнүлик билен сорады.

— Хангулы, сениң өңкүлигиң-ә дәл, нәхили болса-да, сениң башыңа бир хыял-а гелендир. Сен йөне Хүммет бай билен араны чөп дөвен ялы эдәенә-хә болма. Мең чакым, хей, бир яндан бармы, ә?..

Биз өзүмизиң йылгырышып середишмегимиз билен Гурбаныңкы ялы сорагларың өзүмизде хем барлыгыны оңа билдирйәрис.

Бизиң шейле кабул эдишимиз илкибада оны йыгрыкдыран болса-да, соң деррев йүзи ачылды.

— Ба, сизиң көлегеде отурып, агтарып отуран палыңызы — дийип, ол отуранларың йүзүне шатлыклы бир зат айтжак боляң ялы йылжыраклап середип чыкды.

Биз оңа ене-де:

— Ери, догружандан гел? Биз хәзир сениң хакында жедел эдишип отырыс — дийип, чынымыз билен сорадык. Шонда:

— Ал элиңи, сени Хуммет бай ковмадык болса — дийип, оңа элини узадып ятанлар хем болды.

Ол бизиң сорагымыза гаты геңиргенди ве чынырганып:

— Нәме үчин маңа бейле сораг берйәрсиңиз, мунуң себәбини өңүрти маңа дүшүндириң? — Инди онуң дили хем ачылып гитди. — Мен «хожайыным билен яңы арамы сазладым» дийсем, сиз... Мениң ондан бирҗик-де нәгиле ерим ёк. Онуң өзүниң хем менден гөвни хош. Ол дүйн мени өз янына чагырды ве! «Гоюн бакмак сени инди ядадарча болды, гоюнлары инди Гуртлы баксын, сен эртек дынжыңы ал, соң болса дайханчылык иши билен боларсың» дийди. Саглык болса, инди мени хер гүнде обада гүррүңчиликде гөрерсиңиз! — дийип, ол ынам билен гепледи.

Биз бир-биримизиң йүзүмизе сырлы середишип гойдук. Дурдулы пәлваң болса онуң «бай билен арам сазлашяр» диенине гахары гелен ялы, ярым бәлчиклик билен Хангула шейле дийди.

— Ба, бу байларың есердигини. Гөрүң инди Хуммет байың нәме эдеси гелйәндигини. Ол нәмәниң болҗагыны билип гояндыр. Саңа «дынжыңы алыбер» дийди-хә?.. Хәзир оңа шейле мылайымсырамак хөкман герек боландыр. Ол оны билипдир. Ол шейле эдип адамың богазыны пагта билен чалҗак болярдыр. Мунуң мекирликлери дүшнүкли зат, иним Хангулы. Сениңем, инди шу дынжыңы алып йөрдүгиңми?. Өрән говы... Эмма велин икимизиң чолаҗа ерде ене-де бир мазалы геплешмегимиз герек. Мен саңа...

Хангулы Дурдулы пәлваның йүзүне ичинден: «Мен чола ерде сен билен геплешмерин» диен ялы серетди-де, ашак ынҗалыклы отурды ве:

— Мениң адам билен чола ерлик гүррүңим ёк. Мен бир чопан адам — дийди.

— Сен чопанлыгыңы билемсоң, сен билен гүррүңлешҗек дийән. Чопанчылыгың хакында геплешерис. Мал бакышың, хак алшың хакларында. Мен саңа ягшылыгымы айтҗак!..

Хангулы өз йигдимиз. Ине шу отуранларың галаны өзлериниң огланлыкларыны онуң билен биле ойнап гечирендирлер. Мунуң өзи түрк-сада, якымлы ёлдаш. Мунуң эне-атасы говы адамларды. Ол йыллар оба огланларының агшамларына окува тайярлык гөрмек иши болмазды. Шунуң үчин болса биз гүн яшыбилдиги, Хангулу-

ларың өйлерине үйшердик, варсакы уршардык, эртеки айдышардык, матал атарышардык, ашык ойнардык. Хангулының какасының сувлы чилиминден чилим чекмәни өвренердик. Огулбоссан эже бизиң үйшмегимизден, ве якян яндак одуна дең отурып чоюнмагымыздан биржик-де дарыкмазды, гайта ол: «Гелиң, энеси яламадыклар, көне балакдан дөкүлен ялы болуп» диерди-де, бизи өзүниң бәлчирешмеклиги билен гаршы аларды. Биз онуң билен эдил өз энемиз ялы өвреншип галыпдык. Ол узын гиҗеси билен ик эгрерди я-да гулач докарды. Ядан махалларында болса, бизе гошулып, бирден-икиден дөвли эртекилер айдып берерди. Қакасы талап гөзләп нирелередир айлап-йыллап чыкар гидерди.

Гүнлерде бир гүн бизиң үчин Хангулуларың өйлеринде тәзе бир хезиллик болды. Хангулулара бойы гысгаҗык, сакгалы гушаклыгына дүшүп дуран, бир аягы агсак адамҗык мыхман болуп гелди. Онуң адыны «Хыдыр бәбек» я-да «Хыдыр сергездан» дийип тутардылар. Ол озал багшычылык эдипдир, ондан шөхрат тапмансоң, сөвдагәр болупдыр, сөвдасыны батырып болса, гедай гезипдир, махласы, ол башындан көп затлар гечирипдир. Ол шунуң ялы хем эртекичи ве өйкүнҗең экен. Ол өзүниң мыхман болан ики гүни ичинде бизе гаты көп эртекилер, болан ве болмадык затлары айдып хезиллер берди. Биз өз беделеримизден огурлап гетирйәрис-де, онуң эшегиниң өңүне дөкйәрис, оңа чилим отлап берйәрис. Огулбоссан эже болса онуң чайдан-чөрекден кемини гоянок.

Икинҗи агшам Хангулулара ол эртекичиниң эртекисини эшитмәге өзүмиз билен дең-душ, эмма вели атасының затдан депеленип долдурылан ялы дүканындан чыкып, хоң ялы ери гөрмедик, тошаплы кемпут ийип өсен, йүзи попуш дүканларына гелен адамлар билен оюн эдип басалашып, соң болса угурсыз бир зада гахары гелип, элине илен затлары гайгырман салып-уруп барян бай оглы Моммат хем гелди. Огулбоссан эже оңа эртекичиниң янындан ер берип отуртды. Оңа йөрите бир чәйнеге чай демләп хем берди. Бизиң кейпимиз гачды ве Огулбоссан эжеден гөвнүмиз галды. Биз Моммады халамаярдык ахыры, ол өзүни бизден ёкары тутярды ахыры.

Хыдыр бәбек илки билен еңини дишләп, чаганың аглайшына өйкүнип берди. Ондан соң гечи ялы чекреди, овлак ялы мәледи, ахыр соңундан болса хоразың гыгырышыны эдип гыгырды.

Ол бу номерлеринден соң: «Бу хут башымдан гечсин зат» дийип, гүррүңине айратын гызык берип башлады. Бай оглы эртекичиниң агзына бизден бетер аңкарып отырды.

Эртекичи өзүниң бир вагт гөзе дүртме гараңкы бир гиҗеде икинҗи бир оба гидип барярка, Печ гала диен төверек-дашы мазарчылык гадымы галаның үстүнден ёлуның дүшенлигини айданында, бай оглы галпылдa дүшди, депе сачы сых-сых болды, өйлерине гайтмак, аралыкдакы нобуруң ичинден гечмек ядына дүшүп, горкусындан реңки дув-ак болды, гөзлери мөлерди. Гайданда өзүне ёлдаш бор ялы оглан гөзләп, гөзлерини элек-челек этди.

Эртекичи:

— Галаның ичи билен «кулхулалланы» агзымың етишдигинден окап баряркам, бирденкә мазарлыкдан, галаның йыкылышып ятан кесеклеринден жынссыз сеслер чыкышып башлады, бир гөрсем, думлы-душумдан ак көпүнли махлуклар үстүме чозуп гелйәрлер. Мен оларың арасында — диенинде, яңы бай оглы:

— Бәбек, атлымыдың я пыяда? — дийип, өзүниң горка дүшмеги билен сорады.

Бәбек онуң йүзүне гөзлерини элхенч черрелдип середип:

— Вах, ханым, пыядадым-ла! Ол махлуклардан бири гелип аркама... — диени хем шол болды велин, бай оглы:

— Вә-ә-ә! — дийип, эдил зәхреси ярылан ялы, отуран еринден аркаплыгына серрелип гитди.

Хыдыр бәбек айданына пушман этди. Эмма гичди.

Он ики яшлы огланың бу масгарачылыгы деррев обаның байына барып етишди. Бай агзына геленини дийип, эрнинден ак көпүрҗик сычрадып гелди-де, бизиң эртекичимизи шу гиҗәниң өзүнде ызына ит салып, обадан чыкарып ковды.

* * *

Хангулы он докуз яшлы йигит чыкды. Эне-атасы, аңружы эллери агызларына етсе, өзлериниң екеҗе огулларыны өерҗекдилер. Оларда огул өермек, гелин эдинмек арзувы Хангулы доган гүнүнден бейләк башлапды. Галыңы агыр болса-да белли бириниң башыны богсак бол-

яр, юваш-ювашдан үзер-гидерис диййәрдилер. Олар өзлериниң бу арзувларына ахыры бир гүн етдилер. Какасы тегелек бир йыл Марыда талап эдип геленден соң, агыр салгыда гирдилер-де, эллерине йыгнан затларының барысыны сырып-сүпүрип берип, Хангулыны өердилер. Гелин бир айдан соң галыңы үзүлйәнчә диййлип, атасы өйүне гайтарылды, ондан соң кән вагт гечмәнкә, олар эдил огулларыны өермәге гарашып йөрен ялы ве диңе шонуң үчин дүнйәниң азабыны чекип йөрен ялы, тарпатайын бир гүн Огулсбоссан эже, эртеси Өвезли ага арадан чыкды.

Гаража гарып өйде Хангулының еке бир өзи болуп галды. Оларың өйлериниң тозмазлыгы үчин диййип, Хангулының гелнини атасындан диләп берен ягшы адамлар хем болды. Эмма вели баран адамлара Хангулының гайын атасы: «Галыңыны үзүң-де, йыгнаң, ёгсам менде елиң ыгына сүрүп гойберер ялы машгала ёк» диййип, чүрт-ёлук жогап берди. Ол өзүниң шу сөзүниң үстүнде еди йыллап берк дурды, белки, ол шу гүнде берк дурса дуряндыр я-да еди йыллап, ол хакда хабар тутулманлыгына гахары гелйән болса-да, гелип йөрендир...

Хангулы өйлеринден эгнини саллап чыкды-да, шол горкак бай оглуның какасы Хүммет бая хызматкәр болуп дурды. Шол эртекичиниң болмадык ве болмагы-да мүмкин болмадык, йөне өзүниң геп чеперлигинден айдып отуран затларыны эшидип отурмага хем мертлиги етмедик бай оглы Моммат онуң үстүнден баярлык сүрмәге башлады.

Бай оны бир йыл мугт ишледенсоң, оңа соңы гелмез хак белледи. «Ишләбер, гелниңи үзүп алып берейин, өйли-ишикли эдейин» дийди.

Хангулы байың бу берен сөзүниң ызындан етжек болуп, онуң хызматына еди йыллап башыны галдырман ылгады.

* * *

Хангулы хәзир гүррүңе гошулман, чайыны ювашжадан овуртлап, ичип отыр. Мен онуң болуп отурышындан пәхили-де болса, бир хабарының бардыгыны гөрйәрин. Ол ашаклык билен маңа середип отыр. Гумлуларың шуның ялы отурлышыкда бири турандан соң, хеммесиниң

туруп гидиберишлери ялы, гүрлешип отуранларың бирсиниң турмагы билен хеммеси хем турды. Телəриң ашагында дине бир Хангулы икимиз галдык. Ол середип отуран еринден адамлары уградан соң:

— Ахбети турдулар-айт—диймеги билен мениң якынжагыма сүйшүп гелди-де, ярымчык сес билен шейле дийди.

— Халыпа, сең яныңа бу гелшим, сен хөкман битирсиң дийип, бир ишли гелдим. Ичер ялы, совук сувуңыз ёкмы-айт? Обадан мейдан он эссе салкын. Дурдулы пəлваның янкы: «Сең билен ене-де бир чола ерде геплешжек» диймегине дүшүндиңми? Ёгсам-да «батрачкум» диййəн зат нəме? Пəлван мең билен өнрəк геплешип дуранында «батрачкум» дийип нəмелердир айтды. Мен хожайыным билен оң душманлыгы асыл айрылжак дəл Мен онуң билен геплешмерин, онуң нəме дийжегини билйəрин. Ол мени Хүммет ага душман эдип чыкаржак боляндыр. Гөрен еринде: «Сен бейдип йөрме-де хакыңы талап эт» диййəр. «бизе арза бер» диййəр. Оңа мениң нəмə азарым дүшйəркə? Мен хаклашайын дийсем, арзасыз хем хаклашып билерин. Нəме үчин арза бермелимиш? Хожайынымың өзи билйəр ахыры. Ёгсам-да, сени окува гитжекмиш дийип эшитдим. Шу окува мең диениңми этсең гитме. Муңа терс окув диййəрлер. — Ол бираз диңширгəп дурды-да. — Ёгсам-да — дийип, сөзүни довам этдирди. — «Хөкүмет ерсиз-сувсуз адамлара ер-сув берҗекмишин» диййəрлер. Бу-да догрумы? «Байларың ерини алып берҗекмиш» диййəрлер. Шейле болса оба нəхили болар? Гурбан «шу чын болҗак» дийип, дүйн эңек бермеди. Хей-де, бириниң задыны өз өңүнден алмак боларм ы? Шу затлар догрумы? — Ол ене-де бир күрүшге сув ичип, шейле дийди. — Ене-де бир зат: «Гыз сатмак хем галжакмыш» дийип, Гурбан айтды. Сен өз яңыңдан шу затлар болар өйдйəрмиң?

Мен онуң нəме иш билен геленини билҗек болуп гызыгярын. Сораман билҗек боляарын. Йүзүне сын эдип середйəрин. Ол маңа өз болушларындан хич зат аңлатмады, белли бир угурдан геплемейəр. Ол обада чыкып башлан тəзе-тəзе гүррүңлере гызыгян ялы, олар гулагына хош якян ялы, өзүниң догрудан-догры иш билен геленини соңа гоюп, башга тараплардан геплейəр...

— Хеммеси догры — дийип, мен ондан сорадым. — Хаңы, сенем маңа өзүңиң нəхили иш билен гелениңи

айтсана! Эгер менден битйән болса битирин, нәм болупдыр, догрым болман, валла догрым!..

— Айтсам — дийип, ол улудан демини алып, гөге серетди.

— Айт-айт! — дийдим.

Ол өзүниң айтжак болян задыны инди ойлап тапмалы ялы я-да оны айтжагыны-айтмажагыны инди пикир этмели ялы болуп дурды-да:

— Дур, энтек — дийип, сне-де сув ичди.

— Ораз, сен маңа шу гижелик, диңе бир шу гижелик ёлдаш бол.

«Бир гижелик. Муңа бир гижелик ёлдаш нәмә герек болдука?» дийип, өз яңымдан пикир эдип дурдум.

Ол маңа догры гарап, сөзүни довам этдирди.

— Киме диеркәм дийип, дүйпден бәри ойланып-ойланып, ахыры сени тапдым. Шу гүн агшам икимиз кәризлилериң обасына гидели, мениң Кәризлини бир гөрүн гайдасым гелйәр. Гидели, гөрмәлим бәри көп вагт гечди.

Мен онуң нәме иш билен гелендигини эййәм аңырсы-бәриси билен аңладым. Мен онуң Кәриз обасында нәмеси барлыгыны билйәрин. Онсоң йөне дегишмек үчин:

— Кәриз обасында гижәниң ичинде нәме бар? — дийип сорадым.

— Оюн этмесене, валла. Дуз урсун, мен саңа догрымы айдярын — дийип, Хангулы гүррүңиниң ызыны айтмага дурды. — Инди мениң Кәризлини гөрмәниме, тегелек еди йыл хем бәш ай болды... Онуң нәхилидиги мениң ядымданам чыкып гитди. Өзүң билйәрсиң, вагт көп гечди. Онуң йүз кешби ве гепи-сөзи көп вагтлар ядымдан чыкман дурупды. Шол йыллар онуң ысы хем бурнума гелип дурян ялыды. Инди онуң йүз кешби гөзлеримиң өңүнден бүтүнлей айрылып гидипдир. Кәбир вагтлар оны гөз өңүме гетирҗек болуп, ики гөзүми пугта юмуп дурсам-да, гөрүп билмейәрин. Кәризли үйтгәп гиден болса герек. Нәхили болдыкар-айт? Йөне вели мениң хакыдамдан бир зат асыл чыканок. Ол маңа «ызымдан барайыҗы болмагын» дийип айдыпды. Мен шонда «барарын, онда-да арадан ики ай гечмәнкә барарын» дийип, гаты батыргай айдыпдым. Эмма вели онуң ызындан бир гезек хем бармандырын. Бу маңа гысгалык болды. Нәме үчин шунча йылларың ичинде мен онуң ызындан бармак хыялына шу гүнким ялы дүшмедимкәм? Вах, мен саңа башга бир хезил зат айтжакдым-ла. Билер болсаң, өтен агшам мени

Хүммет ага өз янына чагырды. «Сең билен еди йыллап дуз-эмек болдук, инди сен мениң иним болдуң, мен сени өзге дийип билмедим, билжек хем дәлдирин. Мен саңа нәхили берен болсам, шол сөзүмиң үстүнде, эдил шол гүнким ялы, шу гүнем дуряндырын. Сең гелниңи Моммат Хывадан гелен соң, дререв йыгнажак. Онсоң өз гапдалымдан өй хем тутуп бержек, ене-де илерки үзүмли хаятымы ве Аннадурдының йөредйән пулуны сениң адыңа хәли ненең-ничик болянча гечиржек» дийди. Онуң бу сөзлери маңа ганат бекледи. Ол «Энтек дынжыңы алыбер» дийди. Эгер ол өзүниң шу диенлерини эдәйседи, догры, ол булары чыны билен хем айтды. Шонда мениң ишим оңарды. Ол шулары этсе, мен онуң ягшылыгыны, элбетде, билерин, онуң хызматыны өмрүмиң ахырына ченли эдерин. Шу гиже кәризлилериң обасына гидәли, болярмы? Мен Кәризлә өзүмиң шу бегенжими деррев етирип, оны хем бегендиресим гелйәр. Оны...

— Онда хожайының говуланыпдыр-да — дийип, мен яңсылап айтдым. Ол:

— Хава, хава—дийип, йүзүме серетмән жогап берди.

Мен онуң гайынларыны дашракдан танаярын. Олар мениң Кәриз обасында мыхман болуп барян еримиң голай гоңшулары. Онуң гайын атасына Алты мерген дийилйәр. Кәбир адамлар онуң адыны Алты пәлван хем дийип тутярлар. Онуң хакында мен даш гулакдан кән эшитдим. Ол өзүниң жахыллыгыны алты доганың бири болуп, элини ыссы сувдан совук сува урман, жалайлык эдип гечирипдир, деңненебашы болупдыр, итлери набат билен кесеклэпдир. Ак телпегини гырмызы бояга бояп гейипдир. Хангулының гелниниң эжесини гуюдан сув алып дурка, атың сыртына басып, алып гачыпдыр. Шол йыллар обаң гарры адамлары оңа «оба карт ойны ве арак ичмәни гетирен» дийип, оны говы гөрмән, гүррүңини эдйән экенлер.

Оңа кырк яшындан соң небис гелипдир ве өзүниң жахыл вагтларындакы бихуда гезенлериниң ерини долдуржак болян ялы, өзүниң өй хожалыгының дердесери билен гүмра болуп галыпдыр. Ол инди гүнде бәш вагт намазы ырман окаярмыш ве арак ичйәни, карт ойнаны, велосипед мүнени, дар балак гейени халамаярмыш. Эмма вели «тахаржанлыгы ве габанжаңлыгы өңкүсинден он эссе артыпдыр» диййәрлер. Өйүниң якынындан одуна-сува гечип барян жахыл-желенлер айдым айдып хем гечип бил-

мейәрмиш. Ол гызлак: үчүси чувал гыз, бири хем бой, җеми дөрт гызы бар. Мениң ядыма шулар дүшенинде, сүңңүм эленйән болса-да, өзүмиң башдакы берен сөзүмиң үстүнде тапылҗак болуп:

— Боляр, гидели, эмма вели икимиз дәл, үч болуп гидели. Аманы хем ёлдаш эдип гөтерели, онуң шунуң ялы ишлерден башы чыкяр — дийип, оңа маслахат салдым.

Хангулы йүзүни ашак салып, эли билен бойнуның йүзүни сыпалады.

— Хим, нәме диййәрсиң? — дийип, мен ондан ене-де сорадым. — Аманың гелни атасы өйлериндекә, онуң ызындан ол телим сапар дагы барыпдыр!..

— Олмы? — дийип, ол улудан демини алып, ене-де бир салым дурансоң: — Догрым, мен оны бичак бәлчик гөрйәрин. Онуң бар гөзлери гүлки, бар иши болмадык затлары хем ябшырышдырып, гөренине гүррүң эдип берип гүлүшдирип йөрмек. «Дурды келҗәни Патдының дәли уясы билен тутдум» дийип, иле гүлки эдени ядыңадүшйәрми?

— Сен онуң огланкысыны айтма! — дийип, мен оны аркайын этдим. — Огланкак өзүмиз ондан говымыдык?

— Боляр онда, көплүгиң нәме зыяны бар? — дийип, ол маңа аркайынланып разылык берди.

* * *

Биз үч болуп, гүн яшыбилдиги, йүзүмизи гараңка тутуп ёла дүшдүк. Кәриз обасы даш диер ялы шейле бир дашам дәл, голай диер ялы шейле бир голаям дәл — иң азындан он еди верст дагы ёл йөремели. Бу ёл, эгер Аманы ёлдаш эдинмедик болсак, оңда бизи, элбетде, ядатса-да ададып билерди. Биз бада-бат хер хайсымыз бир зады иңкис эдип, айратын бир зат хакында гызышып геплешмән, тукатлык билен гиден болсак-да, орта ёлдакы җанлы-җанаварың сеси эшидилмейән гиң ве ялазы мейданың ортасына дүшүпдирис. Ёлдашымыз Аман бираз вагт сесини чыкарман гиденсоң, өзүниң бәлчиклигине башлады. Ол хәзир диңе бир Хангулының башындан дүшйәр.

— Хангулы, әгә болгун, хов! Бирден-де өз чопанлыгыны эдип, кәризлилере өзүңи тутдурайма гын — диййәрде, ёкарык, Хангулының дешли эгинлерине середйәр. — Вай-бай, тутуп ховут салайсалар-а, йүк-ә гөтерерсиң-ов—

дийип болса, эдил гараңкы дулда йыкылан сувлы гара күндүк ялы, хыкыр-хыкыр эдип йүреге дүшгүнч гүлйәр. Ол мени хем гүлдүрйәр.

— Еди йыллап бойнуңа... Барып Кәризли билен нәме гүррүң этжек, оңа нәме совгат гетирдиң?

— Совгат эдип өзүми алып барярын — дийип, Хангулы онуң угрундан турман жогап берйәр. Хәзир онуң пикири башындан агдык. Ичинден көп затлары өврүп-чөврүйәр. Шоңа гөрә Аманың дегшип диййән сөзлери оңа якмаяр. Онуң геплешеси гелмән, диңе бир Кәриз обасына деррев етәеси гелйәр. Аманың болса онда шу ислегиң барлыгыны дуйдугыча бетерә чыкяр.

Биз Аманың дегишгенлиги билен, онуң гиевчилемек хакында эдип берен гүлкүнч гүррүңлери билен ёлуң нәхили гутаранлыгыны билмән, эмма вели гижәни ярым эдип, Кәриз обасының бәри башындан гирдик.

Гүндизиң от ялы ыссысындан янып, халыс эңкамы гачан оба гижәниң салкынында сесини-үйнүни чыкарман, эдил өли ялы рахат ятыр. Гайрадан илерик совулып гидйән гара багчылыгың кәбир ериңден хич бир гара гөрмән, йөне өз пейвагтына, бихуда ере ялталык билен үйрйән итлериң сеси чыкяр-да, гараңкының ичине сүмүп гидйәр. Көче боюндакы ховлуларың бириңден хем ышык чыкмаяр.

Обаның илери башындан сув тутян дайханларың бөведи тапбатланда чыкян пил сеси обаның үсти билен яңланып гитди. Яңкы ялталык билен үйрйән итлер ене-де өзлериниң шол ялталыкларыны эдип ве өзлериниң барлыкларыны билдирҗек боляп ялы, ызлы-ызына үйрүшип гойдулар.

Биз обаның ичине гирмегимиз билен өзүмизи тижедик — чоландан-чола ер гөзлейәрис, пышырдашып хем гаплешйәрис, ятҗак товшан ялы, аякларымызы еңилеңилден басып барярыс.

Хангулының гелниниң ховлулары гөрнүп башлады. Шундан соң бизиң сүңңүмизе галпылды хем аралашды. Хангулының гопушы бизиңкә дага хем меңзеш дәл. Ол эдил учуп баряр. Мен оны шейле гуш йүрекдир өйтмейәрдим. Озаллар, өзүниң айтмагына гөрә, ол йөне гезмәндир. Байың сүрүсине яңңышып гошулан гоюнлардан бирнәчесини харчлапдыр, байыңкыдан хем бирнәчесини мөҗек чозды бахаласы билен союпдыр. Онуң шейле эденликлерини даявлыгы хем өз-өзүнден айдып дур. Ол

өтен яз гоюн сагылян гүнлер, байың улы чувал гызы Дурсун гоюн сагып йөркә, онуң элинден тутупдыр. Соң бир шунуң ялы гүнде болса оны огшапдыр хем. О гыз чопанларының бу гөдекликлерине гаршылык гөркезмәндир, гайта өзүниң гайтарылмазының ики гүн өңүнчәси, чопанларының үстүне сүрүнипдир... Бу хожайын билен талабан арасында болян зат дийсек, ол мундан бетеррәгини хем башарыпдыр. Бир вагт йылың шу гүнлери ол Хыдыр кечели диениң дул галып, өйлеринде гезип йөрен уясына, Хыдырың өзи яссыгының ашагында ак саплы пычак гоюп дашарда ятырка, оларың өйлерине габсаның бир тарпыны гопарып гирипдир. Хәзир вели ол өзүниң бүтин гөвреси билен гагшап, өзүни ёлдашымыз Аманың өңүнде гүлки эдйәр. Хәзир мен онуң шол эдип берен гүррүңлерине ынанмасларым гелйәр. Ол шу вагт мени гапдаллап гелйәркә, нәмедир бир зады чавуш чакып айтжак боляр. Эмма додаклары онуң диенини этмейәр. Бу затларың хеммеси онуң бегенжинденмикә диййәрин.

Биз баглык хаятың ичи билен асса басып, шол гарасы гөрненден бизи гопдурып башлан ховлының гайрасындан бардык. Хаятдан бойнумызы узадып дурдук. Ховлының ичине середйәрис.

Айтымы даражык ховлы, онуң ичиндәки затлар өз ерли-еринде. Ортарада башы чүррелип гиден гаража өй эгнини гысып отыр. Онун гөзенегинде ики саны гара сыгыр мышылашып ятыр. Ол сыгырлар бизиң келләмизе гөзлери дүшениндеи, ятан ерлеринден тасанжырап турдулар. Өйүң ишигинде баг гоюн агылы бар. Онуң ичинден гоюнларың пышгырып бурунларыны ачышлары ве баг чебшиң богук үсгүлевүги эшидилйәр. Өйүң ишиги билен гоюн чукурың аралыгында шыржа ерде кече язылгы. Онуң үстүнде баг гоюнлара гаравулчылык чекип ятан болмага чемели, бир адам, көп болса ики адам ятан ялы гара үйшмек бар. Өйүүң гөзенеги ачык. Гамышы хек дурлугы ики яна сырылгы.

Биз ховлының ичине дүшмәге чекинип, яйданышып дуран еримизде:

— Болуш-а, ине шу, гапыдан гирмек болжак дәл. Инди нәме этмек герек? Шуна ченли гелип, шу өе гирмән ыза гайтмак хем болмаз — дийип, сессиз геплешйән ялы, бир-бирлеримизиң йүзүмизе бакып дурдук.

Догры, шу онайсыз ягдайда нәме эдериңи билер-дагы эдер ялы дәл. Эмма вели шуңа ченли йүрек эдип ге-

лип, инди ызыңа бойнуңы саллап гайтмак хем болжак дәл. Мунуң гүррүңи ёк. Биз шу гара өе Хангулыны нәхили болса-да гиризмели. Муңа болса батырлык герек. Шу ерде огруларың жаныңа берекелла!» диййәрсиң.

Мен сыр билдирмейән болсам-да, «дилимде шу өйде алтмыш яшлы гарры адамдан башга бизиң гаршымыза чыкжак эркек гөбекли ёк» диййән болсам-да, жахыллылыгыны» мен дийип гечирсн, хәзирде «мен» дийип геплейән ве өй хожалыгының ыгтыярыны бир өз элинде тутуп дуруп билйән гаррыдан хедер эдйән ве өзүмиң Хангулының еринде болманлыгыма бегенйәрин.

Нәме этмели? Эгер гапыдан барып гирейин дийсең, онда босага аягыны дирәп ятанларың үстүни басалап гечмели. Муны болса Хангулының этжек гүманы ёк. Оны ол ерик бойнуна йүп дакып, сүйрәп хем элтип болжак дәл. Онуң бармажагыны шу болуп дурушлары ачык гөркезйәр. Билмейәрис, ол горкярмы я утанярмы, я-да болмаса, өзүниң огланлык гөвнүни берип, соң узак йыллар айра дүшени, өзи үчин иң якын адам дийип хасап эдени ве өз башына өйли-ишикли болуп биле яшамак арзувыны еди йылдан бәри эдип, гелнини гөржегине, онуң халындан хабар алжагына бегенйәрми, шунуң кейпи оны гөтерйәрди, гараз билмерсиң, нәмесиндендир, хәзир ол бу гаража өйи илки гөрендәкисинден он эссе артык галпылда дүшүп дур. Белли, шу доршуна тутының аңырсында гелин билен чолашып ятаны, онуң билен биле далашаны, буларың хеммесинден соң болса өзлериниң эден сүйжи гүррүңлери хем онуң ядына дүшйәндир.

Ол өзүниң шу сазанклап дуран еринде ёлдашымыз Аманың йүзүне середйәр. Шонда онуң вәшилиги ядымыза дүшйәр. Ол шу махал бираз вагт сүңңүне хем буюряр, демини хем дүрсәп аляр ве «бейледигини билен болсак, гелмездик» диййәр.

Биз, шейлелик билен, хаятдан бойнумызы узадып, өзүмизиң нәме этжегимизи билмән, ойлап тапан ёлумыз билен болса Хангулыны разы эдип билмән, хер бири эдил ярым сагат салым ялы узак болуп гечйән бирнәче минутлары үстүмизден гечирдик. Гөгүң йүзүни чаларып дуран йылдызлар болса бизиң болуп дуршумыза гүлйән ялы середишйәрлер.

Шу вагтың өзүнде Хангулы Аманың эгнине элини гоюп оңа:

— Сен догрыңдан гел, онда биз, мен ашагыңдан гечер

ялы эдип, тәрими нәхили галдырып билерсиңиз? — диййип, пугта сорады.

— Пәхей, тәрими галдырманы диййәңми? — дийип, Аман оңа гүлмән дуруп, перт-перт жогап берди. — Муны галдырманы хек эдерис. Хангулы, сен бизиң чепиксизжелигимизе бакма, шу өйжагазың тәрминиң ашагындан дүе гечер ялы эдип галдыр дийсең хем галдырыс. Эгер мен чыным эдсем, шужагаз өйи бир өзүм тә обамыза барянча хем гөтерип гидип билерин. Мунуң нәме манысы бар? Биз херимиз бир янындан тутага-да галдырыс велин, сен онуң ашагындан йүзүң угруна гечерсиң. Ине болды, вессалам — иш тамам! Мунуң үчин яйданып дурмагың хич бир гереги ёк. Эгер сен муң билен разылашмасаң, онда ене-де бир эдилйәни бар: уклары ики яна яйып, тәримиң үстүнден ашырылып хем өе гирмек боляр. Сен хайсыны макул гөрсең, шоны тут. Бу болуп дуршуңа болса, сен гижәни бидережик гечирйәрсиң...

— Гелиң, болмаса... — дийип, Хангулы йүрегине даш баглады.

Маслахат бирикдирилди. Биз тәрими галдырмалы, Хангулы болса онуң ашагындан сүмүп ичерик гирмели.

Пишик басышыны эдип, өйүң гөзенегине бардык, бираз диңширгенип дуранымыздан соң болса, тәрими елгамак ялы эдип ёкарык галдырдык. Хангулы йүрегине даш баглап, тәримиң ашагына гирди. Ана ол сүмүлип баряр, онуң тагашаксыз гөвресиниң ярысы ичерик гирди. Шу махалың өзүнде:

— Хәйт, сизиң бир... дурун!.. — дийип, гаты чыкан ёгын сес билен бирликде өйүң гапдалындан дүвденеклэп гелйән гиң ак балаклы-көйнекли пыяда гөрүнди. — Бутнамаң!.. Сизиң бир...

Аман бу пыяда гөзи дүшенден, тәрими гойберди-де гелен ызына гаршы өкжәни гөтерди. Бизиң яңкы әсгермән дуран гаража өйүмиз болса, инди ылла мес инер ялы болуп, Хангулыны габыртлап басды ве өзүниң бар агыр лабыры онуң үстүне гахар билен гойберди. Мениң якамдан болса яңкы гыгырып гелен пыяда ики эли билен ялышды.

Махласы, Хангулы икимиз бири-бирлеримизден бетер жезаландык.

Хангулы гара өйүң ашагында сесини-үйнүни чыкарман, өзүни нәме болсам, шол болайына салып, урунмаң гысылып ятыр. Мен болсам бу гарры пыяда нәме этсен

шоны эт дийип, биалачлыкдан яңа оңа ян берип дурдум. Ядыма Аман дүшйәр. «Ол узага гиден дәл болса герек. Хаятдан анрык өзүни окландыр-да, бизиң болуп дуршумыза середйәндир, эл чарпяндыр, эртир болса ол бизиң бу дүшен оңайсыз ягдайымызы өң етене сөзләп берер» диййәрин. Шу пикириң Хангулыны болса менден хем бетер эзйәндигини билйәрин. Даяв гарры пыяда якамы жаны агырлылык билен товлап тутуп силкйәр хем-де бизиң кимдигимизи менден азымлы сораяр.

— Хәй, пәлиазанлар!.. Ким?.. Нәме максат билен!.. Айт, болмаса... ине, бойнуңы согурдым!.. Сизиң бир...

Мен гөзлерими петредип, гырык сес билен:

— Ят дәл, таналян адам!.. — диййәрин.

— Ит танар сизи, итден өненлер — дийип, ол якамы гитдигиче пугталандыряр. Илки билен Хангулының аякларыны гөркездим ве онуң кимдигини бир демде айтдым, ондан соң болса өз адымы, какамың адыны, өзүмизиң ек гөрйән — йигренйән ве ил диенинде-де гаты гөрйән лакамымызы гошуп: — Оразмырат кирлиниң оглудырын — дийип айтдым.

Гарры мениң какамы танаярды. онуң билен өңрәк ябы чалшыпды, жахыл махалларында икиси карт ойнапдырлар. Тойларда гөреш тутупдырлар...

Мен өзүмизи паш эдишимизе, гаррының кейпи гачан ялы:

— Өвф-өвф? — этдирәгеде, якамы гойберди ве элиниң аясы билен маңлайының дерини сырды. — Оразмырат кирлиң оглы? Кирлиң оглы?!. Гөр инди адамың үстүни кимлер депеләп дур. Ят дәл! Ят эдерин!.. Таналяр... Танамарын... Мениң сизден иң говы гарашян задым ине шуды, шейле хем болуп чыкды!.. — дийип, ол гиевисини бошадып гойбермегин кынлыгы өңүнде гепледи. Мен онуң янында нәме этжегими билмән, газык болуп дурун. Ара дым-дырслык дүшүп-дүшмәнкә:

— Кимдир? Бу нәхили азгынчылыкдыр? — дийип, онуң аялы хем гыгырып гелди. Шу вагт Хангулыны басып дуран өйүң ичинден хем хүмүрди эшидилип башлады, белки, онуң гызлары өрендирлер ве Хангулының келлесини гөрүп горкандырлар.

Гайып энәниң гөзлери гиевисиниң сүйнүп ятан аякларына дүшди. Ол шонда яңкы диенлерини гайталап, беллибетер-де гыгырды, эгер әри өңүнден чыкмадык болса,

онда ол Хангулының үстүне йылан гөрен товук ялы топулып, барып чокса-да чокарды, эмма әри оңа:

— Өч, сесини... — дийип, өңүрти бизи танатжак болян ялы: — Мениң ек йигрендигим амашалары. Мен амаша халкына машгала бермәге дүйбүнден разы дәлдим. Эмма сен маңа гаршы болдуң, асыл шу ишиң болмагына сен себәпкәр болдуң! Сен менден разылык алманкаң, олара «гелибериң» дийипсиң. Инди сең сесиңи чыкармага хакың ёк — диенинден соң, маңа тарап доланып: — Сизден хер хайсы чыкар, мен муны билйәрин. Шунуң үчин еди йылдан бәри өзүмиң шу ялңышыма хырчымы дишләп гелйәрин. Маңа сизиң йүзүңизи дагы-дувара гөрмезлик герек. Иң говусы шу. Сиз бу гүн шейдип гелен болсаңыз, эртир мениң аягымдан Шуралар диванына барып арз хем эдерсиңиз. Мен шуны сизден хер гүнде гарашып дурярын. Мен болсам яшымың соңунда сакгалымы агардып, сизиң билен диваның агзында, онда-да шунуң ялы меселеде итинишип йөрүп билмерин. Бейле болуш мениң адыма-абрайыма песлик гетирер — дийип, ол эдил ерчилим чекйән ялы болуп ятан гиевисине ичийи хүмледип серетди. — Ай, аллам, ай, аллам, шу гызлары берениңден екеже огул берсең болмадымы! Огул!.. Огул!..

— Какасы, саңа нәм болды, сең өңкүлигиң ёк. Сен нәме үчин булар билен гүррүңи көпелдип дурсуң? Чыкар-да гойбер, бу йүзлеринде утанч-хая галмадыклары — дийип, гайын эне адамсына гепләнден соң: — Гүмүңизи тапың бетнамлар, хей-де, шейдип дурмак болармы, нәхили утанчсызлык. Оварра болуң хапы!.. — дийди.

Мен өзүмизиң ковуляндыгымызы билйәрин. Эгер Хангулы өзүм ялы бошадылан болсады, онда биз бу тайда, айратын-да гайынларың өңүнде бир минут хем дуржак дәл-ле. Биалачлык...

Ара бираз салым дым-дырслык дүшенинден соң, Алты мерген ахыр йүзүни туршудып маңа:

— Тут тәримиң аңырсындан! — дийәгеде, өзи хем ики эли билен тәриме япышды. Тәрими ики киши болуп галдырдык.

Хангулы гайын атасының көмеги билен тәримиң ашагындан какынжырап чыкды. Ол инди йөремәге гурбы галмадык ялы, мени йүзүне тутуп дуруп, дерини сүпүрийәр.

Мен хенизем гаррының гөзлериниң өңүнден гитмәге батырлык эдип билмән дуруң,

Гарры сакгалының ужундан чүммүкләп, ере бакды, онуң бу вагтки болшы бир зат айтжагыны дуйдурярды. Онсоң ол бизиң йүрегимизе дүшүп, быжыклап алып барян дым-дырслыгы, озалкылары ялы, онуң өзи бозды. Ол өзүниң еке геплилигине ве диениниң эдилйәнлигине өрән ынамлы, эмма бизиң осламадык тарапымыздан гепледи.

— Хелей, бар, гызыңы бу тайык алып гел!

— Диййәниң нәме, какасы? Бу вагт Җерениң бу ерде нәме иши бар? — диййип, аялы гызарылды.

— Сен мең диеним билен бол! Бар диййдим, инди бар.

— Сен маңа дүшүндир! Нәме үчин?

— Соң дүшүнерсиң, йөне бар Җерени бу ере чагыр.

— Ёк, хәзир дүшүндир, мен сең болшуңы халамок. Сен бу гүн нохили болайдың? Гызың буларда нәме иши бар?

— Кес сесиңи-де, бар гызыңы гетир — диййип, ол гахар билен ери депди. — Угра!.. Алып гел! Нәме диййән болсаң, соң дий.

— Тутгайлы — диййип, аялы өйүң ишигине тарап хүңүрдәп гитди.

Биз инди өзүмизиң нәме үчин дуранлыгымызы өзүмиз хем билмән, сөмелишип дурус. Гаррыдан жогап болаймаса, гидип хем билжек дәл.

Гарры:

— Сиз билен араны чөп дөвен ялы эдерин — диййди-де, аялының гызыны алып гелерине хем ховлукды.

— Җерен, ай, Җерен, ханы, бир мунда гел! — диййип, ол дуран еринден гызына гыгырды.

Җерен какасының янына, эҗесини йүзүне тутуп, башы бүренжекли гелди. Шу вагт йүзүни ашак салып дуран Хангула җан гирен ялы болды.

— Гызым — диййип, ол шейле диййди. — Сен мениң говы гөрйән гызым, сен мениң балам, адыма-абрайыма чигит ялы шек етирмедик балам. Гызым, мен сени сеплисерпайлы, ил гөзиниң өңүнде абрайлы эдип угратмакчыдым. Мең ол этжеклерим угур алмады. Муны сен, гызым, өз багтыңдан гөр! Ине, сен бу болшы гөрүп дурсуң. Мен муңа хич бир дөз гетирип билмейәрин. Сен, гызым, мени мундан артык гепледип якма-да, ынха, шулар билен язгыдыңа аглап гит. — Гарры бизе тарап богазы доландан соң өврүлди. — Инди нәме газарылып дурсуңыз, сиз нәме өзүңизи мең гөзүме гелйәндирис өйдйәрсиңизми? Болшуңыз шу боландан соң, менден сизе абрай билен

сепли-сернайлы машгала эртип берен ёкдур. Анха, шу дуршуна алып гидиң. Болшуңыза гөрә болшум!..

Биз гаррының командасы ашагында онуң айдып дуран затларына ынанман, ховлының инчежик агач гермелгиже гапысына тарап уградык. Жерен хем какасының айданларыны кабул эден ялы, аякларыны еңил-еңил этләп, бизиң ызымыза дүшди. Онуң турувы хәзир какасы «ызына гайт» дийип гыгырса-да, асыл гайдарлы дәлди.

— Какасы, бу чын болды! — дийип, Жерениң эжеси өзүниң бу болшуна хайран галып дуран еринде агламжырап шейле дийди.

— Бу нәм болдугы болды, хей, шейле-де бир иш болармы? Ах, сен тутгайлыдан тарап мең ичим-багрым!.. «Долан» дий. Ол йүзүгара гитди! Вах, гитди-ле. Сен оларың ызына ит салып ковуп гойбермели халыңа бу нәме этдигиң болды? Мундан хем эдерменлик болдумы? «Гайтар ызына» диййән, дилиңи ал алдымы? «Гайт ызына» дийип гыгырсана! Аюв-ув, Жерен, саңа нәме болды, гайт диййән ызыңа! Ах, онуң өзи мейил эдип гидип баряр-ла! Йүзүгараның өзи мейил эдип... Мейил эдип... Шу гидишине гайдып энеңиң йүзүни гөрмерсиң! Мени увлатма-а-а! Мен налачлар эдейин, хеммеси сен тутгайлыдан, сениң еке геплилигиңден! Сениң бар ишиң мени увладып йөрмек болды. Сен горкак!.. Сен!..

— Кес сесиңи, сүмүл түнегиңе! Бейлеки гиевилерин хем шунуң ялы эдип гелселер, ол гызлары хем ызларына салып гойберерин — дийип, еке гепли гарры өз аялының аркасындан итекләп, өс салды.

Биз ховлудан чыканымыздан соң, Хангулы улудан демини алып:

— Инди байыңка бармарын — дийди.

1940-нжы йыл

11. Байың гахары

Ховлың ортасында яйылып дуран хем-де япрагы гүр тут агажының эртир ирден гойры көлегесинде, пружиналы кровадың үстүнде Хүммет бай гөзлерини сүзүп, оялы-укулы ятыр. Өтен агшамкы хыялына гөрә, ол туруп билмеги, дине хасылының өзи кырк пут чая хер гүнде дилениип дуран гара үзүмли хаятыны гөзден гечиржекди, ондан болса өзүниң тәзе досты Нуры байың янына баржак-

ды. Нуры байың гөрүм-гөрелдеси онуңкыдан артыгракды. Онуң билен гүррүң эдип отуран вагты, Хүммет байың йүреги бираз гиңейәрди, чекип йөрен гайгы-гуссаларыны айрылышан ялы дуйярды. Йөне вели ол вагты билен турмады, шу ятышына узак ятды, сагады он бирлер этди. Оны аяллары хем турузмады. Хәзир онуң башына гелип-гечйән болар-болмаз пикирлер, эдил гара басян ялы, оны турарына гоймаярдылар. «Замана шейдер-де, эрбетлешер гидерми? Шу гепленйән геплериң хеммеси чын бор чыкармы?» дийип, ол өз дурмушында болар горкусыны эдйән элхенч затлары гөз өңүне гетирип, өз-өзүнден сораяр. «Алла бардыр. Азанларың өңүнден онуң дине бир өзи чыкар. Мен хер бир зады өз эмри билен ярадан алла даянмагым герек» дийип, өз-өзүне жогап берйәр-де, ягырнысына кровадың пружини батып барян ялы боляр-да, бир эйлесине-бир бейлесине агдарыляр. «Аллажанларым, ахырзаманаң адамлары болайдыкмыкак?» «Әжит-мәжит диерлер, бир-бирини иерлер» дийлип, нәче йүз йыл мүң овал айдылып гечилен затлар инди геләйжекмикә? Ерлиниң ери, сувлының сувы, маллының малы алынжак болса, ине муңуң өзи бир-бириниң этини иймекден башга зат дәл ахыры». Онуң гөзлери ялпа ачылды ве сивин ялы ќесерип дуран эрик алма, игде агачларына, газыгың дашында айланып дуран тохум атына ыссылык билен серетди. «Хемме затларым өз ерли-еринде дурлар. Мен нәмеден дарыгярын. Өзүм көлегеде должирәп ятырын. Аялларым дашымда пырланышып йөрйәрлер, дайханларым дайханчылыгымы эдйәрлер, чопанларым гоюнларымы бакярлар. Аннадурды сөвдамы йөредйәр. Маңа ярашып билселер, оларың арманлары ёк. Хыва ёллан затларымдан болса мен аркайын болаймалы, олары гөрен-эшиден ёк. Хеммеси ер асты билен гитди. Эййәм болса говушмалы ерине барып говшандырларам. «Ер-сув пайлашыгы баша бармаз» дийип, «Муңа гаршылык хөкүметиң өз ичинде-де гыт дәл» дийип, болса, гуллук ишинде гезйән Ашыр маңа дүйн айтды ахыры»...

Ол хәзир аласармык укусындан ачылыпды ве өзүни аркайынлыкда дуйярды. Яңкы горкунч затларың дүйшүнде ялы болуп, пикирине гелип гечмегини болса хемише вас-васа дүшүп йөрен Аманың өтен агшамкы эден гүррүңинден ве өзүниң ынжалыклы ятып, укусыны гана алып билмәнинден гөрди. Ол инди пикирини дурлап, шейле хыяла гелди. «Мен обамың адамлары халала-ха-

рама дүшүнер ялы, худайың эденине кайыл болар ялы, оба абрайлы ишаны гөчүрип гетирсемдим. Бегенч ишаны гетирсем, түйс болҗак. Бир ишан тутунмак ислеги хемише менде болуп гелди. Бегенч ишан өрән говы адам. Өз тамларымыздан бирини болса метжитлиге берейин. Өзүм хем намазымы ырман окайын, өз диеними эдйән адамлара хем окутдырайын. Өмрүнде бир гезек эглип галмадык Хангула-да «намаз ока ве ораза тут» диейин». Ол өзүниң шу хыялыны макул тапды-да гыссанмачлыга дүшди. «Шу гүнден гижә галман, Бегенч ишаны обама гөчүрип гетирмек угруна чыкайын».

Ол шу пикирини аяклабилдиги турҗакды. Шу халатда эгни көне донлы еңлери, сынлары сал-сал йыртык, башы дүррүк телпекли бир пыяда дервезеден ёргалап гирди. Онуң эгин-эшигине середенинде, байдан дилеге гелйәне меңзеш болса-да, аяк басышы өрән батыргай, буйрулан юмшы битирип гелйән яш оглана меңзейәрди.

Бу хемише Хүммет бая бергидар, оны гөрен еринде хемише гачып йөрен Гулҗа тиръекиди.

Ол өзүниң итлере дуйдурман геленине бегенди ве байың йүпек ёрганың гырасындан чыкып дуран сых-сых чал сакгалына середип, онуң баш уҗуна гечди-де онсоң:

— Бай ага, Хүммет бай ага — диймеги билен, онуң башында пелпеллешйән пикирлери дув-дагын этди. Бай йүтгешик чыкан сеси эшидип, гөзлерини ялпа ачды-да, чал келлесини галдырды.

Ол байың чакан гөзлериниң ичине ине шу ерде биринҗи гезек догры середип, өзүниң нәхили хабар билен геленини айтмага дурды.

— Мең шу гелшим Оразмыратлардан!..

— Онсоң? — диййип, бай онуң йүзүне өңкүсинден бетер йити серетди.

— Сең Хангулы чопаның хем шоларда — дийәге-де, ол сөзүни бир-бириниң ызындан сугшурып довам этди.— Мен ол ерде эдилйән сең гүррүңини эшидип дуруп билмән, шол ерден сең яныңа гайдып, ине, шу гелшим. Сең Хангулың өтен агшам гайынларына гидипдир-де гелнини алып, Озлара гелипдир. Онуң гелни хем Оразларда отыр. Гең бир зат, онуң гайынлары она гелнини мугт берип гойберипдирлер.

Бай кровадың үстүнде чөзүлҗирәп ятан еринден, эдил ыл билен гөтерилип ташланан ялы, ере гүтләп дүшди.

— Гелнини алып гелипдир? Мең хакымда кимлер бо-

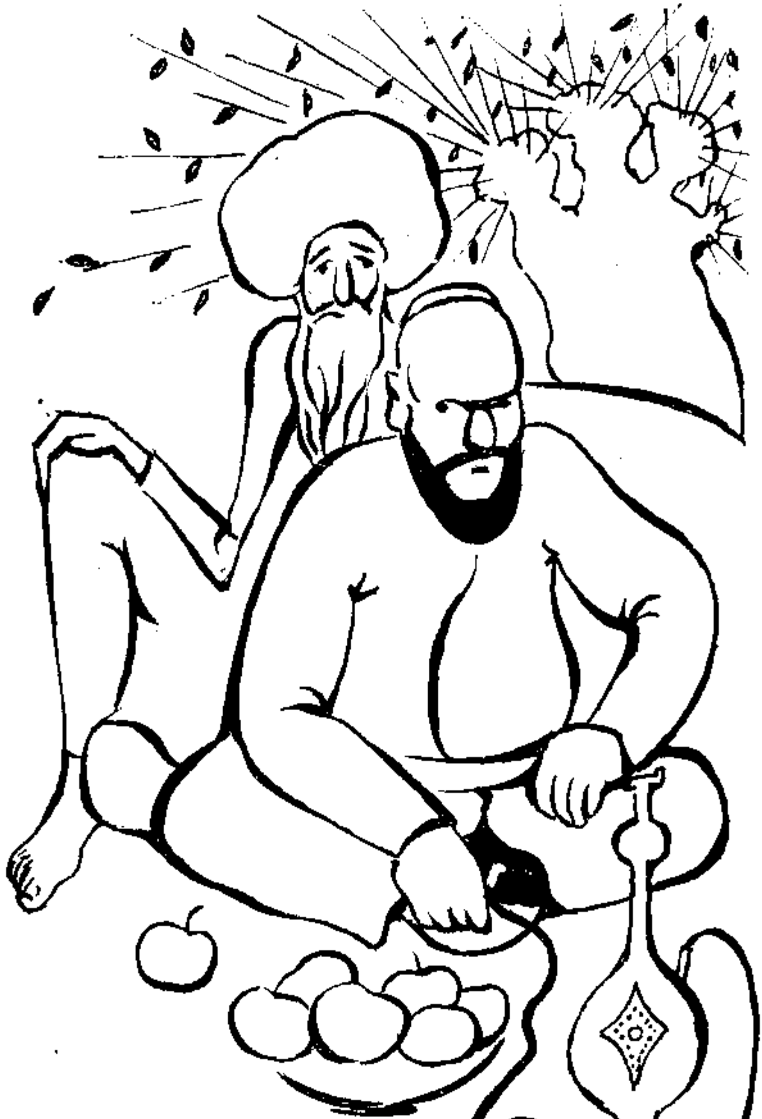

луп гүррүң эдйәрлер? Нәме дийдилер? — дийип, онуң алкымына дыкылып барды.

— Ким дийсең бар, обаны булажак болянларың хеммеси бар!

— Дурдулы хем бармы? — Бай оны сесине айратын әхең берип сорады.

— Бар, бар, ба-ар, Мележе, Керим дагы хем бар. — Гулжа инди өңкүсинден бетер сожап, сөзүни довам этди. Хангулы: «Маңа Хүммет бай герек дәл, иш онсуз хем ёла дүшжек. Дурдулы пәлван, сен инди мени Хүммет бай билен нәхили хаклашдырып билйән болсаң хаклашдырыбер. Еди йылың хакы! Ондан хер айыма бир гоюн аланымда хем мен бир сүри гоюнлы адам болжак. Йөне велин баям мени ишледип билендир. Онуң гойнуны көпелдип берен, валла, мендирин» дийип, сең аягындан шикаят эдйәр. «Ер-сув пайлашыгында, маңа Хүммет байыңкыдан бериң» дийййәр. Мен оларың гүррүңини бир чәйнек чайы ичип гутарянчам диңләп отурдым. Ораз онуң адындан, сениң аягыңдан нирәдир арза язмага Хангулы икиси ичерик гиренлеринден соң, мен бәрик ылгадым. Ол сениң аягыңдан тапаныны гуйжак, бай ага, мен онуң «Хүммет бай мең гөзүмиң алнында хан Жүнейиде ок-яраг иберди» дийип хем айданыны эшитдим.

— Дур! Болды. Эшитдим — дийип, бай онуң агзына япышып, сөзүни кесенден соң, өзүни лапба кровадың үстүне гойберди. — Яраг, ер-сув?.. Мең манлайым гатыдыр. Мен ёвуз душманымы өз ичлеримде саклап гелипдирин, онуң гарныны чөрекден доюрып йөрүпдирин. Ах, мен оны биреййәмлер ковуп гойберсем болмаярмыды? Ол өз-өзүнден кәйинди-де, маңлайына еңчмәге дурды.

Онуң янына ег гөрйән аялы Огулсолтан гелди ве әриниң дүшен перишан халына нәме дийжегини билмән дурды. Хүммет башыны галдырман, ичини хүмледип отуран еринде ичерден телпегини, донуны хем ак саплы пычагыны гетирмеги оңа буюрды.

Хәзир онуң дүнйәси гапышып, башыны нирә болса уржакды. Яп-яңжа өзүниң яйнап ятан ховлусы болса инди онуң ичини гысдырып, ийип баряр. Ол шу минудың өзүнде нирәдир болса бир ере чыкып гитжек. Гөни Хангулының үстүне гитмеги, барып оңа «дүш өңүме» диймеги хыял этди. Эмма велин инди онуң өз өңүне дүшүп гайтмажагына дүшүнди. «Ол аздырыландыр» дийди. Шонда онуң келлеси өңкүсинденде бетер ашак салланды. Шу

отурышына, хөкүмете гаршы чыкан өзүнин бирнәче таныш йүзлерини гөз өңүне гетирди ве хөкуметиң олар билен нәхили хасаплашаныны бирин-бирин ядына салды. Бу ятламалары онуң йүрегиниң ховсаласыны хас гүйчлендирди. Ол гыссанжына «Саманхана гирип, шоң ичинде ятыбересем нәдеркә?» диен хыяла дүшди. Газыгың дашында айланып дуран атына серетди. Атланып обадан сумат болаймага күйленди.

Огулсолтан онуң гетир диен затларыны гетирип:

— Сен нирә гитжек боляң? Нирә-де болсаңыңы гой! Сен ол галтаманларың ябына-ха асылам гитмерсиң! — диенден соң, өзүниң гүнүдешлериниң үстүнден хемишекилери ялы арз этди. — Сен эгер буюрян болсаң, онда сениң душманың ичеринде-де гыт дәл. Гырнак хелейиң хернә сениң гүнүң буланса бегенип гелйәр. Онуң өйүне бир барып гөр. Ол сениң шу болуп отурышыңа бегенип, хешелле какяр. Садабың болса ондан-да бетер. Ол мең гөзүмде яш гөрүп: «Сен агла» дийди. Сен оларың чәресини нәхили гөрҗек болсаң гөр.

Бай йүзүни далак ялы эдип, гахарлы галдырды. Ондан соң гырнак аялының гапысына гөзлерини алардып серетди. Эдер ишини, гидер ерини билмән, эмма вели гахары ичине сыгман дуран бай үчин Огулсолтаның эден шикаяты гаты ягшы болды. Нәмәдир бир зада гахары гелсе, шол ики аялыны таяк билен айландырмак, онуң бар билйәниди. Ол хәзир хем шоны этди. Элине бир самачав ялы таяк алып, илки гырнагың, ондан соң болса Садабың тамына ылгап диен ялы гирип чыкды. Оларың үстүнде дөвүлйән таягың сеси әри тарапындан ег гөрүлйән Огулсолтаны йылгырдяр. Ол шундан айратын леззет тапян болса герек...

Бай дашарык чыканындан соң, оларың икисине бир ерден:

— Сизиң дериңизи дабаныңыздан соярын! Сизе сувы итиң арт аягындан ичирерин! — дийип, сожан, элиндәки таягы ере ташлады. Белки, онун хәзир Хангула гахары хем ятса ятандыр.

* * *

Хуммет бай ховлусындан гараңкы гатлышанда чыкды. Дервезәни кесип гечйән даражык ве эгрем-биграм көчежиге дүшди. Нирәдир деррев етмекчи болян ялы,

гаты гыссанмач йөрейәр. Ол, элбетде, хәзир үзүмли хаятларына, дайханларының ишлейишлерине серенҗам этмәге барян дәлдир. Онуң болуп баршы өрән башагай: өңүнден чыкып салам берйәнлер билен озалкылары ялы бир сагатлап гүррүң эдип дурмаярды. Оларың саламларыны гөвүнли алмаярды хем.

Ол шол баршына өңүнден чыкып барян ховлуларың бирисине сүмүлип гитди. Онуң гирен ховлусы Нуры байыңкыды. Нуры бай өйүнде шемпа телпекли, били тирме гушаклы, аягы гара әдикли йигит билен гүррүңлешип отырка, Хүммет үстлерине күрсәп гирди.

Ол Нуры байың гүрлешип отуран йигидине нәче сиңе середен болсада танамады. Хачан Нуры бай мыхманыны танадан соң, ол:

— Бердимисиң? — дийип, оңа икинҗи гезек элини узатды.

— Сени егрелериң тоюнда, Бегназарың атының үстүнде гөрүпдим, какаң — Анналы гургунмы, гөрүшмәлимиз бәри көп вагт гечди. Ол инди гарташандырам. — Ол Анналының гарранлыгыны, соңкы гүнлерде онуң отура боланлыгыны билениңден соң, өзи-өзи гүнүнден дердинмәге отурды. Хангулыдан дат этди, онуң «хаклашарын» диййәнини, аягындан арза яздыраныны эшидип, шу гүн эртирден бәри йүрегиниң гысанлыгыны, өзүниң хер хили газаплы хыяллара гиренлигини айтды. Онсоң өзүниң нәме этмелидиги хакында олардан маслахат сорамагы билен сөзүни гутардым этди.

Онуң маслахатдарларының икиси ики ерден оңа:

— Сен бираз салым башыңы басырын-да ят. Ханы, ненең-ничик боляр, гөрәлиң — диен маслахаты бердилер.

Ондан соң шемпа телпекли мыхман йигит оңа Хангулының арзасының ахыр соңы барҗак ерини билйәндигини хем өзүниң шол арзаны ким аркалыдыр йитирим эдип билҗекдигини ынанарлык эдип айтды.

— Йөне вели бу иши битирип билҗегиң гөвнүни тапмак герек болҗакдыр — дийип, ол сөзүниң үстүни долдурдым этди.

— «Берим гөкден ёл ясар» дийипдирлер — дийип, Нуры бай мыхманың айданыны кувватландырды.

— Өзүниң ынсабы тутаныны алсын — дийип, Хүммет гөзлерини гырпылдадып, бу сөзүниң ызында дурмагы пикир этди.

Хүммет бай оларың берен өвүдини алды. Шу вагт

онуң йүзи хем ачылды. Онсоң ичинден: «Шу аркайынлашан вагтымда, өйүме барып сгейин» дийип, пикирленди-де турды.

Бай нәхили-де болса бир бетбагтлыга сагат сайын гарашып, бир гүни, ики гүни, ондан соң бир айы гечирди. Шейлеликде, ене-де алты гүни гечирипди. Ол шу вагтың ичинде хич бир якымсыз хабар эшитмеди. Оны хич ким хич бир ерик чагырмады, хич ким өйүне гелип азар бермеди. Хатда Хангулам гөзүне гөрнүп, гахарыны гетирип дурмады. Шейле болса-да, онуң гарны чекилди, эти дөкүлди, укусы гачды...

Ол гүнлерде бир өз дурмушына гөз өвренде, хемме затларың өңки-өңкүлигине болуп барянлыгыны гөрди. Гүн өңки догян еринден догяр, өңки яшян еринден яшяр. Шейле болуп гидер хем дийип билди. «Хүммет бай» ады өңкүси ялы йөрейәр. Бергилилер бергисини гетирип берйәрлер. Сыгырларындан бири гузлады, оңа бегенди ве «Зеңңи бабаның огшан ери» дийип, гөләниң бурнундан огшады. Онуң өйүне хемишекилери ялы, Эйрандан тиръек йүкли гачакчылар гелди. Оларың тиръеклерини ерлешдирди-де, ызларына саг-аман гайтарып гойберди. Ол шол гүнден Гулджаң Хангулың хабарыны гетирен гүнүнден бир ай, ене-де алты гүн геченсоң, шәхере гитди. Гич өйләнлер хоржуныны затдан долдурып гелди. Ег гөрйән аялы онуң базардан гетирен затларыны бейлеки аялларына етирмән, өзи йыгнашдырды-да, шол тут агаҗының ашагына дүшек язды. Чәйнекләп гөк чай гетирди. Бай кейпикөклүк билен тирсегини елек яссыга чүмдүрди. Шәхерден тәзеликлер эшитмек үчин хәли гелип, өзүне гарашып отуран адамлара ол шейле гүррүң берди.

— Шәхер говулык, адам-адам билен иши ёк, алан аляр, сатан сатяр. Нәхили эрбетлик болса, обада бар. Обаны булаянлар обаның өз ичинден, бәш саны бозгак адам.

— Шейле, шейле — дийип, Пыгым онуң сөзүни макуллады. — Бизиң обамыздан эрбеди ёк. Мен дүйн Бабалыларың обасына барып гелдим. О ерде бейле гызза-гыззалык ёк. Обаның агзыны алартҗак болян, ер-сув пайланышыгы гечирҗек болян Сердар көри оба ит пислән ялы пислейәр.

Бизиң хем аяк яланачларың үйшмегини, нәхили болса-да, даргатмагымыз герек — дийип, бай айтды. Ондан соң ол Гулҗаның Хангулы хакында эрбет хабары гетирен

гүни, атыны мүнүп, обаны терк эдип гитмәнине бегенди. «Шейдип гиден болсам, онда обасындан гачыпдыр адына гидердим, ызымдан дөкүлип галан задыма болса аяк яланачлар эййәм талаң салардылар» дийип билди.

— Хүммет ага, а, Хүммет ага хав! Шу хәзириң өзүнде сени оба Шурасының жайына чагырярлар! Басымжак бар! — дийәге-де ясавулың итден горкусына дервезеден бойнуны узадып гыгырмагы байың кейпини бозды ве онуң дүнйәсини ене-де шол гүнкүси ялы гапышдырды.

Бай кесерип ятан еринден зөвве галды.

— Мен бармалымы?

— Деррев бармалы!

— Ынха барярын — дийип, бай бейле янында сүзүлип отуран Огулсолтана:

— Бар, ол гүнки Мырада яздыран гөк депдерими алып гел. Ол аңыркы сандыгың дүйбүндедир. Мен нәме үчин чагырыляндыгымы билйәрин. Хеммеси Хангулы хакдадыр. Ол мең билен «хаклашжакмышын». «Етим оглан сакласаң, агзың-бурнуң ган болар, етим овлак сакласаң, агзың-бурнуң яг болар». Эдил шол болды. Ол инди мең аягымдан арза берип йөрйәр. Онуң аланларының бары менде язылгы дурандыр. Мен онуң билен депдер йүзүнде хасаплашарын. Ханы гөрәли, ким бергили, ким алгылы болуп чыкарка? Ол хенизе бу гүне ченли атасының бергисини хем үзенок. Атасының бергиси ол депдериң гылла ярысыны тутуп дуряр. — Ол янында отуранлара шулары айдандан соң, ичинден шейле пикир этди. «Гайрак яраг иберенимиз хакында болса нәдерин? Онуң айданларына ынанып дурарлармыка? Хангулы маңа душманчылыкдан хер хили гаралыклар йүклежек боляр дийип айдарын».

Хүммет бай көне, гөк депдери голтугына гысып, өзүниң чагырылян ерине уграды. Ол шу баршына ким «Хангулының еди йыллап ишлән хакыны бер» дийсе, шу депдери иң илки билен шонуң элине тутдуржакды. Шонуң ызы билен болса: «Мен оны юмрук ялылыгындан — етим галанындан соң, әхли кешигини чекип, өзүм адам этдим» дийжекди. «Бу депдериң гылллa-ярысыны онуң какасының бергиси долдурып дуряр. Онуң ужундан хениз бир көпүги хем үзленок» дийжекди. Ондан соң болса: «Хангулының менден ийип-ичен хем гейип йыртан затларының хетди-хасабы ёкдур. Арасса пулуң өзүни алып, карт ойнап утдуранлары хем аз балмады. Буларың хеммеси

шу депдериң йүзүнде язылгыдыр» дийип шикаят этжекди. Ол шейле пикирленип барышына, Хангулының үстүнден дүшер ялы ене бир зат тапды. «Онуң эли хем эгри диерин. Өтен йылкы огурланды дийип йөрен гыр байталымы ол өз эли билен бир күрте сатып гойберипдир диерин».

Ол шулары олтарышдырып гелшине, эййәм обаның аяк ужуна чыканлыгыны — оба Советиниң җайына етенлигини хем билмән галды. Шу ерден онуң эсси айылыпгитди. Ол ене-де бирнәче затларың өңүнден пикирини этҗекди. Шоңа етишмәнине ичи янды. Ол хәзир канцелярияның ишигине голай барыпды. Шу тайда дуруп, өзүни бираз расламага хыял этди. Эмма ичерден геплешигиң эшидилип дурмагы оны өңкүсинден бетер чашырды. Ол хер халда ичерик гирди, бурча гысылып, ашак отурды.

Канцелярияда бәш-алты адам барды. Бай Хангулының йүзүне бир гезек гөзлерини алардып серетди. Дурдулы пәлвана хем шейле серетди. Райондан гелен йигиде велин, өзүни пахыр адам эдип гөркезжек болуп, йыгрылып бакярды.

Ондан сораг узак эдилмеди. Йөне сораг онуң осламадык затларындан болды. Хангулы билен хаклашдырмак хакында болса бир агыз-да гүррүң гозгалмады.

Оңа «инди гайдып билерсиң» дийдилер.

Ол өзи билен биле алып гелен гөк депдерини орта атмага себәп тапман, шол голтугына пугта гысылгылыгына турды. Өзүниң гара дере батанлыгыны болса дашарын шемалы дегенинден соң билди.

Ол өзүне: «Хангулының хакыны бер» дийлип, үстүне агыр йүкүң йүкленилмәнлигине бегенчли, шунуң билен бирликде өзүниң гизлигиндир, адам оглы билйән дәлдир өйдүп йөрән сырларындан бирнәчесиниң әшгәре суратда йүзүне басылмагына ве оларың хер хайсының җикме-җиги билен соралмагына, кәбир соралан зады инкәр эдип билмәнине гынанып, ызына гайтды.

Ол өзүниң шейле гизлин тутян сырларының бу ере етенлигине хайран галды. Кимиң үсти билен етенлигини билжек бола-бола ёл бойы пикир этди, келлесини дөвди. «Хангулыдыр дийсем, ол мейдандан бәри гелмедик чопан, ол диңе бир өз билйәнини айдыпдыр. Аялларымдан етендир дийсем, олары хич бир задың гырасындан гетирмейәрин ахыры». Ол шейле дийип, өйүне барянча, пикир

эде-эде ахыр соң өңрәк өйүнде ер-сув пайлашыгының гаршысына гөрешмек хакында чагырылан йыгнагы киминң айдандыгыны хакыкат билдим этди. «Бу Өвезиң ишидир. Мен ол герек дәл дийип, көп айтдым. Шолдур, шондан башга хич ким дәлдир. Ол инди бир гапымдан гелсе боля. Йүзүне түйкүрип гойберерин. Бергиңи шу гүнүң өзүнде үз диерин».

Бай шейле пикирлер билен ховлусының агзындан гирди. Хениз гараңкы дүшмәнди. Хәлки адамлар турман, онуң нәхили гүррүң билен гелерине гарашярдылар. Бай өзүнден соралан затларың бирнәчесини «олара айтман гизләйин» дийди. Шейле хем этди. Хангулы хакында гепледи. Онуң хаклашып билмәнлигини, диен айдан затларының болса дуршуна төхметдигини айтды.

* * *

— Ягшы дилегде болуң, ишан ага...

Хүммет бай шейле дийип, өзүниң хал-ахвалыны сорамага гоңшы обаларындан гелен Сухан ишаны угратды. Гүн ортадан агып барярды. Даражык көчәниң ичине дүшен томсуң от ялы ховры байың нәзик йүзүни яндырярды. Ишан оңа: «Нә вагт, нә замана, сени бир гөрүп гайтмага гелдим» дийип, өзүниң онуң хакында дашдан-ичден эшиденлерини айдыпды. Онсоң болса өзүни отурян обасының сыламаяндыгындан, машгаласының иймеги үчин бир пел үзүм-де берилмәнлигинден, метжиде гелип, намаз окаян адамларың бир-ики саны болуп галанлыгындан зейренипди. Бай ишаның айданларыны гайтадан пикиринден гечирип, ховлусына гирди. Шундан соң онуң ичи хем гысып башлады. Онуң ичиниң гысмагы диңе бир ишаның гайтмагындан дәлди, башга-да бир себәби барды. Ол-да болса шу вагтың өзүнде, ховлының ичинде өзүниң гепи-сөзи алышян адамының ёклугыды. Ол бир иш эдипди, өзүниң бегененине бегенйән, гынананына гынанян аялы Огулсолтаны эртирден бәри башыны ёргандан чыкарман, дүңдерилип ятырды. Эмма хасса бир хала етсе-де етендир. Гөвнүпе сәхелчежик дегилсе, ол шейледир. Шейле эдип болса, ол үстүн чыкяр. Йөне велин бу гезек онуң гөвни эринден гаты галыпды. Эгер бай онуң диенини эдәймесе, онда ол шу ятышына бирнәче гүнләп, белки, хепделәп хем ятса ятар.

Бу шейле болупды: Огулсолтан шу гүн, эртирден соң,

кимиң үсти билендир, Маралың дүйн Аталылара гитҗек баханасы билен барып, Хангулының гелнини гутланыны хем-де онуң гелнине бир кетени көйнеклик элтип беренини билипди. Маралың шейле бир «этмишини» җикме-җиги билен биленине ол бегенди. Онсоң Маралы йөне гынамак ислəп, «Сен, гырнак, дүйн нирəк бардың? Нəме гөрдүң?» дийип, онуң янындан əсгермезлик билен гүлүмсирəп гечди. Марал бу сорагдан өзүниң дүйнки баран еринин эййəм муңа етенлигини, хəзириң өзүнде бая хем барып етҗегини аңлады. Шунуң үчин ол өзүни нəме болсам, шол болайына салып, ол:

— Дүйнен сениң атайың габрына бардым, орада сениң эҗейиң йыглып отураныны гөрдүм — дийип, җаны агырлылык билен җогап берди.

Огулсолтан оңа җогап бермек ерине гызарылды-да, байың янына барды. Өзүниң биленлериниң хеммесини оңа айтды-да: «Бу дини башга гырнагыңы ковуп гойбер! Сен хемме сырыңы ачян шу» дийип, сөзүниң үстүни долдурдым хасап этди.

Гең бир зат, бай Огулсолтаның айданларыны гулак гоюп эшитди, эмма велин Маралы бу сапар таягың астына алдырыбермеди. Ол йөне Маралы янына чагырды ве Огулсолтаның айданларының догрылыгыны я-да догры дəлдигини ондан сорады.

Маралың ганы соваманды. Ол байың ажап дуран йүзүне догры середип: «Мен җогап берҗек дəл, сең бу сорагларыңа! Сен мени артык хорласаң, онда мен бармалы гапымы билйəн!» дийип, мерт дуруп айтды.

Бай онуң хəзирки айдып дуранларының йөне өзүнин горкузҗак болнуп дийилмейəнлилигине дүшүнди. Эгер ол гитҗек болса, онда онуң өзүниң өңүне бөвет болул билмеҗегине хем гөзи етди. Шонуң ялы хем үстүнден арзачың көпелип бармагындан хедер этди. Онсоң оңа нəме дийип, нəме айтҗагыны билмəн, ичини хүмледип, өзүниң болян тамына гирип гитди.

Огулсолтан өзүниң сырдаш əринден инe шунуң үчин өйкелəпди.

Бай йүрегиниң гысмагына чыдап билмəн, ич гирйəр, даш чыкяр. Гырнак аялыны яны урманлыгына, шунуң үчин болса өз мəхрибан аялының гөвүни галдыранына гынаняр...

«Мен нəме үчин бу гырнагың Хангулы билен арасының барлыгыны хем онуң гелнине барып, халат саланлы-

гыны эшгәре суратда билемсоң, онуң келлесини күл-оврам эдәймедим? Мен яңы нә акыл билен дөзмезлик гөркездим-ә? Бу мең болшум дәл. Өз аялымы ураным билен, сөгеним билен илиң нә иши бар? Онуң өзи дүз гезсин. Эгер дүз гезмесе, мен оны өлдүрмәге хем хакым бардыр. Онуң ганыны соражак бармы? Мен задымы Хангула элтип берерче, ол ким болупдыр? Хангулың озал менден алан зады гытмы нәме? Бу гырнак еке бир оңа кетени элтип берен дәлдир, бирнәче геп-гүррүңлер хем элтип берендир. Мен онуң гөзүнде от якарын. Отурян тамындан чыкарып, оны сыгыр дөлә саларын. Иймәге болса гаты төтекден башга закгунам бермерин. Мен Хангула ягшылык эдип нәме гөрдүм».

Шейле пикирлер онуң гахарыны жошдурярды. Ол гызып баршына, ене янкы соран затларыны сорамакчыды. Эгер-де Марал яңкысы ялы жогап берәйсе, онда онуң үстүнде таяк дөвүлсе-де дөвүлерди.

Байың гахарлы гөзлери Маралдан өңүрти дервезеден гирип гелйән оба Советиниң члени Гара хем-де онуң яны билен гелйән ики саны милиционере дүшди. Шу дуран ерде онуң эсси айылды, сүңңи гагшады. Оларың өз үстүне багтыргай гелишлерини гөрүп болса: «Нәме дийип гелйәркәлер? Эйгилик болсун? Эх, мен билйәрин, онда-да хеммесини билйәрин. Хангулының хакы дийип гелйәндирлер. Булары гойман дүртеклэп йөрен шолдур. Ондан башга хич ким дәлдир. Гелселер гелиберсинлер, ханы, нәхили боляр, гөрәли. Шол ичини Хангулының хем онуң какасының бергисинден язып долдуруп гоян депдерими ине инди буларың өңлерине атып билерин. Шол депдериң йүзи билен сүйде барышсам хем гутуларын. Гелиберсинлер» дийип, оларың үчүсине-де бир дең середип дурды.

— Гелиң, дүшек үстүне гечиң, отурың, чай ичиң! — дийип, ол олар янына геленсоң, әхени дүйбүнден үйтгешен, мылайым сес билен шол тут агажының ашагында язылгы ятан кечәни гөркезди.

Гара өзүниң гечип отурмажагыны айдандан соң:

— Хүммет! — дийип, өзлериниң нәме үчин гелендиклерини оңа айтды. — Шу адамлар сең үчин гелдилер.

Бай Гараның йүзүне гөзлерини гырпылдадып середип дурды ве онуң өз адыны «Хүммет» дийип, чүрт-ёлук тутмагына гениргенди. Ол өз адының «Хүммет бай» я-да «Хүммет ага» гошантсыз тутуланыны соңкы кырк йылың

ичинде ине шу ерде биринжи гезек эшитди. «Дилини» «Хүммет ага» дийип ачан, хенизе-бу гүне ченли мең билен йүзбе-йүз дуруп геплешип билмедик, агзындан сүйт ысы гитмедик оба огланының бу болуш-а йөнелиге дәлдир. Мунуң бир эммасы бардыр. Адамың инди әсгерилмән йөрүлдигимикә?»

Бай гөз ачып-юмасы салым шейле пикир эденсоң:

— Иним Гара, яңы нәме дийип гелдик дийдиң? — дийип, ондан соранындан соң, бейлеки йигитлериң хем хабарыны алмагы хыял этди.

Онянча Гара нәмедир гахары гелен ялы, бая шейле дийди.

— Сен йөне гезмедиң! Сең өйүң ер-сув пайлашыгына гаршы гидйәнлериң хем гачакчыларың хәвүртгеси болуп гелди. Сең шейлелигиңи бүтин оба билйәр. Менем билйәрин! Сениң өзүң хем билйәрсиң! Шоңуң үчин булар сени тутмага гелдилер. Мени болса оба Совети иберди. Хәзир араба-да гелйәр.

Мунуң бейле диймегине байың чакан гөзлери петрәп ханасындан чыкайжак болды. Ол шу дуршунда Гараның үстүне гыгырды.

— Сең маңа дийип дураның нәме? Саңа галдымы, маңа шу затлары айтмак? Ким сен? Сен асыл өзүң кимиң оглы? — Байың богазы дыкылып, гөк даш болуп бираз дурандан соң, ене-де нәмелердир дийжек боланында, Гараның ёлдашларының бири оңа:

— Сиз инди бу тайык гечиң! Геплемән дуруң! Сиз хәзирден туссаг — дийди.

Бай онуң барып дур диен ерине барып дурды-да, капаса салнан мөжек ялы, хыңзап дурды. Ол эййәм өзүниң булар билен гүйжүниң деӊ дәлдигине, дил дүвшен адамларың гелип, өзүни бу гүнден гутарып билмежегине дүшүнди. Диңе бир ег гөрйән аялы Огулсолтаның халына аглап дуранлыгыны, Марал билен Садабың болса шатдыкларыны хем-де геленлериң өңлерине дүшүп, дүшек ашагында, ат ятагында гөмлен затлары тапып берйәндиклерини гөрди.

Буларың үстүне Хангулы билен Дурдулы пәлван хем гелдилер. Аман кел болса семиз ат гошулан арабаны шакырдадып, хәли гелипди. Бай араба — Аман келиң янына мүндүрилди. Онуң янында ег гөрйән аялыны хем отуртдылар.

Бай араба мүндүрилйәнчә, сесини чыкарман, дилсиз-

-агызсыз ялы болуп дурды. Ховлының ичиндәки болуп дуран затларың хеммесине гөзлерини алардып середйәрди, эмма велин шейле болуп гидер дийип ынанмаярды. Араба мүндүрилениден соң вели, өзүни питиге мүндүрилен ялы дуйды. Инди Аман кел өзүниң чаласынлыгыны эдип, атың сыртына бир гамчы чалайса, ол өзүниң бүтин байлыгының ичинден сокга согрулып өтәгитжегине гөзи етди. Кел хәзир шейле хем этсе эдер. Ол гамчысыны ойнакладып хем дур.

Бай өзүниң бетбагт ягдая дүшмегини Хангулыдан хем Садапдан, Маралдан гөрүп, олара гөзлерини алардып середйәрди.

Онуң янына өзүни туссаг эден йигитлерден хем бири мүнди. Онсоң Аман кел алашаның сагрысына гамчы чалды. Арабаның тигриниң тигирленмәге башламагы билен болса бай бармагыны чоммалдып, өз өчлүлерине шейле дийди.

— Мен хәзирликче ериң ол ужам болса гидерин. Эмма иру-гич гайдып гелерин. Мени онсоңам бир гөрүң! Сизиң гөзүңизде от якышымы гөрүң! Хангулы, мен сениң бу эдениңи иниңе синдирип гойбермерин! Гырнак, сениң гөзүңде от якарын! Садап, сени йитирим эдерин. Бу шейле болуп гидер өйтмәң! Өврүлишик болар! Айланышык болар! Мунуң шейле болуп гитжек гүманы ёкдур! — Бай гызып баршына, бейлекилериң хем үстүне гыгырды. — Мени бигүнә ериме тутмак хөкүметиң иши дәлдир. Бу сизиң ишиңиздир. Эдибериң, зордан-зоры бардыр. Ханы айдың мең шу затларым гелйәнчәм, кимде дурар? Ким середер? Мең затларымың гырасындан Хангулы гелмесин!

— Сениң задың болмаз, зат бизиңкидир — дийип, Хангулы айтды. Онсоң олар байың болшуна гүлүшдилер.

Бай эййәм дервезеден чыкып баряр. Ол ызында галан айлларына серетди. Шонда оларың ызындан совуранларыны гөрүп:

— Сиз менден талак! Талак! Сиз менден талак! — дийип, үч гезек гыгырып айда-айда гитди.

1940-нжы йыл.

ТӘЛЕЙ

Генерал Шварц өзүниң дерби-дагын эдилен дивизиясы билен гелен ызына тарап гачып барярды. Ол ызына гачмаклыгы өзүне хорлук билен болара чемели: эййәм гарны чекилип, хепбик ялы болупдыр, муртуның товы сөкүлип, ашак салланыпдыр, гөзлери ичине чөкүп чылпыклапдыр. Догры, генерал ыза гачмаклыгы өрән ёкуш гөрендир, сөбүгини сыпжырдып, аяк алдыгына гачып отурмаклык онуң хачан ве хайсы бир ерде гөрен зады. Ол өзүниң дивизиясы билен Париж шәхерине уруп гиренде, өңүнде өзи үчин йөрите тайярланып гойлан эртирлик нахары бугарып дурды. Дүшлежек жайыны болса Францияның генераллары өңлерине ак мата тутуп, безәп йөрдүлер...

Шейле хорматлар, шейле хеззетлер онуң пәлини аздырыпды, гөзлерини гызардыпды. Шунуң ялы хеззети хер бир барап еринде гөржегине ол өз яныңдан гаты ынаныпды. Шонуң үчин-де Гүндогар фронта өрән гөвүнжеңлик билен гайдыпды. Гитлериң буйругыны ерине етирип, ондан ене-де бир демир крест сылаг алмагы умыт эдйәрди.

Йөне вели ер ала, юрт ала. Хер юрдуң бир өз кабул эдиш дессуры бар... Генерал Шварц инди дүшүнди ве өзүниң эдйән умытларындан эййәм элли-бизар болуп гечди. Ол укының гедайы болуп галды. Гөзлери гиже-гүндиз бүрлүп дур, нириде-де болса, бир ерде екеже гижежик ятып укусыны алып билсе, дагы арманы ёк. Йөне вели нириде ятмалы? Онуң үчин инди хайсы бир ерде аркайынлык бар? Дивизияның ичинде ятайын дийсе, үстүнден от соврулып дур, онсоң хем ковлуп, аягына ер тутдурылмаяр.

— Нәтсемкәм? — дийип, ол ойланяр. — Машынымы гаты сүрдүрип, бир мензил өңе гитсем, бир оба барсам, онсоң тә дивизиям ызымдан етйәнчә, шол обада ятып укымы алсам болмазмыка? Ине, шу болжак. Ёк, бу-да болмаяр. Бирден партизанларың отряды душайса нәдерин? Онда болса нәме этмели. Бу ядавлык ве бу укусы тутмаклык билен баршыма-ха ахырсоңы бир ерде ятып

галарын, вагты билен оянман, большевиклер хем үстүмден гелерлер ве мени аякларының бурны билен депип турзарлар... Мен онсоң нэдерин?

Генерал шейле пикир эдип, гөзлерини ики эли билен овкаламага дуряр, эдил укусыны овкалап өлдүрҗек болян ялы. Шонда ол укусындан бираз ачылан ялы, ядавлыгы айрылан ялы ве эли билен эгнлерини эгни билен чекмэге кайыл болан ялы боляр. Эмма вели онуң җанына дөзҗек болмагы узага чекмейэр. Ене-де укусы тутуп, ене-де аяклары үшэп ве ене-де гайгы-гуссасы артып башлаяр. Онсоң ене-де ичи буз ялы ер дөләниң ичинде ики яна айланмага хем-де ойланмага башлаяр.

Ол ахырсоңы пикирини бире дүвди: янына денщигини алып, еңил автомашыны гаты сүрдүрип, дивизиясындан бир мензил араны ачды-да, «Н» обасына гелип дүшди.

Ол бу оба нэ йүзүне гелдикэ? Билмейэрис велин, эйгилик гөрҗек болуб-а гелен дэл болса герек. Онуң бу обаны вес-вейран эдип гиденине хениз дөрт ай хем боланок ахырын. Обаның гаррыларындан ве нерессе чагаларындан акдыран ганының хениз йүзи хем кепэнок ахырын. Шундан соң өзи хем шу гачып барян ягдайында генерал бу оба гелмели дэлдир ахырын. Я ол өзүниң аҗалына ховлугып йөрмүкэ?..

Генералың «Н» обасына гелмегиниң башга бир өзүне етеси эсасы барды. Онуң бу обада җаныны ынанян екеҗе адамы барды. Ол адам болса йөпекей адам дэлди. Озалы билен кулакды, онсоң хем генерал бу обаны басып алан гүнүниң эртири, оны обаның арчыны эдип беллэп гидипди.

Арчын Котляров өзүниң агасыны ене-де гадырлылык билен гаршылады. Онуң өңүнде ики бүкүлип, хызмат этмэге дурды.

Обаның илаты болса генерала өрэн узакдан, өйлериниң ишиклерине чыкышып дуран ерлеринден середйэрдилер. Оларың середишлеринден ичлериниң от болуп янып дурянлыгы, генерал обада шу гиҗе галайса, оңа өзлериниң хезил бермеҗеклери гэрнүп дурярды.

Этмишли хем-де масгара болуп гачып гелйэн генерал башыны галдырып билмэн, арчының өйүне сүмүлди.

Онуң йүзүнден, гысылан эгинлеринден халының харапдыгы ач-ачан гөрнүп дурярды.

Генерал ондан обаның ягдайыны сорады. Арчын илатыны энтек немецлешдирип билмейэнлигини, эмма вели

бирнәче адамлары полицияның элине тутуп берендигини айтды.

Генерал өзүниң шу обада ерлешип, шу тайдан дивизиясына команда берип отурмакчы болянлыгыны гүррүң берди.

«Генерал болар ялы, обада кимиң говы жайы бар?» дийип, арчын өз ичинден ойланды ве озалкы стахановчы Савченконың жайыны сайлап алды.

Савченконың жайы бошадылды: онуң яш чагалары ве немец солдатларының-да алман ташлан көне гошлары дашарык, гарың үстүне зыңылды. Онсоң ол жай безелди, ичинде от якылды.

Арчын ол жая генералы алып гелди-де:

— Ине, алы җенапларыңыз, бу жайда сизиң штабыңыз болар — дийди.

Бу жайда бир гүнден артык болуп билмежегине генералың гөзи такык етип дуран болса-да, онуң дашкы-ички отагларына середишдирип чыкды. Онсоң өзүниң жайдан гөвни нәгиле дәлдигини айдып, диваның үстүне эңкамы гачан гөвресини гойберди. Гызгын ичери оны сөкди, гөзлери өңкүсинден-де бегер бүрлүп баряр. Ана ол арчының айдып дуранларына «хә» бермегинем гойды. Хор чекип башлады.

Котляров онуң укусыны гарышдырмажак болуп, гүррүңини гойды-да, аякларыны ассырынлык билен басып, дашарык чыкып гитди.

Гүн яшыпды, гараңкы гатлышып барярды.

Котляров өзүниң сөйгүли мыхманыны укладып гайданына аркайын болуп, өйүне гелди. Ол аялына генералың кейпсизлигини, эмма өзүниң онуң билен арасыны хас сазланлыгыны айтжакды. Онуң ол диени болмады, аялы ондан өңүртди. «Эшитдиңми? Кононенко генералың гелени гөрүп ве онуң шу гиже бу обада балжагыны эшидип, обадан аяк алдыгына ылгап чыкып гидипдир. Билйәрмиң, ол нирә гидендир, гөни партизанлара хабар бермәге гидендир» дийип, аялы она айтды.

Арчын бираз пикирленип дураныңдан соң, бу хабарың такыгына етмәге гитди.

Кононенко обада ёк. Догры, ол нирә-де болса ере чыкып гидипдир. Гүндогарлыгына тарап чыкып гиденини гөренлер бар, эмма вели онуң нирә, нәме үчин гиденлигини белйән ёк.

Арчын азм уруп, ол хакда бирноче адамдан соранын-

дан соң, шейле пикир этди. «Ол хөкман партизанлара хабар бермәге гидендир. Даша гитдимикә? Ызындан ковсам, етип билмезмикәм? Вах, оны обадан бирейиәм ёк этмели экеним. Доланып геләйсе боляр». Котляров шейле дийип, өз-өзүне кәйинди ве онуң ызындан ылгап гидибереси гелди. Йөне велин сакланды. «Бу иш билен илки генералы хабардар эдип гояйын, онуң ызындан ковуп гитмек үчин, белки, генерал машыны берер» дийип, ол агасының янына хасанаклап гелди.

Генерал эрнинден гара сув акдырып, дүнйәни билмән, хор чекип ятырды. «Муны турузмагың инди иши бардыр». Арчын шейле дийип, онуң баш ужуна бираз салым дикилип дурды.

Генерал ятыр. Онуң ятышыны гөренинде, үстүнден дүс басып гечсе-де, оянара чемели дәл.

Котляров онуң чал келлесине элини эмай билен етирип,ювашжа ыраламага башлады.

Генерал нәче агыр ятан болса-да, арчының эден ченинден ир оянды.

— Хим-м — эдип, ол гөзлерини элек-челек этди-де, башыны галдырды. — Мен ниреде, ким сен? — дийип, Котляровың йүзүне эрбет серетди. Онда Котляров:

— Җенап генерал, ханы укыңыздан ачылың. Бу мен, Котляров — дийди.

Генерал аңсат өзүне гелип билмеди. Ол Котлярова ене-де гөзлерини черрелдип серетди.

— «Котляров» дийдиңми? Сениң адың нәхили, эшигиңем рус эшиги-ле! Сен мениң янымда нәме ишлейәрсиң? Сен партизанмы? Мени есир алдыңмы? Шейлеми, мен өзүми...

Генерал шейле дийип, гөзлерини дәлҗиретди-де, еринден зөвве галды.

Онуң халына арчының небси агырды-да:

— Җенап, сиз ханы укыңыздан мазалы ачылың. Сиз бизиң сөйгүли мыхманымыз ахырын. Ханы, өзүңизе гелиң.

Генералың гөзлери ерине гелди, белки, ол хушуна гелйәндир.

— Ховуф-ф, гаты ятыпдырын, бир ай — отуз гүнүң укусы... — дийди.

— Догрудыр — дийип, арчын айтды. — Иш говы дәл, сизиң җенапларыңыз. Яңы...

— Догры иш говы дәл — дийип, генерал арчының айтжак болянына дүшүнмән тассыклады.

— Хава, оба илатының бейик Германия империясына боюн болмак ислемейәнини яңы гелен дессинизе хем айдыпдым. «Хайль Гитлер» диен сөзи мен оларың бириниң агзындан хем эшидип билемок. Мениң өзүм билен папакларыны чыкарман саламлашярлар. Яңы олардан бириси сизиң гелениңизи гөрүп, обадан баш алып чыкып гидипдир. Айдышларына гөрә, ол сизиң оба гелениңизи партизан отрядларына хабар бермәге гиден болара чемели. Шейледир, мен бу обаны танаян...

— «Партизанлара хабар бермәге» дийдиңми? — дийип, генерал диваның үстүнден эдил эл билен гөтерилип окланан ялы, ашак гүтләп дүшди. — Ким ол гиден? Ек, мен бу обадан гөтерилмесем болмаз. Бар шофёрымы чагыр — дийди-де, гыссанмачлык билен якасының иликлерини илдирмәге дурды.

Шофёр генералың янына горка-горка гелди. Шварц оңа гөзи каклышандан:

— Тиз бол! Машының ходуны бер. Тиз бол, хәзирин өзүнде уграярыс!.. — дийди.

Эмма шофёр бир дуран еринде эдил доңан ялы болуп дур.

— Инди нәме дурсуң, харамзада?! — дийип, генерал онуң үстүне гайтадан гыгырды.

Шофёр кынлык билен ювдунды-да:

— Тов берилйән ачарымы огурлапдырлар... — дийди.

— Ким огурлапдыр оны?

— Оба огланлары болмаса...

— Пионерлер дийсене. Шолар огурландыр. Бу обада хенизем пионерлер бармы? — дийип, генерал арчының йүзүне гөзлерини алардып серетди. — Олары эййәм көки-дамары билен ёк этсең болмаярмы? Ах, сенден эден тамам чыкмады.

Арчын хем өзүни языклы билип, эдил шофёр ялы, генералың өңүнде доңуп галды. Онуң деныщиги болса бирейййәм дашарда доңуп галыпды.

Генерал өзүни эййәм партизанларың элинде хасап этди. Өзүни атан-сатан эдилип, гарын үсти билен сүйрелип, түпеңиң тейи билен уруляндырын өйдүп, келлесине япышды, гөзлеринден от сычрап чыкды. Жогапкәрчилиге чекилйәр. Өзүниң женаятлары йүзүне басылып, шоңа жогап бермәге межбур эдилйәр...

Генерал өзүни шу халда гөрениндеп соң, самрамага дурды.

— Мениң тәлейим терс гелипдир. Мен Берлинде доглуп, Францияны дызына чөкерип, Чехословакия, Польша ве Норвегия халкларыны гул эдип, ахырсоңы Россияның шу кичижик бир обажыгында өлмели ве совук гарың ашагында чүйремели болдум: Арчын, сен нәме үчин аңкарып дурсуң? Мен сен дийип гелдим. Саңа аркаланып гелдим. Ханы, ёл тапсана. Хум ёкмы, ичинде гизленер ялы? Геплесене ханы, дилиңи ал алмадык болса. Ёгсам-да, бир гарры аялың эшиклерини алып гел-де, маңа гейдир. Бар дийјән басым, муртумы болса гел-де дүйбүнден гырк!

Арчын Котляров генералың ойлап тапан ёлы билен разылашды. Ол гарры аялыны сыпырмага ылгамакчы болуп, ич ишиге етен еринде, әпишгәниң айнасыны күл-пагып эдип, ичерик дүшен гранат ярылды.

Җай юмрулды ве немец генералының ягы билен деррев туташды-да ловлап янды.

Йөне вели Савченко җайының янмагына онçаклы гынанмады. Ол өз машгаласы ве гоңшулары билен дашарык чыкып дуран еринден янгына томаша эдйәрди.

— Ата, ай, ата, җайымыз янды, инди биз нәдерис? — дийип, онуң агтыгы агламҗырап, гарың үстүнде дигдикледи.

Онда Савченко:

— Гой янсын, оглум, җайымыз ялы җай салып бермәге фашист харамзадалары эртириң өзүнде межбур эдерис — дийип, өзүниң ынамлы айтмагы агтыгыны көшешдирди.

1942-нҗи йыл.

ЭНЕ

Бу хал немецлери Т... обасындан ковуп чыкаранымыздан соң, йыкылан ховланың ичинде, юмрулан өйүң янында аяк чекип дуранымызда, даң атып, гызыл шапак гөгүң йүзүне чайыланда болды.

Биз сувугсыз, йөне үсти-үстүне гойлан даш дивара йүзүмизи берип, аяк алдыкларына зут гачып барян фрицлериң аркасындан бир автомат магазинини бошатдык. Ондан соң томаша эдип гөрмек үчин, яңы гелйәркәк, Иваның бир өлүп ятан фрициң аркасындан алан гош халтасының ичиндәкилери орта дөкдүк.

— Бә-ә-ә! — эдип, Иван илки билен ичини чекип дурды-да, ондан соң гыгырып: — Мунуң ичинде диңе бир арвахың өзи ёк, онуң гошы велин, нәче дийсең бар! — дийип, ол гошлары гыссанмачлык билен дөрүшдирди-де: — Киме иңңе-темен герек, киме айна-башдарак герек! — дийди.

Иваның бейле диймегинден мениң ядыма, догрусы, чаман эшикли, сакгалыны хына билен боян Сейит ага дийлип атландырылян жерчи дүшди. Богданов болса:

— Фриц өлди, даражыгы маңа галды! — дийип, Иваның элинден ол дарагы какып алды.

Иван өңүнде үйшүп ятан гошы ене-де дөрүшдирди. Бу гезек ол фрице иймек несип этмедик, элиң аясы ялы доңуз ягыны тапды. Иван оны бармакларының ужы билен тутуп, ёкарык галдырды-да:

— Немец ягы, муны кимиң ишдәси алжак? — дийди. Бизиң гүррүңимиз якын яныямызда, үсти ер билен дес-дең болуп дуран еркүмәниң ичинден бир гарры аялы эдил ики элинден чекип диен ялы ёкарык чыкарды. Ол гарры күмәниң чыкалгасының иң соңкы басганчагында хасасына сөенип дуруп, төверегине гөзи етдигинден сeретди хем керлеч диң салды. Ол өзүниң шол болуп дуршы билен бизиң ядымыза дөвли эртекилердәки «Энәни» дүшүрйәрди. Биз гүйз гижесиниң чыгы дүшен гөк отларың үстүне онун мекгежөвенлерини гопарып атып, үстүнде отурдык. Шонуң үчин ондан мүйнүргәп дымдык хем-де ерли-еримизе гечип отурдык.

Гарры хер халда бизиң сесимизи, гүррүңимизи хем-де фриц гошуна гүленимизи өзүне ят болан, йигренжи болан, дүшнүксиз болан, хас хем бетери горкунч болан немец сеси дәлдигини, немец геплешиги дәлдигини, немец гүлкүси дәлдигини аңлан болара чемели. Ол шол бир дуран ернден гозганман, йүзүни ёкары галдырды, ондан соң дикелди-де:

— Огулларым, балаларым, бу сизми? — дийип, белли бир тарапа йүзленмән сесленди.

Биз сес бермедик.

Ол ене-де өзүниң мәхирли сеси билен:

— Огулларым, мениң дадыма етижи гызыл эсгерлерим... — дийди.

— Бу гарры бизиң билен, ол бизе гыгыряр — дийип, Богданов еринден зөвве турды.

— Хава, эне, биз сениң эсгерлериң. Биз ынха гелдик...

Гарры Богдановың сесини ызарлап серетди-де, онуң мекгежөвенлериң ичинден сайланып чыкып дуран боюны гөрди. Онсоң ол өңки дуран еринден ики гужагыны гиңден ачып, бизе тарап аяк алдыгына ылгады. Ол гелйәркә:

— Гелдиңизми, огулларым, гелдигиңиз болсун, огулларым, инди гелдигиңиздир хем, огулларым!.. — дийип, илки билен Богдановы, онсоң Аманы, ондан соң Иваны огшады. — Мен сизиң гелениңизи гөрмән өлермикәм дийип горкярдым, мазалы гелдиңиз, инди мениң өлсемем арманым ёк, ах, огулларым, өленлерем аз болмады...

Гарры шейле дийип, өзүниң хем обасының соңкы ики йыл ичинде чекен гайгы-гуссаларыны айтмакчы боланында, богазы дыкылды, гөзлери яшдан долды. Онсон ол:

— Гелен ериңиз боляр! — дийип хамсыкды.

Онда Богданов:

— Гелдик, эне, онда-да душмандан арымызы алып гелдик — дийди.

— Ар алынмалыдыр, огулларым — дийип, гарры гөз яшыны эли билен сүпүрди-де: — Араңызда Саша диен бармы? Онуң фамилиясы Шаповалов болмалыдыр, өзи хем эдил сизиң ялы йигитдир. Онсоң онуң Люба диен доктор гелни хем болмалыдыр — дийип сорады.

Шу вагтың өзүнде онуң йыкык өйүниң гапдалына ики саны харбы эшикли адам гелип дурды.

Гаршы олары гөрди-де:

— Олар хем сизиң ёлдашларыңызмы? — дийип, со-

рап, йөне вели сорагларының җогабына гарашман, олары-да өзүниң шатлыгы билен гаршы алмак үчин, гуҗакламак үчин, олара тарап хасасына аграм салман уграды.

Гарры барып янларына етмәнкә, оларың бири аяк үстүнде дурмага халы болман, өзүни ашак гойберип, аркасыны дивара берди-де отурды. Онуң эгнинден нәме-де болса бир агыр зат басярды.

Гарры онуң болуп отурышыны гөрүп, оңа небси агырды хем рехими гелди.

— Вах, балам, ядадыңмы. яраландыңмы? Немецлер гурсун, балам, оларың авундырмадык адамсы галдымы нәме? Мен сени хәзириң өзүнде өйүме алып барып, яраланан болсаң, яраңы даңарын, чай-чөрек берерин.

Ол шейле дийип сөзләп гелмеги билен, ол отураның янына, эдил гөзүне урлан ялы болуп барды, гуҗагыны хем ачды, онсоң оңа ики элини хем узатды, йөне эли етмәнкә, гөренде эндам-җаның дыглап гидйән гөгүмтил шинеле, ол отураның ичинде боглуп дуран шинелине, йигренҗи пилоткасына, гонҗы дызының үстүни бүрәп дуран бетгелшик әдигине гөзи дүшди. Онсоң ол: «Вай!» дийип, элини бүтин гөвреси билен бирликде ызына дартып алды-да, шол ериң өзүнде даш болуп доңуп дурды. Гарры ягшы этди, оңа элини урмады, эгер ол оны Иваны гуҗаклайшы ялы «балам» дийип огшан болсады, гөзүнден яш дөкүп огшайшы ялы огшан болсады, онда ол бүтин галан өмрүнде өзүниң гөдеклигине кәйинип йөрмели боларды. Ол, хер халда, өзүниң кимиң янына баранлыгыны аңлады, гуҗакламакчы боланының өз гызыл эсгеримиз болман, өзүниң ганым душманыдыгыны, онуң обасында доңуз сүрүси ялы болуп йөрен немецлериң биридигини ачык гөрди.

Ол ызына чекилип, бираз дурандан соң, оны фриц дийип, өз янындан берк тассыклады-да, йүзүни галдырып, онуң янындака серетди. Ол гаррының «балам, оглум» диййән эсгерлеринден бириди. Эли автоматлы йигит гаррының болшуна середип, йылгырып дурды.

Гарры онуң өзүмизиңкидигини гөрүп, онсоң оңа аркаланып, ол отурана гайтадан аркайын серетмәге башлады. «Йүзүни галдыр!» дийип, онуң бөврүне хасасы билен самсыклады. Онда ол немец йүзүни ики дызының арасындан чыкарып, гарра гөзүни алардып сертеди-де, ене

өңкүси ялы отурды. Мүррелди. Йөне өзүниң немецлигинден үйтгәп билмейәрди.

Гарры оны ачык танаҗак болды, онуң товы чөзүлен муртуны көп гөрене меңзетҗек болды. Ол ичерсини дөкүп, дерде ярарлы гошуны алып гидене-де, соң бир гүн сыгрыны алып гидене-де меңзейәр, гоңшусы Бондаренконың гызыны зорлана-да меңзейәр, мундан бәш-алты гүн озал обаның ичинде товуклары түпеңләп тутуп йөрене-де меңзейәр...

Гарры оны кырк-элли этмишли немеце меңзетди, йөне вели белли бириниң үстүнде дуруп билмеди. Шоңа гөрә ол:

— Мен буларың оңлусыны гөрмедим, бары бир, хеммеси этмишли, хеммеси азан, хеммеси талайҗы, зорлайҗы! — дийип, онуң үстүне гаргыш кесегини ягдырып башлады. — Хай, этмишли доңуз! Эле дүшмеҗек ялыдың-ла! Сени элиң билен эден этмишлериң тутупдыр! Сени мениң гөзяшым, бүтин обамың гөзяшы тутандыр. Ёк, сени мениң гаргышым, улы илиң гөзяшы тутандыр, ёк, сени мениң гызыл эсгерлерим тутды. Мениң эсгерлерим!.. Мениң огулларым!..

Гарры шу сөзлери айдып дурка, элиндәки хасасы сандыраярды, сүңни галпылдаярды, маңлайындакы дамарлары болса эдил гамчы деген ялы гөгерип галыпды. Ол шу халда автоматлы эсгере ене-де гаради ве:

— Ат, жаным, муны, өлсүн! — дийди. Ол эсгер гаррының болшуна томаша эдип, шоңа гөрә-де оңа нәсгел бермән, шол бир йылгырып дуршуна дурды.

«Янгынлы гаррыдыр, сәгер, ичини совадар, гидер» дийип билйәрди. Шонуң үчин-де:

— Эне, бу бизе герекли — дийип, өзүниң йылгырып дурмагы билен җогап берди.

Онда гарры:

— Мунуң нәмә гереги бар? Мунуң нәмә гереги болсун? Ат-да өлдүр муны, мениң гөзүмиң өңүнде өлдүр! Оглум, фашисти өлдүрмеклик деңи-тайы болмаҗак ишдир. Фашисти өлдүрениң өмри узак, болар, кесевүси гөгәр — дийип, ол хасасыны гөтерип топуланда:

— Эне! — дийип, автоматлы эсгер гаррыны саклады.

— Өлсүн! — дийип, гарры ене-де дызады.

— Мунуң үчин мен язгарыларын.

— Ёк, язгарылмарсың, сен мунуң үчин сөйлерсиң!..

Бу ваканың үстүне капитан гелди. Автоматлы эсгер

оңа бу хакда айданындан соң, ол немеце гарап: «Бу бизе герек болар» дийди-де, гарра тарап йүзленди.

Бу вагт фрицден ичини соватмадык, гайта немецлер тарапындан гөрен бүтин сүтемлери: немец минасы дегип өлен секиз яшлы агтыгы, өзүниң айры дүшен оглы, гелни ядына дүшен гарры немец топунын окы дегип юмрулан үч отаглы өйүне хәзир хас небси агырмаклык билен середип, өзүниң болян еркүмесине агламжырап уграпды. Хәзир оны көшетмегиң мүмкин дәлдигини капитан билйәрди, сагадына серетди ве гаррының дердини пайлашмага өз вагтының ёклугыны гөрди. Шоңа гөрә-де, ол гарының ызындан бираз середип дурды-да, онсоң бир эсгери яны билен алып, йүзүниң угруна ылгап диен ялы гитди. Гарры болса өзүниң еркүмесине гирип, ортарада түкге дүшүп аглады ве бирденкә, бир зат ядына дүшен ялы, сесини гойды, башыны галдырды, онсоң пежиң башына гечип, от якды, уллакан корзинканы янына сүйшүрди. «Эсгерлерим, нахарланың» дийип, онуң ичинден картошка алып артмага отурды хем-де сөзсүз агылы хиңленмәге башлады.

Арадан сагат салым геченден соң, капитан машынлы гелип, эсгерлериң янында дүшди. Ол шол вагт ериң астындан чыкян ялы сес эшитди.

— Бу нәхили сес? Нireden гелйәр? — дийип, төверегине гаранжаклап серетди.

Онда эсгерлер:

— Аңры яныңыздан гелйәр, ёлдаш капитан, хәлки гаррының сеси — дийдилер.

— Шол гарры дийсеңизләң — дийип, капитан аягыны сессиз басып, күмәниң агзындан барагада бираз диң салып дураныдан соң:

— Эне, салам, сениң индиден соң гаранкы күмәниң ичинде нәме болуп отурдыгың? Дашарык чык, эсгерлериң гелди, хова ягтылды. Индики агың нәме, чык — дийди.

— Мениң агымы гойдурмак үчин бужагаз ягты етерлик дәл, хемме обалаң ягты болмагы герек.

Капитан гаррының бейле диймегине бержек жогабыны бираз пикир эдип дурды-да, шофёрына:

— Машының ходуны бер, эне, хапы дашарык чык, гөвнүң ачылар ялы, мен сени машын билен гездирейин— дийди.

Гарры диңе бир «дашарык чык» дийленини эшидип-

ди. Ол шонуң үчин-де гыссанмач, картошка ардып отуран гезлиги билен чыкды.

— Ине чыкдым, оглум. Мен хәзир огулларыма... — дийип, өзүне гарашып дуран машының янына барды.

Капитан:

— Гел, эне, ине шу ере, мениң яныма мүн — дийди-де, өз янындан ер гөркезди.

Гарры машына мүненден соң: «Саша, Саша жан» дийип, өз янындан гүрләп угранда, капитан оңа:

— Саша Шаповаловмы? Сен Сашаның эжесидирин дийсене, болды, бер элиңи онда, эне, ямашгандан гөршели? Нәме танаман? Мен онуң билен биле окадым. Ол маңа «немецлериң элинде энем галды» дийип, сени гайгы эдип гүррүң берипди. Оглуң лейтенант боландыр, өзи хем шу Украинада болмалыдыр...

— Лейтенант боланда, командир болярмы? Егса-да, Любанам гөрдүңизми? Мениң гелнимем гөрдүңизми?

Капитан:

— Гелниңизи гөрмедим, ол бир госпиталда доктор болуп ишлейәрмишин — дийип, жогап беренинде, машын олары обаның дашына алып чыкды. Шол гүнүң дандан лары немецлериң беркитмесини бөвсүп гечен еримизе гетирип дүшүрди.

Капитан гаррының өңуне дүшүп, ичи өлүп ятан фрицлерден долы окоплары, гатнав ёлларының боюны сырып йөреди.

— Гөр, эне, ар алыняндыр! — дийди.

Гарры аглап-аглап елленен гөзлерини башындакы яглыгының ужы билен сүпүрип:

— Гөрйәрин — дийип, ол эдил хемме зады билеси-гөреси гелйән оглан ялы болуп, капитаның өңүне гечди. Шол халатда онуң өңүнде ики дызының үстүне галып, автоматыны гызыл эсгерлериң чозуп гелен тарапына тутуп дуршуна гатап галан немец чыкды. Гөзүниң оды алнан гарры оны гөрүп, бирден күртдүрип дурды-да, капитаның йүзүне гаңрылып серетди.

Капитан:

— Муңа язылып өлмәге-де май берилмәндир — дийди.

— Догры, язылып өлмәге-де май берилмәндир — дийип, гарры эне капитаның сөзүни гайталады-да, ене өңе сүйшди ве бирден элиндәки гезлигине гөзи дүшди. Онсоң ол: — Вий, ядымдан чыкып гидипдир — дийип, шар-

па ызына өврүлип, капитаның йүзүне серетди. — Мен гызыл эсгер огулларымы нахарлажакдым-ла. Оды якып, газаны хем картошкадан долдурып, пежин үстүнде отурдыпдым. Гайдалы... — дийди.

Капитан гаррының айданы билен разылашды.

САДАП

Оларың кѳрпе гызы пайтагтда театр мекдебинде окаяр. Ол ѳтен томускы ругсадында Сочә курорда гидип, ѳйлерине гѳрме-гѳрше гелип билмәнди. Йѳне ара узак вагт салман, хат язып дурярды.

Оларың гызы Алтын хаты хер кимиң окасы гелип дуран эдип язяр. Шоңа гѳрә ондан гелен хат элден-эле гечип окаляр. Доганы Нуры окаяр, онсоң онуң бойдаш гызлары окаярлар.

Алтының хатлары билен айратын-да элли яшлы какасы гызыгярды. Ол гызындан гелен хаты башга окаҗаклар окап гутарандан соң, ѳз элине аляр. Онсоң теләрин кѳлегесине дүшек язяр-да, ѳңүне бир чәйнек гѳк чайы алып, әйнегини дакыняр-да, ине-гана окамага отуряр.

Мерет кѳпеден соватлыды. Хат окаманы кѳне мекденде ѳбренипди, язманы болса Гутлы байың дүканыны йѳреден йылларында ѳвренипди. Ол йыллар догадан башга зады язып билмейән обаның молласы Меле ишаны хасап этмесең обада хат окап билйән ве язып билйән еке Меретди. Бу кән адамлара кѳп салам хаты язып берерди ве кѳп ерлерден гелен хатлары окап берерди. Эмма гызындан гелйән хат ялы хаты ѳзи хем язып билмәнди ве башганың язанына хем душ гелмәнди. Ѳзүниң язан хатлары-да ве башга ерден гелен хатлар-да бир меңзешди: «Кѳпден-кѳп догай саламдан ве менден салам болгай» дийлип, бирнәче ат саналып дүзүлен списокдан ыбаратды.

Гызының язан хатлары ол хатлара меңзеш дәл. Ол хаты шейле язяр. Биринде: «Мен хәзир Волганың кенарында. Гѳзүмиң ѳңүнден гѳк чүйше ялы сувуң йүзүнден йүзүп барян пароходлар гечип дурлар. Мен олара томаша эдип дуран еримде сизе шу окап отуран хатыңызы язмага дурдум...» дийип, ѳзүниң Волга боюнда экскурсияда гезип йѳренини ве шондан алан тәсирини, гѳрен ве эшиденлерини суратландырып язяр. Башга бир хатында болса: «Шу гүн харбы окув дерсинден «отлично» зачёт бердим...» дийип, ѳзүниң ватаны горамак ишлерини нәхили окап ѳвренйәнлигини язяр. Онуң хер бир хаты говы хекая окан ялы, ядында белли бир зат галдыряр. Онсоң хем сѳзлеринден, җүмле дүзүшлеринден ѳзи гѳз ѳңүне

гелип дуряр... Ине шунуң үчин гарры өзүниң көнелишен гөзүниң көкүни гырара гетирип, гызының хатыны бәш-алты гезек окаярды ве ондан леззет тапярды...

Алтының язян хатлары билен гызыкланмаян диңе бир эҗесиди. Ол соватсызды. Соватсызыңам соранжаңы ве гызының хатларында нәмелер язянлыгыны билери гелип, гулагыны тутуп отураны дәлди. Онуң ады обаның соватсызларының списогындан бирнәче йыллардан бәри дүшмән гелйәрди, йөне бир дүшмән гелмегем дәл, соңкы йылда ол списогың йүзүнде онуң еке өзи болуп хем галыпды.

Бу соватсызлыгы ёк эдйән мекдебе ил дeңинде гатнамазлыгындан дәлди. Хер йылда азда-көпде, гараз, соватлы боларча гатнаярды. Эмма өзүниң хат өвренип билҗегине ынамсыз, шунуң үчин-де ыхлассыз ве «Кыркдан соң пырк» дийип, «Шүкүр, хат билйәне бир зат бериљжек болса, өйүмизде хат билйән гыт дәл» дийип, өзүниң шейле сөзлери билен оңярды.

Шонуң үчин онуң йылбойы окап өврененини җемләниңде, бир «А»-дан, бир «Т»-дан, ене-де бир «Х»-дан ыбарат болярды. Ол шу харплары җемләп: «Ата», я-да «Атх» диерди. Шулардан артык өврененлерини болса гүнүбирин я-да гүнаша бада-бат ядындан чыкарярды.

Шейле боланындан соң, ол гызының язян хатлары билен нәхили гызыкланып билер! Шоңа гөрә гызындан арасы үзүлмән хат гелип дурса ве оны оканлар: «Алтын саг-аман окап йөр» дийсе, оңа болярды. «Гызым хатларында нәме язяр, окап, нәмелер өвренйәр ве ол мекдебини гутарып, ким болуп чыкҗак?»... Шулары билмек онуң азарына дәл ялыды. Онуң гызы хакында эшидип, бек беллән зады: — Алтын ене-де бир йыл окайса, онсоң мекдеби гутарҗакды. Шол бир йылың тизрәк гечип, гызының мекдеби гутармагына сабырсыз гарашярды ве гызындан гелен хатлары окаҗаклар окап гутарандан соң, оларың хеммесини бир дүвүнчеге дүвүп, өзүниң көне букҗасына салып гойярды.

Садабың гызы хакында эдйән пикири ве планы башгады. Алтын мекдебини гутарып геләйсе, оны өз эли билен нирә-де болса бир ере ерлешдирмекчиди. Шейле эдип болса, гызы тарапындан өз җаныны аркайынлашдырмакчыды... Онуң башындакы бу пикир соңкы ики йылың ичинде дөрәп, оны аркайын отурып-турмага гойман, ынҗалыкдан гачырыпды.

Гызы он дөрт яшлы чагака, онуң мекдеби гутарянча, улы гыз болҗагыны ойланып гөрмән, онуң узак бир шәхере, бирнәче йыллык мекдебе гитмегине өзүниң разылык берсинине инди өкүнип, аңырсына етип билмейәрди. Йөнё ол бу хакда өзүни гүнәкәр этмән, Алтының какасыны гүнәкәр эдйәрди.

Онуң билен икичәк отуран вагтларында, «Алтын җан улы гыз болаңдыр. Онуң өз гөзүмизиң өңүнден гидип, алыс бир юртда йөрмеги мени рахатдан айырды. Онуң ерине Нуры окап йөрен болсады, онда мениң пархыма-да болмазды. Аял машгала... Ене бир йыл... Мунуң хеммеси соңуны ойлап гөрмез сенден болды, ёгсам он дөрт яшан гызы окува ибермек герекмиди?! Мениң башымы айлан хем сениң... сөзлериң болды» дийип, соңкы гүнлерде игенмегини хас көпелдипди.

Садап шейле дийип башланында, Мерет өзүниң гиң гөврүмлиги билен оңа «Пушманың нәме! Гызың окува гидипдир, говы эдипдир, саглык болса, ене-де бир йылдан окувлы гыз болуп гелер» диерди. «Маңа онуң окувлы болмагы герек дәл, маңа...» дийип, Садап гызарып, әриниң үстүне гыгырмага отырды. «Саңа герек болмаса — гызыңа герек» дийип, Мерет аялының болшуна гүлерди.

Олар хер дайым шейле гыгырышып гоярдылар. Ахырында Садап басылярды. «Хамана, гызым ики болан экен-дә» (оларың Алтындан башга ики саны чыкаран гызы барды) дийип, чай ичип отуран болса-да, нахар ийип отуран болса-да, ташлап, әриниң янындан туруп гидерди. Онсоң оларың арасында Алтың хакында бир айлап, ики айлап хич хили геп-гүррүң болмазды...

Олар гүйзүң бир майылҗак гүни икичәк чай ичмәге отурды. Хич бир аладалары ёкды. Пагта йыгымыны дүйп үстүнлик билен гутарыпдылар. Гөк чайың башында йыллык зәхмет гүнлерине нәче пулуң дүшҗегини такмынан хасаплап гөрдүлер. Садап эртир кооперативе говы маталарың гелҗегини эшиденини айтды, Мерет өзүниң Аннасәхет билен бирки гүнлүк ава гитмеги маслахат эденлерини гүррүң берди.

Оларың гүррүңи баякылары ялы ене-де айланып-доланып, Алтының үстүнден барды. «Аннаҗемал дөвталап аял, гызыны мазалы өз диен ерине гепсиз-гүррүңсиз ерлешдирди-де отурыберди...» дийип, Садап улудан демини аландан соң, агзыны эли билен тутуп, өзүниң берен гүррүңиниң әрине нәхили тәсир эденини билҗек болян ялы,

онуң йүзүне серетди-де: «А биз болсак, какасы!..» дийли.
Мерет: «Аннажемал оңарайды я-да оңармады» дийип, онуң гызыны чыкарышы хакында өзүниң пикирини айтманка, гапыдан колхозың почтальоны велосипедини идип гелди.
— Хатыңызы алың! — дийип, ол сумкасындан гөк букжаны чыкарды.
— Алтындандыр! — дийип, гаррылар отуран ерлеринден еңиллик билен турдулар.
Мерет букжа улы хормат гоюп, оны ожагың башына гечип отурандан соң ачды.
Бу гезек букжаның ичинден ики тагталап, үч тагталап язылан улы хат чыкмады. Екеже тагта кагыз. Ол болшуна улы хем дәл — сыгрың дили ялы. Онуң йүзүне болса бар язылаңы ики агыз сөз. Оны хем гызың диңе эжесине языпдыр.
Мерет ол кагызың йүзүнде языланлары ичинден окап чыкды-да, йүзүни аграс ёкарык галдырды:
— Эй, ме хатыны! Гызың саңа языпдыр!..
— Маңа языпдыр!.. Нәме языпдыр?.. Гой-а!..
— Ал, өзүң ока-да гөрүбер.
— Мени ойнажак болмасана. Нәме «Эжеме салам болсун» дийипдирми?
— Ал, өзүң окап гөр, нәме диен болса.
— Окабер-дә, инди, бир зат дийленде. Мен онуң хайсы бир хатыны окап гөрүпдирин! Ханы ока, мен ынха эшидип дурун.
— Ынанмарсың, мен окарын велин!..
— Ока, ханы ынанмаз ялы болса, онсоң ынанман. Ока-да инди!..
Мерет йүзүни чынлакай тутуп, окамага отурды. «Эже, салам! Сениң хат билмезлигиң мени якяр!.. Эгер хат билйән болсаңдың, эже онда мен саңа... Сен маңа өз энелик мәхрини берердиң... Гайрат эдип, хат өвренәйсең болмадымы! Онда мен сенден маслахатсыз... Сыр гизлин...

ӨЗ КӨРПЕ ГЫЗЫҢ АЛТЫНЖЕМАЛ».
10/XII-1940 йыл.

Садап башам бармагыны дишләп, ахырына ченли диңләп, ине шу ерде биринжи гезек дилленди.
— Нәме дийипдир! Сыр гизлин! Сенден маслахатсыз... Ханы, ал бәрик. Өзүңден тослан болсаң!.. — Мерет онуң элине хаты гөвүнжең тутдурды.

— Ек, эйле дийип язма, мен хаты нэхили өвренейин! — дийип, өр-гөкден гелди.

— Ока! — дийип, Мерет оңа айтды.

— Кырк яшымдан соң менден окап, хат билен болармы? Көпүм гечип сачымдан ак гөрүнди. Инди мен хачан хат өвренерин ве хачан Алтын билен хат язышып билерин?!

— Окасаң, аңырсы бир айдан хат өвредейин — дийип, Мерет Садабың йүзүне гүлмэн середип дурды.

— Сенден хат өвренип билмерин!..

— Онда, эже, сени мен окадаяйын? — дийип, Нуры өзүни гөркезди. — Пикир берип окасаң, эдил 15 гүнүң ичинде Алтының хатыны окап ве оңа жогап язып отуран эдейин. Догрым, эже, гел, мен саңа хат өвредейин, обада хат билмейэн диңе бир сен болдуң...

— Дүйнки ожагың башында ташлап гиденим, сенден-э асыл хат өвренмерин — дийип, Садап оглуна айтды. — Бу гүн сенден хат өвренип отурманы өзүме кичилик билерин. Нуры, ханы сен маңа айт, Алтын жаның томус ругсат алып гелмегине ене-де нэче вагт бар?

— Томуcкы ругсадында экскурсия дийип, бир ере гитмесе...

— Хич бир ере гитмэндэкини айт, оглан, сен маңа?

— Онда бэш-алты айдан гелер.

— Бэш-алты айдан дийдиңми?

— Хава.

— Вагт көп. Айдың онда сиз маңа. Хэзир мениң башым чашыпдыр. Маңа онуң янына гитмек герекми, барып, онуң билен мазалы геплешмегим герекми? Онуң бизден гизлин сыры болмалы дэлдир. Эгер мен онуң янына барып билсем, онда маслахатыны берердим. Онуң дөрт йылдан бэри гапыларыны танаман окап йөрени хем аз дэл. Ол ене... ханы нэмэни маслахат билйэн болсаңыз айдың? — дийип, Садап олaрың икисинден-де сорады.

— Маслахатымыз хат өвренмегиң ве Алтына «Нэме маслахатың бар?» дийип, өз элиң билен хат язып сорамагың. Вагтың бар. Совадыңы чык-да, «соватлы» диен шахадатнамaны ал-да, гызыңа ибер ве ондан «Инди маслахатың нэме болса сорабер» дийип яз! — дийип, аталы-огул Садаба шейле маслахат берди.

— Мен хаты ненең өвренип билерин? — Садап гайгыланмага дурды. — Аңсатмышынмы?..

— Озалам аз-овлак билйәрсиң, ене-де ока! — дийип, олар она яңадан шол өвүтлерини бердилер.

Садап өр туруп, ене-де лапба ашак отурды.

— Окасаммыкам, окап, хат өвренип билермикәм? Иллер ненең билйәркә? Мен нәме эдейин? Алтын жан: «Эже, гайрат эдип, хат өвренсең болмаямы?» дийипдир. Гел, мен гайрат эдейин, шонда билип билйән болсам. Мен совадымы чыкып билерин, мен кимден пес!? Сонаның өвренип билен хатыны нәме үчин мен өвренип билмерин?..

Садап йүзүни ашак салып, бир овурт сув ичеси салым шейле пикир эдип дурандан соң, бирденкә башыны силкип, йүзүни галдырды-да:

— Мен онда гижәми гүндиз эдип өвренейин — дийип, сөзлемәге башлады. — Алтынжемала өз элим билен хат язмасам, асыл сизиң язанларыңыз гөвнүме жай болман гелди. Мен бир айдан-да болса, ики айдан-да болса, үч айдан-да болса, инди хат өвренмесем болмады. Йөне сизден дәл, иң говы окадяр дийилйән мугаллым Амандурдыдан өвренерин. Ол маңа озалам хат өвретжек болуп гелди. Хат билерин, онсоң болса Алтынжемала хаты өзүм язарын. Сен, Нуры, Алтынжемала яз! «Эжең хатыны алып, хат өвренмәге гара чыны билен башлады» дийип. Мен хат өвречйәнчәм, ол өзүниң гизлин сырыны саклаберсин.

Садап эже шейле дийип, белли бир карара гелди-де, еринден ениллик билен турды.

— Мен Амандурды мугаллымың янына гитдим. Ханы инди хем бир гөрейин, Сонаның билен хатыны мениң билип билмешими. Мен өвренерин. Онсоң Алтына өзүм элим билен хат язарын ве оңа өзүмиң бержек энелик маслахатымы берерин...

Садаба хат-сова т өвретмеги обадакы онйыллык мекдебиң мугаллымы Амандурды өз үстүне алды. Ол инди умытсызлык этмән, өзүнин соватлы болҗагына ынамлы ве ыхласлы башлады. Онуң соватлы болмагына өңъетен көмек берйәр, хер ким биленини айдяр.

Арадан ай гечип-гечмәнкә, ол хат өвренди. Гызының дөрт йылдан бәри язан хатларыны өзүниң тертип билен йыгнап гоян букҗасындан чыкарды ве олары бирян ужундан окап башлады. Ол инди газетлери хем окап билйәр. Өзүниң кырк яшамагы онуң хат билмегине зыян бермейәр. Гайта, гепиң-сөзүң манысына тизден дүшүнип,

гүн-гүнден совадыны артдырып баряр. Дүнйәде тай болмадык чепер халыны докаян хүнәрли эллери хат язманы хем оңаряр.

Ол ыхлас билен үч ай... гүн окандан соң гызы Алтына өз сөзи билен ве өз эли билен шейле хат язяр: «Гызым Алтынжемал жан, көп салам болсун мениң тарапымдан. Мен хат-сорат өврендим, Алтынжемал жан, Амандурды мугаллымдан, какаңдан, Нурыдан, Амандурсундан шол сениң язан хатыңдан соң, соватлы болсаң болмаярмы дийип. Ине шу хаты өзүм яздым, мениң соватсызлыгыма сениң гынаняндыгыңы билип, какаңың ве Нурының гыжалтына чыдаман. Гызым, инди нәме маслахатың бар болса языбер. Мен окап-да билҗек, җогап язып-да билҗек! Эҗең Садап».

Садап өзүниң совадының чыканы хакында берлен шахадатнаманы хем иберди.

Ол өз гызы Алтына биринҗи гезек язан хатына тизден шейле җогап алды:

«Эҗе, салам!

Биринҗи гезек язан ве энелик мәхриң дөкүлип дуран хатыңы 3/III-1941-нҗи йылда алдым. Өзүми гөтерип улалдан чепер эллериң билен язан хатыңы гөзлериме сүртүп, улы бегенч билен окадым. Эҗе, хатыңдан сени янымда ялы гөрдүм ве сөзлериңи эшидип дурдум. Бу нәхили багтлылык!..

Эҗе, сен «Инди нәхили маслахатың болса сора» дийип, өзеленип языпсың. Сени алада дүшүрер ялы этҗек боляң задым ёк. Гизлин сыр диенимиң инди үстүни ачсам болҗак. Саңа шейле дийип хат язмагы маңа какам маслахат берди. Ол эҗең хат билмейәр ве сениң язан хатларың билен гызыкмаяр дийди. Мениң бу «этмишими» багышламагыңы сораярын. Ягшы хош. Өз гызың Алтынжемал».

Алтының хатыны хәзир Садабың өзи окаярды.

Садап хаты дабаралы окап гутарандан соң, әри Мерединң йүзүне гөзүни гүлдүрип серетди:

— Ах, сен аксакгал, сениң бир әвмезлигиң барды-ла. Сен асыл мени ойнап йөрен болсаң нәтҗек? Инди дүшүндим, барына дүшүндим. Йөне өз пейдама алданыңызы багышлаярын. Инди алданман!

Садап шейле дийип, өзүниң чына беримсиз алданаңына өзи хем гүлди.

УМЫДЫ ҮЗҮЛЕНСОҢ

Ол гатнашык эдйән адамларыны тәзеледи. Бу йөнекей тәзелик дәлди. Ол өзүнин түйс диен адамларыны тапды ве олар билен сулхы алышды. Тәзе таньшлары онуң гаррылыга йүз берен беденини енлетдилер ве дүнйәден нәгиле гөвнүни гөтердилер.

Бу нәхили болуш? Онун тәзе достлары жадыгөй болмасынлар? Белки, олар Полла дога ичирендирлер?

Поллының болшуны гөрүп, шейле чен эдйән адамлар хем бар. Нәхили ёл билен болса-да, онун тәзе достлары өзлерини Полла халадып билипдирлер. Олары гөрүп дурмаса, Поллының йүреги быжыклап, үзүлип баряр... Олар кимлер ве нә кәрде гезйән адамлар?

Поллы өтен агшам хем оларың янына гүн яшып, гараңкы дүшүп билдиги гитди ве гиҗәни ярым эдип, өйүне гелди. Онун нирә барянлыгындан, нәме ишләп йөренлигинден аялының хабары ёкды. Йөне әриниң гүн-гүнден йүзүниң ачылып ве гепи-сөзүниң сүйҗәп барянлыгыны аңладярды. Онсоң хем ол өңрәк бир яглыгы долдурып, гыранлык гетирипди. Аялы: «Бу пул сениң элиңе нирeден дүшди?» дийип соранында ол айтманды. Шуларын себәбини сорап билмек хәзир онуң йүрегине дүшди.

Поллы гелип ичерик гирен дессине, аялы оны шейле сораглары билен гаршылады:

— Аю, какасы, сең дүнйә чыкман, пикир эдип отурмаң барды-ла, сен шу гүнлерде нәхили болайдың? Гүн яшып билдиги, нирәдир гидйәрсиң, даңы атырып хем гелйәрсиң. Шу болшуна мен дашындан ядаярын, ненең сен өзүң ядаңок? Сен тиръекхана барып, тиръек чекйәрмиң я-да карт ойнаярмың? Нәме-де болса, сен бир задың ышкына-ха дүшүпсиң. Ханы айт, сен хәзир ниреден гелдиң? Нәмәң болса, маңа айтмалысың — дийип, ондан пугта сорады.

Поллы сесини-үйнүни чыкарман, бөврүне доңуз динини салып дурды. Ол өзүниң ниреде нәме ишләп йөренини хич киме айтмалы дәл. Оңа шейле табшырык берлипди. Догры, ол айтман хем гелйәрди. Йөне аялы җогап алман, эл чекҗек дәл. Ол ене-де:

— Сеӊ нәхили болса-да, менден яшырян сырыӊ бар! — дийип, гаты силтенмек билен дүшегини айры язмага дурды. — Хер ким гизлин йөрмели болса боляр...

Поллы яш аялыныӊ соӊкы айданыны халамады. Шонуӊ үчин онуӊ йүзүне гөзүни алардып серетди-де, пикир этди. «Мениӊ аялымдан якын кимим бар! Мен нәме үчин сырым яшырайын! Бу башыма дүшен хорлуклары мениӊ билен деӊ чекишип гелйәр ахыры. Мениӊ этжек болуп йөрен ишими бу билсе, башы гөге етер. Бегенип айтмалы халыма нәме үчин ондан гизләп йөрүн?..» Ол ичинден шейле дийди-де, өзүниӊ нирeден геленини ве нәме иш билен мешгул болуп йөренини айтмага башлады.

— Хелей, сен хич бир ерде сесиӊи чыкарыжы болмагын! Мениӊ нәме ишләп йөренимн билжек болмасана — бу иӊ говусы. Йөне айт диеӊсоӊ айдайын. Сен бегенжиӊи ичиӊде саклап билмән, гөрен ериӊде айдып йөрмегин. Шу табшырдыгым болсун!

— Ынанмазлыгыӊ нәме!

— Ынанян, йөне иш гаты пугта. Ол йүӊ ве дери сатын алып йөренлери билйәрмиӊ? Мен шоларыӊ...

— Билйән нәм болупдыр билмән? Ол гүнки шу тайдан чай ичип гиденлер дәлми нәме?..

— Хава, шолар! Мен шоларыӊ янындан гелдим. Сен...

— Оларыӊ янында сениӊ нәме ишиӊ бар?

— Юваш. «Дур» дийдим мен саӊа! Олар сениӊ дашындан гөрйән адамларыӊ дәл.

— Айт онда? Мен оларыӊ узын бойлусыныӊ өзүме середишини халамандым. Шол говы адам дәл болса герек, мен саӊа: «Инди оны өйүӊе чагырмагын» дийжек болуп йөрдүм, онуӊ йүреги сап дәлдир...

— Ай, акмак хелей, гой, олардан бейле затлар гөвнүӊе гетирмегин, олар, билйәрмиӊ, бизиӊ дилеглеримизи, окан догаларымызы эшидип ве гөз яшымызы гөрүп, аллатагаланыӊ иберен адамлары-ла. Сен бил, олар сени юрдуӊа элтип, өӊкиӊ ялы отуртжак хем элиӊден таланып алнан затларыӊы гайтарып алып бержек адамлар. Гөрдүӊми, олар кимлер экен! Сениӊ гөвнүӊе гелмесин: олар йүӊ, дери сатын алып йөрен сөвдегәрлер дийип, олар германлы. Большевиклериӊ кастында гезип йөренлер. Оларыӊ икиси хем болкөйнек. Хәзир юрт чалярлар. Бу ерлер билен ягшы таныш болансоӊлар, Эйраныӊ ичини бир гиҗеде гашундан долдурҗаклар. Онсоӊ гөни большевик хөкүметиниӊ үстүне сүрҗеклер. Сен ху-

дай дий-де отур. Биз аңырсы бирнәче гүнден обамыза барарыс. Мен олар билен Гутлымырады, Берди гырык дагыны тапышдырып гойбердим. Олар эййәм Берди гырыга бирнәче табшырык берип, оны дагдан аңрык ашырып гойбердилер. Она менем көп затлары табшырып гойбердим. Сен, хей, дурубер, худай бизе бакандыр...

Аялы аңк болуп галды. Онуң гинден ачылан гөзи әриниң дүрүшдә дөнен сакгалына, товсуз мыртуна, хамлары йыгырт атан бойнуна гарап дуран болса-да, «Г» обасыны, онуң гара үзүмли хаятларыны, озал өзлерининки болан эйванлы ак тамларыны, улы-улы эрик агачларыны... гөрйәрди. Ол бираздан соң өзүне гелди. Ичинде отурмага бир дабан ер берилмедик, өзлериниң мундан он бәш йыл озал зордан гачып чыкан обалары өрән узакда. Ол ере гелип, өңки дережелерини гурамак хакында әри йөне дилде сөзләп билйәр. Ол әриниң шунуң ялы сөзлерини эшидип-эшидип, эшитмез болупды. Шейле болса хем, ол ене бир ынанды. Шоңа гөрә «Г» обасына деррев гөчүп бараясы гелди, йүреги чатлады.

— Чыныңмы шу айданларың? Чының болсады... Бахымрак болсады. Хачан обамыза гөчүп барарыс? Ене нәче гүнден? Ханы ене-де айтсана? Бир айдан дийдиңми? Бир ай — отуз гүн. Не кән?!

— Сен худайыңы чагырыбер!

— Онда мен шайымы тутуберейин?

— Шайың хемише тутук болсун! Бу иш өңүнден айдылып эдилжек иш дәлдир. Хеммеси бир гүнүң ичинде болуп гутаржакдыр. Болкөйнеклер: «Шейле болар» диййәрлер. Онсоңам биз инди хор болмарыс. Ол яглыгы долдурып гетирен пулумы шолар берипдилер. Ене хем дийсем...

— Бейле бир ишиң угрунда гезип йөрен болсаң, сен нәме үчин маңа өңрәк айтмадың? Мен бегенип өләер өйтдүңми! — дийип, аялы бегенжинден агламжырады. Ятжак дүшеклерини биле язмага дурды.

— Вай, йүрегим гысяр! Мен эртире ненең эдип чыкып билеркәм? Сен бир ай дийдиңми? Ах...

Олар «Г» обасына гелип, өңкүлери ялы бай болуп отуржакларына ынанып ятдылар. Йөне укулары тутмаярды.

— Аю, какасы, инди Амангелдини (Амангелди «Г» обасындакы колхозың башлыгы, орденли) батрак эдип, гапыңда саклайжы болмагын! «Бай-бай» дийип, башына

етен шолдур — дийип, аялы ёрганың ашагында ятан еринде әрине табшыряр.

— Амангелди элиме дүшсе, оны этҗегими өзүм билйәндирин — дийип, Поллы оны көшешдирҗек боляр.

Даң агды, хованың йүзи биргеңси болуп ягтылды.

Кулак хенизем көне ёрганың гырасындан сакгалыны чыкарып ятыр. Ол энтеклер ятмакчыды. Өтен агшам өзүниң гизлин сырыны аялының өңүнде ачаны үчин, бу гүн өзүни үстүне гүн догруп ятмага хаклы дийип билйәрди. Аялы хем баякылары ялы: «Тур, иш тап, ишле» дийип, онуң үстүне чөвҗәп дурмады, гайта, бимаза этмеҗек болуп, аягыны сессиз басярды.

Бирденкә мотор сеси эшидилип башлады. Ол сес өрән гаты, эдил гулагыңы ярып баряр. Самолёт булут ялы асманы тутуп, танклар ер билен сүйшүп гелйәрлер. Иң илки бир өзи гелен самолёт листовка ташлады. Обаның илаты олары етен-етен ерден какып алды. Онсоң олары окап гөрди-де, танк билен, автомашын билен гелйән гызыл эсгерлериң өңүнден шат болуп чыкдылар.

— Гелдиңиз, ягшы этдиңиз, өз вагтында гелдиңиз, ёгсам биз немислериң зулумы ашагында галярдык — диен сеслер эшидилйәр.

Бу болшы кулагың аялы гөрди-де, зәхреси ярылан ялы ичерик урукдырып гирди.

— Вай, туравери — дийип, ол әриниң эзякасындан сакгалы зады билен товлап тутды-да силтерледи. — Тур-да, бир ёкарына серет: большевиклериң айрапаланлары гөгүң йүзүни тутуп гелйәр. Вай, турсана! Оларың болуп гелишлерини бир гөрсене!..

Бай саңсыраклап турды, агач кроватың үстүнден эдил эл билен тутулып окланан ялы болуп дүшди, гапыдан ылгап чыкды. Ол самолётлары, танклары, оларың өңүнден чыкып барян халкы гөзи билен гөрди. Онсоң шол бир дуран еринден гозганмага-да гурбы етмән, даш ялы болуп дурды.

— Вай, мен инди налач эдейин! Мени худай тутупдыр. Инди мен булардан гачып нирә гидейин! Гутулара ерим ёк. Хелей, ет болкөйнеклериң үстүне, олар менем өзлери билен... өзлери билен... өзлери нирә гитселер...

Ол шейле дийди-де, йүзинлигине йыкылды. Агзы гум гапды, дишлери даша дегди.

АВ

Гөкбилиң илери янында Гаража даг диен кичижик даг барды. Бу дагың гүнещине бирнәче өйли оба язламага гөчүп гелипди. Обаның гүнбатар башында хор эшикли, он чөвши билен бекленен гарып өйи барды. Ел өйи гайралыгына гышардыпды. Йыкылаймасын дийип, ичинден бәшдирек урлупды. Өйүң ичинде үч адам ожагың дашында отырды. Адамларың бири яшы алтмышдан аган, сакгалы гушаклыгына дүшүп дуран гаррыды. Бири яшы эллиден аган, көсе сакгал, даяв адамды. Бириси болса йигрими бәш-йигрими секиз яшлы жахыл йигитди. Адамлар сүйжүсиз гөк чайы ичип, гүррүңлешип отырдылар. Гапыда бирнәче оглан ойнашып йөреди. Шоларың бирими я-да башга бирими, хорашажа гейимли, яшажык гыз гапы килимини галдырып ичери гирди, онсонам адамларың йүзүне гарап:

— Атамырат кака, яңыжа... яңыжа... обаның гүндогар башында ойнап йөрдүк вели...

— Ай, сачы кесилмиш, аял машгала гүррүңчи болмаз, адамларың янында нәме көрүң бар, өйүңизде ишиңи эдип отурсаң болмаярмы?! — дийип, Атамырат ага гызжагаза гатырганды.

Онда-да ожагаз гыз өйден чыкып өтәгитмән, горкусындан бирнәче ёла кекечләп, шейле дийди:

— Атамырат кака, о-о-обаның гү-гү-гүндогар ба-башындакы акының ичинде бир доржа тай ө-ө-өлүп ятан экени. «Җанавар кимиң тайыка?» дийип, янына барсак, с-си-сизиң тайыңыз экени.

Адамларың үчүсем эшитселерем, эшитмедик болан болуп, дүшүнселерем, дүшүнмедик болан болуп, «Нәме? Нәме?» дийип бирден гыза совал берди.

Гыз геленине пушман эдип, нар ялы гызарып, горкусына өңкүденем бетер кекечләп, гөренже задыны хабар берди. Онсоңам өйден чыкды. Онда Атамырат ага янындакы чай ичип отуран оглана гарап:

— Оглан, ол-а болмандыр, сен бар, гөр, җанавара нәме болупдыр? Нәмеден өлдүкә? Чайыңам гелип ичерсиң — дийип, оглуны тайың янына уграды.

Ашыр барса, бир вагт сил акан гуры чайың ичинде тай арткы аягыны ёкарык галдырып, өлдүрилене-де меңземән ятыр. Өзүниң хем бокурдагы дешилип, ганы ичилипдир. Җанавары нәме өлдүрен болса-да, өзүни өлдүртмежек болуп, кән хорланыпдыр. Он-йигрими әдим бейле янларам пил билен депилен ялы ассын-үстүн агдарылыпдыр. Ашыр муны гөрүп, өйлерине гелди-де, гөренже затларыны болшы ялы хабар берди.

Онда Атамырат ага:

— Болды-болды, хеммесине дүшүндим, оны гаплаң атыпдыр. Гаплаңың хемише эдйән хәсиетидир, бирки гүнден тайың эти порсамага башлан соң, гелип, этинем иер — дийди.

Онсоңам элиндәки чай ичип отуран кәсесини ерде гоюп, янындакы көсе сакгалла:

— Вах, сени, Атагулы, ол-а болмандыр, Нарагызын дөли, инче бил, узын аяк, депел, аяклары секилли, шу вагтдан Атамырат аганың говужа аты бар» дийип, илиң дилине дүшенже япагыды. Өзем екежеди. Хачан улы мал боларка дийип, гуванып йөрдүк. Агшамам җанавар ятагына гелмеди, онда-да хич бейле затлар ядыма дүшмән мейдан отлук болансоң, «От отлап йөрендир» дийдим. Көнелеримиз: «Тайы ат эдйәнче, эеси ит болар» дийипдирлер, шонуң өзи догружа гүррүң. Хич болмажак болса, болмаз экени, өтен йылам өңки тайҗагазымызы мәжек ийипди. Гаплаңам гүйҗи асгыны хорлап, екеллини-икеллини тапяр-да! Барып, барлыларың малына-ха дегмәндир. Сөзүң догрусы, бизиң мал улалдып, оны тойда чапып, байрак алҗак я-да «Пылан ага, атың чыкды, гөзүң айдың» дийилҗек гүманымыз ёк — дийип сөзүни гутарманка, янындакы чай ичип отуран адам:

— Атамырат ага, сен-ә гүррүңиңи агзындан сүйт ысы гелйән огланыңкы ялы эдип, өзүңи дага-даша уруп барярсың. Гүррүңи эдип отурмалы-да, гаплаңы тутманың ягдайында болалы. Егсам ол мал иймәге дүшүнен болса, обада хич мал гоймаз. Оны өлдүрип, дерисине саман дыкмалы боландырыс — дийди.

Онда Атамырат ага Атагула тарап:

— Мениң-ә, Атагулы, өзүң билйәрсиң, яшым ортадан агыпдыр. Билимде ысгыным ёк, еринден турмам азар, сүеклерим дийсең, шакырдашып дур. Гөзүм дийсең, хич зат гөренок, эллерим-аякларым дийсең, сандырап дур.

Ашыр җанам еке, өзем энтек яшрак, нәме этҗегини билеНОК — дийди.

Онда Атагулы:

— Пәхей сени, Атамырат, сен хич зады гайгы этме, гапланы тутмак бир сениң үчин я-да мениң үчин пейдалы зат дәл, оны тутуп болайса, улы илиң пейдасы, оны тутмага оба адамларының хеммеси көмек берер. Ынха мен обадакы эли бош адамлара хабар берейин хем Ашыр җан билен обадакы гапанлары йыгнап, тайың дашында гуралы — дийип, Атагулы Ашыр билен өйден чыкды.

Якындакы өйлере болан ишлери хабар бердилер, обадакы эли бош адамларың хеммеси «көмекчи боларыс» дийди. Атагулы ве Ашыр бирнәче гапан тапып, янларына-да ики саны адам алып, Атамырат аганың өйүне гелди. Онсоң Атагулы өңки отуран ерине гечип:

— Атамырат, обадан эллери бош дөрт адам тапдым, мениң билен хем Ашыр билен алты болярыс. Бир гапланы тутмага алты адам бесдир. Онсонам Ашыр җан билен он-йигрими саны гапан тапдык, хәзир олары гаплаң этден иймәге гелсе, хөкман дүшер ялы эдип гурарыс — дийип, янындакы адамлар билен өйден чыкып, тайың янына уградылар.

Барып, тайың төверек-дашына гапанлары гурдулар. Гапанлар гурланда, яныжа янында болмадык адам бу ерде гапан гурлупдыр дийип, хич айдып билмезди. Гөзүң әйнекли боланда хем, гапанлары гөрүп болмазды. Олары гуруп боланларындан соң, янындакы адамларың бирине: «Сен шу ерде гаравул бол, бир зат душайса, хабар берерсиң» дийип, оны тайың бәри янында гоюп, гүн яшып, гаранкы гатлышанда, оба гелдилер.

Атамырат агаларың өйүнде чай-сув ичип, гиже ярым болуберенде, өйли-өйүне ятмага даргадылар. Адамлар ишлерини гутарып, тайың ызындан гайданларындан соң, гүн яшып, дагың арасында тиз гаранкы дүшмәге башлапды. Биринҗи гиже үйтгешиклик болман, дан атды. Дан атандан, хова ыссы болуп, тайың эти байгушуңкы ялы, тиз порсамага башлады. Гарагушлар порсының ысыны алып, тайың үстүнде гайышярдылар. Гүн яшып, гаранкы дүшди. Гиже ярымдан агыберенде, гапланам өзүне кән серетдирмән, порсының ысыны аңлап, асса басып, юваш йөрәп, хич затдан горкы этмән, йүзүни ал--асмана тутуп, өзүнден башга җанлы җанавар бардыр өйтмән, далмырап, агзыны дийсең хатап ялы ачып, бар-

мак ялы дишлерини чархлап, арлап, тайың янына гелди. Гапланың аррылдысына ерлер, юртлар титрейәрди.

Гапланы гөрен адамың эндамы дыглашып, депе түйи үйшийәрди. Ол гелмәще, тайың үстүне бөкди, бөкенден, дөрт аягам тайың үстүне дүшди. Онсоң җайлашып, этден иймәге отурды. Этден ийип, гарныны гәбердип, йөрәйинми-йөремейәнми дийип, ювашлык билен тайың үстүнден дүшди. Өңки аякларыны гапана дүшүрмән гечирди велин, арткы аягының бири гапана дүшди. Муңа гапланың ичи яныл, тайың дашында гаравулы бардыгыны анлап, гапандан бошажак болуп, арлап топулды. Мунуң аррылдысына даглар-дашлар чайканды. Гапанам гаты улы болмансоң, гаршылык гөркезмән, деррев еринден гопды. Эмма гапаның өзи хер нәче кичи болса-да, гапланың зарбына аягындан бошаман, гайтам, барха беркеди. Гаплаң налач гапанлы ёла дүшмекчи болды. Гапанам шакырдап, онуң ызына дүшүберди. Аннамырат аганың ясанжа айна ялы бәшбармаклы араны бу гапаның агзында зынжырына бекленгиди. Ол дага-даша, чөпе-чөре чолашып, гапланың йөрмегине гаты пәсгел берйәрди. Ол араны гөтерип, агзына алайын дийсе, онуң пәкиден йити бармаклары гапланың агзыны-бурнуны ган-габарчак эдйәрди. Гаплаң ызындан ковгы гелер әтийәч эдип ховлукса-да, араны гаршылык гөркезйәрди. Гаплаң арана алач эдип билмән, ызына бәш әдимден гаңрылып, гахарына хызгарып, ювашлыкдан гүн гүнорта боланда, зордан дагың башына чыкды. Онданам җүлгә инмекчи боланда, аран бир улы арча чолашып, оны арча даңды. Инди гапандан ве арандан бошмаса, ызындан ковгы гелип, ачык эле дүшҗегине гөзи етди. Шо бармана гапандан аягыны дөвүп бошаманы йүрегине дүвүп, диши билен гапандакы аягыны чейнемәге отырды. Дөвүлмедик сүңклерини дөвүп, еринден гобсунып бөкди. Бөкенде, гапана дүшен аягының ярысы гапанда галып, ярпы аяк гапандан бошады. Онсоң гаплаң үч аяк ганыны саркдырып, җүлгә инди. Җүлгеде дагың бир улы говагына гирди-де, аягының ганы акып дурса-да, аягы гаты агырса-да, душманларың (авчыларың) голуна дүшмәнине бегенип ятыберди.

Гапланың гапана дүшен гиҗесиниң эртеси Атамырат ага «Гаравул гелмеди» дийип, битакат болуп, оглуны гапанлары барламага иберди. Ашыр барса, гаравул гоюп гайдан адамлары ёвшандан яссык эдинип, донуны үстүне

япып, юмшак дүшегиң үстүнде ялы хорлап ятырды. Гапанларың бири болса ёк, тайың эти дийсең ийлипдир. Муны гөрүп, Ашырың гахары гелип, ятан адамың бөврүне депди.

— Ханы, Дурды, маслык ялы болуп ятма-да, болан затлардан хабар бер — дийди.

Онда Дурды, хә диймән еринден галды, онсоңам гөзүни овкалап:

— Ашыр, билмедим, нәме боландыгыны, укым гелдими я-да башга бир зат болдумы, оба-да гитмәге ялтаныл, гапана бир зат дүшсе, оянарын өйдүп ятыбердим — дийди.

Онсоң Ашырың гахары гелип, болан ишлери Дурда хабар берди. Олар маслахатлашып, араның ызыны алып, нәме боланыны хөкман билмеги йүреклерине дүвүп, илерлигине гидибердилер. Оглы хем гелер вагтында гелмеди велин, Атамырат аганың йүрегине ховсала дүшүп, ене бир адамы гапанлары барламага иберди. Ол адам болан ишлери гөрүп, ызына ылгап гелди-де, гөрен затларыны Атамырат ага хабар берди. Атамырат ага Атагулыны чагырып маслахатлашды, Вагт гечмәнкә, обаның хемме адамларына хабар бердилер. Обаның таяк тутаны, яшулы, яшкичи адамлары эллерине дүшен затларыны, берденке диймән, пычак диймән алып, араның ызыны ызарлап гидибердилер. Обадан чыканларындан, дагың дүйбүне етмәнкәлер, адамларың көпүси ядап, ызларына гайтды. Булардан галан дөрт адам Атагулы аганың ёлбашчылыгы билен ыз ызарлап гидибердилер. Барярка-лар, дагың башына чыкдылар.

Ашыр Дурды билен дагың үстүнден барярка, бирденкә араның ызыны йитирип, о яна, бу яна «Нәме болды» дийип серетсе, гана дучар болдулар. Ганың ызыны ызарлап бармана, арча саташып, гапаны тапдылар. Гаплаңың гапандакы аягыны гөрдүлер. Онсоң гапаны эллерине алып, ганың ызына ызарлап жүлгә индилер. Ган ызы булары улы говага элтди. Инди говакда гаплаңың бардыгына гөзлери етип, нәме этҗеклерини билмән дуркалар, дагың башындан гелйән дөрт адама гөзлери дүшүп, олара эл буладылар. Адамлар хем булары гөрүп, ярым сагат гечип-гечмәнкә, янларына гелдилер. Геле-гелмәше гуры арча йыгнап, говагың агзында от якдылар. От яканларындан, гаплаң түссә чыдап билмән, говакдан чыкып харлап, Атагулы ага топулды. Мунуң харрылдысына

даглардан хем түйс шонуң ялы сес чыкды. Даглар көмеги билен гапланы гаты кән ялы этди. Бу харрылда адамларың эндамлары тикенеклэп, депе сачлары үйшди. Адамларың үйшенине гапланың гөзи етип, өңкүденем бетер харлап, Атагулы аганың келлесине агыз урды. Муны гөрүп дуран адамларың бири бармак ялы гүлле билен долдурылан берденкэни атды. Гаплан яраланды. Онда-да яраланмадык ялы, Атагулының келлесини агзындан бошадып, түпеңи атан адама топулды. Ол адама гапланың топуланыны гөрүп, гөвресини гайрак чекип, чеп голуны онуң агзына тутдурды. Гаплаң голы чейнемэге дурманка, саг элиндэки жөвхер пычагы билен гапланың голтугындан урды. Жөвхер пычак онуң ашагындан бойласа-да, хич зат болмадык ялы, авчының голуны чейнемэге дурды. Муңа адамлар хайран галып, оларың бири гысгажык онбиратар билен дуран еринден түпеңледи. Ок гапланың жайлы еринден дегип, гаплаң жансыз йыкылды.

Атагулы ага-да келлеси гапланың агзындан бошандан, ысгыны гачып, эсси айылып, дуран еринде отуры берди. Мунуң келлесинден ган акмага дурды. Ёлдашларының бири көйнегини йыртып, онуң келлесини сарады. Ол бейлеки авчының хем голуның этлери мазалыжа чейнелипдир. Ондан хем ган акыберди. Олам ёлдашларының бирине элини саратды. Шу халда ики ялы, дөрт адам, гаранкы гатлышанда, гапланың дерисини гөтерип, Атамырат аганың гапысына гелди.

— Ав жанлы-да? — дийип соранлара:

— Ав ганлы! — дийип, авчыларың хеммеси бирден жогап берди.

БАТЫР

Мен сизе бир сурат гөркезейин, шоны хайсы бириңиз тангыр болсаңыз танаң! — дийип, Ыляс Гутлымырат Батырларың өйлеринде отуран өз ден-душ йигитлеринин янына гелди.

— Гөркез ханы, тапарыс, танаман нәме болупдыр? Гыз суратымы? — дийип, йигитлер онуң дашардан голтугына салап гелен, хәзир хем голтугындан чыкарман дуран элине серетдилер.

Ыляс оларың «Гыз суратымы?» диймеклерине гүлди ве эли билен голтугындан уллакан газет алып чыкарды. Онуң үчүнжи сахыпасыны гиңден язды-да, достларының йүзүне тутды:

— Ине шу сураты — командирин суратыны хайсы бириңиз тангыр болсаңыз танаң!

Ол сурат яшларың пикирини өзүне чекди. Серетдилер. Онуң ярашыклы отурышына, ясы эгинлеринин үстүнден ашырылгы харбы снаряжениесине, якасындакы кичи командирлик белгисине, дөшүндәки гызыл орденине гөзлери гидип серетдилер. Эмма Ылясың сураты өзлерине голайлашдырман тутуп дурмагы себәпли, онуң кимдигини танап билмедилер.

Ахыры болмады.

— Ким-айт ол? — дийип, Ылясдан сорадылар.

Ол:

— Айтжак дәл, өзүңиз танаң! — дийди.

— Голайрак тут онда, танатжак болсаң!

— Килчерме...

— Ал бәрик — дийип, ахыры Ылясың сынындан пугта япышдылар. Ол гачалгасыз галанындан соң:

— Өзүңиз танап билмесеңиз, менден айдан ёк — дийип, газети шейле шерт билен элинден гойберди.— Алың, середип гөрүң, йөне велин онуң хакында язылланлары окамага гезеги маңа бериң. Сизден хайыш эдип сораярын. Мен онуң хеммежигини эдил сув ичен ялы эдип, бир демде окап берейин. Мен оны шу гүн эртирден бәри бәш-алты гезек окадым. Иң илки эҗеси билен какасына

окап бердим. Олары бегендирдим. Ондан соң болса өңүмден чыканлара шу окап берип гелшим... Муны окадыгынча, окасларың гелйәр. Шу гүнлер мениң ишим Батырларың сөвеш ёлларыны окап өвренмек. Яшасын, мениң шу йыл Гызыл Гошун сапына гитжек йылым. Мениң атлы гошунда гуллук эдесим гелйәр. Хов, бу газетиң шу гүн мениң элиме нәхили дүшендигини сорасаңыз-ла. Мен шу гүн эртир ир билен района гидипдим. Чайхана бардым велин, онда отуранларың хеммесиниң элинде шу газет, башларыны галдырман окаярлар. Маңа оларың гөзлери дүшенсоң, ерли-ерден: «Гөзүңиз айдың-да, гөзүңиз айдың» болдулар. Мен оларың нәме үчин бейле дийиәндиклерине дүшүнмән, аңк-таңк болуп дурдум. Ине шонда олар маңа шу сураты гөркездилер. Мен шол сагадың өзүнде танадым. Онсоң бу газети алдым-да, бәрик ат депәйдим. Базара нәме иш билен бараным болса шол чайханада ядымдан чыкыпдыр. Гөрүң, мен нәхили багтлы, бу газет иң илки билен мениң элиме дүшди. Почтальонымыз газет алмага баряп экен, ол орта ёлда мениң өңүмден чыкды...

Хәзир Ыляс айдып дуранларына гулак асян ёкды. Яшлар газети онуң элинден алан дестлерине, ол командириң кимлигини танадылар. Өз обаларының йигиди, онда-да өзлериниң шу кичижик обаларында огланлыкдан биле ойнап өсенлери, мекдепде биле оканлары, өтен йыл өзлериниң Гызыл Гошун сапына уграданлары, соң болса хат алшып дуранлары — Амандурды. Йөне олар оны илки гөренлеринде, танап билмәнлерине азажык-да ахмыр чекмедилер. Амандурды обадан гидендәкисинден үйтгәпдир. Гызыл Гошуның эшиги оңа ярашыпдыр, ёгнап эгинлери үстүнде адам отурыбермели болупдыр. Онуң йүз-гөзүни тутушы хем огланлыкдан сайланып гиденлигини гөркезип дур.

— Амандурды!.. Батырлык орденини алыпдыр!.. Алты ага билен Чепер эжәң янына гидәлиң!.. Барып, олары гутлалың!

Олар Амандурдыны танан дестлерине, шейле дийип, хеммеси бир агыздан йүрек жошгунлыгында айтды.

Онсоң олар газетиң Амандурды хакда язылан ерини Ыляса етирмән, өзлери окамага башладылар. Окадылар. Гызыкмаклык билен дили етишдигинден окадылар. Онсоң Амандурдының обадакылыгыны ятламага гечдилер. Олардан бири:

— Амандурды бизден зор чыкды, ёгсам ол гөрешенде менден йыкыларды — дийди.

— Эмма сениң хасабыңы чыкарып берйән кимди? — дийип, бейлекилери оңа гаршы чыкдылар.

— Осоавиахим членлериниң ичинден иң мерген болуп чыкан кимди! Гиҗе Артыкларың илерсиндәки гара үзүмли хаята гирип гизленен ики саны гачакчыны тутуп, бир өзи өңүне салып, оба Советиниң канцелярына алып гелен кимди? Шол Амандурды дәлмиди? — дийдилер...

Бу вагт шу өйүң сегсен яшлы гаррысы Гутлымырат батыр ички отагда, демир пежиң гапдалында бир гысым болуп, йыгрылып отырды. Ол яшларың гүррүңине гулак асмаярды, өзүниң батырлык улумсылыгыны саклап, ичини гүрледип отырды. Белки, ол хәзир өзүниң гечен узак ёлларыны, дүнйәден дааны аҗы ве сүйҗүликлерини ядына дүшүрйәндир. Онуң болуп отурышыны гөренинде, дүнйәни дүшүнден гечирип, ызындан середип гөрйән ялы ве шоны пикир эдйән ялыды. Ол өзүниң сакгалдашы, гүнде- гүнаша чыкып, тә эртирден агшама ченли биле күшт ойнаяны—Торум батыр ёгалалы бәри, өйден чыкман, шейле ичини гүрледип отурян болупды.

Йигитлериң газет окаян сеслери, өзара гүррүңлери оңа гелип дурярды. Эмма өзүниң пикир бермезлигинден оларың нәме хакда гүррүң эдйәндиклерини ол билмейәрди. Яшларың бириниң өр туруп дуран ерде: — Амандурды бизден зор чыкды — дийип, гаты айтмагы гаррының гулагына әшгәр дегди. Гаррының үнсүни яшларың гүррүңлерини эшитмәге чекди. Ол ичини гүрледип отурмагыны гойды-да, гүррүңе гулак асды. Гепленйән геп Амандурды хакында. Яшларың дилинден Амандурдының адыны ызлы-ызындан эшитди. Онсоң өзи хем Амандурдыны ядына дүшүрди ве онуң хакында бир тәзелик бардыр дийип билди. Онуң хем өз доган огланының оглы — Амандурдыны гөреси ве онуң хакында эшидеси гелйәрди ахыры. Онсоң ол:

— Гурбан, нәме, Амандурды гелйәрмишинми? Ондан нәме тәзелик бар? — дийип, отуран еринден гыгырып, өз агтыгындан сорады.

— Вах, Батыр ага, мен иң илки билен сизе бушлаҗак болуп гелипдим-ле — дийип, Ыляс отуран еринден бөкүп турды-да, Амандурдының батырлыгы хакда окалып гутарылан газети алып, Гутлымырат батырың янына барды.

— Батыр ага, Амандурды бизден зор чыкды, хеммэмизден зор чыкды, йөне-де бир зор чыкмады, гаты зор чыкды. Ынха, гөр, онуң сураты газетде чыкарылыпдыр хем ынха онуң эден батырлыклары хакында язылгы, газетиң бүтин бир йүзи долдурылыпдыр. Оңа орден хем берлипдир. Ынха середип гөр, гызыл орден — батырлык ордени онуң дөшүнде ловурдап дур. Бу ордени Амандурдының дөшүне Калинин өз эли билен дакыпдыр.

— Оңа ордени Калинин дакыпдыр дийдиңми? — дийип, Гутлымырат батыр өзүниң көнелишен гөзүни командырың гызыл орденинин үстүне мэхрибан гездирди. — Мен ёлдаш Калинини гөрүпдим. Мундан он бэш йыл озал гөрүп, онуң билен эл-эле берип гөрүшдим. Ашгабат шэхеринде, Дайханлар өйүнде... Ол өрэн алчак адам экен Биз оңа шол ерде түркмениң барып ятан гырмызы донуны, гаракөли телпегини гейдирипдик, тирме гушагыны гушапдык. Ол шонда:

«Мени нэме бейле безейэрсиңиз? Мениң аялым бар ахыры» дийип, биз билен дегшип гүлшүпди. Ол шонда бизе айдыпды: «Түркмен халкына сыным отуряр, түркмен азатлыгы сөййэн батыр халкдыр» дийип. Онсоң ол Калинин ёлдаш шол ерде түркмен йигитлериниң батырлыгыны хем иш башаржаңлыгыны хемише гөзүнден салмажагыны айдыпды...

Ыляс гаррыны шатландырандыгына бегенип, ене-де Амандурды хакында айтмагыны довам этди.

— Батыр ага, Амандурдының дөшүне батырлык орденини нэме үчин дакыпдыр дийип сорасана? Ине газетиң шу еринде: «Ленинград шэхеримизе ховп салан, шол шэхеримизден топ окы етерлик узаклыкдакы ве арачэги бозуп дуран душманлары — ак финлери Гызыл Гошунымызың дерби-дагын этмек сөвешинде Гызыл Гошунының кичи командири Амандурды горкыны-үркүни билмэн, өзүниң ширин жаныны гайгырман, өз батырлыгыны гөркезди дийип, полатдан эдилен беркитмелериң ичинде пулемёт атып отуран ак финлериң үстүне Амандурды галың хем совук гарың йүзи билен сүйшүп барып, энчеме гезеклер гранат ташлады. Ол хер гезек гранат ташланында, шол беркитмелерде ятан душманларың күлүни гөге совурды...» дийлип язылыпдыр.

Ыляс шунуң ялы эдип, өз хорматлы гаррыларына шу гүнки өзүниң Амандурды хакында оканларының барыны екэн-екэн эдип айдып берди.

Гарры эшитди. Онда-да сегсен яшлы гарры, озаллар өз халкыны эзйэн ак патышаның буйругы чыкян, шол вагтлар өзүниң йигренйэн шэхери Петроград шэхерини— хэзирки Ленинград шэхерини бу гүнки гүнде өз яшларының эллерине яраг алып, оны белент сөйги билен горап дурмакларына бирҗик-де гең галман диңледи. Ак патышаның күлүни гөге совуранларың шол шэхериң ишчилеридигини, инди ол шэхериң өзлериниңкидигини, көне ады ташланып, Ленинград шэхери боландыгыны, өз обаларындакы колхоз мейданларыны сүрүп йөрен тракторларың ве өз обаларыны ягтыландырып дуран электрик машынларының шол шэхерден — Ленинград шэхеринден чыкып гелйэндиклерини, өз аграномлары Иваның ве онуң аялы, өз обаларының докторы Галинаның ленинградлыдыкларыны хем өз якын гоңшулары Дурдының Аман диен оглуның шол шэхерде институтда окаянлыгыны ол гарры билйэрди ахыры.

— Амандурды, хакыкатдан-да, батыр болмалыдыр. Онуң аслы бардыр — батыр галагы батыр болмалыдыр — дийип, гарры дикгерди. Онуң шу вагт гаррылыкдан еңлип башлан гөвресине Амандурдының батырлыгыны эшитмеги кувват берен ялы болды. Белки, шейле болса-да шейледир, ол яйрап отурмагындан йыгнанып, өзүни тиҗеди. Онсоң гөзүни ене-де командириң суратының йүзүнде гездирди, сурата йөне бир серетмек билен-де канагатланман, оны хамлары йыгырт-йыгырт болуп гиден көне бармаклары билен-де мэхирли сыпалашдырып гөрди. Онсоң ене-де:

— Аслы бардыр йигидиң — дийип, яңкы айданларыны гайталады. Шейле диймек билен онуң бир зады гүррүң береси гелйэндир. Белки, ол шу ерде өзүниң батыр адыны нэхили аланлыгыны айдып берер. Ол ялаң бир мынасыбет билен гүррүң берйэндир. Өз башындан гечиренлеринден ве өз гөрүп-эшиденлеринден онуң эдип берен гүррүңи өрэн ерликли ве хасаплыды. «Ак патыша йыкылыпдыр, онуң адалатсызлыгына чыдап билмэн, оны өз халкы йыкыпдыр, инди патыша болҗак дэлмишин» диен өңүни алдырмаян хабар обаның ичине дүшүп, дилден-диле гечип яңланды. Оба илаты аркасындан агыр йүк дүшен ялы еңиллик билен дем алыпды.

Ине, шол гүн Гутлымырат батырың хем шэхди ачылды, гөзлери гүлди, дили сайрады. Ол шонда гоңшы өйлерине өз шатлыкларыны айдышмага үйшен адамлара

Гөкдепе уршуны гүррүң эдип берипди. Ондан дөрт-бәш йыл соң «Совет хөкүмети байларың ер-сувуны элине алып, олары ерсиз-сувсуз гарып, батраклара бержек» диен хабар оба яйран гүни, «Түркмен халкының тарыхы ер-сув үстүнде гөрешден ыбаратдыр» дийип, гарып-батракларың ерсиз-сувсуз нәхили хорлуклары чекип гелендиклерини айдып берипди. «Түркмен йигитлери Ашгабат — Москва атлы йөрүшине гитжеклер» диенлеринде, ахал-теке атларының башга атлардан пархлыдыгыны сөзләпди ве ене шуның ялылары... Инди нәмәни гүррүң эдип берерка? Белки, ол инди өзүниң батырлыгыны, өзүниң батыр адыны нәхили аланлыгыны айдып берер. Йигитлер онуң өзи хакында айтмак ислемейәнини, өвүнип отурмагы халамаянлыгыны билйән-де болсалар, инди бу өз батырлыгыны ве өзүниң батыр адыны нәхили аланлыгыны айдып берер дийип дүшүндилер.

Ол бираз вагт геплемән, йигитлериң йүзүне, онсоң гапа середип отурды. Онуң шу отурышындан узак йыллары гөз өңүне гетирйәнлиги, өз ватанының азатлыгы угрунда нәхили гөрешлерде боланлыгы, өзүниң он бәш яшында ат үстүне чыканлыгы, билине гылыч дакынанлыгы, Көпетдагың дар жүлгелериниң ичинде, учурдым гаяларың йүзүнде, гунан атың үстүнде эдил гурт ялы болуп гезенлиги бир-бириниң ызындан ядына дүшйәнлиги гөрүнйәрди.

Гарры гүррүң бермәге башлады, эмма велин ене-де өз батырлыгыны айтман, өзүниң батырлык тәлимини алан башга бир батыры хакында, шол батырың неслинден боланлыгына шу гүн гуванып отуран батыры хакында айтмага отурды.

— Биз Гылыч батырың галагыдырыс. Гылыч батырды. Онуң горкыны-үркини билери болмазды. Ол йыллар ягычылык-аламанчылык йыллары. Шол йылларың бир гүни обаның илери четинден бир аял этек алты, ең еди болуп: «Гылыч батыр ялы батыры болан илиң оглы зынданда эли-аягы күндели отурмаз, хич ким оны гапдалың ашагында отдурдып билмез» дийип, улили билен гыгырып гирди. Онуң өңүнден иң илки билен чыкан Гылыч батырың өзи болды. Ол аял Гылыч батыры озал гөрмән экен, онуң салгыны хем ягшы эшитмән экен, йөне онуң ады билен гелен экен. Гылыч батыр оңа танатман дурды-да, онуң хабарыны алды. Гылыч батыр ол аялың: «Мен Гылыч батыр дийип, алыс ерден гелдим. Сиз, ягшы

йигит, яшыңыз узак болсун, маңа Гылыч батыры гөркезип бериң. Дүйн мениң екеҗе оглумы даг чапавуллары гелипдир-де, мейданда одун йыгып йөрен еринде яныныӊ дүеси-зады билен алып гидипдир. Мен Гылыч батырдан оглумы — екеҗе баламы алып гелмеги соражак. Мен бир гарып дул хатын. Оглумы пул дөкүп алып билҗек гүманым ёк» дийип берен гүррүңини эшитди.

Онсоң батыр оңа шейле дийди:

«Еңңе, Гылыч батыр хәзир обада ёк. Ол, ынха, гелер велин, биз оңа сизиң гелениңизи ве арз-халыңызы айдып берерис. Сиз Гылыч батыр дийип гелен болсаңыз, онда болупдыр. Ол сизиң мөхүмиңизи битирер. Сиз ондан тарап аркайын болуң-да, өйүңизе барып, аркайын отурыбериң. Оглуңыз тизден өйңүзе барар. Яныныӊ дүеси-зады билен барар». Шунлукда, батыр ол аялы аркайын эдип, ызына гайтарды. Онсоң болса ол обаның сайлама йигитлерини йыгнап, шол аялың оглуны алып гелмегиң ёлуны маслахатлашды. Обаның йигитлери батырың пикирини макул тапдылар. «Нэме дийсеңиз, биз бар» дийдилер. Он атла батырың өзи атлыбашы болуп атланды. Йигитлер, мен шонда хениз йигримә етмедик өзлериңиз ялы огландым. Батыр маңа-да атлан дийди. «Батыр гөре-гөре болар» дийди. Гитдик. Батыр өрән парасатлыды. Ол шол аялың айдып дуран сөзлеринден, онуң берен салгындан онуң оглуны хайсы ериң чапавулларының алып гиденини билипдир. Ол атының башыны белли бир угра догрулап, гөни шол тарапа сүрди. Горкыны-уркуны билмән, өңден атыны горгунладып баряр. Онуң ызы билен бармагам бир батырлыкды. Көпетдагың ичине уруп, дар җүлгелериң ичини сөкүп баряр. Онуң өңүнден чыкан, ёлундан бөкдеҗек болан болмады. Шол баршына ахыры атың башыны Б... ханың кичиҗик, ики дагың арасында гысылып отуран галаҗыгына етип чекди.

Бизи ханың бирки саны нөкери гаршылады. «Гелиң, дүшүң, мыхманлар» дийип хорматладылар.

Батыр атындан бөкүп дүшди ве олардан өзүни ханларының янына алып бармакларыны сорады.

Ол нөкерлерден бири хана хабар бермек үчин галаның ичине гитди. Бизиң соңундан эшидишимизе гөрә, хан аялларының арасында кейпи-сапада отуран экен, батырың гелшини халамандыр. Эмма хер халда өзүни өз нөкерлериниң арасында, өз галасының ичинде ховпсузлыкда дуюпдыр. Онуң пикири-зикири башга тарапа ги-

дипмишин. Ол бизиң гелмегимизи: «Өзлериниң есирлерини пул дөкүп алмага гелендирлер» дийип, өз янындан чак эдипдир. Хатда шунуң үчин батырың өз янына гелмегини нөкерлерине буйрупдыр.

Батыр ханың янына уграды. Меретлиниң какасы икимиз хем онуң ызы билен бардык.

Хан өзүниң вагтыны хошлукда гечирйән өйүнде муртуна бат берип, гөк мавут чәкмениниң ичинде гүберилип отыр.

Батыр мертлик билен салам берип, онуң янына гирди. Хан аграслык билен гаш-габагыны галдырды, онуң батырың саламыны алшы хем шол болды.

Ол улумсыланып билшинден улумсыланяр. Үстүне барландан соң, улумсыланмага өзүни хаклы хасап эдйәрди. «Баш эгип» гелен бу мыхман онуң гөрен дережеси дәлди.

«Ханың бу ясама» болушлары батырың суссуны басып билермикә? Батырың гахарыны гетирмесе-де бири» дийип, биз пикир эдйәрдик.

Гылыч батыр онуң улумсылыгына пикир бермән, догры гаршысына гечип, айбогдашыны гурды-да отурды. Батырың шол ерде отурып, ханың йүзүне середиши онуң болуп отурышыны масгаралап гүлеси гелйән ялыды. Онсоң ол хана дөзүмли эдип шейле дийди:

— Хан ага, бизиң саламымызы алмасаң-да, хабарымызы ал! Биз мыхман-да дәл, я арзачы-да дәл!

Гылыч батырың бейле диймеги барып ханың быкынына самсыкландан энайы болмады. Хан тисгинди-де, өзүниң аграс йүзүни галдырды, гөзүни петредип, гинден ачды. Шонда онуң гөзи батырың чытылып дуран йүзүне, аларып дуран гөзлерине дүшди. Онсоң ол туруп, дашарык яззыны берҗек ялы я-да: «Муны мениң үстүме нәме үчин гетирдиңиз?» дийип, кимиң үстүнедир гыгырыберҗек ялы болуп, галпылда дүшүп дурды.

Ол хайярлык эдип гыгырмады, дашарык-да яззыны берип-тачып гитмеди. Шу халатда онуң ики саны нөкери биллери гылычлы, муртларыны товлап, ичерик гирди. Хан оларың гирмеги билен эрсди. Ене-де өңки хетдине етди. Ол батырың хабарыны алмак билен болман, өзүни улы эдип гөркезжек болмагы билен болды. Онуң бейле этмеги озал-да гахарлы гелен батырың гахарыны ягшыҗа гетирди.

— Онда хабарымы өзүм берейин — дийип, батыр гы-

лыжының сапындан пугта япышагада, бир дызының үстүне галып, шейле дийди:

— Дүйнки гүн сениң нөкерлериң бизиң мейданда одун йыгып йөрен биримизи алып гайдыпдыр.

Хан ене-де батыра середип, өңки дережесине етди. Онсоң гөзлерини петредип:

— Янының дүеси биленми? — дийип, онуң өзи Батырың өңүне дүшүп, гайта, шоны берип, башыны гутармагына мүң-де бир разы болды. Онсоң яңкы гелип янында диренип дуран нөкерлериң бирине гахар-газабы билен гыгырып, шейле буйрук берди:

— Дүйнки гетирен есириңизи хәзириң өзүнде буларың өңүне салың! Янының дүеси-зады билен! Тиз болуң!

Онсоң ол батыра йүзленип:

— Биз мыхман сөендирис. Мыхманы өз атамыздан-да улы гөрйәндирис... — дийди.

Батыр шол бир йүзи чытыклыгы билен ханың янындан турды. Онуң хан билен сөзлешере башга сөзи ёкды. Йөне велин даш чыкып уграмакчы боланында, хана:

— Индиден бу яна сениң атлыларың бизиң төверегимизе дүшсе шу вагтдан билип гой, шунуң ялы эдип галаңы башыңа юмрарын. Сен шуны хемише билип гой! — дийип, өзүниң ахыркы айтҗагыны айтды-да чыкды.

Хан ене-де:

— Уградың бахымрак! — дийип гыгырды.

Батыр гитсе-де, мен огланлык эдип, ханың янындан гитмән, онуң болшуна томаша эдип дурупдырын.

Ханың нөкерлеринден есирлерини бошатмага гиденлеринден бейлекилери өз ханларының йүзүне догры бакып дуруп:

— Хан ага, нәме бейле этдиң? Олар бизден алып гиден адамларыны ве малларыны мугтдан гайтарып берйәрми нәме, биз гайтарып берер ялы? — дийдилер-де, өзлериниң эллерине дүшен олҗаларының мугт берип гойберилмегине өз нәразычылыкларыны билдирдилер.

Хан надарлыга салып гыгырды:

— Акмаклар, ай, акмаклар, гепе дүшүнмез акмаклар!.. Бизеде дүшүниң ахыры, сиз бир хедер эдилйән адамлар болсаңыз, онда мениң үстүме шейле ягы дөкүлермиди! Душман сизи аягына япышан палчыкча гөрмәнсоң, мениң үстүме гелип, башымда гылыҗыны ойнадяр. Сиз дүшүниң, мен онуң адамсыны бермедик болсам, онда бу вагта ики эгнимиң үстүнден келләм ере гачҗак-

ды. Мениң шоңа гөзүм етди. Берип гойбериң диййән мен сиз харамзадалара! Мен олардан зат алмакдан гечдим. Башым гутулса боляр!.. — Хан шейле диййип, гыгырып, ёла салмага өзи чыкды.

Шейлелик билен, батыр шол гарры аялың екеже огланы янының дүеси-зады билен алып, ханың галасындан чыкды.

Екарыңа гаранында, диңе асман гөрүнйән, ики тарапы гиден бейик даглык дар жүлгә дүшүп, гайдып гелйәрдик. Батыр өзүниң бу ере дүшүп, диңе өз есирлерини алып гайдып бармагана йүреги жай болман, гөзүни ач гурт ялы төверегине гездирйәрди. Ине шу халатда гапдалымыздан — гара дашларың арасындан башы гара чаршавлы аял чыкды. Оны гөрмәге гөз герекди. Гөзлери сүрмели, бойы сырдам. Биз оны гөрдүк-де танадык. Ханың янында гөрүпдик. Ол Гылыч батырың ханың янында болшуна ве шунуң ялы хем ханың Гылыч батырың янында болшуна четде дуруп сын эдйәрди.

Ол аңырдан гелшине гөни батырың янына голайлады, шейле дийди.

— Мен сиз диййип гелдим. Сиз мени хем өзүңиз билен алып гидиң. Мен сиз ялы батыр гөрен дәлдирин. Диңе сизиң шу батырлыгыңыз үчин сиз диййип, өңүнизден чыкдым. Сиз мени хем шу горкак ханың зулумының ашагындан гутарың! — Ол шейле диййип, батыра ялбарярка, онуң гара гөзүнден яш боюрдап акярды. Ол өзүниң ханың бәшинжи аялыдыгыны, етим галып, ханың элине дүшендигини айтды.

— Биз билен гитмәге өзүң разы болсаң, онда мүн атың сыртына — диййип, Батыр онуң йүзүне серетди.

Гарры гүррүң берип, шу ере етенде, бир оглан гапа аяк алдыгына ылгап гелди-де:

— Амандурды гелди! — диййип, ене-де шол гелши ялы ызына ылгап гитди.

Мундан соң йигитлер гаррының гүррүңи билен гызыкланмадылар. Муны онуң өзи хем билди. Эмма ол йигитлере «Дуруң» диййип, айданларындан бир жем ясажак болян ялы, гүррүңиниң ики башыны бир ере гетирип, шейле дийди:

— Бизиң аңрымыз ине шейледир, йигитлер. Амандурдының батырлыгы не шөхратлы, не улы батырлык. Ол Гылыч батыр ялы бир обаның я-да илиң батыры болман, ол улилиң батыры. Онуң батырлык шөхраты хем шейле

улы... Йигитлер, сизиң хеммәңиз хем юрдумыз үчин, бизиң азатлыгымыз үчин, өз гелжегиңиз үчин батыр болмалысыңыз. Йөрүң, онда, йигитлер мени хем өзүңиз билен Амандурды җаның янына алып барың, онуң суратына бу көне гөз билен середип, мәхрими хем гандырып билмедим. Йөрүң, ханы, гүррүңи онуң өзүнден эшиделиң.

— Биз Амандурдыныңка барярыс, батыр ага — дийип, яшлар өз гаррыларына айтдылар-да турдулар. Гутлымырат батыр хем турды. Олар Амандурдының янына барҗаклар ве онуң батырлык орденини гутлаҗаклар.

Дынч алынян гыш гүни эртирден бәрки майыллыгыны саклап, ортадан агыпды. Олар оны дашарык чыкансоңлар билдилер ве өзлериниң шейле көп отуранларына geң галдылар.

МЕРГЕН

Ол өтен агшам өйлерине айсыз гараңкы гиҗәниң сагат бирлеринде гелди ве өзүниң шейле гич гелмегинден бирҗик-де йыгрыкман, гапыларыны гаты-гаты какды.

— Ачын!

Бу яңы йигдекче чыкан, узын бойлы, гырмызы донуң үстүнден пальто, акгайма тахяның үстүнден папак геййән, клубың оюн кружогына гатнашян, ёлдашлары билен отурышмагы, шонда ичмеги халаян колхозчы Нурыды. Ол гапыларыны ене-де какды.

Бу вагт онуң гиден ерини, гезип гелен ерини идемейән «ир гитдиң я-да гич гелдиң» диймейән гарры атасы хор чекип, уклап ятан болса-да, гайгычыл гарры энесиниң гөзлерине укы гелмейәрди. Оглуның шу вагт болуп гелмезлиги оны ынҗалыксызландырыпды. Ол оялы-укулы ятан ерде, оглуның тиркешйән йигитлерини, барян ерлерини бирин-бирин гөзлериниң өңүнден гечирди. Өңрәк гиҗәниң шу вагтлары оглуның серхош болуп гелени онуң ядына дүшди. Ене-де серхош болуп гелер горкусыны эдйәрди. Геп гелшириҗи ве геп гездириҗи аялларын: «Оглуң Анналара көп баряр, онуң әринден айрылып гелен гызына йүпек гыначлык алып беренмишин» хем-де Меретлиниң доганлары: «Бизиң өйүмизиң яныдан гечме» диййип, Нура айдыпмышларын» диййип, айданларыны ол шу вагт өз дилинде өзи хем текрарлады. Шонда гарры энәниң йүрегине ховсала, сүңңүне галпылды дүшди. «Ол бир задың үстүнден бараймаса боляр, маңа ил ялы аркайынлык ёк диййәр. «Муны өерсек, хакындан чыкдыгымыз болар. Нурберди җан хем шунуң ялы болуп етишипди. Ол карт ойнуна хем баш урупды. Оны өердик, өйли-ишикли этдик. Оңа шондан соң акыл гелди. Ол инди гелнинден бидин бәш көпүги хем соваток. Мунам инди хөкман өермегимиз герек» диййип, гарры эне гахар билен ёрганы башына чекди. Ол инди оглы геленде, оңа айтҗак затларыны пикир эдйәрди, гапы шол вагт какылыпды. Гапы биринҗи гезек какыланда, оглудыгыны билди. Онсоң өзүниң йылҗак, эмма уклап билмән ятан ериндең оглуна диймекчи болуп яңкы пикирленен затларыны хем уну-

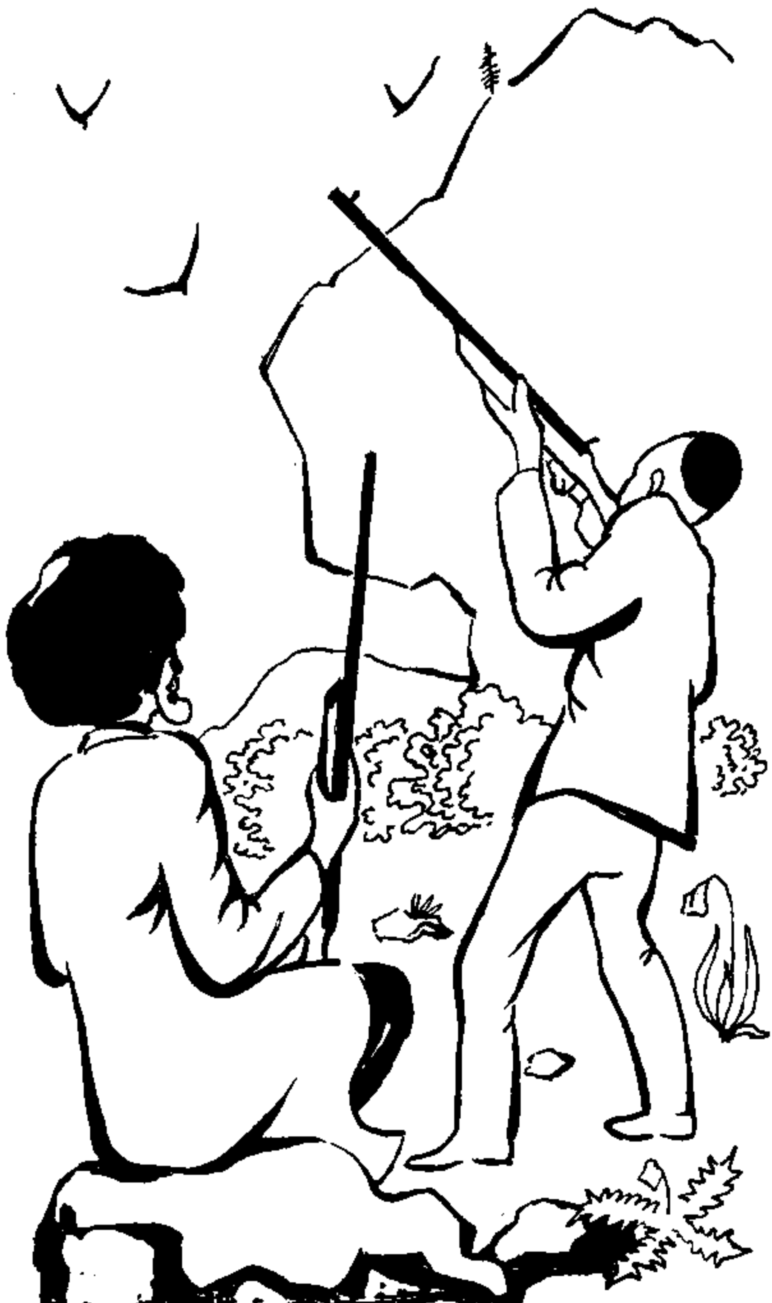

өтен йылкы ярышда биринжи орны алдылар...» Шулары ядына салып, ичини гүрледип ятырка, диварың йүзүнде асылгы дуран кичи калибрли түпеңине гөзи дүшди.

Бу вагт тамларының ичинде сес-үйн ёкды. Эжеси иркилипди, какасының шол уклап ятышыды. Ол шу дымдырслыкда диңе бир өз йүрегиниң гүрсүлдәп урянлыгыны эшидйәрди.

Ол йүрегине нәмедир дүшүп, бирденкә еринден турды. Көрексиз яныр дуран он бәшлик чыраның пелтесини галдырды. Онсоң түпеңини элине алып, онуң о тайына бу тайыларына середишдирип чыкды. «Түпенжигим, атгыржа түпенжигим» дийип, оны элинде ойнакладяр. «Сен догры атян болсаң-да, арман, сен чепиксизже болян-да, шу йылың аягы геләйсе боляр, вееннә алынжакдырын, сени шонда бәшатара чалшарын» дийди-де, оны кроватына сөйәп гойды. Ондан соң диварың йүзүне гара гүлли кагыз нышаны какды. Шоңа тарап болса түпеңини ченәп, машк этмәге дурды.

Ол кагызың гара гүлүни назар алып, түпеңиниң чакмагыны бирнәче өвран урдурды. Чакмагың жаркылдысы ичерде хөкүм сүрйән дым-дырслыгы бозярды. Онуң сесине оялы-укулы ятан гарры энеси турды. Илкибада чакмагың сесиниң нәмәниң сесидигини ве онуң нireден чыканлыгыны аңшырман, тирсегине галыплар диң салды. Туруп, оглуның болян тамының гапысындан барды ве онуң түпеңиниң чакмагыны урдуряндыгыны билди. Оглуның бу вагт түпеңи билен мешгул болуп йөрмеги гарры энәниң йүрегине ене-де ховсала салды. Ол: «Вай, таңрым, өзүң бетеринден саклавери, мунуң гижәниң ичинде нәме эдип йөрдүгикә? Бу бир эрбетчилигиң үстүнден барып геләймедик болса ягшы. Мен мунуң яңы болуп гелшини халамандым» дийәгеде, элини якасыны етирип, онуң какасының башужунда аяк үстүнде отурды ве ярымчык сес билен:

— Какасы, ай, какасы! Эшидйәрмиң? Ханы, башыңы галдыр? — дийди.

— Хим — эдип, Нурының какасы укы аралашан ялталык билен бейлеки кебзесиниң үстүне агдарылып ятды.

— Укындан ачыл диййән мен саңа — дийип, ол онуң башыны ене-де ыралады.

Нурының какасы башына ёрганы чекип гепледи.

— Ятасана-айт, хелей, сен бу гиҗәнин бир вагтлары нәхили болайдың? Ят-ла, ене бир гүн!..

— Бу ниетиказаның гавнуне гелйән зада серет!.. Хачан мен сениң үстүне сүрүндим?..

— Ят-ла-айт, хелей!

— Оян диенде, инди оянай-да!..

Нурының какасы ене-де яңкысы ялы:

— Хим — эдип бейлесине агдарылды.

Энәниң болса инди гахары гелди, ол:

— Турма, турмасаң саңа зат дийсең, дие-дие хөкман дилиң сырылмалыдыр — дийип, эдил агламжыраян ялы гепләп, ериңден турды.

Нурының какасы шундан соң бирден башыны галдырып:

— Ине турдум, ери, нәме сен бу гүн нәхили болайдың? Нуры хенизем гелмедими? — диенсоң, ярым гараңкы ичерик гөзлерини айлады.

— Ол гелди, ниреденди яңы гелди — дийип, Сона чавуш чакян ялы гепледи. — Инди болса ол түпеңини шакырдадып йөр. Бу бир задың үстүнден барып геләйдимикә дийип, мен горкярын. Ол йөнелиге шейдип йөрен дәлдир. Онуң болшуны халамок. Тамың гапысындан бар-да, гулак салып гөр. Ол яңы гелениндеи хем, мениң билен геплешмән, ийжек-ичжек диймән, догры өз тамына гирип гитди... Ол геленинде йүзи салыкды.

Меле бирсалым отурандан соң, оглуна эшитдирҗек болян болса герек, багазына сыгдыгындан гаты ардынжыраиды-да, ёрганың ичинден чыкды... Дешли чал пыяда ичмегини ясы эгнине атып, Нурының болян тамының гапысындан барды-да, гапыны эмай билен ярымчык ачды.

— Нуры, сен хениз ятаңокмы? Сен гиҗәни ярым эдип, нәме үчин ятман йөрсүң? Ханым, ил деңинде гелерлер, ил деңинде ятарлар, шонуң ялы хем ил деңинде турарлар...

Нуры эртириң аладасыны эдип, өз иши билен гүмра болуп йөрени үчин, оларың дашында ховсала дүшүп йөрмеклериндеи дүйбүнден хабары ёкды. Ол шоңа гөрә:

— Ятасым гелмейәр, кака — дийип, какасының сорагына первайсызлык билен жогап берди. Ондан соң болса хиңленжирәп яйданды-да, элине «Яш коммунист» газетини алды. Столун башына гечип, оны сесли окамага отурды.

Какасы ич ишиге гирип, габарылып дурды. Онуң ызы

билен Сона-да гирди. Нуры газетиң йүзүнден Финляндия меселелерини окаярды. Какасы бу меселе билен нәче гызыгян болса-да, озаллар оглы шунуң ялы газет оканда, оңа гулак саляп ве сораглар берйән болса-да, хәзир онуң газет билен иши болман:

— Оглум, яңы түпеңиңи нәме жаркылдадып йөрдүң? Онуң гижәниң ичинде нәмә гереги болды? — дийип, оглуның хәлки «ятасым гелмейәр» дийип, берен жогабынә канагатланман, дуран ерден сорады.

— Какаң сораныңда бери, догрусыны айт, жаным. Биз сениң болуп йөршүң хакында, хер хили затлар эшидйәрис! — дийип, эжеси хем өзүниң ынжалыксызлыгыны оглуна билдирҗек болды.

Нуры ата-энесиниң айданларына шәхдачыклык билен гүлүп, ериңден турды.

— Кака, мен түпеңи гөни атмага түргенлешжек болярын.

Меле өз ыгтыярындан дашгары:

— Нәме үчин? — дийип, ондан үзүл-кесиллик билен ене-де сорады. — Гөни атмагы?

Эжеси хем әриниң сорагыны хас гүйчлендирҗек болян ялы:

— Нәме үчин? Сен гөни атмагы шу гижәниң ярымында өвренмели болдуңмы? Бизе шоны айт? — дийип гепледи.

— Кака, сен нәме билмән дурмуң? — дийип, Нуры какасы йүзүни аграсландырып, сесини хем кесип дурандан соң, өзүниң бу вагт түпеңи билен мешгул болмагының себәбини айтды. — Биз комсомоллар юрдумызың горанмак ишине хемише тайяр болуп дурмага борчлудырыс. Шунуң үчин биз уруш ишлерини өвренйәрис. Эртир районымызың колхозларындакы осавиахимчи яшларың ярышы болжак. Шол ярышда бизиң горанмак ишинде болан тайярлыкларымыз селжерилжек. Мен яңы өзүмизиң шу хакда болан йыгнагымыздан гелдим. Яңы эжеме: «Йыгнакдан гелдим» дийсем, ол ынанман, гайтам мениң үстүме гыгыряр, йыгнакда маңа агыр иш табшырылды. Эртирки атышык ярышында мен биринжилиги алмалы. Ине, шонуң үчин алада эдйәрин...

— Ах, шейле дийдиң вели болайды! Ине, оглум, мунуң хакы болды. Инди хуш галмандыр, ёгсам шейле бир зат болжакмышын дийип, дүйн мениңем гулагыма дегипди — дийип, Меле улудан демини алды-да, билини

язды. Ондан соң болса ол нәме дийҗегини билмән, йүзи гызып дуран Сонаның йүзүне йылгырып серетди.

— Ери, энеси, оглун нәме диенини сенем эшитдиңми? Эшиден болсаң боляр. Йөне сең өзүңиң ховсалачылыгың билен мениң хем ганымы тас гыздырыпдың. Инди болды. Сен ятып билмедик болсаң, барып ят-да, аркайын укыны ал.

— Мениң ятаным-ятаманым билен сениң ишиң болмасын, какасы — дийип, Сона элини ёргандан айырды-да, оглуның янына дыкылып барды.

— Нуры җан, озалындан шейле дийип айдайсаң болмадымы? Сен мени горкуздың. Мен асыл сен бири билен терслешип-бейлеки эдип гелэйдиңмикән дийип, гаражаным галмады. Сен ханы инди шуны хем айт. Меретлиниң доганлары саңа: «Бизиң өйүмизиң янындан гечме» дийдилерми? Шу чынмы? Нәме үчин? Гүлме, оглум, мен чыным билен сораярын. Шейле гүррүң гулагыма дегди. Какасы, сен нәмә йылгырярсың? Бу чын, обаның ичинә шейле гүррүң яйрапдыр. Инди бар халап тутаның Меретлиниң доганы Шекер болдумы? Огланлык этмегин. Анналының еди гапыда ерлемедик гызына-ха габагыңы галдырыбам середиҗи болмагын, оглум. Биз сени шейле болсаң халамарыс. Мен Аннагүл дайзаның гызы Язҗемалы гелин эдинҗекдирин. Оңа сөз хем айдып гояндырын.

Меле сесини чыкарман, сакгалыны сыпалап дурды. Ол аялының йүзүне середйәр. Онуң оглундан сораян ве дүшүндирҗек болян затларына гөвнүетмезлик билен йылгыряр. Сона оглуна: «Сен, Нуры җан, үмсүмҗе гезибер» диенинден соң, Меле аялына:

— Ай, хелей, догрусыны айтсам, сениң дүшүнйән задың ёк — дийип, онуң кәбир болушларындан, айратын-да хәзир онуң оглуна айдян затларындан кәйинди. — Сениң бу ховсала дүшүп йөрмегиң нәме? Ханы, онда болса айт, оглуң ким билен сөгүшсин, ким билен урушсын? Нәме үчин? Меселем? Энеси, индики-де сен шейле болушларыңы дүйбүнден гой! Оглуң инди оглан-огланҗык дәл ахыры. Ол ене-де бирнәче айдан соң, Гызыл Гошун гуллугына гитҗек. «Гелин эдинҗек» диениңе хем мен гошулмаярын. Сениң бар билйән задың оглуңы өөрмек... Оглуң Гызыл Гошуна бу бойлугы билен гидер. — Гарры ата оглуна йүзленип хем шейле дийди. — Оглум, мүззерип, дурайыҗы болмагын, мергенчилик болса-да, илиң

өңүне чыкып геплемели болса-да, ене нәмелер болса-да, гайра дурман, барына гошулыбергин. Йигрендигим энесиниң күлбесине букуп ятан огулдыр. Йөне вели иле йигренижи болмалы дәлдир. Эртирки ярышыңыз Гоңур обасының өң янындакы ак мейданда болжак дийдиңми? Ол ере эртир менем сакгалдашым билен барарын.

Ол даш чыкмакчы боланында, Сона онуң ичмегиниң ениинден асылды-да сакланды. Оңа инди оглунын нИреден геленлиги белли болупды ве башында горкы-үрки ёкды. Ол әрини дашарык гойбермән саклап дуран еринде оглуна:

— Нуры жан, онда эртир түпеңи говы атгын, сениң дайыларын хеммеси атлы мергендилер. Сен болсаң дайыларыңа меңземейәрсиң. Олар бизиң иймитимизи кейик эти эдйәрдилер. Ичерин дийсең, деррев чаям гайнадып берейин. Ятжак дийййәрмиң? Ят онда, жан оглум, эртир ирден туранында чай-чөреги тайяр эдерин — диенсоң, әрине йүзленди. — Какасы, сен нәме үчин яңы маңа хич бир зады дүшүнмейәрсиң дийдиң? Мен дүшүнмели зат болса гаты дүшүнйәрин. Гараз, дүшүндир дийип сенден сорамаярын — дийип, Меләниң хәлки өзүне айданларыны инкәр этди.

— Көп ягшы — дийәгеде, Меле дашкы тама чыкды.— Көрпе огулда сениң илтешигиң ёкдур. Мунда мен өзүмиң яш йигитлигими гөрйәрин.

Сона хем Меләниң ызы билен баршына:

— Нуры жанымың киме меңзәнлигини онуң мергенлиги айгыт эдер — дийййәр.

Гаррылар чыканындан соң, Нуры хем кән отурман ятды. Онуң ядына ене-де Шекер ве онуң эртирки чыкаржак дивар газети дүшйәр. Ол эртир ир билен Шекери гөржек. Онуң билен колхозларының машынына мүнүп, горанмак ишинде болан тайярлыкларының гөзден гечириляжек ярыш мейданына гитжек. Ол эртир Шекере дийжек затларыны пикир этди.

1938—1939-нжы йыллар.

МАЗМУНЫ

ПОВЕСТЛЕР

Шүкүр багшы 7
Гызгын гүнлер 57
Гырнак сөвдасы 83
Ягтылыга чыканлар 145

ХЕКАЯЛАР

Китап 203
Ширин 220
Арзув 238
Соңкы өй 260
Ак там 277
Сөйги 294
Гиев 315
Байың гахары 333
Тәлей 348
Эне 354
Садап 362
Умыды үзүленсоң... 369
Ав 373
Батыр 380
Мерген 391

САРЫХАНОВ НУРМУРАД

К СВЕТУ

(Повести и рассказы)

На туркменском языке

Издательство «Түркменистан»

Редактор Н. Режебов
Суратчы Ж. Оразбердиев
Сурат редакторы Д. Мәмижиков
Техник редакторы Э. Игнатьева
Корректор Г. Арапов

ИБ 149

Йыгнамага берилди 19/VI-78 й. Чап этмәге ругсат эдилди 5/III-79 й.
Форматы $84 \times 108^1/_{32}$. Физ. чап листи 12,5. Чап листи 21,0.
Учёт-нешир листи 21,56. Тиражы 50 000. ТН № 12736.
Заказ 121. Бахасы 1 м. 50 к. И—04416.

«Түркменистан» неширяты, Ашгабат, Гоголь көчеси, 17а.

Украина КП Крым обкомының «Таврида» неширятының типографиясында йыгналды хем чап эдилди.
Симферополь, Киров адындакы проспект, 32/1.

[illegible]

[illegible]